

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
Кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

На правах рукопису

Ласкавий Дмитро Васильович

УДК 94 (410+55+567) «1918/1928» (043.3)

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ І МІЖНАРОДНІ ПРОТИРІЧЧЯ НАВКОЛО
ПОДІЛУ ПЕРСЬКО-МЕСОПОТАМСЬКОЇ НАФТИ, 1918–1928

07.00.02 – Всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
Бурьян Михайло Степанович,
доктор історичних наук, професор

Луганськ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	С. 4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА	
КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Аналіз історіографії	С. 11
1.2. Характеристика джерел	С. 12
1.3. Теоретико-методологічні основи роботи	С. 40
1.3. Теоретико-методологічні основи роботи	С. 57
РОЗДІЛ 2. ВИТОКИ МІЖНАРОДНОЇ БОРОТЬБИ ЗА НАФТУ	
ПЕРСІЇ ТА МЕСОПОТАМІЇ І ВЕЛИКА БРИТАНІЯ	
С. 71	
2.1. «Нафтовий» фактор у суперництві великих держав і концесія У. Дарсі (1901–1907)	С. 73
2.2. Загострення міжнародної боротьби в 1908–1914 рр. і Велика Британія: місія К. Честера і план Е. Касселя	С. 83
2.3. Англо-перська нафтова компанія, «Роял датч-Шелл» і британські правлячі кола у роки Першої світової війни	С. 141
РОЗДІЛ 3. БОРОТЬБА У ПРАВЛЯЧИХ КОЛАХ	
БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КІНЦІ ПЕРШОЇ	
СВІТОВОЇ ВІЙНИ І НАФТОВА ПРОБЛЕМА	
С. 163	
3.1. Меморандум Е. Слейда «Про ситуацію з нафтою у Британській імперії» і дискусії навколо нього	С. 164
3.2. Меморандум Е. Монтегю «Умови перемир'я з Туреччиною» і окупація британцями Месопотамії	С. 193
РОЗДІЛ 4. «НАФТОВИЙ» ФАКТОР І ПОВОЄННА ЗОВНІШНЯ	
ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ	
С. 205	

4.1. Позиція Уайтхоллу в питанні поділу «османської спадщини»	C. 206
4.2. «Пастка для Вільсона» і угода Лонга – Беранже	C. 220
4.3. Дж. Керзон і Англо-перська угода 1919 р.	C. 235
4.4. Угода Грінвуда – Беранже і Лондонська конференція	C. 244
РОЗДІЛ 5. ЕВОЛЮЦІЯ «НАФТОВОЇ» ПОЛІТИКИ УАЙТХОЛЛУ НА БЛИЗЬКОМУ ТА СЕРЕДНЬОМУ СХОДІ У 1920–1924 рр.	C. 257
5.1. Англо-перська нафтова компанія, концесія Хоштарії і питання захисту родовищ персько-месопотамської нафти	C. 257
5.2. Меморандум Фр. Келлоуея «Нафтові родовища Месопотамії» і угода Бертело – Кедмена	C. 265
5.3. Боротьба у британських правлячих колах з формування нової воєнно-політичної стратегії у Персії та Месопотамії.	C. 275
5.4. Англо-американська боротьба за північноперську нафту	C. 318
РОЗДІЛ 6. ТУРЕЦЬКА НАФТОВА КОМПАНІЯ НА ШЛЯХУ ДО ІРАКСЬКОЇ НАФТИ (1924–1928)	C. 354
6.1. Меморандум Л. Емері «Політика в Іраку» і англо-іракські відносини	C. 354
6.2. Проект побудови залізниці та нафтопроводу Багдад – Хайфа і «Угода про червону межу»	C. 367
ВИСНОВКИ	C. 386
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	C. 395
ДОДАТКИ	C. 454

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Значення нафти й нафтопродуктів для сучасної цивілізації та матеріальної культури людства переоцінити не тільки важко, а просто неможливо. Колись нікому не потрібна сировина за минулі півтора століття волею і неволею багатьох людей була перетворена на предмет поклоніння, стала ототожненням сили і могутності, символом багатства і влади. Якщо хтось скаже, що сторінки історії ХХ століття написані нафтою, а боротьба за неї і газ у першій половині ХХІ століття стане визначальною для майбутнього людства, то буде недалеко від істини.

Розгортання міжнародної боротьби за ще невідкриту нафту Арктики, приховану товщею Північного Льодовитого океану, на тлі багаторічної напруженої обстановки навколо Ірану (Персія до 1935) та триваючої з 2001 року окупації міжнародною коаліцією на чолі зі США сусіднього Афганістану, силового «відкриття» Іраку (Месопотамія до 1932) у 2003 році, переконливо свідчить – до припинення суперництва за оволодіння одними з найбагатших у світі родовищами стратегічно важливої сировини ще далеко і головна боротьба попереду. І в тому, що новітня історія міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході в значному ступені, образно кажучи, «писатиметься нафтою», і писатимуть її переважно великі держави та відомі монополії, не доводиться сумніватися.

Так уже було багато десятиліть, і історичний досвід зовнішньої політики провідної «нафтової» держави сучасності – Великої Британії, країни, яка не маючи власної нафти, аби нею оволодіти за кордоном, сформувала «нафтову» політику і в далекому 1908 році першою в світі почала промисловий видобуток нафти в районі Перської затоки, підказує, що так буде і далі. Проте, як з'ясується, в історії боротьби Уайтхоллу за

персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках все ще залишається чимало «білих плям», які приховують історичні корені багатьох гострих проблем сучасної світової політики, невідкритих сторінок, здатних пролити світло на витоки триваючої більше століття міжнародної боротьби за нафту Ірану та Іраку.

Таким чином, тема, обрана для дослідження, є актуальною.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах комплексної програми Науково-дослідного центру імені В.М. Бейліса «Схід-Захід: теорія та історія міжцивілізаційних взаємостосунків» (державна реєстрація № 0103U003602). Робота відображає також головний напрямок діяльності кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин і є одним з пріоритетних напрямків науково-дослідної роботи Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета дослідження – на основі аналізу невідомих і маловідомих, головним чином архівних, джерел (більшість з яких вперше вводиться до наукового обігу), враховуючи здобутки відомої історіографії, дослідити боротьбу Великої Британії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках. Для реалізації мети дослідження були поставлені наступні **завдання**:

- з'ясувати витоки міжнародної боротьби за нафту на Близькому та Середньому Сході та визначити місце Великої Британії у ній;
- розібратися в причинах виникнення нафтової проблеми в Британській імперії;
- вивчити підґрунтя появи меморандуму Е. Слейда «Про ситуацію з нафтою у Британській імперії» та його історичне значення;
- дослідити мотиви та причини боротьби у правлячих колах Британської імперії з приводу вирішення нафтової проблеми;
- визначити ступінь впливу «нафтового» фактору на еволюцію повоєнної політики Уайтхоллу в Персії та Месопотамії;
- висвітлити тонкощі «нафтової» дипломатії Форін офісу;

- дослідити процес формування «нафтової» політики англійського уряду;
- знайти причини переформування Турецької нафтової компанії та укладання «Угоди про червону межу»;
- проаналізувати зміни в логіці британського імперського мислення з вирішення нафтового питання;
- охарактеризувати особливості повоєнної міжнародної боротьби за персько-месопотамську нафту;

Об’єкт дослідження – міжнародна боротьба за нафту на Близькому та Середньому Сході у першій третині ХХ століття.

Предмет дослідження – боротьба Великої Британії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках в умовах загострення міжнародних протиріч.

Хронологічні рамки наукової роботи охоплюють період 1918–1928 років.

Нижня хронологічна межа – 1918 рік. В цьому році, 28 липня, віцепрезидент Англо-перської нафтової компанії та одночасно спеціальний експерт адміралтейства з питань «нафтової» політики адмірал Е. Слейд підготував і представив на розгляд Імперського кабінету міністрів воєнного часу меморандум «Про ситуацію з нафтою у Британській імперії». Поява цього документу спричинила розгортання великої дискусії у британських правлячих колах навколо цілого комплексу питань як зовнішньої, так і внутрішньої політики, пов’язаних із проблемою нестачі нафти та нафтопродуктів, а його основні положення були прийняті урядом Великої Британії за основу стратегії «нафтової» політики на Близькому та Середньому Сході.

За верхню хронологічну межу обрано 13 червня 1928 року. У той день спеціально створений підкомітет Комітету імперської оборони представив результат своєї тримісячної напруженої роботи – звіт «Глумачення

запропонованого проекту будівництва залізниці та/або трубопроводу Багдад – Хайфа». Висновок прийнятого комітетом звіту наголошував: Великій Британії та Англо-перській нафтовій компанії у той час і в тих умовах було більш вигідно допустити до реалізації потрібного їм проекту своїх суперників. Нарешті, в британських правлячих колах усвідомили, що про розробку нафтових родовищ у Месопотамії та Персії без міжнародної підтримки, чого 10 років потому хотів Е. Слейд, як і про реалізацію проекту побудови залізниці та нафтопроводу Багдад – Хайфа самотужки, не могло бути й мови.

Теоретико-методологічною основою роботи є діалектичні принципи наукового пізнання. Принцип історизму передбачає висвітлення минулого в повній відповідності усім тонкощам та особливостям досліджуваного часу. Принцип всебічності спрямований на визначення зовнішніх та внутрішніх взаємозв'язків подій міжнародної боротьби за нафту, що аналізуються. Принцип багатофакторності передбачає вивчення всього комплексу факторів, які впливали на формування «нафтової» політики Уайтхоллу. Зазначені принципи реалізовувалися за допомогою порівняльно-історичного та системного методів. Перший дозволив аналітично порівняти спільне і відмінне у поглядах різних представників британських правлячих кіл на зовнішню та колоніальну політику, а останній сприяв дослідженню боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту як складової боротьби міжнародної.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на основі невідомих і маловідомих архівних джерел і літератури здійснена – вперше як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії – спроба ґрунтовно та детально дослідити боротьбу Великої Британії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках. Завдяки цьому було зроблено наступне:

- переглянуто існуючі погляди на хід результати боротьби Уайтхоллу за нафту Персії та Месопотамії у 1918–1928 роках;

- побудовано власну концепцію суперечливого процесу формування британської «нафтової» політики;
- з'ясовано: від самого початку міжнародної боротьби за персько-месопотамську нафту Велика Британія завжди намагалася зайняти місце «третього радіючого», зіштовхуючи своїх противників один з одним;
- показано головну відмінність зовнішньополітичного курсу Лондону від інших суперників: англійці першими підійшли до розбудови «нафтової справи» в районі Перської затоки з державницької позиції;
- визначено: не дивлячись на негласний статус Англо-перської нафтової компанія як провідника британської «нафтової» політики на Близькому та Середньому Сході і відкрити ворожнечу її керівників Е. Слейда та Ч. Грінуея з головою «Роял датч-Шелл» Г. Детердінгом, господарі особняка на Даунінг-Стріт, 10 ніколи не розривали з ним «особливих» відносин;
- спростовано розповсюджену думку, що впродовж багатьох років після Першої світової війни Велика Британія не мала «нафтової» політики;
- доведено: боротьба Уайтхоллу за персько-месопотамську нафту закінчилась не поразкою, як протягом тривалого часу було прийнято вважати, а перемогою Великої Британії над суперниками, у тому числі навіть США.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що, основні положення, фактичний матеріал і висновки можуть бути використані дослідниками історії Великої Британії, США, Росії, Франції, Ірану, Іраку та нафтових монополій («Бритіш петролеум», «Шелл», «Стандард ойл» та інших), а також при підготовці курсів і спецкурсів із всесвітньої історії й історії міжнародних відносин. Крім того, теоретичні висновки можуть бути корисними для організацій і компаній, які працюють в енергетичній сфері.

Особистий внесок здобувача. Усі результати дослідження є наслідком самостійної роботи дисертанта. В статті, опублікованій спільно з М.С. Бурьяном, дисертантові належать сторінки 165–172.

Апробація результатів дослідження здійснювалась у ході обговорення змісту дисертації на засіданнях кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, а також шляхом участі автора в наступних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки» (Східноукраїнський національний університет, 24–25 квітня 2008 року), Міжнародній науковій конференції «XIII сходознавчі читання А. Кримського» (Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 22–23 жовтня 2009 року), Міжнародній науковій конференції «Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 28–29 січня 2010 року), VI міжнародній науково-практичній конференції «Наукова молодь: досягнення та перспективи» (Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 16–17 березня 2010 року), Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій пам'яті професора Г.Л. Бондаревського «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин» (Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 7–8 квітня 2010 року), Третій міжнародній науковій конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки» (Східноукраїнський національний університет, 21 квітня 2010 року), 63-тій міжнародній науковій конференції «Каразінські читання (історичні науки)» (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 23 квітня 2010 року), Міжнародній науковій конференції «XIV сходознавчі читання А. Кримського» (Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 13–15 травня 2010 року), 65-тій міжнародній науковій

конференції «Каразінські читання (історичні науки)» (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 20 квітня 2012 року), Міжнародній науковій конференції «XVI сходознавчі читання А. Кримського» (Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 11 жовтня 2012 року).

Публікації. Основні положення дисертації отримали відображення в 34-х наукових публікаціях: 1 монографія, 23 статті (одна у співавторстві) у фахових виданнях, ліцензованих ВАК України, і 10 тез доповідей на міжнародних наукових конференціях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, 6 розділів, поділених на 18 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 394 сторінки, з яких 384 складають основну частину. Список використаних джерел і літератури розміщений на 58 сторінках і дорівнює 480 позиціям, 226 з яких – джерела. . Кількість додатків дорівнює 5: додатки А, Б, В і Д розміщені на листах формату А4, додаток Г займає лист формату А3.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вплив «нафтового» фактору на розвиток міжнародних відносини і формування зовнішньої політики великих держав, зокрема Великої Британії, на Близькому та Середньому Сході у ХХ столітті в цілому та у першій третині зокрема завжди був і залишається однією з найцікавіших тем, на яку вже написано дуже багато різної за якістю та змістом наукової та науково-публіцистичної літератури й щороку продовжують з'являтися нові й нові праці, поповнюючи й без того величезний список дослідників чи не найактуальнішої проблеми світової політики нового та новітнього часу. Історії таких гігантів світового нафтового бізнесу як «Стандард ойл», «Роял датч-Шелл», «Компані Франсез де Петроль», «Бритіш петролеум» та інших компаній, що у свій час безпосередньо чи опосередковано прийняли участь у боротьбі Великої Британії за персько-месопотамську нафту у 1920-х роках, також присвячена чимала кількість літератури.

Тому називати всіх авторів поіменно, багато з яких «вважали своїм боргом» якщо не написати декілька сторінок, то хоч парою рядків обмовитися про ту боротьбу, перелічувати їхні праці та тим більше аналізувати було б грубою помилкою, як, до речі, і зупинятися на детальній характеристиці відомих робіт. Цій справі, вочевидь, має бути присвячена окрема велика історіографічна праця. Зважаючи на це, більш розумно зупинитися на працях найбільш близьких за змістом до обраної теми дослідження та, проаналізувавши їх, виявити лакуни в історії боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках, історіографія якої, як, до речі, і сама боротьба, майже невідривна від історіографії боротьби міжнародної. Адже у той час з усіх великих держав

саме Великій Британії вдалося встановити свій переважний воєнно-політичний контроль над практично всією територією як Персії, так і Месопотамії, зберегти за собою концесії Англо-перської нафтової компанії та Турецької нафтової компанії, які разом узяті охоплювали практично всю відкриту персько-месопотамську нафту, а інші держави та компанії, у тому числі навіть зміцнілі за роки Першої світової США та їх компанії, ще тільки прагнули цього.

Однак, спеціальна наукова праця з дослідження боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках в умовах загострення міжнародних протиріч на основі комплексного аналізу різного роду джерел і у першу чергу практично не використовуваних дослідниками публікацій документів The National Archives – Національного архіву Сполученого королівства Великої Британії та Північної Ірландії (також відомого як Державний архів Великої Британії) із залученням російських архівних джерел і здобутків науковців різних країн і поколінь, – відсутня.

1.1. Аналіз історіографії

Перші праці з міжнародної боротьби за нафту у Персії та Месопотамії в 1918–1928 роках, здається, були породжені самим часом, часом запеклого «нафтового» суперництва великих держав і світових компаній. Жорстка конкуренція за доступ до родовищ стратегічної сировини, яка вже мала місце до 1 серпня 1914 року і за зрозумілими причинами відійшла на другий план упродовж Першої світової війни, після її закінчення розгорнулася з новою силою. Навчені за роки воєнного лихоліття гірким досвідом «нафтового» голоду, англійці та їх європейські союзники, які, за справедливими словами одного з патріархів зовнішньої політики Великої Британії лорда Керзона, «припливли до перемоги на хвилі нафти», воліли якомога швидше знизити

небезпечний дефіцит стратегічно важливої сировини [253, 258–290; 313, 152].

Величезну нестачу нафти у роки війни покривали за рахунок імпорту з США, компанії якої, певною мірою, поставили у залежність від себе оборону та економіку Великої Британії і Франції й мали ще більш грандіозні плани. Цілком природно, що Британська і Французька імперії за будь-яку ціну прагнули позбутися такої небезпечної залежності. Ще до початку Паризької мирної конференції і виголошення святкових тостів у Дзеркальній залі Версалю розгорнулася жорстка боротьба Великої Британії за персько-месопотамську нафту, загострена втручанням США та прикрашена французьким шармом і витонченістю, яка миттєво виплеснулася на передовиці газет, а звідти, що називається, на злобу дня, перекинулася на сторінки книжок.

Як наслідок протягом 1920–1930-х років у західній історіографії з'явилося чимало книг, у яких розглядаються післявоєнні проблеми міжнародної боротьби за стратегічну сировину, історія «нафтової» політики великих держав. Ці роботи, написані на основі газетного матеріалу, новин і чуток, у публіцистичному стилі, хоча і з певною претензією на науковість, розходились досить великими тиражами (більшість з них було також перекладено в Радянському Союзі).

Одна за одною вийшли з друку книги П. Арнота, С. Брике, М. Брукса, К. Гофмана, Ф. Делезі, Е. Девенпорта і С. Кука, Л. Фішера, Р. Фокса, Е. Шульце та інших [233; 244; 245; 261–263; 339; 340; 353 та ін.]. Кожен автор, в залежності від своїх особистих інтересів, політичних поглядів і переконань, представляв читачеві власне, як правило, неприховано упереджене бачення міжнародної боротьби за персько-месопотамську нафту. Про якесь наукове обґрунтування основних положень, викладених у працях названих авторів, важко казати, але на це є й об'єктивні причини. Двері архівів міністерств закордонних справ великих держав та інших державних відомств, як і

компаній, були для них щільно зачинені, а інтерес в західному суспільстві до проблем міжнародної «нафтової» політики був високий. Тому автори, зваживши всі «за» і «проти», пішли по шляху найменшого опору – писали на основі наявної джерельної бази та для широкого кола читачів, а не вузьких спеціалістів.

Проте, й серед перелічених авторів є такі, чиї припущення й твердження, хоча й базуються на недостатній (з позиції сучасної історичної науки) джерельній базі, згодом були тим чи іншим чином повністю підтвержені. Одними з таких є Е. Девенпорт і С. Кук, співавтори книги «Нафтові трести і англо-американські відносини», перша частина якої має символічну назву: «Велика Британія і нафта як джерело сили» і присвячена історії формування нафтової політики Уайтхоллу й ролі у цьому процесі Дж. Фішера й У. Черчилля, виникненню питання поділу месопотамської нафти та спробам його вирішити після війни [263, 3–63]. Друга частина книги розповідає про вплив нафтового фактору вже на зовнішню політику США, головного союзника й одночасно суперника Великої Британії у боротьбі за нафту Середнього Сходу [263, 64–110]. Лейтмотивом через усю книгу проходить думка авторів про доленосну взаємозалежність Великої Британії і США один від одного в «нафтовому» питанні, яку краще було б використати для побудови взаємовигідного прагматичного співробітництва, ніж для розв'язання вочевидь безперспективної і виснажливої війни на радість своїм суперникам.

Іншу цікаву думку, актуальну і сьогодні, з приводу формування англо-американського «нафтового» дуету висловив німецький дослідник К. Гофман [261]. У своїй колись дуже популярній книзі «Нафтова» політика і англосаксонський імперіалізм» він спробував розкрити таємниці міжнародної боротьби за нафту на Середньому Сході, що називається, викрити хижацькі наміри багатолікого англійського і американського імперіалізму. На його думку, Велика Британія, під впливом своєї морської могутності, хотіла вона

цього чи ні, мала йти до оволодіння всією нафтою земної кулі та на означеному шляху зіткнутися з США, що, врешті-решт, і трапилося. І наріжним каменем англо-американського союзу, як це не дивно звучить, – союзу одвічного протиборства – мала стати й стала персько-месопотамська нафта [261, 66–103]. «У сутності, Персія і Месопотамія представляють собою майже єдине ціле, тому що месопотамський нафтоносний район, що охоплює вілайети Мосул і Багдад, переходить у південно-перський район, і, таким чином, вони складають єдине геологічне (й геополітичне. – *Д.Л.*) ціле», – прозорливо писав ще у 1928 році К. Гофман, розкриваючи внутрішні зв'язки між зовнішньою політикою Великої Британії та інтересами англосаксонських нафтових компаній, щоправда, при цьому сором'язливо замовчуючи про «багатоликість» «нафтової» політики самої Німеччини [261, 57].

Ще одним дослідженням, опублікованим у міжвоєнний період, але яке й зараз займає гідне місце у французькій історіографії, є монографія Е. Фуре «Нафтова» політика Франції» [397]. У ній дослідник піддав ґрунтовній критиці недалекоглядну «нафтову» політику Франції напередодні Першої світової війни, наслідки якої ще довго гучно відлунали й після її закінчення, штовхаючи Париж на нерівний «нафтовий» союз з Лондоном [397, 63–78]. Серед інших французьких дослідників, чиї праці, присвячені вивченню процесу формування «нафтової» політики Франції та у деякій мірі торкаються питання суперечливого англо-французького співробітництва у нафтовій сфері, відзначаються ґрунтовністю, слід назвати Д. Мюрата та його книгу «Втручання держави у «нафтові справи» у Франції» [444].

Одночасно із західними дослідниками над вивченням міжнародної боротьби за персько-месопотамську нафту працювали й представники радянської історіографії, інтерес яких до нафтової політики виходив далеко за межі звичайної академічної науки і був обумовлений нагальними потребами країни. Радянський Союз, взявши курс на докорінну модернізацію, вкрай потребував надходження «твердої» валюти, так

потрібної для придбання за кордоном необхідного устаткування для нових підприємств. І кавказька нафта, яка у свій час складала питому вагу експорту Російської імперії та викликала великий інтерес у західних компаній, знов стала надходити на світовий ринок. Дослідженню правил і умов гри, хоча скоріше їх відсутності на цьому ринку, й присвячена книга С.Д. Богдановського «Нафтовий імперіалізм», яка, непозбавлена ідеологічної забарвленості, вийшла з друку у 1926 році [239]. Безперечно, головну увагу автор зосередив на вивченні спільного і відмінного у будові і структурі американського й англійського капіталу, особливостей їх боротьби за персько-месопотамську нафту.

Так, зокрема, аналізуючи вплив Англо-перської нафтової компанії (Англо-іранська нафтова компанія з 1935 року), «небаченого феномену нафтової промисловості», на англійську зовнішню політику в Персії, він підкреслив наступне: «Британська імперіалістична політика в Персії, неподільно зв'язана з традиційною лінією азійської політики Британської імперії, налічує десятиліття і вже по цьому одному факту не може бути зведена до «нафтової» політики, яка у даному випадку не може навіть вважатися особливо для неї характерною» [239, 42–43, 70]. На переконання С. Богдановського, «не спеціальні «нафтові» інтереси обумовлювали характер взаємовідносин між Англією і Персією, а, навпроти, «нафтові» інтереси мали рахуватися й іноді навіть відступати перед вже визначеними взаємовідносинами» [239, 70]. Однак приклад вирішення гострого мосульського питання і подальша логіка розвитку англо-турецьких відносин, щодо яких, на думку дослідника, те саме твердження мало бути ще більш справедливе, ніж щодо англо-перських, свідчить про зворотну тенденцію. Диктат нафтових інститутів, тісно пов'язаних з впливовими колами у королівських військово-морських силах, вочевидь посилювався.

Отже, С. Богдановський вважав, що англійську «нафтову» політику на Близькому та Середньому Сході не слід завжди цілком і повністю

ототожнювати з зовнішньою політикою, як це робили інші, західні, автори. Таке тонке спостереження та у той самий час висновок, які зробив він, виходячи лише з аналізу логіки розвитку англо-перських і англо-турецьких взаємин, об'єктивно не маючи доступу до внутрішньої документації і листування членів британського кабінету міністрів, заслуговує високої оцінки. Гіпотезу, висунуту радянським вченим С. Богдановським, з часом, уже спираючись на відповідні інформативні джерела, підтвердили англійські й американські колеги.

Націоналізація урядом Ірану на чолі з М. Моссадиком Англо-іранської нафтової компанії у 1951 році і Суецька криза 1956-го, Іракська революція 1958 року дали новий поштовх дослідженням історії і сучасності міжнародної боротьби за нафту на Близькому та Середньому Сході. Історики по обидва боки Атлантичного океану вдалися до пошуку помилок і прорахунків у політиці Великої Британії щодо «колишніх» Персії і Месопотамії.

У 1959 році в Лондоні з друку виходить книга Х. Лонгхарста «Авантюра у світі нафти. Історія «Бритіш петролеум», присвячена історичній ході Англо-перської нафтової компанії [433]. Вже через два роки, у 1961-ому, С. Лонгрігг публікує монографію «Нафта на Середньому Сході. Її відкриття і видобуток» [434]. Лонгрігг, як і Лонгхарст, досить коротко й обережно, без зайвого оцінювання, хоча цікаво і змістовно, розповідає про відкриття і початок видобутку англо-перською компанією нафти на Середньому Сході, формування Турецької нафтової компанії й вирішення її долі після Першої світової [434, 14–51; 433, 17–62]. Єдине, що спершу може стурбувати погляд прискіпливого читача, так це велика інформативність книги при повній відсутності посилань на джерела та літературу, але її видання авторитетним Королівським інститутом міжнародних відносин заспокоює і, вочевидь, гарантує достовірність викладеної інформації.

Щоправда, далеко не всі праці того часу, що претендували якщо не на науковість, то, принаймні, на правдиву всебічність і об'єктивність, відповідали заявленій меті. Пошук істини доволі часто плавно переходив у виправдання та ідеологічне обґрунтування минулих огріхів зовнішньої політики і перекладання відповідальності на чужі плечі, особливо коли за перо брались самі дипломати.

У 1964 році світ побачила книга Р. Булларда, посланника (пізніше посла) Великої Британії в Ірані у 1939–1946 роках, «Британія і Середній Схід з ранніх часів до 1963 року» [374]. У досить невелику книгу (200 сторінок) автор спробував вмістити величезний об'єм інформації – практично всю історію англо-перських взаємин і міжнародних відносин у басейні Перської затоки. Тому не дивно, що зробив він це не зовсім вдало, та ще й упереджено і не об'єктивно, з ледь прихованою русофобією. У книзі зовсім не витримана пропорція у викладенні матеріалу. Вже на 57-ій сторінці читач опиняється у 1901 році, тобто за кілька десятків сторінок цілі сторіччя непростих англо-перських відносин буквально проминають перед очима, і читає загальновідому інформацію, а не ту, якою Буллард, як посол, дійсно володів, про концесію У. Дарсі, засновника англо-перської компанії [374, 57]. На наступній, 58-ій сторінці, читач уже знайомиться з умовами, на думку автора, «невигідної для нас (британців. – *Д.Л.*) і несправедливої по відношенню до Персії» англо-російської конвенції 1907 року [374, 58]. Подіям 1920-х років також присвячено небагато сторінок, на яких за дипломатичною витіюватістю читач навряд чи знайде ті подробиці боротьби Великої Британії за нафту, про які Буллард мав знати, як кажуть, по рангу служби, але чомусь змовчав [374, 81–111]. Висновок напрошується сам собою – назва книги, м'яко кажучи, не зовсім відповідає її змісту.

Через чотири роки, у 1968-му, в журналі «Паст енд Презент» було опубліковано велику статтю М. Джек «Купівля британським урядом акцій «Бритіш петролеум» у 1912–1914 роках» [422, 139–168]. Ця робота, написана

на цінних джерелах «Паблік Рекорд Оффісу», стала першим у британській історіографії досить об'єктивним, науково виваженим дослідженням з історії Англо-перської нафтової компанії. У статті розкрита і проаналізована боротьба у правлячих колах Великої Британії щодо питання доцільності купівлі урядом Г. Асквіта контрольного пакету акцій цього підприємства напередодні Першої світової війни. Боротьба Великої Британії за нафту у Персії та Месопотамії і все, що з нею пов'язано, не стали завданнями дослідження М. Джек, тому, відповідно, і не були розкриті. Проте їй вдалося певним чином розгорнути на сторінках західних періодичних видань цілу наукову дискусію навколо питання впливу «нафтового» фактору на формування зовнішньої політики Великої Британії.

Вже за два роки у всесвітньо відомому «Хісторікл Джорнал» з'явилася стаття В. Ротвелла (Університет Екзетера) «Месопотамія у британських військових цілях, 1914–1918», присвячена дослідженню поглядів представників британських правлячих кіл на ситуацію в межиріччі Тигру та Євфрату [454, 273–294]. Використавши досить великий об'єм цінного джерельного та історіографічного матеріалу, автор довів, що «військові цілі коливалися в залежності від місцевої і загальної військової і політичної ситуації», тобто, іншими словами, всі пливли за течією [454, 293]. Що стосується «нафтового» аспекту питання, то й по ньому було більше протиріч, ніж взаємного розуміння. Як пише В. Ротвелл, «офіційний Делі мав майже презирливе ставлення до турбот адміралтейства навколо нафти» [452, 288]. Ще на початку війни віце-король Індії лорд Гардінг виступив категорично проти пропозиції англійського уряду відправити англо-індійські війська на захист нафтових родовищ Південно-Західної Персії. Турки отримали чудову нагоду завдати шкоди нафтовим промислам Англо-перської нафтової компанії, чим вони незабаром і скористалися [454, 288–289]. Та навіть коли, не дивлячись на протести англо-індійського уряду, його війська вимушені були окупувати нафтоносні райони Персії в англійській сфері впливу, віце-король

саркастично заявив, що «перебування там армії – невиправдана трата ресурсів, тому що адміралтейство могло отримати всю потрібну нафту від Сполучених Штатів» [454, 288–289].

Друга праця «Британський уряд і нафтові компанії 1912–1924: пошук «нафтової» політики», також стаття, опублікована у тому самому журналі, але на сім років пізніше, автора Дж. Гарет Джонса («Корпус Крісті Колледж» у Кембріджі) [404, 647–672]. Він, спираючись, як і В. Ротвелл, у своїх судженнях на інформативні англійські джерела та історіографію, прийшов до висновку, що Велика Британія, завдяки внутрішнім міжусобицям, ускладненими ворожнечею провідних нафтових компаній, закінчила війну так само, як і почала – без зрозумілої і загально прийнятої «нафтової» політики [195, 668]. В результаті, на думку Гарет Джонса, у 1924 році Велика Британія була так само залежною від імпорту нафти, як і у 1914-му [404, 672].

Велику та змістовну статтю «Російська промисловість і британський бізнес 1910–1930: нафта й озброєння» написали Дж. Джонс і К. Требілок, викладачі Лондонської школи економіки й Кембриджського університету відповідно [456, 61–103]. У ній вони, використовуючи різноманітні джерела та російськомовну літературу (останнє в англійській історіографії зустрічається вкрай рідко), висвітив вплив британського капіталу на розвиток бакинської нафтової промисловості. Зокрема, автори статті зазначають, що «на 1901 рік іноземці володіли 30% від загального об'єму капіталу, вкладеного у бакинську нафтову промисловість, і 4 мільйони фунтів стерлінгів з 5 мільйонів 900 тисяч іноземного капіталу були британськими» [456, 67]. І хоча у 1917 році в цілому картина змінилася і на Британію приходилося 23% від загального об'єму інвестицій, тоді як на Францію – 33%, а на Німеччину і Бельгію по 20% і 14% відповідно та ще 5% на США, це зовсім не означало, що у лондонському Сіті втратили інтерес до Росії та її нафти [456, 62]. Як доводять Дж. Джонс і К. Требілок, Англо-перська

нафтова компанія проявляла серйозну зацікавленість у придбанні частки бізнесу Нобелів та експлуатації грозненських джерел нафти [456, 88–98]. Проте автори, зосередивши головному увагу на дослідженні британо-російських ділових зв'язків у «нафтовій справі» та вивченні еволюції внутрішнього нафтового ринку Росії, не були такими прискіпливими при аналізі подій на зовнішньому і, відповідно, залишили поза увагою події навколо «другого Баку».

Що стосується американської історіографії, то її представники також не залишилися осторонь від дослідження теми боротьби Великої Британії за нафту Середнього Сходу, але приділивши, звичайно, більше уваги вивченню «нафтової» політики Вашингтону в умовах англо-американського післявоєнного суперництва. У 1974 році в журналі «Бізнес Хісторі Ревю» була опублікована стаття М. Хогана, тоді ще здобувача докторського ступеню Університету Айови, присвячена дослідженню суперечливого співробітництва між США і Великою Британією у сфері нафтового бізнесу, яка й зараз залишається однією з найкращих у своєму роді, хоча й не без певного недоліку [418, 187–205]. Намагаючись показати усе розмаїття спільних і протилежних інтересів американського й англійського капіталу, автор, окрім Персії і Месопотамії, включив у географічні рамки невеликого дослідження Латинську Америку, чим дещо зменшив об'єм інформації щодо перших двох регіонів. Як результат, наприклад, про російську нафтову концесію Хоштарії на північноперську нафту, навколо якої на початку 1920-х років розгорнулася запекла англо-американська суперечка, він згадує в одному реченні, та й то якось поміж іншим, лише зазначивши «спірність» її приналежності [418, 188].

Проте загалом Хогану вдалося досягти поставлених цілей. Проаналізувавши різноманітні джерела, у тому числі документи з архіву Державного департаменту Сполучених Штатів, він прийшов до важливого висновку, що єдиною альтернативою англо-американському порозумінню

була війна. Виходячи з розуміння тієї простої істини, що придбати щось вдасться навряд, а от втратити доведеться точно, правлячі кола обох держав крок за кроком, важко й подовгу, але йшли на зближення. І врешті-решт, як пише М. Хоган, «мрія про всебританську систему й американська мрія про світ «відкритих дверей» вилилися в англо-американський неформальний дружній союз, встановлений на приватному рівні й оточений міфами освіченого капіталізму і замаскований позаду концесійної боротьби як символу конкуренції» [418, 204–205].

Розвінчати міфи і зняти маску містичності з компанії, яка стала першопрохідцем міжнародного нафтового бізнесу у районі Перської затоки і головним претендентом на персько-месопотамську нафту, спробував Р. Фер'є у своїй двотомній праці «Історія «Бритіш петролеум» [398]. Перший том вийшов з друку в Кембриджі у 1982 році і був присвячений становленню та розвитку Англо-перської нафтової компанії у 1901–1932 роках. Вочевидь, створюючи книгу, автор розраховував не тільки на істориків, а й на спеціалістів з нафтової промисловості, тому помістив в ній багато технічної інформації про розвідку, видобуток, переробку і транспортування, якість нафти та нафтопродуктів. Така інформативна насиченість, безумовно, свідчить про величезну кількість спеціальних джерел і літератури, проаналізованих Фер'є, та його особисту обізнаність у тонкощах складної «нафтової справи».

Проте, в той самий час відчувається деяке інформаційне перенавантаження, що створює певні труднощі для розуміння особливостей боротьби Великої Британії, які, до того ж, не завжди чітко виписані й доволі часто згадуються лише у разі потреби чи для повноти картини історії компанії. Разом з тим, зауважимо: така позиція автора цілком зрозуміла, оскільки праця присвячена виключно Англо-перській нафтовій компанії, а все інше є фоном її історії. Хоча це не завадило Фер'є, як і Хогану, чи не єдиним з усіх західних дослідників також звернути увагу на нафтову

концесію Хоштарії у Північній Персії, зазначивши, щоправда, відсутність джерел з ранньої історії цього підприємства [398, 570]. На його думку, боротьба «Стандард ойл оф Нью-Джерсі» і Англо-перської нафтової компанії спочатку між собою, а потім разом проти іншої американської компанії – «Сінклейр корпорейшн», яка, врешті-решт, примудрилася здобути концесію на північноперську нафту – сприяла кращому порозумінню між двома компаніями та урядами у «нафтових» справах, і не тільки щодо Месопотамії [398, 580].

Іншою ґрунтовною роботою є монографія М. Кент «Нафта і Імперія: британська політика і месопотамська нафта, 1900–1920», у якій на основі цінних джерел, зібраних авторкою під час підготовки докторської дисертації, висвітлюються: англо-німецьке нафтове суперництво у межиріччі Тигру та Євфрату, перші кроки Англо-перської нафтової компанії до оволодіння месопотамськими родовищами стратегічної сировини, «нафтова» політика Уайтхоллу в умовах Першої світової війни та спроби англійського уряду передивитися угоду Сайкс – Піко по її закінченню, конференція союзників у Сан-Ремо у квітні 1920 року [426, 3–155]. Цікаво, що додатки до монографії складають більше третини від об'єму основного тексту і включають багато фактично матеріалу: англо-французькі «нафтові» угоди, статистику світового та британського нафтових ринків, карти Середнього Сходу різних років та інше [426, 161–213].

Також, авжеж, не можна не згадати Б. Швадрана, Дж. Ленцовського, С. де Лестренджа, Б. Левіса, Ел. Ліела, Е. де Гольєра, Х. О'Коннора, М. Хаддурі, Дж. ДеНово, К. Тьюєндхета, А. Гамільтона, Е. Семпсона, Х. Сабахі, Дж. Дарвіна, Р. Девіса, Г. Мейджчера, Ел. Монро, Д. Мюрата Л. Елвелл-Саттона, Р. Інглера, Д. Іволта, Д. Д. Фарньє, І. Фуре та багатьох інших представників англійської, американської, французької, німецької історіографії, які своїми працями, присвяченими дослідженню різних аспектів «нафтової» політики великих держав, і в тому числі Великої Британії, зробили величезний внесок

у відтворення мозаїки міжнародної боротьби за нафту на Близькому та Середньому Сході у першій третині ХХ століття [462; 428–432; 321; 427; 389; 338; 458; 383–385; 442–444; 392–394; 396; 397 та ін.].

Одним з найбільш дискусійних питань також залишається так званий Багдадський мир, переговори про який між Великою Британією та Німеччиною передували початку Першої світової війни. І хоча тема довоєнного англо-німецького «зближення-зіткнення» не нова, тим менш, вплив «нафтового» фактору на результати перемовин усе ще недостатньо досліджено.

У відомій історіографії важко знайти працю, присвячену боротьбі за панування у Європі у перші два десятиліття ХХ століття, у якій не було б, принаймні згадки про Багдадський мир. Проте доволі часто дослідники, аби не повторювати один одного чи не вважаючи за потрібне, не розкривають зміст якоїсь відомої події, чим мимоволі створюють певний фон забуття. Приблизно така ситуація склалася і з питанням впливу «нафтового» фактору на дипломатію великих держав до 1 серпня 1914 року, зокрема, формування ними умов Багдадського миру.

Серед фундаментальних праць з історії зовнішньої та внутрішньої політики великих держав слід назвати монографію німецького вченого Г. Хальгартена «Імперіалізм до 1914 року». На сторінках книги автор словом зумів відтворити атмосферу політичного, економічного та навіть культурного життя країн Антанти та Троїстого союзу в співставленні з подіями на міжнародній арені, у тому числі перемовинами щодо Багдадського миру [345, 616–622]. Іншим фундаментальним дослідженням є праця «Боротьба за панування в Європі, 1848–1918», яка належить перу відомого англійського історика А. Тейлора [333]. У своєму творі автор блискуче розкрив тайни й секрети європейської політичної кухні, хитросплетіння дипломатичних інтриг так званого європейського концерту великих держав. Не оминув він увагою й складної проблеми розподілу сфер впливу імперій і узгодження

інтересів на схід від Суецу, щоправда, обійшовши тему появи «нафтового» фактору в міжнародних відносинах [333, 390–423].

Ще однією класичною монографією з історії європейської політики та дипломатії на Сході, яка, як і попередні праці, витримала не одне перевидання, є книга «Східне питання» Дж. Марріотта [438]. Англійський дослідник виважено й ґрунтовно, хоча й не без суб'єктивізму, висвітив боротьбу великих держав за спадщину Османської імперії. Проте він також оминув складну тему міжнародної боротьби за нафту в Месопотамії, не кажучи вже про Персію, торкнувшись буквально в декількох словах її стратегічної важливості [438, 514].

Серед новітніх праць, у яких тим чи іншим чином йдеться про боротьбу Великої Британії за персько-месопотамську нафту, найбільшу увагу заслуговує книга «Здобич», що належить перу американця Д. Єрґіна [265]. Написана на межі наукової та науково-популярної літератури, у 1998–2000 роках його книга стала справжнім бестселером у багатьох країнах, отримала престижну Пулітцерівську премію. Не в останню чергу такому гучному успіху твору сприяла цікава і підкупаюча читача манера автора викладати матеріал у стилі, більше схожому на журналістське розслідування, з елементами політико-економічного детективу, ніж на традиційне наукове дослідження. «Здобич», зайнявши по праву гідне місце у рядку фундаментальних праць з історії світової нафтової промисловості, проте не є вичерпним дослідженням.

Навіть така велика книга з історії міжнародної боротьби за нафту об'ємом у 888 сторінок (хоча у порівнянні з 800-сторінковим першим томом «Історії «Бритіш петролеум» Р. Фер'є не так і багато), не дивлячись на усю її винятковість, далека не тільки від висвітлення усіх подробиць, а й навіть значної частини важливих подій, не кажучи вже про усілякі підводні течії й рушійні сили «нафтової» політики великих держав і компаній. Тому зрозуміло, що в одній книзі, якою б великою та змістовною вона не була,

неможливо висвіти усе розмаїття особливостей впливу «нафтового» фактору на формування зовнішньої політики Великої Британії, тонкощів боротьби Уайтхоллу за джерела стратегічно важливої сировини у Персії та Месопотамії у 20-х роках ХХ століття.

Іншою, ще більшою за об'ємом (957 сторінок) і ще більш новітньою за роком видання (2007) є праця П. Брендона «Занепад і руйнація Британської імперії 1781–1997», яка в 2010-му вийшла з друку в Москві [243]. І хоча її автор вочевидь не ставив перед собою за мету розкрити всі подробиці політики Уайтхоллу на Близькому та Середньому Сході у першій третині ХХ століття, деякі з них, наведені ним, безпосередньо стосуються досліджуваної проблематики і тому потребують розгляду. Так, зокрема, П. Брендон зазначає, що під час Першої світової війни «для забезпечення нафти з Месопотамії було досить втримувати регіон навкруги Басри – брудного річкового порту» [243, 342]. Однак таке його твердження викликає здивування, адже достеменно відомо, що до початку другої половини 1920-х років в Месопотамії промислового видобутку нафти не було. Скоріш за все, під словами «нафта з Месопотамії» автор має на увазі нафту, видобуту Англо-перською нафтовою компанією на так званих переданих територіях, що раніше належали Персії, але які після розмежування англійцями турецько-перського кордону незадовго до Першої світової війни відійшли до складу Османської імперії і, таким чином, стали частиною Месопотамії.

Новітньої працею з дослідження впливу «нафтового» фактору на англо-американські взаємини та міжнародні відносини у басейні Перської затоки, зіткнення світу по-британські і світу по-американські навколо нафти Близького та Середнього Сходу є монографія асистент-професора Університету Північної Кароліни Т. Фейна [395]. У доволі невеликій за об'ємом книзі (більше четвертої частини загального обсягу якої – сімдесят чотири сторінки – складають примітки, бібліографія та покажчик) автор спробував охопити доволі великий період – від початку ХІХ століття і до

1970-х років [395, 209–283]. Хоча судячи зі змісту монографії, свою головну увагу Т. Фейн зосередив на дослідженні подій 1950–1971 років, яким присвячено чотири розділи з п'яти. Натомість вивченню передуючих п'ятдесяти років, не кажучи вже про попереднє століття, також згадане автором, присвячений лише один єдиний перший розділ. Маюча красномовну назву «Американський наступ і британський відступ у Перській затоці» і будучи високо інформативною, книга тим не менш не містить чогось нового про появу та вплив чинника нафти на британську політику у Затоці, а головне – автор наголошує на вже звичній, пануючій у світовій історіографії точці зору про поразку Великої Британії від США у боротьбі за джерела стратегічної сировини.

В тому, що інтерес в світі в цілому та на Заході зокрема, особливо у Великій Британії, до вивчення такого тонкого та лоскитливого питання як англо-американську нафтове співробітництво не згас і сьогодні свідчить ще неопублікована, але вже доволі широко розрекламована монографія старшого викладача Університету Ессекса Ф. Венн «Англо-американська нафтова війна: міжнародна політика і боротьба за закордонну нафту, 1912–1945» [425; 476]. Запланований на березень 2011 року вихід книги в світ у видавництві «I.V.Tauris & Co Ltd» у серії «Бібліотека міжнародних відносин» відкладено спочатку на кінець січня 2012 року, а потім на 16 квітня 2013 року, причому перенесено не тільки дату публікації, а й змінено об'єм монографії – з 320 до 288 сторінок [425; 476; 476a]. Однак, як би там не було і які б причини не змушували автора та видавництво переносити час публікації, очевидно головне – Ф. Венн, на відміну від Т. Фейна, вважає саме першу половину ХХ століття найбільш важливою для розуміння витоків сучасної світової «нафтової» політики.

Що стосується радянської історіографії, то серед праць, підготовлених після Другої світової війни, найбільш відомою є монографія видатного дослідника історії міжнародних відносин О.О. Фурсенка «Нафтові трести та

світова політика, 1880-ті роки – 1918 р.» [343]. Ця книга, що побачила світ у видавництві «Наука» ще у далекому 1965 році, і зараз продовжує залишатися, по великому рахунку, єдиною на пострадянському просторі великою комплексною, основою на архівних джерелах, роботою з ранньої історії міжнародної боротьби за нафту в цілому та боротьби Великої Британії за персько-месопотамське «чорне золото» зокрема. Однак його монографія не охоплює міжвоєнного періоду, а передуючим подіям років Першої світової автор книги присвятив із сімнадцяти глав лише одну [343, 433–449].

Через чотири роки, у 1969-му, у тому самому виданні вийшла з друку монографія А.М. Ментешашвілі «Ірак у роки англійського мандату». І хоча книга присвячена висвітленню, головним чином, британської колоніальної політики у межиріччі Тигру та Євфрату та підйому національно-визвольного руху арабського та курдського народів у 1920-х роках, також певну увагу для повноти картини автор приділив і питанню впливу «нафтового» фактору на політику Великої Британії в Іраку та проблемі міжнародного поділу іракської нафти [313, 152–165]. Так, зокрема, А. Ментешашвілі зазначив, що «контролюючи Ірак, Англія змогла б зберегти і нафту і імперію», а англо-американська боротьба за близькосхідну нафту «була боротьбою двох могутніх держав за переважне право пограбування природних багатств Туреччини та її колишніх провінцій» [313, 153–155].

Значно пізніше радянська історіографія збагатилася ґрунтовним дослідженням дещо іншого напрямку. У 1985 році, у знов-таки видавництві «Наука», побачила світ монографія «Нафта і суспільно-політичний розвиток Ірану в ХХ ст.» С.М. Алієва, який вже наступного року на її основі захистив докторську дисертацію в Інституті сходознавства АН СРСР [229; 230]. Як зазначає в анотації сам автор, «у монографії досліджується історія Англо-іранської нафтової компанії, роль нафти в англо-іранських відносинах у 30-ті роки, національно-визвольний рух 1949–1953 років, державний переворот 1953 року і його наслідки, значення «нафтового» фактору в установленні

«особливих» відносин між правлячими колами США та шахським режимом», велика увага приділена аналізу «характеру антимонархічної й антиімперіалістичної революції у 1978–1979 роках в Ірані» та інше [229, 2]. З огляду на такий великий відрізок часу та доволі широке коло охоплених у дослідженні питань, цілком природно, що, хоча історії Англо-іранської нафтової компанії приділена значна увага, про боротьбу Великої Британії проти спроб США отримати на початку 1920-х років доступ до перської нафти йдеться лише в передостанньому абзаці першої глави, а про їхню суперечку навколо проблеми приналежності колишньої російської концесії Хоштарії на північноперську нафту взагалі немає жодного слова [229, 35–36].

Також зовсім небагато інформації про означені події можна почерпнути зі спільної статті А.З. Арабаджяна і Д.С. Рождественської «Еволюція економічних зв'язків США з Іраном», у якій, опублікованій у збірнику наукових праць «Близький та Середній Схід: економіка та історія», з двадцяти сторінок зіткненню інтересів нафтових монополій США та Великої Британії присвячений лише один абзац, де, щоправда, опосередковано зазначено, що боротьба велася навколо колишньої російської концесії [354, 3–23]. В цілому автори підкреслюють гостроту суперництва американського імперіалізму з англійським, але наголошують, що надані перським урядом компаніям США нафтові концесії були анульовані в результаті протестів саме радянського уряду, хоча у той самий час визнають, що «певну роль у цьому зіграла і протидія англійців» [354, 4].

Приблизно на такій самій офіційній антиімперіалістичній позиції також стоять інші радянські автори (Б.В. Ананьич, А.З. Арабаджян, Л.Г. Бондаревська, М.І. Володарський, М.С. Іванов, М.С. Лазарєв, Л.І. Мірошников, В.Г. Трухановський, Н.А. Халфін, В.Г. Цогоєв та інші), роботи яких тим чи іншим чином торкаються питань впливу «нафтового» фактору на еволюцію зовнішньої та колоніальної політики Великої Британії на

Близькому та Середньому Сході у першій третині ХХ століття [231; 232; 242; 254; 255; 268; 309; 310; 315; 316; 335; 344; 347–349 та ін.]. Проте більшості з них вдалося уникнути зайвої заідеологізованості і, зробивши у вступі, як А. Ментешашвілі й С. Алієв, необхідні посилання на праці класиків марксизму-ленінізму, чиї висловлювання про сутність англійського імперіалізму, до речі, доволі часто були дійсно не в брів, а прямо в око, підготувати високоякісні наукові роботи, деякі з яких, як праця Г.Л. Бондаревського «Англійська політика та міжнародні відносини у басейні Перської затоки», і сьогодні залишаються взірцем справжнього історичного дослідження [313, 4; 229, 4; 240].

Професор Г. Бондаревський перш ніж дати визначення колоніальній політиці Великої Британії на початку ХХ століття як «рівнодіючої багатьох сил і інтересів, яка визначалася складним і швидко мінливим співвідношенням сил між окремими угрупованнями, зацікавленими в агресивній політиці, придбанні колоніальних володінь; у здобутті вигідних концесій на Далекому Сході, в Південній Африці, в Середземноморському басейні й інших районах» найретельнішим чином проаналізував величній об'єм раніше не введених до наукового обігу джерел і дослідив політику Уайтхоллу не ззовні, а зсередини. У його монографії, як, образно кажучи, у всесвітньовідомому анатомічному атласі М. Пирогова, представлений зріз і детальний опис усієї будови, але не людського тіла, а багатоліких правлячих кіл Британської імперії, всіх їх фінансових судин і військових м'язів, що рухали їх східну політику у басейні Перської затоки в кінці ХІХ – на початку ХХ століть. На прикладах впливових, але майже нікому невідомих представників «середньосхідного», «південноафриканського» та «китайського» угруповань він наочно показав хитросплетіння особистих, приватних і державних інтересів в англійській політиці та економіці [240, 15].

Так, зокрема, тісний взаємозв'язок він демонструє прикладі Джеймса Маккая. На початку ХХ століття він став президентом «Пенінсулар енд Оріентал стім навігейшн компані», а також головою «Істерн енд Остреліен стім шип компані», директором Асоціації з забезпечення вугіллям транспортних компаній, головою одного з найбільш впливових страхових об'єднань Англії – «Маріне іншуренс». Одночасно він зайняв пост віце-президента Загальної компанії Суецького каналу, директора Англо-перської нафтової компанії і члена правління багатьох інших нафтових підприємств; окрім цього, Маккай був членом Законодавчої ради при віце-королі Індії і президентом торгівельної палати Бенгалії [240, 15].

«В монопольній експлуатації басейну Індійського океану і Середнього Сходу були також кровно зацікавлені британські акціонери Імперського банку Ірану на чолі із впливовим колоніальним діячем Гріффіном, творець англійських нафтових підприємств Дарсі, великий банкір і особистий друг Едуарда VII Кассель – засновник і організатор багатьох англійських фінансових і транспортних компаній на Середньому Сході, Лінч – голова англійської транспортної компанії, що мала монополію на пароплавні сполучення по Тигру та Каруну, впливовий парламентарій і акціонер компанії, що будувала залізницю Ізмір – Айдин, Гібсон Боулс, банкіри та текстильні підприємці Сассуни, директори банкірського угруповання Морган – Гренфелл, власники англо-індійської фірми «Ендр'ю Юл енд компані», – зазначає Г. Бондаревський [240, 15]. На перший погляд може здатися, що це звичайна констатація фактів і не більше того. Однак насправді за сухими рядками інформація криється титанічний труд з пошуку невидимих зв'язків між політичним і діловим істеблішментом англійського суспільства, відпрацювання та перевірка знайденої інформації (яку на Туманному Альбіоні ніколи не любили афішувати), узагальнення розрізнених частин у єдину мозаїку і відтворення цілісної картини процесу формування зовнішньої

та колоніальної політики Великої Британії в кінці XIX – на початку XX століть.

Сучасну російську історіографію представляє кандидатська дисертація Г.Н. Валіахметової «Боротьба великих держав і нафтових компаній за іракську нафту (1912–1928 рр.)» [249]. Жодним чином не знижуючи значущості роботи, слід зауважити, що вона підготовлена, головним чином, на основі історичної літератури та опублікованих джерел, хоча у переліку джерел є три архівні документи з Державного архіву Великої Британії, відомому більше як «Паблік Рекорд Оффіс» [249, 201]. Однак ці документи, судячи з їхніх вихідних даних, відносяться до 1933–1935 років, тобто часу більш пізньому, ніж досліджуваний, і яким чином вони, загальним об'ємом у 15 листів, можуть, за словами самої Г. Валіахметової, містити «докладну інформацію про створення та діяльність Турецької нафтової компанії, Англо-перської нафтової компанії, тресту «Роял датч-Шелл», Британської нафтової розвиваючої компанії, «Стандард ойл» та інших компаній, що прийняли участь у боротьбі за контроль над нафтовими ресурсами Іраку, про умови і масштаби видобутку нафти, будівництво нафтопроводів і нафтопереробних заводів у близькосхідному регіоні у 1920-х – 1930-х роках; масу статистичних і довідкових даних», тобто, про все й одразу, можна тільки здогадуватися [249, 8]. До того ж, цікаво, що означені документи лягли в основу іншої кандидатської дисертації («Англо-американське суперництво за нафту в арабських еміратах Перської затоки: 1923–1938 рр.») підготовленої, як і попередня, також у Єкатеринбурзі, але на 8 років пізніше [330].

Окрім цього, за географічні межі дослідження Г. Валіахметової виключена Персія. Хоча вона разом із Месопотамією завжди, та тим більше після Першої світової війни, утворювала єдине геополітичне поле міжнародної нафтової боротьби, а Англо-перська нафтова компанія взагалі мала права екстериторіальності по обидва боки персько-месопотамського кордону у межах так званих «переданих територій». І ще одним доказом

цього є думка самої Г. Валіахметової, яка, торкаючись на одній із сторінок своєї дисертації теми англо-американського нафтового суперництва у Персії на початку 1920-х років, зазначила, що «Стандард ойл» дивилася на концесію у Північній Персії як на крок до співробітництва з Англією у справі експлуатації іракської нафти» [249, 123].

Ще одна кандидатська дисертація «Політика Великої Британії у боротьбі великих держав за нафтові джерела Близького та Середнього Сходу у період з 1901 по 1920-ті роки», захищена М.В. Калмиковою, хоча і присвячена дослідженню, головним чином, англійської «нафтової» політики, але не розкриває внутрішньої боротьби у правлячих колах з її формування та стосується переважно загально відомих подій з історії міжнародної боротьби за нафту [270]. Проте, це зрозуміло: охоплюючи своїм дослідженням доволі широкий відрізок часу – майже у чверть століття – сповнений подій історичного значення, та величезний регіон, включаючи Закавказзя, автор стала заручницею наявності у надлишку фактичного матеріалу, який виявилось неможливим умістити в об'єм кандидатської дисертації, яка, тим не менш, при цьому все одно дивним чином залишилася меншою за інші, розглянуті вище.

Серед новітньої російської історіографії, більш-менш близькою до обраної для дослідження проблематики, є кандидатська дисертація М.Л. Мусоріної «Формування іракського суспільства у період британського мандату Ліги Націй (1920–1932 рр.)» [320]. Вивчаючи суспільно-політичний розвиток Іраку, М. Мусоріна, як і А. Ментешашвілі, звичайно, не змогла обійти питання впливу «нафтового» фактору. Не вдаючись до подробиць та деталей самої боротьби Великої Британії та інших країн за іракську нафту, а зосередившись на дослідженні чинників формування іракського суспільства, вона дійшла висновку, що нафтові монополії зіграли важливу, хоча і суперечливу, роль у трансформації традиційного східного суспільства Іраку, втягнувши древню громаду межиріччя Тигру та Євфрату у нерівноправні

відносини із західною цивілізацією, що призвело до незворотних змін у всіх сферах її життя [320, 23].

Серед представників відомої англомовної іранської, іракської (арабської) та турецької історіографії треба назвати таких авторів, як: Е. Хаурані, Х. Джавад, М. Хаддурі, А. аль-Мараяті, Г. Гауза, С. Закі, Х. Сабахі, Г. Цетінся, К. Гхані, М. аль-Джамалі та інших, чії праці певним чином, в більшій або меншій ступені торкаються проблем британської зовнішньої та колоніальної політики в Персії та Месопотамії [419; 423; 427; 437; 407; 479; 480; 378; 457; 409; 424 та ін.]. Аналізуючи їх твори, можна відзначити головне: авторам більше до вподоби вивчення складних, у деякій мірі навіть риторичних питань міжцивілізаційного взаємозв'язку, політичного й економічного взаємовпливу між Іраном та Іраком з одного боку і Великою Британією та США з іншого боку на фоні міжнародної боротьби за нафту, ірано-іракської боротьби за перевагу у районі Перської затоки і суперництво за регіональне лідерство.

І значно менше інтересу в іранських і іракських дослідників спостерігається до питання про боротьбу Великої Британії за персько-месопотамську нафту у першу третину ХХ століття – час, коли англійська комісія з турецько-перського розмежування, визначаючи кордони Месопотамії та Персії, у своїх діях перш за все керувалась інтересами Англо-перської нафтової компанії і вже потім брала до уваги історію прикордонної місцевості, етнічний склад населення тощо; коли саме в Лондоні, а не Тегерані і Багдаді вирішувалось бути чи ні Персії незалежною та з яким шахом, чи з'явиться на політичній карті світу Ірак і кому бути його королем (разом з тим, заради справедливості треба додати, що коли володарі Арабського халіфату, Перської та Османської імперій були могутніми, то вони при визначенні меж свої володінь також перш за все виходили із власних інтересів).

Навіть у порівняно недавно опублікованій і кілька разів перевиданій монографії Х. Сабахі «Британська політика у Персії, 1918–1925», охарактеризованій К. Гхані як «гарна наукова книга, яка проливає світло на багато раніше непомічених чи поверхнево досліджених документів», так само як і у його власній монографії «Іран і піднесення Реза-шаха: від падіння Каджарів до держави Пехлеві», англійська боротьба за перську нафту і процес формування «нафтової» політики Уайтхоллу (від яких далеко не в останню чергу, а доволі часто так і в першу, залежав розвиток англо-перських відносин у цілому) залишилися якимось поза увагою авторів, хоча винятковість положення Англо-перської нафтової компанії в Персії ними визнається [457, 19].

Так, зокрема, Х. Сабахі зазначає: «Безпека поставок з перських нафтових родовищ була «життєво важливою» для британського стратегічного планування на схід від Суецу» [457, 181]. Такої самої думки дотримується і К. Гхані, який наголошує, що «Британія була занепокоєна захистом своїх нафтових інтересів і відверненням загрози від Індії» [409, 398]. Такої самої точки зору дотримується і М. аль-Джамалі – арабський письменник, освітянин, політик і дипломат, який, здобувши освіту і науковий ступінь доктора філософії у Колумбійському університеті, зробив на батьківщині чудову кар'єру політика і дипломата: у вересні 1953 року він, уже маючи досвід роботи на посадах надзвичайного й уповноваженого посла, міністра закордонних справ і міністра внутрішніх справ тощо, став прем'єр-міністром Іраку. На його думку, Великій Британії, так само як і США, Ірак був потрібен для захисту власних і інтересів на Близькому та Середньому Сході, але це зовсім не означало, що їх інтереси завжди суперечили інтересам Іраку [424].

Вивченню зіткнення інтересів Великої Британії і США навколо проблеми поділу північноперської нафти присвятив свою статтю «Англо-американська нафтова суперечка в Ірані (1919–1924)», опубліковану на

англійській мові у періодичному виданні «Журнал азербайджанських досліджень», представник азербайджанської історіографії М. Аббасов [357]. У ній, доволі великій за об'ємом, написаній на основі опублікованих американських і англійських джерел та історіографії, автор спробував намалювати власну картину міжнародної боротьби за перську нафту, починаючи ще з 1872 року і закінчуючи 1924 роком. Такий підхід, хоча й дозволив авторові створити справді цілісну, але дуже схематичну, картину, призвів до того, що самій темі дослідження присвячена лише четверта частина від загального об'єму статті, причому переважно розкривається боротьба США, а не Великої Британії [357].

Що стосується української історіографії, то чи не єдиним дослідженням, у якому звертається увага на вплив «нафтового» фактору на посилення експансії Великої Британії та інших країн у район Перської затоки та «додання цим чинником нових рис до характеристики геополітичного значення цього регіону», є монографія О.А. Коппель «Перська затока: проблема безпеки в 80-ті – 90-ті роки» [275, 52]. Аналізуючи особливості завдань «наступальної політики» Великої Британії у країнах на схід від Суецу в останній третині XIX – на початку XX століть, О. Коппель зазначила, що «підсумки цієї політики набули повного втілення після Першої світової війни: майже уся територія південно-східної та східної Аравії увійшла до складу британської колоніальної імперії, Ірак став підмандатною територією Великої Британії, іранське узбережжя Перської затоки та прилеглі острови опинилися під її контролем» [275, 53]. Водночас, вочевидь зважаючи на завдання та хронологію свого дослідження, О. Коппель не стала вдаватися у деталі та подробиці боротьби Великої Британії за нафту у районі Перської затоки у 1920-х роках, але підкреслила, що після відкриття англійцями в Ірані великих нафтових родовищ і закінчення війни у регіоні розпочалася гостра конкурентна боротьба за концесії, «особливо

напруженою виявилася конкуренція між англійськими та американськими нафтовими компаніями» [275, 55].

Також вважається за потрібне зупинитися на працях М.С. Бурьяна, зокрема його монографії «Єгипет у зовнішній і колоніальній політиці Великої Британії у 20-х рр. ХХ століття» [246–248]. Залучивши до наукового обігу невідомі архівні джерела (документи з Національного архіву Індії) та заново відкривши маловідомі опубліковані джерела (парламентські дебати, спогади, газети), М. Бурьян зміг не тільки спростувати звичні міфи про історію формування «єгипетської» політики Уайтхоллу. Він, довівши, що «ілюзії післявоєнної величі не розвіялися разом із димом тріумфального салюту» і «процес зміни умонастроїв був дуже повільним і болючим», сам по-новому подивився на еволюцію британського імперського мислення після Першої світової війни і дозволив це зробити іншим [246, 117–119].

Авторові (перепарфразовуючи його власні слова) вдалося, «відхиливши вуаль», показати читачеві істинне «обличчя» Імперії, проаналізувати дії конкретних людей – багатьох представників британських правлячих кіл – у конкретних обставинах і як раз у той самий час, коли вони, долаючи внутрішні суперечки, проводили зовнішню та колоніальну політику Уайтхоллу в інших напрямках, зокрема, спрямовували хід боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту [246, 7]. І всім цим, заради справедливості треба підкреслити, він значно полегшив наукові пошуки багатьох дослідників, у тому числі й автора цих рядків. З огляду на це, не буде перебільшенням зазначити, що поява свого часу вище названої монографії М.С. Бурьяна, з якої беруть приклад аналізу джерел і літератури та стиль викладення матеріалу, запозичають термінологію та інше доволі багато істориків, щоправда, чомусь не завжди вважаючи за необхідне зробити відповідні посилання, без перебільшення стала значним доробком до історіографії «єгипетської» політики Уайтхоллу та справжньою віхою у

становленні української історіографії зовнішньої та колоніальної політики Великої Британії у XIX – першій третині XX століть.

Отже, хоча з часу закінчення Першої світової війни пройшло вже майже століття, дискусії навколо її наслідків і досі не вщухли. Одними з найбільш обговорюваних питань, актуальних і сьогодні, залишаються підводні течії й русійні сили боротьби Великої Британії за нафту на Близькому та Середньому Сході, від вирішення проблеми поділу якої залежало вирішення Східного питання, визначення долі Великої гри і, нарешті, формування самої Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин. Тому зовсім не дивно, що тема впливу «нафтового» фактору на британську зовнішню політику у повоєнні роки, як і тема міжнародної боротьби за джерела стратегічної сировини у районі Перської затоки в цілому у міжвоєнний період, завжди привертала увагу науковців, викликали жвавий суспільний інтерес у Великій Британії, США та інших зацікавлених країнах.

Дивно інше. Аналіз історіографії довів не тільки відсутність спеціального дослідження з історії боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках, особливостей і чинників формування британської «нафтової» політики того часу, а й недостатню вивченість тонкощів і самої специфіки міжнародної боротьби. Якби було по-іншому, то наряд чи історія колишньої російської концесії Хоштарії на північноперську нафту, отриманої ним ще у 1916 році, та навколо якої у 1921–1924 роках розгорнулася запекла англо-американська боротьба, як і історія англійського проекту побудови залізниці та нафтопроводу Багдад – Хайфа, необхідність реалізації якого і призвела до укладання всесвітньо відомої «Угоди про червону межу», так і залишилися практично невідомими. Так само залишилося без чіткої та зрозумілої відповіді і головне питання: чому Велика Британія, займаючи домінуючі положення у Персії та Месопотамії, володіючи монопольними правами майже на всю їх нафту,

пішла на широку реорганізацію Турецької нафтової компанії та допустила до поділу ще навіть невідкритої іракської нафти інші держави, якщо, на переконання багатьох істориків, вона, цитуючи того ж Гарет Джонса, «не мала зрозумілої і загально прийнятої нафтової політики», через що у 1924 році була так само залежна від імпорту нафти, як і у 1914-му [404, 668–672].

Таким чином, питання впливу «нафтового» фактору на розвиток міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході у ХХ столітті завжди була і залишається однією з найцікавіших і найактуальніших тем, за якою щороку з'являються нові й нові праці, щоправда, дедалі більше у жанрі так званої інтелектуальної літератури. Написані у дуже популярному жанрі non-fiction/nonfiction і перекладені багатьма мовами, маючи гучні назви та по-справжньому захоплюючий сюжет, ці та інші праці, за словами самих авторів, базуються переважним чином на новій інтерпретації вже відомих фактів і джерел, а їх зміст не потребує документального підтвердження.

Охоплюючи ледь не всю історію світової боротьби за нафту, ці книги практично не дають навіть поверхневого уявлення про багато важливих історичних подій. Однак серед великого розмаїття дуже різної за якістю та суперечливої за змістом наукової та науково-публіцистичної літератури з розв'язання цієї проблеми, справді ґрунтовних і неупереджених праць, присвячених вивченню витоків та перебігу міжнародної боротьби за нафту у першій третині ХХ століття, дуже мало. Ще менше робіт, у яких піднімається питання про появу та вплив «нафтового» фактору на процес формування зовнішньої та колоніальної політики Великої Британії – країни, що першою в світі відкрила великі родовища нафти в районі Перської затоки і також першою розпочала їх промислову розробку. І взагалі немає окремої праці з дослідження такої цікавої та актуальної теми, як боротьба Великої Британії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках, хоча ця проблематика, як бачимо, далеко не нова [289, 280–282].

1.2. Характеристика джерел

Проведений історіографічний аналіз проблеми показав: якщо як слід придивитися, то справді ґрунтовних, неупереджених праць навіть у такій великій історіографії як англійська, знайдеться не так і багато, а також, що їх авторами, вочевидь, у силу різних причин та особливостей проведених ними досліджень, не використано чимало документів і, навмисно чи по незнанню, замовчено багато важливих подій і подробиць боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту. З'ясувалося, що навіть таку фундаментальну працю як «Історія «Бритіш петролеум» Р. Фер'є (який, наприклад, не будемо забувати, хоч і звернув увагу на вже не раз згадану концесію Хоштарії, але зазначив відсутність джерел інформації про історію цього підприємства, не кажучи вже про праці інших дослідників) є чим доповнити [398, 570].

І такими джерелами, точніше джерелами, які дозволяють відкрити нові сторінки в ранній історії міжнародної боротьби за нафту у Персії та Месопотамії в цілому та в історії формування «нафтової» політики Великої Британії у перше десятиліття після Першої світової війни зокрема, є, в першу чергу, неопубліковані архівні документи з фондів Архіву зовнішньої політики Російської імперії, Архіву зовнішньої політики Російської Федерації, та, авжеж, Державного архіву Великої Британії (чиї фонди викладені у всесвітній мережі на офіційній сторінці установи), які складають *першу групу джерел*.

Дана дисертація побудована таким чином, щоб читач, ніби перегортаючи листи різних архівних справ і разом з автором досліджуючи їх зміст, отримав змогу з середини, якби зазирнувши через прочинені двері на кухню британської «нафтової» політики та побачивши на власні очі ким, коли і як вироблялися і приймалися доленосні рішення, спробувати роздивитися, чиї руки насправді спрямовували хід боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках і чим вона завершилася.

Документальну базу дослідження склали різноманітні за характером джерела, які поділені на чотири групи. До першої групи джерел включено документи з Архіву зовнішньої політики Російської імперії та Архіву зовнішньої політики Російської Федерації Історико-документального департаменту Міністерства зовнішніх справ Російської Федерації, Національного архіву Сполученого королівства Великої Британії та Північної Ірландії (також відомого як Державний архів Великої Британії), більшість з яких була вперше введена до наукового обігу.

Інформацію великої цінності безумовно містять документи з Архіву зовнішньої політики Російської імперії, що зберігаються у наступних фондах: № 144 «Перський стіл» і № 144 «Перський стіл Б», № 147 «Середнеазійський стіл», № 149 «Турецький стіл (старий)» і № 149 «Турецький стіл (новий)», № 184 «Посольство в Лондоні», № 207/2 «Консульство в Басрі», № 210 «Консульство в Бендер-Буширі» [1–10; 12–19; 22–43]. Вказані фонди містять різні за характером і походженням документи: щорічні звіти, донесення, депеші, доповідні і аналітичні записки, телеграми і листи головним чином російських і, звісно в значно меншій кількості, але не значущості, британських дипломатичних представників у країнах Західної Європи, Близького та Середнього Сходу. Окрім цього, у фондах є важливе листування міністерства закордонних справ з міністерством фінансів, міністерством промисловості і торгівлі, російською місією в Тегерані, консульствами у Багдаді, Басрі та посольствами у Лондоні, Берліні та Стамбулі (до речі, у «внутрішньому» листуванні російські дипломати в основному дотримувались назви Константинополь та інколи – Царград), урядами і дипломатичними представниками Великої Британії, Німеччини, Франції, США, Персії і Туреччини в Росії та інших країнах.

Аналізуючи ці джерела можна знайти чимало інформації з таких важливих питань, як: міжнародна боротьба навколо реалізації проекту Багдадської залізниці, політика англо-індійського уряду в Перській затоці,

визнання Росією «особливих» інтересів Великої Британії в ній, російські проекти будівництва нафтопроводів від Баку до Перської затоки, боротьба російських і британських концесіонерів у Північній Персії та інтриги американських резидентів з оточення Його Величності Шаха, встановлення взаємин і торгівельних відносин між багдадськими купцями та бакинськими нафтопромисловцями, перегляд англо-російської конвенції 1907 року й узгодження позицій Росії та Німеччини у перських справах, захист російськими нафтопромисловцями своїх інтересів в Османській імперії і боротьба англійців за концесію на експлуатацію джерел месопотамської нафти [1, 1–11; 2, 5–6; 3, 14–16; 4, 3–5; 31, 12–16; 43, 8–12; 42, 1–5; 8, 3–9; 41, 1–17; 22, 1–35 та ін.].

Перелічені матеріали дозволили всебічно і досить об'єктивно проаналізувати процес виникнення та розгортання міжнародної боротьби та боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту, дослідити стратегію і тактику народжуваної британської «нафтової» дипломатії, виділити серед перебігу подій найбільш значущі і врешті-решт визначити, що з початку ХХ століття поступово саме «нафтовий» фактор став визначальним чинником у боротьбі великих держав за вплив на Близькому та Середньому Сході.

У фонді № 147 «Середнеазійський стіл», де в основному зібрані матеріали про політику Росії по відношенню до Хіви, Бухари й інших ханств Середньої Азії, які поступово були приєднані до імперії, інтерес представляє справа, що стосується боротьби російського уряду за розширення експорту гасу до Індії [33]. З її матеріалів можна побачити очима російських урядовців, дипломатів і підприємців з якою неперевершеною діловитістю їх англійські колеги, суперники та партнери – єдині в усіх особах, узгоджували власні інтереси з інтересами конкурентів. Не менш важливу та цікаву інформацію про експорт у Туреччину російського гасу, пошуки та розвідки іноземцями мінеральних ресурсів на теренах Османської імперії, зокрема

джерел нафти, містять документи (головним чином депеші російських консулів) з фондів № 149 «Турецький стіл (старий)» і № 149 «Турецький стіл (новий)» [5; 16; 24; 41 та ін.].

Відомості дещо іншого характеру про витoki боротьби Великої Британії та боротьби міжнародної за персько-месопотамську нафту можна почерпнути з фонду № 184 «Посольство в Лондоні». Листування між російським міністерством закордонних справ, російським посольством у Лондоні і Форін офісом, російським посольством у Константинополі і першим департаментом міністерства закордонних справ Росії містить чимало цікавих і свого роду навіть таких унікальних документів, як, наприклад, добірка листів про турецько-перське розмежування [1–4; 6–9; 27–30].

Аналіз означених документів у порівнянні з інформацією з інших джерел дозволяє дійти висновку, що англійська комісія з турецько-перського розмежування у своїх діях перш за все керувалась інтересами Англо-перської нафтової компанії і вже потім брала до уваги історію прикордонної місцевості, етнічний склад населення тощо. В результаті такої демаркації, проведеної незадовго до початку Першої світової війни, англійська компанія отримала частину месопотамської нафти, а майбутні Ірак, Іран і Туреччина кордон, дискусії навколо якого не вщухли і сьогодні.

Також величезну значущість мають справи з фондів № 207/2 «Консульство в Басрі» і № 210 «Консульство в Бендер-Буширі», у яких зібрано на той час надсекретну інформацію, що називається «з місця подій», – про розбудову англійцями «нафтової справи» по обидва боки турецько-перського, чи точніше персько-месопотамського кордону [15; 22; 25; 26]. Фонд «Консульство в Басрі» містить донесення від російських дипломатів послу Росії в Стамбулі І.О. Зінов'єву про розвідку англійцями нафти в Перській затоці, перебування в її портах кораблів Великої Британії, дії англійців з вирішення питання про турецько-перське розмежування [15, 2–19]. У справах з фонду «Консульство в Бендер-Буширі» зібрані листи,

телеграми, донесення російських консульських агентів про ситуацію в Базрейнї, Маскаті, Кувейті з приводу експлуатації Англо-перської нафтовою компанією нафтових родовищ і пов'язаним із цим політичними подіями [22, 1–23].

Матеріали обох фондів наочно демонструють великі зусилля англійських дипломатів з укріплення позицій Великої Британії у Месопотамії та прилеглому до неї нафтоносному районі Перської затоки.

Отже, Архів зовнішньої політики Російської імперії містить чимало джерел з ранньої історії боротьби Великої Британії та інших великих держав за персько-месопотамську нафту.

Матеріали дещо іншого характеру зберігаються у фонді № 69 «Референтура по Англії [Великій Британії]» Архіву зовнішньої політики Російської Федерації. У справах фонду містяться огляди англійської преси, інформаційні бюлетені та зведення, зміст яких дозволяє подивитися на досліджувані події дещо під іншим кутом зору, якби зі сторони [11; 20; 21]. Матеріали справ стосуються діяльності Англо-перської нафтової компанії, реорганізації Турецької нафтової компанії, перебігу англо-перських і американо-перських відносин, проблем вирішення мосульського питання та реалізації англійського проекту побудови нафтопроводу з Месопотамії до Середземного моря та інше [11, 46; 20, 42–43, 78; 21, 20–21].

Наприклад великий науковий інтерес представляє добірка в одній із справ матеріалів під найменуванням «Нафтові справи» (за однойменної назвою статті у «Морнінг пост»), які стосуються поширення по Великій Британії восени 1924 року чуток про продаж урядового, тобто контрольного, пакету акцій Англо-перської нафтової компанії чи-то «Роял датч-Шелл» або «Стандард ойл». «Поява у деяких газетах повідомлення про формування велетенського нафтового комбінату та про намір британського уряду продати свої акції Англо-перської нафтової компанії не відповідає дійсності», – наголосила від імені Уайтхоллу «Морнінг пост» у своїй передовиці від 10

листопада 1924 року заявивши: «Пропозиція про продаж було відкинута консервативним урядом у 1923 році та урядом лейбористів у 1924 році» [20, 78].

У статті було зазначено, що адміралтейство наполягає на збереженні контролю над контрольним пакетом акцій з міркувань безпеки. «Така угода також не вигідна з комерційних міркувань», – писала «Морнінг пост» і наголосила: «Нафтова монополія небезпечна для британської незалежності» [20, 78]. Зі змісту цих матеріалів зрозуміло: для Уайтхоллу та всіх без виключення політичних сил, представлених у парламенті, продаж Англо-перської нафтової компанії одній з міжнародних монополій, як і поразка у боротьбі за персько-месопотамську нафту, означало пряму загрозу безпеки Британської імперії, ледь не до втрати незалежності самою Великою Британією.

Ретельний підбір повідомлень і новин з провідних лондонських газет («Таймс», «Морнінг пост» та інших) про помітні і не дуже події міжнародної «нафтової» боротьби на Близькому та Середньому Сході свідчить не лише про великий інтерес Народного комісаріату закордонних справ Союзу Радянських Соціалістичних Республік до цього напрямку зовнішньої політики, успадкованого ним ще міністерства закордонних справ у той час так званої царської Росії, а й певне бажання Москви одного дня повернутися на авансцену світової «нафтової» політики. Окрім цього, газетний матеріал, відібраний і підібраний у переважно чіткій тематичній і хронологічній послідовності, слугує своєрідним часописом боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту у середині 1920-х років, таким собі «дзеркалом» її повоєнної «нафтової» політики у районі Перської затоки.

Отже, історія Сходу, як і сходознавство, являє собою велике розмаїття історичних аспектів і напрямів їх дослідження. Складаючи велику мозаїку орієнталістики, разом вони утворюють повну картину історії східних країн і народів від найдавніших часів до сучасності. Однією з таких складових

частин стала міжнародна боротьба за нафту, яка впродовж ХХ століття докорінно змінила обличчя Сходу.

Найбільших змін зазнав Близький та Середній Схід, який з початку минулого століття став ареною боротьби Великої Британії та інших великих держав за стратегічну сировину, а Османська та Перська імперії її невольними учасниками. «Нафтовий» фактор, ув'язавши вирішення долі «хворої людини Європи» із майбутнім персько-месопотамської нафти, фактично об'єднав Східне питання й Велику гру в чи не головне питання міжнародних відносин першого десятиліття після Першої світової війни. Протягом цього часу політична карта Близького та Середнього Сходу, яка залишалася практично незмінною століттями, почалася перетворюватися з карколомною швидкістю, отримуючи нові межі, форму й зміст.

Далеко не останню роль у всіх цих процесах відіграла Росія, яка протягом тривалого часу одночасно була, так само як і Велика Британія, ключовим гравцем у Великій грі, приймала участь у вирішенні Східного питання, залишаючись у той же самий час головним експортером власної нафти та нафтопродуктів у Персію та Туреччину й претендуючи на їхню нафту. Тому не дивно, що архіви російського міністерства закордонних справ містять великий об'єм інформації, яка проливає світло на багато доленосних подій з історії міжнародної боротьби за нафту в районі Перської затоки. Проте значна кількість документів, не дивлячись на їхню важливість для розуміння витоків сучасних проблем, залишається все ще не уведеною до наукового обігу.

Таким чином, огляд документів Архіву зовнішньої політики Російської імперії, Архіву зовнішньої політики Російської Федерації доводить, що їх фонди є цінними джерелами для дослідження історії міжнародної боротьби за нафту в Персії та Месопотамії в першій чверті ХХ століття. Разом вони дозволяють сформуванню досить повне уявлення про ранню історію боротьби за нафту на Середньому Сході, змалювати ту картину міжнародних відносин,

яку бачили російські дипломати. Звісно, аби мати вичерпне уявлення про вплив нафтового фактору на світову політику в районі Перської затоки перелічених архівів недостатньо. Потрібні не тільки російські архіви, а й джерела з історії зовнішньої політики інших країн-учасників міжнародної боротьби за нафту в Персії та Месопотамії, й тоді, можливо, вдасться знайти істину.

З огляду на це, безумовно, найбільш важливими є документи з фондів Державного архіву Великої Британії, щоб отримати які, до речі, вже не потрібно, завдяки сучасним інформаційним технологіям і люб'язності уряду Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, їхати у Кью, графство Суррей. Фонди «War Cabinet minutes: CAB 23» і «War Cabinet memoranda: CAB 24» містять меморандуми, доповідні та службові записки, дипломатичні ноти, звіти, телеграми, директиви, накази прем'єр-міністрів (Девіда Ллойд Джорджа, Ендрю Бонар Лоу, Стенлі Болдуїна, Рамсей Макдональда), голів Форін офісу, Колоніал офісу, Індія офісу, адміралтейства, військового міністерства, міністерства з нафтових справ (крісла яких у різні роки досліджуваного періоду обіймали такі видатні особистості, як: Артур Бальфур, Джон Керзон, Уїнстон Черчилль, Альфред Мілнер, Леопольд Емері, Уолтер Лонг, Едвін Монтегю, Едмонд Слейд та інші), незмінного упродовж майже чверті століття секретаря англійського кабінету міністрів Моріса Хенкі та так званих «людей на місцях» (Артура Вільсона, Персі Кокса, Генрі Доббса), президента Англо-перської нафтової компанії та Турецької нафтової компанії Джона Кедмена та багатьох інших відомих і невідомих представників британських правлячих кіл, які тим чи іншим чином приймали участь у боротьбі Великої Британії за персько-месопотамську нафту [44–173]. Щоправда, відсутність звичних для російських архівів добірок матеріалів для справ за певною тематикою (що дуже зручно) створює величезні труднощі у пошуку необхідної інформації.

Проте, це, авжеж, жодним чином не знижує величезної значущості вказаних матеріалів. Адже всі без виключення документи у свій час були призначені лише для «внутрішнього використання», про що красномовно говорять позначення «таємно», «цілком таємно», «особисто», «не підлягає розголошенню», і тому вони з усією відвертістю розповідають про речі, обговорювати які на публіці, у тому числі навіть в парламенті, було не можна. Також у справах фонду містяться ноти, офіційні листи та звернення, депеші президента США Вудро Вільсона та президента Франції Раймона Пуанкаре, прем'єр-міністра Персії Восуг од-Доуле та прем'єр-міністра Іраку Джафар аль-Аскарі, дипломатів цих країн. Ці документи не тільки висвітлюють офіційну позицію тієї чи іншої країни з якогось питання міжнародної боротьби за нафту, а й, супроводжувані коментарями англійських посадовців, найкращим чином демонструють справжнє відношення Уайтхоллу до обговорюваних проблем, яке доволі часто відрізнялося від позиції офіційного Лондону.

Зрозуміло, що серед цього розмаїття цінних і не дуже цінних документів далеко не всі такі, що вводяться до наукового обігу вперше. Проте навіть серед введених, як з'ясувалося, багато таких, що залишились по-справжньому не оціненими. Мабуть, найбільш показовим прикладом є меморандум адмірала у відставці, віце-президента Англо-перської нафтової компанії Едмонда Слейда «Про ситуацію з нафтою у Британській імперії» від 29 липня 1918 року [130, 202–210]. У відомій англійській історіографії є лише декілька робіт, у яких згадується чи є посилання на меморандум. В. Ротвелл у своїй статті «Месопотамія у британських воєнних цілях, 1914–1918» наводить лист секретаря Імперського кабінету міністрів воєнного часу М. Хенкі до голови Форін офісу А. Бальфура, у якому той просить свого колегу звернути увагу на меморандум Слейда як на «найбільш життєво важливий документ» [454, 289].

Інша згадка меморандуму, більш конкретна і детальна, у порівнянні з попередньою, міститься у статті Дж. Гарет Джонса «Британський уряд і нафтові компанії 1912–1924: пошук «нафтової» політики», який, характеризуючи буквально двома реченнями меморандум Слейда, зазначив, що адмірал закликав уряд розвивати Англо-перську нафтову компанію і «Бірма ойл», встановити повний контроль над перськими і месопотамськими нафтовими родовищами й усунути від їх розробки ненависну йому «Роял датч-Шелл» [404, 667].

Однак, визнаючи важливість меморандуму, обидва дослідники разом з тим не бачать у його авторів людини, яка визначила головний напрям зовнішньої політики Великої Британії на Середньому Сході. За словами Гарет Джонса, «цей лист, у якому наголошувалося про необхідність встановити британський контроль за нафтовими районами Середнього Сходу, здається, справив глибоке враження на тодішнього секретаря воєнного кабінету М. Хенкі і через нього в цілому на всю «нафтову» політику на Середньому Сході» [404, 667].

Такої самої думки дотримується і В. Ротвелл, який пише: «Хоча адміралтейство і штаб військово-повітряних сил представили листи на підтримку встановлення контролю над Месопотамією, є дуже мало сумнівів, що така помітна зміна у відношенні Ллойд Джорджа й Бальфура до Месопотамії як до найбільш важливої для Великої Британії території була перемогою Хенкі» [454, 290]. Ще один англійський дослідник, М. Кент, у своїй книзі «Нафта і імперія» також звернула увагу на меморандум адмірала, але зазначила, що у погляді Слейда на майбутнє британської нафтової політики не було чогось дивного [426, 125–126]. Р. Фер'є, датуючи підготовку меморандуму не 29 липня, а 25-тим, і не вдаючись у подробиці його змісту, назвав витвір Слейда «грубими, образливими нападками на «іноземців», які використовували кожную можливість, чесно й безчесно,

відкрито й таємно, щоб гальмувати розвиток британських нафтових підприємств» [398, 256].

Така, з одного боку, одностайність, а з іншого, суперечливість і неоднозначність в оцінках найкраще свідчить про неординарність самого документу, аналіз якого, разом і в порівнянні з іншими матеріалами, доводить (треба сказати, забігаючи наперед), що меморандум адмірала Слейда, будучи першим у своєму роді, став відправною точкою для формування повоєнної «нафтової» політики Уайтхоллу.

Іншим документом, величезну важливість якого просто неможливо переоцінити, є меморандум департаменту політичної розвідки Форін офісу «Особистості у новому турецькому уряді» від 24 жовтня 1918 року. Підготовлений під час завчасних англо-турецьких переговорів про перемир'я, меморандум буквально з першого рядка вражає своєю відвертістю, багато чого пояснює у діях противників, зокрема, майбутню окупацію британцями Мосулу [125, 147–148]. «Одна-єдина справжня особистість є у новому уряді – це Джавід-бей. Решта являються більшими або меншими нікчемами», – йдеться у колись конфіденційному, призначеному лише для «внутрішнього користування» дуже обмеженого кола відповідальних урядовців, документі [125, 147]. За інформацією міністерства закордонних справ Великої Британії новопризначений турецький міністр фінансів Джавід-бей був «реальним чоловіком у новому уряді, всі інші стояли навколо нього як маскування» [125, 148]. Іншими словами, він, на думку англійців, був єдиною людиною, з якою можна було про щось серйозно домовлятися, та яка, головне, мала чималий вплив на прийняття рішень Диваном, що напередодні переговорів про перемир'я було дуже важливо. Разом з тим, його також потрібно було опасатися, оскільки Джавід-бей, навіть йдучи на поступки, міг вести власну таємну гру.

Що стосується нового міністра закордонних справ Туреччини, то ним вдруге став колишній консул у Тифлісі Ріфаат-паша – «очкарик, чудовий

гравець у бридж», який у 1908 році був посланником в Афінах, в 1910–1911 роках вже обіймав посаду міністра закордонних справ, «не зробивши нічого помітного», а після відставки став послом у Лондоні [125, 148]. «Його призначення як міністра закордонних справ – це очевидна спроба сподобатися нам, але Ріфаат є занадто «люб'язною нікчемою», – зазначили у департаменті політичної розвідки, розуміючи, що така людина як Ріфаат-паша, хоча і прекрасно грає у карти, але не завжди без боргів, обтяжених його іншими уподобаннями, могла легко, виходячи із власних меркантильних інтересів, бути «люб'язною» з дипломатичними представниками не лише Великої Британії, а й США, Франції та інших країн [125, 148].

Ще одним документом, який вражає своєю відвертістю та демонструє, висловлюючись півзабутим стійким словосполученням, справжнє обличчя британського імперіалізму, є телеграма верховного комісара Месопотамії П. Кокса міністру у справах Індії Ед. Монтегю від 29 січня 1921 року. У цій телеграмі колишній англійський посланник у Тегерані наголосив, що існуюча на той час політика Персії, спрямована на нескінченне затягування ратифікації меджлісом англо-перської угоди 1919 року, невизнання за Англо-перською нафтовою компанією прав на північноперську нафту та заігрування з американцями в особі представників «Стандард ойл», була більше неприйнятна [127, 296–296b].

«Ми маємо вигадати іншу угоду, яку ухвалить меджліс, і, спираючись на яку, уряд Його Величності й надалі допомагатиме Персії. Цілком можливо, що такий договір змусить нас замінити діючого шаха на іншого чи взагалі замінити правлячу династію, і я не думаю, що нам слід соромитися, йдучи на це», – впевнено підкреслив верховний комісар Месопотамії, який мав за плечима величезний досвід розвідної роботи на Близькому та Середньому Сході та був чудово обізнаний із тонкощами східної дипломатії [127, 296b]. «Насправді, мені здається неможливим, що ми можемо робити щось інше, окрім того щоб спробувати захисти наші численні та життєво

важливі нафтові інтереси у цій частині Персії, а саме поблизу Каср-і-Ширіну, у Пуштіку, в Арабістані та в області бахтіарів», – нарешті наголосив П. Кокс на головній задачі британської зовнішньої політики у Персії – захисті Англо-перської нафтової компанії [127, 296b]. «У випадку падіння уряду в Тегерані та поглиблення децентралізації влади нам слід дозволити валі Пуштіку, шейху Мохаммери та бахтіарам проголосити свою незалежність чи відділення від уряду Тегерану і підштовхнути їх до укладання трьохстороннього пакту ...», – телеграфував він в Індія офіс, вбачаючи у вірогідному розвалі перської держави непогане вирішення проблеми безпеки нафтових промислів компанії [127, 296b]. Окрім цього, як вважав Кокс, корисним було підтримати прагнення до суверенітету ще й кашгаїв, які, будучи практично незалежними та, що не маловажно, добре обізнаними з цінністю та покупною спроможністю англійських грошей, могли утворити з іншими племенами нову своєрідну конфедерацію, яка могла стати «захисником наших власних матеріальних і легітимних інтересів у Персії» [127, 296b].

Отже, зважаючи на зміст у свій час надсекретної телеграми верховного комісара Месопотамії П. Кокса до міністра у справах Індії Ед. Монтегю, можна стверджувати, що, захищаючи інтереси Англо-перської нафтової компанії, на думку Кокса, англійський уряд не мав зупинятися ні перед чим, будь то заміна Ахмед-шаха на іншого шаха чи усунення від влади навіть цілої правлячої династії Каджарів, або проголошення незалежності одразу декількох великих областей країни, яке неодмінно означало кінець перської держави та державності, історія якої нараховувала не одне тисячоліття та була набагато давньою ніж британська. Аналіз телеграми також довів, що «перськими справами» опікувалася не лише британська дипломатична місія в Тегерані, а й адміністрація в Багдаді, і така подвійна турбота жодним чином не суперечила, а, навпаки, підтверджувала взаємозалежність між перським і месопотамським напрямками англійської «нафтової» політики, яскраво

демонструючи, що Персія та Месопотамія в очах «людей на місцях» були єдиним геополітичним регіоном [127, 367–371].

Однак не лише окремі архівні документи та цілі справи з матеріалами по історії боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту залишаються недостатньо вивченими чи взагалі поза увагою дослідників, а й документи, опубліковані багато років потому – офіційні публікації документів як британського уряду, так і російського, що склали наступну, *другу групу джерел*, що суттєво доповнює архівну базу дослідження [174–193].

Так, зокрема, багатотомне офіційне видання документів з архівів Сполученого Королівства «Документи про британську зовнішню політику, 1919–1939», створене на початку 1950-х років під керівництвом професора нової історії Університету Оксфорда Е. Вудварда, містить чимало цікавих, відомих і водночас невідомих документів. Наприклад, в одинадцятому томі першої серії у четвертому розділі представлений не тільки повний текст угоди Грінвуда – Беранже 1919 року, а й англо-французьке дипломатичне листування, що їй передувало [184, 1089–1113]. Проте, чомусь ці дуже інформативні документи залишилися поза увагою дослідників, хоча вивчення їх змісту дозволяє подивитися очима британських дипломатів на зародження французької «нафтової» політики, краще зрозуміти офіційну та неофіційну позиції Уайтхоллу щодо формування англо-французького «нафтового» альянсу.

Окрім цього, в тому ж самому томі опублікований меморандум лорда Керзона щодо підписання в серпні 1919 року англо-перської угоди «Про британську допомогу для сприяння прогресу та добробуту Персії» [184, 1119–1122]. Л.Г. Бондаревська у своїй ґрунтовній статті «Англо-іранська угода 1919 року», надрукованій в авторитетному науковому збірнику-щорічнику «Проблеми британської історії», дала критичну оцінку не тільки названій угоді, а й меморандуму Керзона на її підтримку [242, 86–87].

Так, зокрема, вона зазначила, що цей документ «представляє великий інтерес з політичної та психологічної точок зору і може бути прекрасною ілюстрацією до роману Дж. Голсуорсі «Острів фарисеїв» [242, 86]. На її думку, «меморандум дозволяє глибше зрозуміти внутрішній механізм британського воєнного кабінету й уряду в цілому, простежити, як Керзон монополізував усе керівництво середньосхідною політикою Великої Британії і як наполегливо прагнув здійснення заповітної мети «середньосхідного угруповання» – перетворення Ірану в британський протекторат» і захисту інтересів Англо-перської нафтової компанії [242, 86]. Однак, оскільки стаття Л. Бондаревської присвячена, головним чином, вивченню англо-перської угоди та наслідків її підписання, то цілком природно, що дослідженню самого меморандуму Керзона вона приділила лише півтори сторінки, тоді як аналізу інших документів і подій більше десяти.

Навіть у порівняно недавно опублікованій монографії Х. Сабахі «Британська політика у Персії, 1918–1925» ні названа угода, ні, тим більше, меморандум щодо неї так і не були всебічно проаналізовані. Жодним чином не заперечуючи важливість і ґрунтовність проведеного Х. Сабахі дослідження, тим не менш, треба зазначити, що в основному ним досліджена фінансова сторона англо-перської угоди, а політична якимось залишалася осторонь [457, 18–20]. І, мабуть, у зв'язку з цим автор у своїх судженнях посилається на меморандум Керзона щодо цієї угоди лише один раз, та й то у вступі, зазначаючи, що сам Керзон бачив у своїй політиці спасіння для Персії від «живописного занепаду» [457, 6]. Отже, з одного боку, не можна сказати, що цей документ не введений до наукового обігу, а з іншого боку, стверджувати протилежне також не можна.

Натомість стенограми парламентських дебатів виявилися менш інформативними, ніж можна було очікувати [189–190]. З одного боку, зважаючи на гостроту нафтової проблеми консерватори, ліберали та лейбористи дотримувались єдиної позиції: персько-месопотамська нафта

повинна бути британською, оскільки у противному випадку довічне тавро зрадника національних інтересів будь-якій з політичних сил було забезпечено. З іншого боку, інформація до парламентарів надходила вже «відфільтрованою» на Уайтхолл-Гарденс, 2 і все «зайве», як показує порівняльний аналіз джерел, з неї було вилучено.

Що стосується *третьої групи джерел* (мемуари, твори тощо), то, жодним чином не ставлячи під сумнів їх важливості в цілому та, зокрема, неоціненності для розуміння поглядів самого учасника або очевидця чи просто сучасника досліджуваних подій боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту, слід наголосити – почерпнута з них інформація доволі часто не тільки не відповідає дійсності, а й навіть суперечить справжньому стану речей, якщо взагалі не приховує істину [194–218]. Якщо ознайомитись зі спогадами, щоденниками, листами та творами Д. Ллойд Джорджа, цивільного комісару Месопотамії та політичного резидента в Перській затоці Арнольда Вільсона, який після відставки посів у 1926 році крісло керуючого директора «Дарсі Експлорейшн Компані», міністрів у справах колоній У. Черчилля та Л. Емері, легендарних британських розвідників з Арабського бюро – «некоронованої королеви Іраку» Гертруди Белл (ще відомої як «королева пустелі») і «лиса пустелі» Томаса Лоуренса та інших, то мимоволі може скластися враження, що вони якось неохоче діляться секретами успіху британської політики, не розповідають про засоби досягнення цілей та всіляко уникають слова «нафта», ніби чогось соромлячись чи, точніше, побоюючись про щось проговоритися [195; 205; 215–218; 196; 198; 199; 203; 206; 213 та ін.].

З огляду на це зрозуміло, чому люди, які по рангу служби не тільки мали знати, а й, виходячи з аналізу розсекречених матеріалів фондів «СAB 23» і «СAB 24» Державного архіву Великої Британії, знали про наведений меморандум департаменту політичної розвідки, телеграму П. Кокса та багато інших документів з не менш важливою і приголомшливою інформацією, але

так про них і не промовились, ніби підтверджуючи таким чином улюблені слова мемуаристів, що спогади пишуть не для того, щоб розповісти правду, а, навпаки, щоб приховати її (яка, до того ж, якщо вірити старій істині, у кожного своя).

До *четвертої групи джерел* відносяться періодичні видання (газети, журнали), які виходили з друку в досліджуваний період у Великій Британії та Росії й у яких, що називається «по гарячих слідах», знайшли відображення основні події міжнародної боротьби за персько-месопотамську нафту [219–226]. Зокрема, аналізуючи статті «Таймс» за січень – травень 1914 року та інші джерела та історіографію, вдалося знайти, хоча і непрямі, але через це не менш переконливі, докази того, що лорд Мюррей оф Елайбенк, не будучи натхненником усієї справи модернізації флоту та одержавлення Англо-перської нафтової компанії, зіграв ключову роль у її вдалому завершенні. Також вдалося показати, що так звана «справа лорда Мюррея оф Елайбенка», як і доля очолюваної ним нафтової компанії «Мексикан ігл», не дивлячись на всю винятковість, були не виключенням, а правилом у жорстокій боротьбі Уайтхоллу за стратегічну сировину [226].

В цілому ж, підсумовуючи проведений аналіз джерел, зазначимо, що найбільш цінними для дослідження стали архівні матеріали, більшість з яких була вперше введена до наукового обігу. Однак без залучення додаткової інформації з офіційних видань документів, спогадів учасників і свідків подій, газет і журналів тощо, картина боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту у першу третину ХХ століття була б неповною.

Таким чином, охарактеризовані джерела, окремі відомості й інформація з проаналізованих праць надають змогу провести комплексне дослідження актуальної теми та виконати всі поставлені завдання.

Отже, виходячи з проведеного аналізу суперечливої історіографії, можна з впевненістю стверджувати, що в яскравій історії боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту, що розгорнулася у перше

десятиліття після Першої світової війни, все ще залишається чимало темних місць, які, з одного боку, буцімто й не псують загального уявлення про вплив «нафтового» фактору на британську зовнішню політику та розвиток нової системи міжнародних відносин, але, з іншого боку, не дають чіткого бачення та розуміння причин тих чи інших подій, розмиваючи, таким чином, історичну панораму та приховуючи витoki багатьох актуальних проблем сучасної світової політики на Близькому та Середньому Сході.

У той самий час аналіз джерел переконує в тому, що архівні матеріали з фондів Архіву зовнішньої політики Російської імперії, Архіву зовнішньої політики Російської Федерації та, звісно, Державного архіву Великої Британії, інші джерела містять чимало по-справжньому неоцінених документів, які дозволяють, спираючись на здобутки відомої історіографії, не тільки під іншим кутом зору подивитися на історію боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках, а й відкрити у цій по-справжньому захоплюючій історії нові, невідомі сторінки [281, 13–30; 288, 89–92; 308, 93–94].

Таким чином, охарактеризовані джерела, окремі відомості й інформація з проаналізованих праць, надають змогу провести дослідження актуальної теми та виконати всі поставлені завдання.

1.3. Теоретико-методологічні основи роботи

Концептуальні засади роботи базуються на здобутках вітчизняних і закордонних дослідників теорії та історії міжнародних відносин і всесвітньої історії. Розуміння особливостей загальноісторичного процесу і, тим більше, пошук підходів до його вивчення неможливий без вивчення творів О. Шпенглера, Ф. Броделя, М. Блока, Л. Февра, А. Тойнбі, А. Про, Р. Арона, Ф. Фукуями, С. Хантінгтона, Дж. Сороса, К. Поппера, Н. Данілевського, Г.

Кара-Мурзи, К. Ясперса, І. Валлерстайна та багатьох інших дослідників рухомих сил Історії [351; 238; 334; 325; 250 та ін.].

Формування наукового уявлення про тонкощі європейської дипломатичної боротьби на Сході у другій половині ХІХ – першій третині ХХ століть, специфіку міжнародних відносин і зовнішньої та колоніальної політики великих держав того часу, не кажучи вже про спробу самостійного дослідження якоїсь події чи явища, неможливо без опору на надбання таких стовпів радянської історичної науки як Ф.А. Ротштейн, Є.В. Тарле, А.С. Єрусалімський, Г.Л. Бондаревський та інших [326; 332; 240; 241; 266 та ін.]. Їх праці, присвячені вивченню історичних феноменів німецького, французького та особливо англійського колоніалізму, по праву вважаються «безсмертними».

Серед вітчизняних науковців слід назвати М.С. Бурьяна, Б.І. Гуменюка, С.В. Віднянського, Л.В. Губерського, М.М. Білоусова, В.М. Матвієнко, М.В. Кірсенко, С.О. Шергіна, О.В. Павлюченко, Л.Д. Чекаленко, В.А. Рубеля, О.П. Машевського, С.В. Проня, С.В. Потрашкова, В.П. Фісанова, О.А. Коппель та інших, які у своїх працях застосовують різноманітні підходи до вивчення всесвітньої історії та міжнародних відносин, досліджують проблеми зовнішньої політики різних країн, питання розвитку міжнародних систем і глобального розвитку, науково визначають місце України на світовій політичній арені [246–248; 252; 258; 260; 275 та ін.].

Також важко переоцінити значення думок таких всесвітньовідомих теоретиків і практиків зовнішньої політики та дипломатії, класиків геополітики як А. Мехен, Х. Маккіндер, К. фон Клаузевіца, К. Хаусхофер, Зб. Бжезинський, Г. Киссінджер та інші. Їх надбання дозволяє краще зрозуміти історичний контекст досліджуваних явищ і подій, побачити тенденції їх розвитку, виявити закономірності процесу, що вивчається. І хоча зрозуміло, що вони розкривають далеко не всі хитрощі та тонкощі створеної ними, кожним у свій час, світової архітектури міжнародних відносин. Проте,

майстерно обходячи гострі кути та незручні питання, визнані корифеї теорії та практики міжнародних відносин окреслюють поле замовчуваної проблеми і тим самим, вільно чи не вільно, підказують де її шукати.

Так, зокрема, Зб. Бжезинський у праці «Велика шахівниця», приділивши велику увагу всебічному аналізу проблем світового панування США та їх геостратегічним імперативам якось і чомусь «не помітив» «нафтовий» фактор у зовнішній політиці Білого дому та його союзників [237]. Розглядаючи величезний простір окресленої ним Центральної Євразії – «світову зону розповсюдження насилля» – він зазначив: «Експлуатуючи релігійну ворожість до американського образу життя та отримуючи зиск із арабо-ізраїльського конфлікту, ісламський фундаменталізм може підірвати позиції декількох прозахідних близькосхідних урядів і в підсумку поставити під загрозу американські регіональні інтереси, особливо в районі Перської затоки» [237, 68–70].

Та наголошуючи на небезпеці тліючого арабо-ізраїльського конфлікту, загрози з боку ісламського фундаменталізму він жодним словом не обмовився про нафту Перської затоки, а підкреслюючи новий статус Великої Британії як «нікому не інтересної держави, відданої згасаючим особливим взаємовідносинам з Америкою» не пояснив – якщо це так, то чому тоді «Бритіш петролеум» (колишня Англо-перська нафтова компанія зовні зниклої Британської імперії) на початку XXI століття займає на нафтовому ринку США ключові позиції і є системо утворюючою ланкою для світового енергетичного ринку нью-йоркської Уолл-Стріт, хоча ще на початку століття XX-го – у часи імперської могутності лондонського Сіті – компанія навіть мріяти не могла про нафту Мексиканської затоки.

Не набагато відвертим виявився не менш красномовний за Зб. Бжезинського Г. Киссінджер – ще один архітектор світової політики та міжнародних відносин останньої третини XX – початку XXI століття, його негласний співавтор сучасної концепції зовнішньої політики Білого дому:

США – імперія чи/і лідер; світове панування та/або глобальне лідерство. Також наголошуючи на загрозі ісламського фундаменталізму та небезпеці іранської ядерної програми перш за все для Європи та Росії і потім вже США, та попереджаючи «якщо сполохне в Затоці, європейські країни, в їх бажанні уникнути економічної катастрофи, першими попросять Америку про доступ до її енергетичних ресурсів», він делікатно «забув», що сукупна залежність американської економіки від постачань нафти із району Перської затоки значно більша за залежність європейських партнерів Білого дому. І якщо у Затоці сполохне насправді, чи то на іранському узбережжі або в іншому місці, то відчують це в першу чергу спочатку в Вашингтоні, а потім вже в Лондоні, Берліні, Парижі і тим більше Москві [272, 204–221].

Науково-технічний прогрес і вдала маркетингова політика США та її легендарної «Стандард ойл» та інших нафтових держав і компаній поставили світ у цілковиту залежність. «Ціна нафту» – це поняття чи не найбільш повторюване засобами масової інформації. Без повідомлення про вартість 1 бареля нафти майже не обходиться жоден з випусків новин практично у всіх країнах світу, незалежно від того належать вони до експортерів чи імпортерів. Без нафтопродуктів вже неможливо уявити ні духовну, ні матеріальну культуру більшості людей в світі, причому незалежно від віросповідання, політичних уподобань і місця проживання. Недарма у другій половині ХХ століття – початку століття ХХІ арабо-ізраїльські війни, революції в Іраку, Ірані та інших країнах-експортерах нафти, військових операцій США та їх союзників у Перській затоці запам'яталися у західному суспільстві, країнах-імпортерах «чорного золота» і перш за все самій Америці, не масштабністю бойових дій, гучними політичними лозунгами тощо, а кожного разу карколомним підвищенням ціни на нафту, нескінченними чергами на заправках та великим подорожчанням всіх речей і послуг, у виробництві і наданні яких застосовувалася ця, по-справжньому стратегічно важлива, сировина.

Хоч як не намагається Г. Киссінджер переконати, що для США бізнес не завжди на першому місці, Дж. Перкінс, автор «Сповіді економічного вбивці», чийми руками державний департамент свого часу ефективно проводив зовнішню політику у життєво важливих регіонах світу, аналізуючи власний досвід переконує у зворотному: комерційні інтереси ніколи не відступали перед інтересами безпеки чи будь-якими іншими і для господарів Овального кабінету і їх спонсорів політика, як зовнішня, так і внутрішня, по-марксистські завжди була концентрованим відбиттям економіки [324]. Більше того, застосування методу порівняльно-історичного аналізу та аналогій доводить: американська політика на Близькому та Середньому Сході у другій половині ХХ століття – на початку ХХІ-го є дзеркальним відображенням політики англійської кінця століття ХІХ – початку ХХ-го. Причому віддзеркаленням настільки точним, що мимоволі спадають думки про її реінкарнацією і логічне продовження, відкориговане роками і новими людьми [298a].

Як з'ясується після ознайомлення з джерелами, слова Г. Киссінджера, що «про запобігання домінування у Перській затоці ворожої держави, де загострення ситуації неодмінно могло б призвести до наслідків, що зачеплять території від Північної Африки до Центральної Азії та Індії», і тому «Америці потрібен не надто сильний і не надто слабкий Ірак, здатний захистити свою незалежність від жадібних сусідів» є нічим іншим як узагальненням висловлювань архітекторів зовнішньої та колоніальної політики Великої Британії – лордів Ленсдауна і Керзона, сера У. Черчилля та інших представників англійського істеблішменту, промовлених ними у роки, коли Перська затока була «британським озером», а Мексиканська затока – «американським внутрішнім морем» і думки про появу нафтових вишок «Стандард ойл» на узбережжі Перської, так само як і поява Англо-перської нафтової компанії на узбережжі Мексиканської, здавалися фантастикою [272, 204–205, 215]. Як показав час, і перше, і друге стало реальністю.

Отже, за останні півтора століття «нафтовий» фактор став найвпливовішим чинником розвитку людського суспільства і його роль надалі тільки посилюватиметься. Як показує історія, якою б важкою, виснажливою та витратною для Великої Британія не була боротьба за персько-месопотамську нафту, втрата її для Туманного Альбіону, так само як сьогодні для США, коштувала б набагато дорожче.

Таким чином, концепція роботи полягає у тому, що у Великій Британії ні до Першої світової війни, ні тим більше після неї, не було вибору боротися чи ні за персько-месопотамську нафту – проблема нафти була питанням життя і смерті самої Британської імперії. Оволодіння цією стратегічно важливою сировиною – новим матеріалом будівництва людської цивілізації та її матеріальної культури – означало для Великої Британії здобуття ключової позиції у світовій геополітиці і новий вимір глобального лідерства, тотожного не збереженню старої Імперії територіально чи фінансово-промислово, як можна подумати, а розбудові нової, заснованої якісно і принципово на іншій системі взаємних противаг і стримування – всеохоплюючій залежності країн англійського і неанглійського світу від її, «британської», нафти.

Професор Г. Бондаревський ще у 1968 році прозорливо писав, що рішення Уайтхоллу вивести до кінця 1971 року англійські збройні сили з Перської затоки зовсім не означало полишення англійським імперіалізмом своїх позицій у цьому районі. «В існуючих умовах змінюється в першу чергу форма, але не зміст англійської колоніальної політики», – зазначав він і наголосив: «Британські монополії як і раніше прагнуть зберегти під контролем максимально можливу частину нафтових багатств басейну Перської затоки» [240, 4]. За його інформацією прибутки британських монополій від продажу, переробки та транспортування нафти з району Затоки вже у 1937 році стали більшими за прибутки від «перлини у короні Британської імперії» – Індії. «Якщо додати значні вклади, які все ще

тримають в англійських банках правителі князівств Перської затоки, стане ясним величезне значення цих країн для британського імперіалізму», – зазначив Г. Бондаревський підкресливши – «інтерес британського імперіалізму до Перської затоки визначається ні в якому разі лише його стратегічним положенням», а і нафтою, навколо поділу якої і сьогодні, як і століття потому, триває міжнародна боротьба [240, 4; 298a.].

Спираючись на теоретико-методологічні здобутки попередників і виходячи з власного розуміння розвитку всесвітнього історичного процесу можна констатувати: одного єдиного універсального підходу до вивчення історії немає і кожен підхід, будь-то формаційний, цивілізаційний, стадіальний чи світ-системний, має як переваги, так і недоліки, власну специфіку та особливі умови застосування. «Будь-яка наука, взята ізольовано, представляє лише якийсь фрагмент загально руху до знання ...: щоб правильно зрозуміти та оцінити методи дослідження даної дисципліни – навіть найбільш спеціальні з вигляду, – пише видатний представник Школи «Анналів» М. Блок, – необхідно вміти їх зв'язати досить переконливо і ясно з усією сукупністю тенденцій, які одночасно проявляються в інших групах наук» [238, 14]. Перефразовуючи слова друга Л. Февра, який разом з ним заснував і видавав журнал «Аннали», наголошуємо: будь-який підхід, взятий ізольовано, представляє лише якийсь фрагмент загального руху до вивчення процесів, подій і явищ, тим більше тих, які відбувалися на перетині історичних шляхів Заходу і Сходу. Тому найбільш прийнятним є комплексний підхід.

В основу теоретико-методологічної бази роботи покладений критерій об'єктивності, який дозволив залишитися науково об'єктивним на всьому шляху пошуку істини – від творчого задуму до кінцевого оформлення дисертації: не відкидати здобуті з джерел документи, факти з них, тільки тому, що їх важко пояснити або вони погано вписуються у загально відому картину чи не відповідають початковій ідеї та первісній гіпотезі, а

неупереджено шукати їм наукове пояснення та істинне місце в досліджуваному історичному процесі. Завдяки цьому, порівнюючи здобутки історіографії та інформацію з джерел вдалося не тільки виявити з різних причин не введені до наукового обігу чи взагалі відкинуті документи з історії боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках, а й, вивчивши їх у науковому сенсі, дійти до суті явищ і подій, що вивчаються.

Науково об'єктивне вивчення обраної проблематики ґрунтується на застосуванні низки методів і принципів історичного дослідження. За основоположні методи пізнання взяті тісно взаємозв'язані між собою аналіз і синтез. Спочатку за допомогою аналізу вдалося поділити предмет дослідження на складові частини та вивчити їх кожно окремо, а потім, застосувавши синтез, з'єднати виокремлені елементи в одне єдине ціле, повернувшись таким чином до вихідного предмету, але вже з якісно новим знанням не тільки про його форму, а й головне – зміст. Така єдність протилежностей дозволяє якомога краще визначити структурні елементи досліджуваного предмету, прослідкувати логіку формування внутрішніх зв'язків між його складовими частинами. Водночас відхід у думці від несуттєвих зв'язків і виділення найбільш притаманних рис, характерних одразу декільком елементам неможливий без застосування методу абстрагування.

Історичний метод передбачає вивчення процесів і подій у хронологічній послідовності. Проведення дослідження таким чином дозволяє побачити об'єкт і предмет у поступовому розвитку з усіма особливостями, надає змогу виявити не тільки внутрішні та зовнішні зв'язки у процесах, подіях, явищах, а й визначити закономірності та суперечності в їх русі. Системний метод дозволяє з високою ступеню вірогідності відтворити відсутню частину предмету дослідження. Проте запорукою його успішного застосування є комплексність: вивчення кожного структурного елементу у

взаємодії з іншими, виокремлення суміжного поля між ними. Натомість метод абстрагування дозволяє відійти у думці від несуттєвих зв'язків між елементами досліджуваної композиції проблеми, її другорядних властивостей. У той самий час абстракція допомагає виокремити найбільш важливі та цікаві риси, характерні особливості питання, що вивчається. Їх узагальнення як неможна краще дає змогу змалювати межі поля об'єкта та предмета дослідження, роздивитися їх унікальну та неповторну природу походження.

У проведенні даного дослідження виявилось неможливим обійтися без застосування додаткового методу, невластивого історичній науці. Мова йде про метод математичного аналізу (звісно у найпростішій його формі) без якого неможливо здобути таку специфічну інформацію як відсоткове співвідношення часток компаній у Турецькій нафтовій компанії пропорційно до вкладеного ними уставного капіталу і навпаки, розрахунок платіжних зобов'язань кожної сторони за умовами угод з поділу персько-месопотамської нафти, укладених між Великою Британією і Францією, калькуляція коштів, витрачених військовим міністерством на утримання гарнізонів у районі Перської затоки тощо.

Однак вивчення предмету у науковому сенсі, ефективне використання будь-яких методів не можливо без суворого дотримання найбільш важливих і значущих принципів об'єктивного пізнання істини. Принцип історизму передбачає висвітлення минулого в повній відповідності усім тонкощам та особливостям досліджуваного часу, без відриву від історичного контексту історичної епохи. Принцип всебічності спрямований на визначення зовнішніх і внутрішніх взаємозв'язків подій міжнародної боротьби за нафту, що аналізуються. Принцип багатofакторності передбачає вивчення всього комплексу чинників, які впливали на формування «нафтової» політики Уайтхоллу.

За допомогою проблемно-хронологічний методу були визначені хронологічні рамки дослідження. За нижню хронологічну межу було обрано 28 липня 1918 року, віце-президент Англо-перської нафтової компанії та одночасно спеціальний експерт адміралтейства з питань «нафтової» політики адмірал Е. Слейд підготував і представив на розгляд коаліційного уряду Д. Ллойд Джорджа меморандум «Про ситуацію з нафтою у Британській імперії». За верхню хронологічну межу обрано 13 червня 1928 року, коли спеціальний підкомітет Комітету імперської оборони представив звіт «Тлумачення запропонованого проекту будівництва залізниці та/або трубопроводу Багдад – Хайфа», висновки якого, прийняті англійським урядом, резюмували дискусії у правлячих колах Британської імперії з шляхів і засобів контролю та експлуатації джерел персько-месопотамської нафти та визначили нову стратегію у «нафтовій» політиці Великої Британії. Критичний метод роботи з джерелами дозволив науково виважено підійти до вивчення цих та інших документів, об'єктивно визначити їх значущість як інформаційного ресурсу та змістову вагу, виокремити особисті погляди авторів, окреслити поле збігу чи незбігу їх точок зору з офіційною позицією уповноважених осіб з того чи іншого питання.

Використовуючи метод історичного аналізу вдалося поділити предмет дослідження – боротьба Великої Британії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках – на складові частини у межах об'єкта, що вивчається – міжнародна боротьба за нафту на Близькому та Середньому Сході у першій третині ХХ століття. Виокремлені складові частини досліджуваної проблематики стали головними структурними елементами дисертації: витоки міжнародної боротьби за нафту Персії та Месопотамії і Велика Британія, нафтова проблема і дискусії в правлячих колах Британської імперії в кінці Першої світової війни, «нафтовий» фактор і повоєнна зовнішня політика Великої Британії, еволюція «нафтової» політики Уайтхоллу на Близькому та Середньому Сході у 1920–1924 роках, реформування Турецької нафтової

компанії у 1924–1928 роках. Ці елементи, розділені на складові частини і вивчені кожна окремо, за допомогою синтезу та історичного методу були з'єднані в одну єдину композицію.

Застосовуючи різноманітні методи історичного дослідження та дотримуючись вище перелічених принципів вдалося відкрито чимало нових сторінок в історії міжнародної боротьби за нафту на Близькому та Середньому Сході у першій третині ХХ століття. Зокрема, вивчаючи статті в англійській газеті «Таймс» за січень – травень 1914 року та інші джерела вдалося відкрити нікому невідому «справу лорда Мюррея оф Елайбенка». За допомогою системного методу вдалося відтворити логіку подій, що передували успішному червневому голосуванню у палаті громад питання про придбання урядом Г. Асквіта контрольного пакету акцій Англо-перської нафтової компанії. З'ясувалося: щоб в умовах запеклої боротьби між першим лордом адміралтейства У. Черчиллем і адміралом Дж. Фішер та їх прибічниками з одного боку і групою голови ради директорів «Роял датч-Шелл» Г. Детердінга з іншого змусити непокірливого лорда Мюррея оф Елайбенка прийняти бік уряду влада вдалася до його політичного шантажу шляхом публічного цькування.

Не вдаючись у події, що далі в тексті дисертації детально описані, наголошуємо: довівши за допомогою системного методу факт існування «справи лорда Мюррея оф Елайбенка» та дослідивши її зміст вдалося спростувати дотримувану багатьма точку зору німецького вченого Г. Хальгартена, що натхненником усієї справи модернізації флоту та одержавлення Англо-перської нафтової компанії були лорд Мюррей оф Елайбенк і адмірал Дж. Джелліко [345, 616]. Справжніми авторами ідеї переводу флоту з вугілля на нафту були адмірал Фішер і його добрий знайомий та однодумець М. Семьюел, а лорда Мюррей оф Елайбенка змусили підтримати позицію уряду в питанні придбання Англо-перської

нафтової компанії, через яку очолювана ним «Мексикан ігл» такої підтримки не здобула.

За допомогою методу математичного аналізу вдалося провести ґрунтовну експертизу умов укладеної 21 грудня 1919 угоди Грінвуда – Беранже [184, 1116–1117]. Провівши розрахунки розподілених у відсотках між Великою Британією і Францією часток акцій Турецької нафтової компанії вдалося дійти важливих і цікавих висновків. Як з'ясувалося, що у випадку якщо уряд Месопотамії приймав участь у турецькій компанії, то частка Франції зменшувалась до 16,25%, Великої Британії – до 63,75%. У такому випадку французька сторона втрачала майже 1/3 своїх акцій, тоді як британська менше 1/6. Цей договір був справжньою перемогою британської «нафтової» дипломатії.

Іншу цікаву та важливу вдалося отримати провівши розрахунки співвідношення чисельності англійської армії на Британських островах і витрат на її утримання у порівнянні з чисельністю англо-індійських експедиційних сил у Месопотамії та щорічними державними видатками на підтримку їх боєздатності. З'ясувалося, що експедиційні сили, чисельністю у 15 разів менші за всю англійську континентальну армію мирного часу, були втричі за неї дорожчі. З огляду на це та аналіз інших документів можна зробити наступний висновок: розробка англійцями нової воєнно-політичної стратегії в Месопотамії на початку та в середині 1920-х років в умовах, коли з різних причин повномасштабна розвідка та експлуатація нафтових покладів, які фактично і охороняли ці сили, не могли розпочатися була нічим іншим як здешевленням «нафтової» політики і полегшенням імперського тягаря, велику частину якого мала звалити на себе Англо-перська нафтова компанія і реформована Турецька нафтова компанія.

Таким чином, теоретико-методологічною основою роботи став критерій об'єктивності та діалектичні принципи наукового пізнання: принципи історизму, всебічності, багатофакторності. Зазначені принципи

реалізовувалися за допомогою методу аналізу та синтезу історичного матеріалу, історичного, порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, критичного та системного методів, методу математичного аналізу та абстракції. Дотримання зазначеного критерію та принципів разом із використанням низки перелічених методів у межах комплексного підходу дозволили провести дослідження у науковому сенсі та обґрунтувати власну авторську концепцію про невідворотність боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках та її вдале завершення.

* * *

1. Аналіз відомої історіографії довів, що тема міжнародної боротьби за нафту Персії та Месопотамії першій третині ХХ століття була і все ще залишається одним з пріоритетних напрямків досліджень з всесвітньої історії та історії міжнародних відносин. Водночас, у зв'язку з очевидною недостатньою вивченістю особливостей і тонкощів «нафтової» політики Уайтхоллу у перше десятиліття після Першої світової війни, в світовій історичній науці, у тому числі навіть англійській, набула розповсюдження та міцно укріпилася думка, що повоєнну боротьбу за персько-месопотамську нафту Велика Британія програла, а США, навпаки, здобули перемогу. Огляд навіть найновітніших праць повністю підтверджує безапеляційність цієї тези.

2. Всебічне вивчення документів фондів Архіву зовнішньої політики Російської імперії, Архіву зовнішньої політики Російської Федерації та Національного архіву Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії дозволило ввести у науковий обіг багато джерел, аналіз яких разом із переоцінкою вже відомих джерел, дозволяє не тільки по-новому подивитися на боротьбу Уайтхоллу за персько-месопотамську нафту у 1918–19128 роках, а й відкривши невідомі сторінки цієї історії («справа лорда Мюррея оф Елайбенка», концесія Хоштарії, проект залізниці та

трубопроводу Багдад – Хайфа тощо) спростувати пануючу думку про поразку Великої Британії і перемогу США.

3. Використання комплексного підходу та дотримання критерію об'єктивності, принципів історизму, всебічності та багатофакторності, разом із застосування цілої низки методів (аналізу та синтезу історичного матеріалу, історичного, порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, критичного та системного методів, методу математичного аналізу та абстракції) дозволили провести дослідження у науковому сенсі і, виконавши всі завдання, досягти поставленої мети.

РОЗДІЛ 2. ВИТОКИ МІЖНАРОДНОЇ БОРОТЬБИ ЗА НАФТУ ПЕРСІЇ ТА МЕСОПОТАМІЇ І ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

Нафта (тюрк.< перс.) – масляниста горюча рідина, є однією з найважливіших корисних копалин [329, 343]. Таке стисле визначення дають тлумачні словники іноземних слів назві сировини, яка за минуле сторіччя волею і неволею багатьох людей була перетворена на предмет поклоніння, обожнювання і ототожнювання з силою і могутністю. Якщо хтось скаже, що сторінки історії ХХ століття написані нафтою, а боротьба за неї і газ у першій половині ХХІ століття стане визначальною для майбутнього людства, то буде недалеко від істини. Поки що вигідної альтернативи нафтопродуктам у світовій економіці, не дивлячись на різноманітні відкриття і винаходи, немає. Якщо колись і знайдеться, то дуже нескоро їх замінить, бо є зацікавлені як у продажу, так і покупці нафти. І доки вона буде, доти триватиме боротьба за її джерела і ринки збуту, а отже, світова історія знов «писатиметься нафтою».

Навряд чи сьогодні хтось може заперечити твердження, що «нафтовий» фактор має виключно великий вплив на зовнішню політику більшості країн світу. За останнє століття нафтопродукти стали новими цеглинами в будівництві сучасної цивілізації та матеріальної культури, замінити які на щось інше в найближчому майбутньому не уявляється можливим. Тому боротьба за «чорне золото», запаси якого обмежені, між провідними країнами, компаніями триватиме ще не одне десятиліття, не обмежуючись лише районом Перської затоки і уволікаючи у свій вир усе більше народів, територій і капіталів.

Такі думки можуть комусь здатися зухвалими чи упередженими, але аж ніяк не обґрунтованими. Історія, неупереджено і об'єктивно, що зізнаємося, буває не часто, свідчить, що за останні півтора століття значущість нафти, її

вплив на всіх і кожного, навіть тих, хто не уявляв про її існування, невинно зростав і продовжує зростати рік за роком.

Проте, в кінці XIX століття з усіх великих держав, не кажучи вже про інші, лише Росія і США мали на своїй території великі родовища нафти і вони ж отримували високі прибутки і можливість впливу на покупців нафти і нафтопродуктів. У той час такі назви як Баку і Техас стали синонімами Ельдорадо, прізвища Нобель і Рокфеллер – символами успіху і багатства, а їх щасливі власники перетворилися на справжніх ідолів свого часу. Їм щиро заздрили і ще щиріше їх ненавиділи як на батьківщині, так і за кордоном, куди вони крок за кроком, разом із зростом попиту на їхню продукцію, проникали все більше і все глибше. Перш за все цьому сприяв винахід двигуна внутрішнього згорання і різноманітних масел на основі нафти для механізмів і освітлення, бітуму для покриття доріг та інше. І з того часу сфера застосування нафти і нафтопродуктів невинно розширюється.

Сьогодні багато говорять про майбутнє нафти у Північному Льодовитому океані, яку, до речі, ще треба там знайти, мовляв, це єдина недоторкана скарбниця «чорного золота», а всі інші скоро будуть вичерпані. Комуś може здатися дивним, але приблизно такі ж думки не давали спокою багатьом політичним лідерам, відомим підприємцям і просто пересічним громадянам великих держав ще понад століття тому. Перші хотіли позбутися залежності від нафти Росії і США, другі мріяли відкрити нове Баку і заснувати свою «Стандард ойл», а треті були стурбовані розмовами, що нафта скоро скінчиться і з нею зникнуть з недавніх пір звичні у західному суспільстві порівняно дешеві тепло і світло. І все це разом взяте штовхало держави, компанії і просто відчайдушних підприємців до витратного пошуку нових родовищ нафти на свій страх і ризик.

2.1. «Нафтовий» фактор у суперництві великих держав і концесія У. Дарсі (1901–1907)

Той факт, що історія боротьби Великої Британії за нафту на Середньому Сході бере свій відлік з початку ХХ століття, коли ще й самої нафти як такої, власно кажучи, відкрито не було, хоча й може показатися непереконливим, але є беззаперечним. Логіка жорсткого конкурентного політичного й економічного суперництва того часу між великими державами вимагала діяти на випередження, іноді більше покладаючись на удачу, ніж на розрахунок.

Проте першими на пошуки омріяної нафти вирушили не англійці, а німці, які у 1871 року дослідили вілайєти Османської імперії Мосул і Багдад. Майже одночасно з ними валі Мідхат-паша самостійно побудував нафтоочищувальний завод у Бакубі, який, щоправда, через відсутність ринку збуту, брак якісної сировини і примітивну інженерію та конкуренцію з боку Росії, невдовзі був закритий [5, 2–4; 434, 14]. Сумна доля спіткала і відому перську концесію барона Юліуса де Рейтера 1872 року. Наступна спроба відкрити нафту, хоча і також невдала, відбулася у 1884 році, коли фірма «Хотз енд Ко оф Бушир» отримала дозвіл на бурові роботи в містечку Далікі перської провінції Фарс [5, 2–4; 434, 14]. У 1888-му про себе знов нагадала Німеччина, коли через контрольовану «Дойче банком» німецько-турецьку компанію «Анатолійські залізниці» заявила про свою зацікавленість в експлуатації родовищ месопотамської нафти [249, 42]. Турецький султан Абдул-Хамід II хоча і відповів німцям обіцянкою, тим не менш, щоб не впустити своє і не продешевити, вирішив знайти відповідь для себе на питання: є чи нема нафти в Месопотамії. Справу султан доручив здібному 20-тирічному Калусту Саркісу Гюльбенкяну, сину багатого провінційного банкіра, успішного торговця гасом російського виробництва [249, 42; 449, vol. 24, 220].

Такий вибір султана багатом з його оточення здався дивним. Проте, Абдул-Хамід II знав, що робив. Не дивлячись на вірменське походження, К. Гюльбенкян завдяки освіті, здобутій ним у Франції і Великій Британії в області природничих і математичних наук, і успадкованими від батька здібностями ділка, вже на той момент завоював авторитет у нафтовому бізнесі в Османській імперії [249, 42; 449, *vol. 24*, 220]. Для розширення власної справи він шукав високої протекції, а султану був потрібен розумний дослідник, здатний поставити знання про нафту на службу не лише науці та власній справі, а і його особистим інтересам.

І Гюльбенкян не розчарував Абдул-Хаміда II. Проведені його експедицією дослідження були досить успішними: вдалося приблизно виявити і окреслити можливі нафтові поля в Багдадському і Мосульському вілайєтах. Султан, не вагаючись, своїм фірманом у 1890 році вивів ці території з підпорядкування міністерства копалень і перевів до власного казначейства [343, 272–273; 249, 42–44]. Тепер всі питання про їхнє майбутнє, у тому числі концесії, міг вирішити тільки він і ніхто інший.

Така активність турок не могла залишитися не поміченою і підштовхнула європейців до нових експедицій. У 1892 році французька експедиція Жака де Моргана підтвердила наявність на турецько-перському кордоні потенційних нафтових родовищ. У 1893 і 1897 роках у Месопотамії і Персії працювали англійські експедиції відповідно А. Ф. Стахла і полковника С. Р. Маунселла, а в 1899 році пошуки «другого Баку» провів голландець барон ван Оппенхейм [434, 14].

І хоча всі ці та інші спроби відкрити промислові запаси нафти так і закінчились нічим, для більшості шукачів стало очевидним – території між Каспійським морем і Перською затокою утворюють єдиний геологічний район [343, 261]. Якщо це так, то цілком природно, що як і російський Азербайджан, перський Азербайджан і межуючи з ним регіони мають бути багатими на нафту. Певний оптимізм у шукачів вселяв і той факт, що жителі

Мосулу, Кіркуку в Месопотамії і Каср-і-Ширіну, Ахвазу в Персії здавна використовували нафту (яка природним чином виходила на поверхню як і в районі Баку) у релігійних обрядах і господарстві. Отже, як вважали підприємці і дипломати, «друге Баку» слід було шукати десь у районі Північно-Східної Месопотамії та Північно-Західної Персії.

Практично одночасно з англійцями шукачами на здобуття концесії в Месопотамії виступили німці, від яких Абдул-Хамід II і сподівався отримати «живі» гроші за нафтову концесію. Сподівання турецького султана були не безпідставними. У березні 1903 року нарешті була підписана конвенція про Багдадську залізницю, переговори щодо будівництва якої тривали ще з 1888 року [1, 6–7; 434, 27; див. дод. В]. Султан погодився надати Німецькому банку через контрольовану ним компанію «Анатолійські залізниці» концесію на будівництво залізниці Конья – Багдад – Мосул – Перська затока. Стаття 22 концесійної угоди, між іншим, надала право на розробку надр у 20-ти кілометровій зоні по обидві боки від залізничного полотна [2, 23–26; 434, 27; 249, 43].

В умовах цієї статі не було чогось виняткового [434, 27]. У той час більшість концесій на будівництво залізниць у країнах Сходу підписувались під покілометрову гарантію і право на розробку надр у визначених межах по обидві боки залізничного полотна. Пікантність ситуації навколо Багдадської залізниці полягала в іншому. Її стратегічне значення для Німецької імперії не дозволяло Берліну допустити появу інших іноземних концесій за межами 20-кілометрової зони протягом усієї довжини залізниці [Див. дод. В]. Тим більше, що значення нафти для німецької економіки вже також стало стратегічним.

За підрахунками О. Фурсенка, «німецький ринок споживав найбільшу кількість гасу в Європі, нафта ставала все більш важливою як паливо для залізниць, і в урядових колах настійливо поговорювали про необхідність переведення військово-морського флоту на рідке паливо», тоді як власної

нафти практично не було [343, 142–143]. Тому в Рейхстазі не одноразово підіймалось питання про, як зараз би сказали, диверсифікацію джерел постачання нафти, тобто позбавлення залежності від «Стандард ойл» всемогутнього Джона Рокфеллера [343, 143].

Більше того, німецький імператор Вільгельм II під час свого візиту у Санкт-Петербург ще у липні 1897 року пропонував Миколі II навіть приєднатися до створення антиамериканської нафтової коаліції в Європі [343, 139–140]. Разом з тим, у Берліні зовсім не мріяли про нову залежність і не збиралася назавжди переорієнтовуватися на споживання російської нафти та нафтопродуктів. Росію вважали тимчасовою альтернативою США доти, доки не вдасться отримувати достатньо нафти з інших джерел. Найбільш підходящою в цьому сенсі була як раз Османська імперія, де вплив Німеччини зростав рок за роком. До того ж, успіх У. Дарсі у Персії позбавив німців навіть гіпотетичної можливості отримати доступ до ще невідкритої нафти цієї країни.

За такими важливими тенденціями і подіями у світовій політиці і міжнародних економічних відносинах уважно стежив К. Гюльбенкян, який непогано заробляв гроші на протиріччях великих держав і їх компаній у нафтовому бізнесі [434, 13; 449, *vol. 24*, 220]. Не без його підказки Абдул-Хамід II у грудні 1903 року видав новий декрет на підтвердження старого від 1890 року про підпорядкованість нафтоносних земель Месопотамії його особистому казначейству [434, 27; 449, *vol. 24*, 220]. Цим фірманом султан і його оточення переслідували дві цілі. З одного боку, вони перестраховалися юридично щодо приналежності територій, а з іншого – підлили масла у вогонь міжнародної боротьби за нафту Месопотамії і у такий спосіб підняли ціну питання, бо знали, що німці, аби не допустити появи англійців, за ціною не постоять.

Однак, у Стамбулі не розуміли, що затягуючи переговори і водячи англійців за ніс, турки виконують левову частину роботи німців, яким і

належало б протидіяти конкурентам з Туманного Альбіону. Врешті-решт, через брак коштів, незговірливість турок і невизначеність у майбутньому вже існуючої перської концесії група Дарсі вимушено взяла перерву у «нафтовій» грі проти німців у Месопотамії. Останні, не гаючи часу, вирішили скористатися вдалою нагодою, що називається, притиснути турок і в цьому питанні.

Після завчасних німецько-турецьких переговорів у липні 1904 року особисте казначейство султана надало компанії «Анатолійські залізниці» спеціальний опціон, який, у свою чергу, був переданий «Дойче банку», на дослідження впродовж одного року родовищ нафти у вілайетах Багдад і Мосул [336, 78]. Компанії, у випадку відкриття покладів нафти, гарантувалась концесія терміном на 40 років на умовах поділу прибутку між її пайщиками і особистим казначейством султана [434, 27]. У той же час в угоді було підкреслено: якщо диван впродовж 13 місяців не отримає звіт про результати геологічної розвідки, то нафтова концесія буде надана іншій компанії [249, 44]. «Здобуття німецьким капіталом нафтової концесії в Туреччині, – писав Б.М. Туполєв, – викликало справжню паніку в зацікавлених колах Англії, США, Росії й Австро-Угорщини» [336, 78].

Однак, наступний, 1905 рік приніс розчарування одним і радість іншим учасникам боротьби за нафту по обидві боки турецько-перського кордону.

Провівши цього року геологорозвідувальні роботи в районі Мосула і Гайяри, німецькі дослідники так і не представили султану звіт про результати експедиції [343, 273; 434, 28; 249, 44]. Хоча в тому, що вони мають бути позитивними не сумнівався майже ніхто. У цих місцях ще у 1889–90 роках працювала турецька експедиція на чолі з К. Гюльбенкяном, яка підтвердила нафтоносність земель Північної Месопотамії. Французька експедиція Жака де Моргана 1891 року у цей же район також виявилася успішною – на турецько-перському кордоні вдалося відкрити природні нафтові колодязі.

Однак, Берлін, на диво всіх, так і не підтвердив ні сподівання оптимістів, ні розчарування песимістів.

Замовчуючи результати своєї експедиції Банк Німеччини навмисно створював ореол таємничості і, відтак, значущості територій, по яких мали провести Багдадську залізницю [2, 7–15]. Мета була доволі проста – зробити гучний, але доволі сумнівний проект привабливим для закордонних вкладників, бо в ділових колах Німеччини власних грошей для побудови залізниці явно не вистачало. У разі оприлюднення позитивних результатів експедиції було б привернуто непотрібну увагу конкурентів, які – хто знає – могли разом виступити проти нафтової концесії «Дойче банка» і вимагати за свою участь у проекті з побудови Багдадської залізниці саме прав на видобуток нафти Мосулу. З іншого боку, оприлюднення негативних результатів експедиції відвернуло б увагу потенційних інвесторів від так потрібної німцям залізниці.

Разом з тим, була ще одна важлива причина замовчування результатів експедиції – це відсутність власне турецько-перського кордону [343, 273]. Ні, кордон був, але формальний і настільки невизначений, нечіткий, що прикордонними смугами подвійного підпорядкування вважалися території завширшки від 1 і навіть іноді понад 100 кілометрів. Шах і султан вважали ці території лише своїми і кожен доводив свою правоту, а місцеві десятиліттями, якщо не століттями, як курди, вважали себе, так би мовити, незалежними, а скотарі, шукаючи пасовища, взагалі ніколи не визнавали ніяких кордонів і міняли підданство в залежності від сезону [15, 8–12].

У такій ситуації, коли турецько-перським розмежуванням займалися англійці і більшість спірних територій було включено в концесію Дарсі, для німців мовчання, що називається, було справжнім золотом. Бо англійцям хоча і коштувало б зусиль провести розмежування так, щоб нафтоносні прикордонні території Месопотамії відійшли до Персії, але не було таких витрат, які б рано чи пізно торгівля нафтою не покривала. Тим більше, що у

такому разі Уайтхолл би включив у сферу свого впливу на той час останню потенційну нафтову скарбницю. А в Персії серйозними конкурентами англійців могли бути лише росіяни, а не всі суперники разом узяті як у Туреччині.

Усі ці загрози, і з боку Німеччини, і з боку Росії, прекрасно бачив і маже збанкрутілий Дарсі, тому у першу чергу за підтримкою у пошуку грошей він звернувся до адміралтейства.

Адміралтейство від імені голови комітету з нафтового палива направило концесіонеру листа із закликом: перш ніж заключати будь-які угоди дати можливість морському відомству організувати придбання його компанії британським синдикатом. Як і слід було очікувати, Дарсі вхопився за цю пропозицію як потопаючій за соломинку.

Роль формального голови майбутнього синдикату запропонували престарілому мільйонеру з, як тоді казали, бездоганною імперською репутацією лорду Стратконі. Його завірили, що концесія потрібна в інтересах королівського флоту і від нього потрібно зовсім не багато – лише «якихось» 50 тисяч фунтів стерлінгів. Як потім згадував сам поважний лорд, він дав згоду не з комерційних міркувань, а виходячи з імперських інтересів.

Як би там не було, але окрім 50 тисяч лорда Страткони потрібно було ще вдвічі більше – непід'ємна для Форін офісу і адміралтейства сума. Сподіватися на міністерство фінансів і впертого Чемберлена ні Ленсдаун, ні Фішер не могли та й не було часу. Вихід із складної ситуації знов підказав Б. Редвуд. Він нагадав, що адміралтейство хоча і заключило завчасну угоду з «Бірма ойл» про поставку нафти для флоту, умови остаточного контракту ще узгоджувались. Отже, перший лорд адміралтейства Дж. Фішер мав важелі впливу на голову компанії «Бірма ойл» Джона Треїлла Каргілла, потенційного вкладника у «нафтову справу» Дарсі [449, *vol. 10*, 97–98; 434, 18].

Однак, у правлячих колах знов постало питання: мовляв навіщо голову морочити із зубожілим Дарсі, який марить неіснуючою нафтою, якщо є процвітаючий Каргілл, незалежний від іноземних компаній. І чи взагалі не краще було б просто законсервувати перську концесію до кращих часів, а Дарсі за труди виплати пристойну компенсацію і у такий нехитрий спосіб поставити жирну крапку у цій неприємній історії. Раціональне зерно в цьому було. Та й прибічників такого розвитку подій в адміралтействі також вистачало, але перший лорд вважав, що нафти «Бірма ойл» для майбутніх потреб модернізованого ним флоту не вистачить. Тим більше, що були й інші важливі причини не входити у повну залежність від Каргілла. І справа тут була вже не в його компанії, а в ньому самому.

Дж. Каргілл народився у шотландській сім'ї одного з перших у Великій Британії нафтовиків – Девіда Сайма Каргілла [449, *vol. 10*, 94–95]. Про вплив і важливе місце Каргілла-старшого у правлячих колах імперії говорить той факт, що він був одним із ініціаторів Третьої бірманської війни. Після анексії Верхньої Бірми британська влада надала йому право на розробку родовищ бірманської нафти і у 1886 році Каргілл заснував «Бірма ойл Компані», керівництво якою після смерті батька у 1904 році й успадкував його другий син Дж. Каргілл [449, *vol. 10*, 94].

Однак, від батька він успадкував не лише компанію, але й дуже складний характер. Каргілл-молодший ніколи не міг перемогти в собі потайливість, перемішену із сором'язливістю і песимістичним поглядом у майбутнє. За словами його біографа Т. Корлі, «ці риси характеру були серйозним недоліком у час, коли «Бірма ойл» ставала ключовим елементом у «нафтовій» стратегії британського уряду» [449, *vol. 10*, 97]. Каргілл був не зручною фігурою у великому бізнесі. З одного боку, прямота характеру робила його надійним партнером Уайтхоллу, але з іншого – він завжди відмовлявся від захисту урядових інтересів за рахунок компанії і різко засуджував залаштункові домовленості [449, *vol. 10*, 98]. Інакше кажучи, на

Даунінг-Стріт, 10 справу з ним вели вимушено і дуже обережно, розуміючи, що альтернативи «Бірма ойл» для адміралтейства поки що немає. Інша складова успіху Каргілла, на думку Корлі, з якою важко не погодитись, полягала у тому, що серед його радників були Уолтер Уоллес і всюди встигаючий Б. Редвуд [449, *vol. 10*, 97]. Саме Редвуд, вміло спекулюючи на інтересах і Каргілла, і Дарсі та не забуваючи про свої власні, зумів у травні 1905 року звести обох конкурентів в одну компанію на чолі з лордом Стратконою під назвою «Консешн Сіндікейт Лімітед» [22, 170; 434, 18; 449, *vol. 10*, 97; 343, 278]. Кожен отримав своє: Дарсі потрібні гроші, Каргілл обіцянку шалених прибутків з перських родовищ, Страткона шану і багато гучних слів на подяку, а також зобов'язання від компанії компенсувати всі його витрати, у тому числі моральні.

Відчувши за своєю спиною підтримку якщо не всіх, то, принаймні, великої частини правлячих Британської імперії, Дарсі не тільки відхилив пропозицію «Дойче банку» про придбання його концесії, але й виступив із зустрічною. За допомогою британського посла у Стамбулі він спробував отримати концесію на території Месопотамії, які німці після експедиції Кіслінга – Порро вважали вже практично своїми [343, 273–274]. І в червні 1906 року Дарсі таки отримав обіцянку від турецького міністерства цивільного листа надати йому концесію в Месопотамії [249, 44]. Разом з тим, це зовсім не означало, що у Стамбулі вирішили відмовитися від дружби з Берліну, а, значить і від позик Німецького банку. Зовсім ні. Обіцянкою Дарсі турки нагадали німцям, що вони не одні цікавляться месопотамською нафтою і якщо ті й далі будуть грати в мовчанку і не звітують султанові про результати експедиції, їх концесія швидесенько перейде до англійців.

У Берліні добре зрозуміли тонкий натяк «хворої людини Європи», але продовжили відмовчуватися. У «Дойче банку» прекрасно розуміли, що у групи Дарсі в Персії, як і в них самих у Месопотамії, нема ні грошей, ні нафти, а диван, зіштовхуючи суперників один з одним, намагається стати

третім радіючим, підіймаючи ціну на нафтову концесію і заробляючи гроші на обіцянках і повітрі. Тому німці ніяк не відреагували на червневу англо-турецьку домовленість щодо Месопотамії.

В результаті після тривалого листування 1906 року між диваном і керівництвом «Анатолійських залізниць» турецька сторона у січні 1907 року, посилаючись на те, що компанія не виконала умов концесії, тобто не надала звіт про результати геологічної розвідки, анулювала договір 1904 року. Однак німецька сторона, також посилаючись на умови концесії, а саме на невідшкодування диваном 20 тисяч фунтів стерлінгів, витрачених «Дойче банком» на експедицію Кіслінга – Порро, заявила про збереження своїх концесійних прав, які, авжеж, ніхто з інших учасників боротьби за нафту, не визнавав [434, 27–28; 249, 44]. Як повідомив у секретній депеші у міністерство закордонних справ посол Росії у Константинополі І. Зінов'єв «між Туреччиною і Німеччиною відношення стали натягнутими» [5, 9]. За його інформацією, англійці свідомо йшли на загострення турецько-німецьких стосунків у питанні будівництва Багдадської залізниці, намагаючись таким чином добитися визнання обома сторонами не тільки їх виключного права зведення та подальшу експлуатацію ділянки залізниці від Багдаду до Перської затоки, а й головне – «розуміння та усвідомлення впливу Великої Британії у Месопотамії та у Перській затоці» [5, 8зв. – 9зв.; Див. дод. А].

Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що концесія Дарсі фактично поклала початок не тільки боротьбі Великої Британії за персько-месопотамську нафту, а й боротьбі міжнародній. Німеччина, намагаючись вдовольнити потреби у нафті своєї зростаючої економіки, жодним чином не збиралася нікому поступатися власними інтересами. Берлін використовував кожен можливість, щоб закріпитися та ще більше проникнути у глиб безводної, але нафтоносної месопотамської пустелі та впритул наблизитись до перської, господаркою якої вважала себе не лише Велика Британія, а й Росія. Щоправда в Санкт-Петербурзі ставлення до піднятого питання про

розвідку та розробку родовищ персько-месопотамської нафти було іншим, протилежним: «друге» Баку самим бакинським нафтопромисловцям було непотрібне, принаймні, поки що [299, 123–126].

2.2. Загострення міжнародної боротьби в 1908–1914 рр. і Велика Британія: місія К. Честера і план Е. Касселя

Тим часом, поки старі суперники боролися один з одним, у січні 1908 року на порозі Високої Порти з'явився новий претендент на месопотамську нафту – Сполучені Штати Америки в обличчі контр-адмірала військово-морських сил Колбі Честера. Він представляв інтереси торгівельної палати Нью-Йорку, у якій нафтовій бізнес знаходився під цілковитим контролем «Стандард ойл». Отже, К. Честер завуальовано діяв від імені самого Джона Рокфеллера – «символу багатства і могутності Америки» того часу [343, 362–362; 434, 28; 313, 151; 249, 45].

Останнього дуже непокоїло майбутнє його європейських і азійських справ. Намагання Німеччини створити антиамериканський нафтовий картель, спроби Великої Британії обзавестись власними ресурсами стратегічної сировини, фактичне об'єднання минулого року «Роял датч» Г. Детердінга і «Шелл» М. Семьюела та їх справи з французькими Ротшильдами і російськими Нобелями, як і неприхована зацікавленість месопотамською нафтою, не обіцяли нічого доброго всемогутньому заокеанському монополісту. Обґрунтована стурбованість Рокфеллера знайшла співчуття у тодішнього хазяїна Білого дому Теодора Рузвельта, якому європейська політична кухня ставала все більш до смаку.

Інтерес до Туреччини й у Рокфеллера, й у Рузвельта, як і вибір кандидатури Честера на «посаду» захисника американських інтересів у цій країні, був не випадковий.

У той час Східне питання було нерозривно пов'язано із боротьбою між великими державами за володарювання у Європі. І та країна, яка заволодіє найбільш вигідною позицією біля ліжка «хворої людини Європи, буде усім іншим диктувати свою волю у вирішенні таких складних питань як контроль за протоками Босфор і Дарданелли, будівництво Багдадської залізниці, і, авжеж, видобуток ще невідкритої, але всіма так бажаної нафти Месопотамії та навіть частково Персії. І американці, розуміючи, що Стамбул, як Гавану, на приступ взяти ніхто в Європі не дасть, вирішили піти шляхом більшості великих держав – вирішувати задачу від противного. Тобто, поступово розв'язуючи вище означені ключові проблеми встановити контроль над Стамбулом, де, на думку багатьох політиків, і знаходилися ключі від Європи. Що стосується Честера, то він непогано розумівся на тому, що коїлося в Османській імперії і які протиріччя існували між європейськими суперниками, мав перевірні зв'язки в османській столиці, встановлені ним там ще у 1898 року під час його службової поїздки, і був добре знайомий ділкам з Уолл-Стріт [434, 28; 313, 151; 343, 361–362].

Прибувши на місце, він одразу жваво взявся за справу. Честер діяв широко і з розмахом. Контр-адмірал, здавалося, намагався отримати концесії абсолютно на все. Будівництво залізниць і портів у всіх кінцях Османської імперії, проведення іригаційних та інших суспільних робіт, геологічну розвідку і видобуток мінеральних ресурсів, чимне місце серед дослідження яких, безумовно, було відведено пошуку покладів нафти [434, 28; 343, 362]. Такий розмах і темп ведення справ у суто американській, що називається, ковбойській манері примусили призадуматися про майбутнє не лише європейських концесіонерів і дипломатів, але й самих турків.

Така дипломатична гра навколо тоді ще невідкритих ні перських, ні месопотамських нафтових родовищ, коли всі консулювалися один з одним і так само інтригували, нагадувала карточну, бо кожен з гравців блефував і

робив вигляд буцімто всі козири в нього, хоча жоден не мав жодного, тривала до 26 травня 1908 року.

У цей день відбулася історична подія світового значення – буровики «Консешн Сіндікейт Лімітед» на чолі з Джоном Рейнолдсом неподалік від перського містечка Меседже-Сулеймані відкрили величезні поклади нафти [22, 159; 434, 19; 449, *vol. 15*, 138]. Усі причетні до цієї події святкували справжню перемогу, бо до цього відкриття через брак коштів і відсутність нафти усе знов йшло до консервації концесії. Однак, з відкриттям нафти ситуація почала змінюватися, і не тільки для Дарсі і його компанії.

Нарешті, після восьми років гри з суперниками в сліпу Велика Британія отримала справжній козир – нафту, якої жодна з інших великих держав ні в Месопотамії, ні, тим більше, в Персії не мала. Але купатися у променях слави Лондону було дуже зарано. Успіх Дарсі переконував інших учасників у доцільності подальшої боротьби: якщо нафта є в Персії неподалік від турецького кордону, то чому її не може бути в Месопотамії неподалік кордону перського. Тим більше, що й поняття кордону у тому регіоні і в той час було, нагадаємо, досить умовним. Отже, успіх Дарсі підтвердив, що всім було за що боротися і про що думати.

Було над чим замислитися і Абдул-Хаміду II. Однак його важкі роздуми про перську і месопотамську нафту, своє майбутнє і те, на яку з великих країн поставити у тонкій дипломатичній грі всіх проти всіх, щоб втриматися при владі і зберегти імперію та що робити з американськими пропозиціями, перервала младотурецька революція, розпочата військовими у липні 1908 року. Вже у вересні того самого року цінні месопотамські землі були виведені з підпорядкування колишнього султанського казначейства і передані міністерству фінансів. Цей трансфер був підтверджений у травні 1909 року декретом нового султана Мехмеда V [434, 28–29].

Такі дії, говорячи сучасною мовою, нового, нібито протурецького, патріотично налаштованого і національно орієнтованого султана і його

некорумпованого уряду викликають певні сумніви щодо їх неупередженості та відповідності інтересам самої Туреччини.

Не будемо забувати, що зважаючи на виключну цінність месопотамських нафтоносних земель «поганий» Абдул-Хамід II у свій час, знаючи про корумпованість свого уряду, підпорядкував їх власному казначейству і, таким чином, унеможливив надання будь-якої концесії будь-кому без його дозволу. Без сумніву, такими діями він захищав не тільки загальні турецькі інтереси, а й особисті. Та головне, як би там не було, своїми діями султан ущемляв інтереси іноземних концесіонерів, бо ціна питання стала на багато більшою. Про надання концесії потрібно було домовлятися вже не з чиновниками дивану і міністром фінансів, а з Абдул-Хамідом II особисто.

Що ж ми бачимо у діях нової революційної влади? Зовсім протилежне. Так би мовити добрий Мехмед V повертає месопотамські нафтоносні землі у розпорядження міністерства фінансів, тобто виводить з під особистого контролю території, цінність і ціна яких у порівнянні з роками правління його попередника збільшилась у рази. І все це робиться у той час, коли, за словами, С. Лонгрітта, «тиск і темп у боротьбі за концесії лише зріс» [434, 29]. Отже, з точки зору інтересів великих держав та їх компаній, Абдул-Хамід II був більш незручною фігурою ніж, образно кажучи, «народжений революцією» Мехмед V. З огляду на це, логічно виникає інше питання: а кому саме на міжнародній політичній арені була вигідна зміна влади у Туреччині? Відповідь на це знаходимо аналізуючи дії учасників міжнародної боротьби за персько-месопотамську нафту.

Невдовзі, після стабілізації політичної ситуації в Стамбулі і формування нового кабінету міністрів, США в обличчі контр-адмірала К. Честера представили у турецьке міністерство суспільних робіт грандіозний за масштабами проект концесійної угоди, який надав американцям права на

розробку нафти та інших мінералів, будівництво залізниць, мостів, портів на більшій частині території Османської імперії [434, 29; 343, 362–365].

Інший учасник боротьби за нафту – Велика Британія теж не сиділа склавши руки. Окрилена успіхом у Персії, група Дарсі 14 квітня 1909 року сформувала на основі «Консешн Сіндікейт Лімітед» Англо-перську нафтову компанію, яка першою в світі започаткувала промисловий видобуток нафти не тільки в Персії, а й в Месопотамії та районі Перської затоки взагалі [449, *vol. 15, 138*]. Головою акціонерного товариства став нестаріючий 89-річний лорд Страткона, директором – Дарсі, який, відчувши «присмак» перської нафти, не міг собі відмовити в задоволенні отримати ще й месопотамську [434, 19; 449, *vol. 15, 138; 343, 280, 356–357*]. Він знов відправив Ніколса на «штурм» Стамбулу [434, 29]. Як показує аналіз донесень російського генерального консульства в Бендер-Буширі, влітку – восени 1908 року компанія Дарсі активно проводила геологічну розвідку нафтових родовищ у Багдадському вілайеті та навіть у малоазійській Туреччині [22, 158].

Ще один учасник боротьби – Німеччина через компанію «Анатолійські залізниці» знов заявила про свій опціон на півночі Месопотамії і їй знов, як і за часів ще Абдул-Хаміда II, було відмовлено. Не залишилась осторонь і «Роял датч-Шелл», яка мала тісні зв'язки з К. Гюльбенкяном (з 1907 року очолював їх стамбульське представництво), уважно слідкуючим за розвитком подій [313, 150; 434, 29; 343, 389].

Отже, може здатися, що у 1909 році новий султан і диван нічого нового у боротьбу за нафту не привнесли і зовні ситуація залишилася такою самою, як і при старій владі, але чому тоді Мехмед V одним з перших своїх декретів передав нафтоносні землі міністерству фінансів? Тому що цим жестом він продемонстрував здатність до компромісу, готовність домовлятися з усіма суперниками, а не лише з одними німцями. І міністерство фінансів було обрано новим розпорядником земель також зовсім не випадково, хоча традиційно концесійні питання вирішувались у міністерстві суспільних робіт.

Просто міністерство фінансів ще з часів епопеї навколо Єгипту 1882 року було фактично під контролем так званої адміністрації оттоманського боргу, назва і склад якої мінялися в залежності від політичної ситуації. Іншими словами, говорячи сучасною банківською термінологією, фінансова установа Туреччини знаходилась під зовнішнім керуванням тимчасових адміністраторів із Франції і Великої Британії. Таким самим шляхом – надаючи позики зубожілій турецькій владі – пішла і Німеччина. Відтак, великі держави за нової турецької влади як ніколи близько підійшли до заповітної мрії – оволодіння Месопотамією.

Однак, на шляху до цієї мети залишалася одна проблема – як зробити так, щоб і вовки були ситі, і вівці цілі, тобто кожна з країн-претендентів отримала своє і була задоволена і, разом з тим, турецька влада зберегла обличчя і, власне, імперію.

І в цей складний момент координатором багатостороннього переговорного процесу виступив сер Ернст Джозеф Кассель [449, *vol. 10*, 488–492]. Талановитий німецький єврей із британським громадянством, він у кінці вікторіанської епохи був уособленням найкращих рис зовнішності і характеру справжнього джентльмена, діловою людиною із світовим ім'ям, що зробили себе сама [240, 15; 449, *vol. 10*, 490]. У сферу його бізнесових інтересів без перебільшення входило майже все, що приносило прибуток, і практично всюди, де ступала нога представника його міжнародної промислово-фінансової імперії. Кассель цікавився всім: від видобутку дорогоцінних каменів і металів у Південній Африці до будівництва залізниць у Південній Америці, від створення англо-французького банку в Марокко і розвитку інших проектів на півночі Африки до організації інвестиційної компанії у Швеції і боротьби за місце на інших фінансових ринках півночі Європи [449, *vol. 10*, 489–490]. Кассель був одним із не багатьох фінансистів Старого Світу, до думки якого прислухались у Новому Світі, поважно ставились і в лондонському Сіті, і на нью-йоркській Уолл-Стріт.

Серед міжнародних капіталістів найвищого рангу Кассель належав до так званої партії миру. Будучи дуже розумною і кмітливою людиною, він прекрасно усвідомлював, що великим грошима у Європі і Азії потрібна тиша, а не грім артилерійських залпів, хоча, разом з тим, на світовому ринку зброї його інтереси також мали місце. Виходячи з розуміння того, що у разі великої війни у Старому Світі частину свого міжнародного і наднаціонального бізнесу втратить точно, а от придбає щось чи ні – ще було під великим знаком питання, Кассель почав потрохи згладжувати англо-німецькі протиріччя. Використовуючи свої зв'язки як у Банку Англії, так і в Банку Німеччини, та приятельські відносини із дуже впливовим німецьким судовласником Альфредом Белліном, він став шукати взаємоприйнятний майданчик для конструктивного англо-німецького діалогу [449, *vol. 10*, 491].

Після тривалих розмірковувань і завчасних переговорів 1908–1909 років сторони для початку вирішили організувати новий банк для Османської імперії, на теренах якої вже явно відбулося гостре зіткнення німецької «вельтполітик» із англійською «форвард полісі». Тим більше, що зміна влади в самій Туреччині, як уже зазначалося, сприяла пошуку компромісу між реальними інтересами і імперськими амбіціями великих держав – між тим, що кожна з них уже мала та тим, що ще тільки бажала отримати.

Головним каменем протиріч стала ще невідкрита месопотамська нафта, але на яку вже претендували навіть американці, яких і німці, і англійці вжали (як, заради справедливості треба додати, і один одного) своїми запеклими суперниками. Тому, перш за все, конкуренти вирішили шукати компроміс саме у нафтовому питанні. І тут, хоча як і завжди, не обійшлося без, так би мовити, старої доброї компанії заклятих друзів – Калуста Гюльбенкяна (до речі, з 1902 року підданого британської корони), Генрі Детердінга і братів Маркуса і Самьюла Семьюелів [449, *vol. 15*, 921; 343, 389]. Їм, як нікому іншим, потрібні були хороші англо-німецькі відносини, що відкривали шлях

до персько-месопотамської нафти і вели до покращення справ «Роял датч-Шелл» у Європі.

Отже, за організацію нового банку у Туреччині усі взялися, як кажуть, охоче та зі знанням справи. Кассель в цьому процесі відіграв провідну роль. Посаду голови правління майбутнього банку він запропонував колишньому британському посланнику в Тегерані Артуру Гардінгу, у той час заступнику голови Форін офісу Едуарда Грея [449, *vol.* 23, 825–833; 434, 388–389].

Такий вибір Касселя можна пояснити наступним чином.

По-перше, проект потребував підтримки міністерства закордонних справ Великої Британії.

По-друге, допомагаючи групі Дарсі у Персії, Гардінг уже набив руку у «нафтовій» боротьбі.

По-третє, він мав приятельські стосунки із другом Касселя королем Едуардом VII, що також було немаловажне.

І хоча невдовзі Гардінг люб'язно відмовився від пропозиції, він обіцяв Касселю усіляку підтримку і запропонував йому розглянути іншу кандидатуру – колишнього представника від Великої Британії в адміністрації оттоманського боргу сера Генрі Бабінгтона-Сміта [343, 388–389; 249, 46]. Довго не вагаючись Кассель затвердив запропоновану кандидатуру, яка була аж ніяк не гірша, якщо не краща, попередньої [449, *vol.* 23, 489]. Бабінгтон-Сміт мав ділові і приятельські стосунки з головою Німецького банку Артуром Гвіннером і через нього буз знайомий із канцлером Бетман-Гольвегом [343, 389–390]. Це відкривало непогані можливості для англо-німецького діалогу і особистого успіху Касселя. У раду директорів утвореного Національного банку Туреччини також увійшли такі впливові особи як лорд Ревельсток, Х. Берінг, К. Гюльбенкян і, авжеж, сам Кассель [434, 29; 249, 46; 343, 388–390].

Такий склад ради директорів говорив про одне – Касселю вдалося не тільки зібрати під дахом Національного банку Туреччини представників

найбільш впливових частин правлячих кіл Британської імперії, а й певним чином об'єднати їх інтереси навколо месопотамської нафти. Тепер у Туреччині «Дойче банку», як провіднику зовнішньої політики Німеччини, протистояли не окремі, розрізнені, конкуруючі один з одним англійські підприємці, а об'єднання міжнародного капіталу, невдоволеного німецькою експансією й усіляким чином підтримане Уайтхоллом. Однак, як уже зазначалося, Кассель створив Національний банк Туреччини не для війни, а для миру. Як відмітив С. Лонґрігг, «зусилля поважних прізвищ спрямовувало банк приймати участь у вирішенні долі турецької нафти і, таким чином, загроза англо-німецького конфлікту могла бути відвернута» [434, 29].

Очолив переговорний процес Бабінгтон-Сміт, особисто знайомий із багатьма впливовими представниками німецьких правлячих кіл. Радником йому призначили Гюльбенкяна, вже тоді визнаного майстра залаштункових інтриг, що не сподобалось німецькій стороні і одразу викликало певні непорозуміння. Як зазначає О. Фурсенко, «ім'я Гюльбенкяна для німців асоціювалось із Детердінгом і Ротшильдами, тому голова «Дойче банку» був дещо розчарований, оскільки усі вони були противниками його інтересів в інших частинах світу» [343, 389–390]. Це ускладнило і без того непрості перемовини. Кожна із сторін, коли мова йшла про нафту, воліла отримувати і зовсім не бажала втрачати. Проте, як кажуть, не було би щастя та нещастя допомогло.

У серпні 1909 року меджліс ухвалив основні положення концесії Честера і доручив міністерству суспільних робіт укласти тимчасовий договір з концесіонером на будівництво залізниці Сівас – Сулейманіє, що мала пройти через райони із потенційно багатими покладами нафти. Для реалізації цих та інших планів була утворена Турецько-американська розвиваюча компанія, яка, за словами американського держсекретаря Нокса, зверненими до султана з нагоди її реєстрації, «складалася із солідних банкірів і бізнесменів з високим положенням» [343, 365]. Серед акціонерів компанії

були такі впливові у США особистості як президент «Нейшенл сіті бенк» Ф. Вандерліп і віце-президент того ж банку Г. Торн, фінансовий директор «Чейз нейшенел бенк» С. Міллер. І всі вони входили в нафтову імперію Дж. Рокфеллера і фінансову Дж. Моргана [343, 365]. Звісно, що від цих новин ані німці, ані англійці були не в захваті.

Уважно стежили за подіями в Туреччині і в російському посольстві. Чариков у донесеннях зазначав, що Месопотамія за запасами нафти не набагато поступається Баку чи Пенсільванії, хоча, треба додати, що на той момент достовірної геологічної інформації ні в кого не було. Тим не менш, за словами російського посла, американці, завдяки завзятості та швидкості, знов привернули міжнародну увагу до проблеми месопотамської нафти. Чариков підтвердив інформацію: «за спиною невгамовного Честера стоїть могутній Рокфеллер і головна мета американського залізничного проекту полягає у встановленні контролю за месопотамською нафтою» [343, 363]. Отже, концесія Честера зачіпала інтереси усіх великих держав і тому привернула величезну увагу.

Між тим, самі американці на перших порах зупинитися і розбиратися де та чий інтереси вони зачепили аж ніяк не збиралася. На початку 1910 року міністерство суспільних робіт підписало завчасну угоду з К. Честером. З одного боку, для американців це був великий прорив у турецьких справах, а з іншого – лише початок шляху, на якому вже давно стояли європейці. Аби угода набула чинності її мав затвердити диван і меджліс, у високих чиновників яких уже давно під сукном лежало багато інших проектів угод і концесій, супроводжуваних великими бакшишами. Щоб прискорити ратифікацію угоди державний департамент США висловив готовність піти на зустріч своїм турецьким колегам по цілому ряду питань, у тому числі позикам і торгівлі зброєю [343, 365–366]. Турки охоче погодились, але – так нічого і не зробили. Надто далеко було від Стамбулу до Вашингтону і до неможливо близько до європейських столиць.

За таких обставин, як і слід було очікувати, сильну протидію розповсюдженню американського впливу в Стамбулі учинили німецькі правлячі кола. Вони, тільки-но захопивши неймовірними зусиллями пальму першості у боротьбі за залишки від османської спадщини, зовсім не збиралася поступитися заокеанським конкурентам. Німецький посол у Стамбулі барон М. фон Біберштейн зумів представити султану Мехмеду V концесію Честера як «проект «Стандард ойл» із закріпачення вільної Туреччини під благими намірами» [343, 367].

У державному департаменті такому опору американському наступу не здивувалися, але відкрито воювати також не збиралися – поки не було за що. Так, успіх Честера наробив галасу, але в ньому було більше емоцій і шуму, ніж нафти і остаточних домовленостей із диваном. Тому послу США у Німеччині Д. Хіллу було доручено прояснити, чи можливо домовитися з німцями про поділ сфер впливу у Туреччині. Вибір був простий: якщо так, то американці зобов'язувались ніяким чином не чіпати інтереси німецьких партнерів, а якщо ж ні, то вони грозили об'єднатися з іншими зацікавленими сторонами проти німецьких конкурентів [343, 367].

Щоб бути більш переконливим в очах німецького міністерства закордонних справ, майже одночасно з перемовинами у Берліні державний департамент спробував заручитися підтримкою старих суперників Німеччини. Розрахунок хоча і був доволі простий, якщо не сказати більше – наївний, але, між тим, дієвий. В Парижі, Лондоні і Петербурзі від любові до Берліну не страждали і тому практично ніколи не упустили вдалої нагоди попсувати нерви «нащадкам залізного канцлера».

Разом з тим, усім миром іти проти Німеччини і таскати каштани з вогню для США жодна з великих держав також не збиралася. У Старому Світі на той момент вже на собі і своїх колоніальних володіннях почули усі принади політики «відкритих дверей» і «дипломатії долара», і замінювати ними «вельтполітик», якій худо-бідно, але протистояти навчилися, зовсім не

збиралися. Отже, Росія, Франція, Велика Британія, здогадуючись про подвійну гру американців, на словах своїх послів аж до сліз раділи успіхам США, а на справах спробували запобігти скорому щастю самозваної, новоявленої доглядальниці біля ліжка «хворої людини Європи» [343, 367].

У Вашингтоні, також прекрасно розуміючи як далеко у дипломатії від слів до діла, вирішили (принаймні, так заявили) побудувати американо-німецький діалог на засадах взаємної поваги інтересів, принципів і взаєморозуміння. Такої ж лінії, як найбільш зручної для політичного маневру, вирішили дотримуватися і в Берліні. Тому відповідь на запит Хілла про протидію німецького посла американському концесіонеру була, як відмітив О. Фурсенко, витримана у спокійних тонах і зовсім неворожих [343, 367–369]. У міністерстві закордонних справ Німеччини завірили державний департамент США, що нічого не мають проти політики «відкритих дверей» і ніяких припон американській залізничній концесії не чинили і не чинитимуть. А якщо до цього і були якісь непорозуміння, то лише через бажання німецьких підприємців захистити свої інтереси, які, до того ж, діяли без вказівки Біберштейна, за власної волі.

Така відповідь на запит Хілла щодо інтриг Біберштейна проти Честера чітко продемонструвала – у дипломатичній грі з американцями німці використали проти них старий прийом європейської дипломатії: у разі потреби відповідальність за дії у колоніях, залежних чи спірних територіях звалювалась на приватну ініціативу концесіонерів і «людей на місцях», а міністерстві закордонних справ і уряді вмивали руки.

Візит президента «Дойче банку» А. Гвіннера до посла США у Німеччині Д. Хілла і зміст їх розмови, яка відбулась у той же день, коли американський дипломат відправив у Вашингтон звіт про відповідь Берліну, підтверджують проаналізований характер обраного німцями стилю боротьби з американцями.

Гвіннер досить детально розповів і показав на карті Хіллу де і як запланований американський проект заважає реалізації німецького проекту з будівництва Багдадської залізниці. Більше того, головний банкір Другого рейху відповідально заявив, що в дійсності американський план залізничного будівництва спрямований на встановлення контролю над нерозробленими нафтовими родовищами [343, 369]. Трохи пізніше, на урочистому прийомі в німецькому посольстві в Стамбулі, барон фон Біберштейн застеріг турків від поганих наслідків подвійної гри і відзначив, що американці зацікавлені лише в тому, щоб захопити для «Стандард ойл» цінні нафтові родовища [343, 370].

І чим ближче було до часу голосування в меджлісі стосовно концесії Честера, призначеного на 28 червня 1910 року, тим гостріше становились американо-німецькі відносини. У ті дні посольства великих держав у Стамбулі, образно кажучи, перетворились на справжні вулики, у яких цілодобово трудилися співробітники та куди «зліталися» за новинами і на консультації дипломатичні представники усіх рангів різних країн. Всі розуміли: від рішення турецького парламенту залежатиме майбутнє не тільки месопотамської нафти, а й Східного питання в цілому.

Однак, диван своєю мудрістю здивував усіх – питання ратифікації концесії Честера на засіданні меджлісу 28 червня навіть не розглядалося [343, 370; 434, 30]. На перший погляд ніхто нічого не виграв, але й не програв і всі учасники боротьби залишилися на своїх позиціях. Як заявив Честер російському послу в Стамбулі Чарикову, мовляв, за ним стоїть така сила, для якої питання ратифікації – лише справа часу [343, 371]. Невдовзі стало остаточно зрозуміло, що за «сила» стояла за спиною у невгамовного Честера і на чийх плечах трималася Турецько-американська розвиваюча компанія та трималася його власна безоглядна самовпевненість.

На підтримку потопаючій турецько-американській компанії Вашингтон як на бій відправляв нові і нові сили. Восени 1910 року до Стамбулу на коронацію султана Мехмеда V відправся заступник державного секретаря

США Х. Вільсон. Як потім у своїх спогадах він сформулював мету свого візиту до Туреччини – «вивчення питання ратифікації меджлісом концесії Честера, майбутнього проекту залізничного будівництва та розробки надр Туреччини, демонстрація інтересу розширити американську торгівлю у цій частині світу» і ні слова про коронацію [343, 371]. Ступивши на турецький берег, кмітливий і досвідчений дипломат одразу відчув, що, за словами Дж. Деново, «уся атмосфера просякнута німецьким впливом» [389, 76–77; 343, 371].

Щоб скоріше вирішити питання, Вільсон особисто зустрівся з усіма міністрами дивану великого візира Хаккі-паши, чий голоси могли бути ним почути. Однак, вони, виходячи із розуміння того, що сьогодні американці є, а завтра їх може в країні і не бути, тоді як європейці завжди поруч, а їм (міністрам) ще жити та працювати, відмовили дипломату у підтримці. У міністерстві фінансів, міністерстві суспільних робіт, міністерстві внутрішніх справ і військовому міністерстві як заклинання промовляли слова Гвіннера: «концесія Честера порушує права Компанії Багдадської залізниці і має за мету встановлення монополії на розробку турецьких надр» [343, 371].

І тут знов турецькі правлячі кола вкотре своєю витонченою східною дипломатією здивували всіх. Турецький кабінет міністрів вніс на розгляд у парламент проект концесії Честера, хоча навіть самі американці, не кажучи вже про турок, не вірили в успіх. Меджліс, у свою чергу, замість того, щоб провалити голосування і поховати концесію, чого всі європейці з нетерпінням чекали і з чим, здавалося, змирилися американці, переніс розгляд питання на невизначений термін. Знов Туреччина всиділа на двох стільцях. З одного боку, у Стамбулі довели свою відданість проекту Багдадської залізниці і дружбі з Німеччиною, а з іншого – залишили Честеру хоч і маленьку, але надію, чим продемонстрували не бажання сваритися, як того хотіли в Берліні, а намір підтримувати добрі відносини з Вашингтоном.

За океаном хоч і були розчаровані та невдоволені, але тонкий натяк зрозуміли, щоправда, по-своєму. Держаний секретар Нокс вирішив діяти рішуче та хитріше. Втілювати теоретичні розробки відкоригованої тактики в життя мав новий посол США у Туреччині, досвідчений дипломат У. Рокхілл. Він у свій час був одним з тих, хто сформулював доктрину «відкритих дверей» і що таке Схід – знав не по чутках і книжках. Призначення дипломата такого високого рівня представником держави, що претендувала на лідерство у країну, яка, як тоді казали, «доживала останні дні під пильними зорами доброзичливих сусідів», вказувало на важливість Туреччини для США.

Першим випробуванням Рокхілла на міцність мала стати багатостраждальна концесія Честера, реалізації якої він мав добитися якомога швидше [343, 372]. Проте, як досягти цієї мети, американці скоріше всього напевно не знали самі. Принаймні, такий висновок можна зробити з їх висловлювань у бесідах із російським послом у Стамбулі. З одного боку, за інформацією самого Чарикова американці користувалися підтримкою або знаходили співчуття своїм проектам у значної частини турецьких правлячих кіл. Про це російському послу неодноразово заявляли і Вільсон, і Честер. З іншого боку, той самий Вільсон відверто казав Чарикову, що якщо великий візир не змінить своє відношення до концесії Честера, то він не виключає можливості заміни Хаккі-паши кимось іншим [343, 372]. Чи хотів цими словами дипломат якимось схилити посла на свою сторону і або можливо розраховував, що сказане ним стане відомо німцям і ті, налякані, відійдуть, чи просто підбадьорював себе – достеменно невідомо.

Проте, з усього цього зрозуміло одне. Бравуючи силою силенною як билинний багатир, США насправді демонстрували своє безсилля. Ні для кого з іноземних дипломатів у Стамбулі не було секретом, що рівень корупції у Туреччині того часу дозволяв кожній із великих держав, при сильному бажанні і великих грошах, отримати потрібну підтримку в оточенні султана.

Хто платив гроші, той замовляв музику. Останнє півтора десятиліття більше за інших платила Німеччина, тому і грала першу скрипку у європейському оркестрі великих держав, які давали спільний концерт на високому березі Золотого рогу. Вже надто багато заплатили німці туркам за сприяння реалізації проекту Багдадської залізниці та за право експлуатувати месопотамську нафту, щоб так, без бою віддати омріяні проекти завзятим американцям. До того ж, США від берегів Босфору у всіх смислах були дуже далеко, а Німеччина, навпаки, поряд, і цей факт також охолоджуюче діяв на гарячі голови у дивані і меджлісі.

Отже, «номер» із «покупкою» американцями турецьких депутатів і міністрів не приходив. Ще більш фантастичний вигляд мав сценарій усунення від влади великого візира Хаккі-паши. Як вірно відмітив О. Фурсенко, «Османська імперія не була Латиською Америкою і Сполучені Штати у ній не могли робити те, що їм заманеться» [343, 372]. Великі країни Старого Світу, які б складні відносини не були між ними самими, не могли дозволити Вашингтону провести державний переворот у Стамбулі і фактично перетворити Туреччину на другий «задній двір» американської зовнішньої політики на кшталт Латинської Америки. Вирішення Східного питання було ключем до панування в Європі і віддавати його сторонньому у Старому Світі ніхто не збирався.

Розуміння цих простих істин поступово прийшло і до американців. Зрозумівши, що ні підкупам, ні погрозами справу про придбання концесії на месопотамську нафту не зрушити з місця, Честер змінив гнів на милість і заявив про готовність об'єднатися з російськими і німецькими підприємцями. Він висловив бажання навіть вступити у Компанію Багдадської залізниці, але розмовляти більш детально і конкретно погоджувався лише після затвердження меджлісом його концесії. Звісно, що такі умови ні для Росії, ні для Німеччини були неприйнятними.

У «Дойче банку» з великим сумнівом віднесли до Турецько-американської розвиваючої компанії як до інвестора у Компанію Багдадської залізниці. Як не може бути двох справжніх господиень на одній кухні, так і двох дуже схожих залізничних проєктів в одній компанії, які мали навіть спільну мету – персько-месопотамську нафту, не могло бути. Що стосується Росії, то проєкт Багдадської залізниці їй був менш за всіх вигідний, так як усе більш унеможлиблював і без того туманну перспективу встановлення контролю за Протоками. Тому Чариков віднісся до заяв Честера як до чергових інтриг багатого на видумки концесіонера. За таких умов американським дипломатам нічого не залишилося як потроху згортати план з оволодіння месопотамською нафтою під назвою «концесія Честера». У вересні 1911 року Турецько-американська розвиваюча компанія почала вилучати гроші із турецьких банків, внесених туди раніше у якості залогів і на знак підтвердження серйозності своїх намірів [343, 373].

До того ж, Компанія Багдадської залізниці перехопила ініціативу, виступивши з ідеєю розширення існуючого проєкту таким чином, щоб охопити і проєкт американської компанії, чим остаточно вибила ґрунт з під ніг Честера. Навіть Рокхілл якимось під час бесіди з Чариковим обмовився, що «концесіонер і сам уже перестав цікавитися своїм багатотраждальним проєктом» [343, 374]. Тепер американці більші цікавилися тим, як зберегти хорошу міну при поганій грі та красиво сісти в калюжу. Авжеж, до остаточної перемоги одних і перемоги інших було ще далеко, але всім учасникам боротьби стало зрозуміло: Берлін перехопив у Вашингтоні ініціативу у свої руки та виграв головне – час.

Не будемо забувати, що одночасно з американо-німецькою боротьбою відбувався англо-німецький діалог, головним предметом якого також було майбутнє месопотамської нафти. І чим більше тиснув Честер, тим скоріше зусиллями Гюльбенкяна знаходили спільні точки дотику Бабінгтон-Сміт і Гвіннер. В результаті досягнутої на початку 1911 року домовленості між

Німецьким банком і Національним банком Туреччини, у Лондоні була зареєстрована нова компанія «Ефрікен енд Істерн Консешнс Лімітед» на чолі із Бабінгтон-Смітом. Загальний капітал компанії становив 80 тисяч фунтів стерлінгів (а не 50 тисяч, як вказує Г. Валиахметова. – *Д.Л.*), розподілених на 80 тисяч акцій по 1 фунту стерлінгів кожна [434, 29–30; 249, 47]. 20 тисяч акцій були передані «Дойче банку», 28 тисяч Національному банку Туреччини, 12 тисяч отримав (точніше, виділив собі) Гюльбенкян і останні 20 тисяч, згідно із його домовленістю з Детердінгом, надали «Роял датч-Шелл». Головна мета підприємства відповідала очікуванням усіх акціонерів – комерційні операції з нафтою у всій Османській імперії [434, 29–30].

Як відмітив С. Лонгрігг, вхід «Роял датч-Шелл» у цю організацію і її зв'язок із британськими банками з одного боку і з німецькими з іншого наочно показали результат тривалих зусиль Гюльбенкяна з співставлення та узгодження англо-німецьких інтересів навколо майбутньої експлуатації месопотамської нафти [434, 30]. Разом з тим, жодним чином не принижуючи роль Гюльбенкяна у формуванні «Ефрікен енд Істерн Консешнс Лімітед» і не заперечуючи думку Лонгрігга, зазначимо, що провідну роль в англо-німецькій компанії все ж таки відігравав Кассель. У той час Гюльбенкян, не дивлячись на талант і неабияку ділову хватку, не мав тих зв'язків і фінансів, що дозволяли Касселю вирішувати питання на рівні урядів Німеччини і Великої Британії. Принципові, базові рішення приймалися ним, а подальша розробка проекту й узгодження деталей доручалася вже Гюльбенкяну, який, треба віддати йому належне, завжди чудово із цим справлявся.

Успіхи англійців і все більш реальна перспектива отримання концесії у Месопотамії «Ефрікен енд Істерн Консешнс Лімітед» викликали неприховану тривогу не лише в американців, а й у росіян. Уряд П.А. Столипіна було над чим замислитися. На початку першого десятиліття ХХ століття Росія уступила Сполученим Штатам перше місце з видобутку нафти. Революція 1905–1907 років боляче вдарила по серцю нафтової промисловості імперії –

Баку. До того ж, неподалік від «Чорного міста», у Персії, революція все ще вірувала, що також ніяк не сприяло збереженню миру в каспійському регіоні і покращенню ситуації з експортом російської нафти і гасу на Схід через перську територію, де вже практично всюди хазяйнувала Англо-перська нафтова компанія. Усе це нічого доброго російським нафтопромисловцям не обіцяло.

Восени 1911 року питання про розширення нафтового експорту, у тому числі в Туреччину, стало предметом детального обговорення на Особливій нараді за участі царя Миколи II. Розглядалося три головних питання: відновлення проекту газової монополії у Туреччині, посилення конкуренції з боку торгівців, у тому числі американських, румунської нафтою і дії Турецько-американської розвиваючої компанії Честера [343, 383].

По першому питанню думки більшості учасників наради зійшлися на тому, що будь-яка нафтова монополія у Туреччині не вигідна російським експортерам. У разі її встановлення обов'язковою вважалася участь у ній бакинських нафтопромисловців або, принаймні, налагодження співробітництва із лояльними турецькими підприємцями. По другій проблемі, яка стосувалася так званої «румунської небезпеки», було зазначено: нафта з Плоешті при вмілій організації справи може скласти серйозну конкуренцію бакинській, тому російський експорт треба усіляко підтримати [343, 383]. Не менше уваги, ніж попереднім двом питанням, Особлива нарада приділила обговоренню діяльності Турецько-американської розвиваючої компанії.

Поки американці і англо-німецька коаліція виборювали нафтову концесію у Месопотамії, в російському уряді з неприхованою тривогою чекали, чим, врешті-решт, закінчиться справа. Донесення посла в Стамбулі Чарикова не давали багато приводів до оптимізму. На Особливій нараді підкреслювалось – у разі відкриття в Месопотамії промислових родовищ нафти і початку їх розробки при реалізації залізничної концесії, положення

торгівців бакинською нафтою, як російських, так і турецьких, сильно ускладниться. Для більш детального вивчення питання і розробки можливих виходів із непростой ситуації, у разі її виникнення, міністерство торгівлі і промисловості навіть утворило спеціальну комісію. Турбуватися всім було про що – Росія, не дивлячись на усі внутрішні і зовнішні труднощі, продовжувала втримувати перше місце у торгівлі нафтою та нафтопродуктами в Туреччині [343, 383–384].

Разом з тим, міжнародна боротьба за нафту в Туреччині, на відміну від сусідньої Персії (де боротьба вже йшла навколо реальної нафти), мала дещо умовний, точніше сказати, теоретичний характер. Жодного промислового родовища нафти в усій Османській імперії відкрито не було, хоча новини про «відкриття» нібито величезних покладів «чорного золота» час від часу доносилися до Стамбулу з її різних куточків і гучним відлунням розносилися по столицям великих держав [16, 4–9; 24, 2–8]. Тому полишати боротьбу за перську нафту американці, проникаючи по всіх усюдах, не збиралися.

У 1911 році після люб'язної та настійливої пропозиції американського уряду допомогти молодій перській демократії вирватися із павутиння тиранії та англо-російських інтриг на радість ліберальних кіл і частини духовенства, які звернулися по допомогу у важкі революційні часи до президента Тафта від імені Меджлісу, до Тегерану прибули 5 американських чиновників. Американську делегацію очолив досвідчений колоніальний діяч Морган Шустер, який вже к тому моменту за плечима мав досвід роботи керівником на Кубі та Філіппінах і буз знайом із Тафтом ще з часів його губернаторства на Філіппінських островах [343, 367–368]. Офіційно головною метою місії Шустера стала реорганізація фінансів Персії. Сам М. Шустер отримав посаду головного державного скарбника із широкими повноваженнями [43, 1–11].

Виходячи із розуміння того, що для США і Великої Британії добувати перську нафту було вигідно, а Росії – ні, Шустер вступив у перемовини з представниками Англо-перської нафтової компанії щодо будівництва

залізниць у Південній Персії, які б слугували, авжеж, не пасажирським перевезенням кочових племен бахтіар з їхніми стадами від одного пасовища до іншого, а сприяли б розробці природних покладів мінеральних ресурсів. Однак, голову Форін офісу Е. Грея, як і його російського колегу С. Сазонова, перський варіант ще незакінченої турецької епопеї з концесією Честера також не влаштовував. І хоча тоді прямих доказів того, що Шустер якимось зв'язаний із Рокфеллером не було, ні в кого не викликало сумнівів щодо правдивості цієї думки. Якщо так було у Туреччині та Китаї, і за Турецько-американською розвиваючою компанією, як і однойменною Китайсько-американською розвиваючою компанією, стояла, у тому числі, «Стандард ойл», то невже стратегічно важлива Персія могла стати незрозумілим виключенням? Звісно, що ні.

Форін офісу було прекрасно зрозуміло: державний департамент Сполучених Штатів інтереси Великої Британії цікавлять так само, як і інтереси Росії. Єдине, до чого мав Шустер невідомий інтерес, – так це перська нафта, але нею ділитися з американцями ніхто не збирався [43, 6–10]. Тому в кінці 1911 року, коли Росія у жорсткій формі виступила із вимогою відставки Шустера, її підтримала Велика Британія. В результаті спільних дій Покльовського-Козелла і Баркляя Шустер був вимушений залишити свою посаду, протримавшись при владі трохи більше півроку, і разом із своїми підлеглими покинути Персію.

Отже, спроба Вашингтону встати міцно ногою на перській землі не вдалася. Перифразуючи відомого британського письменника Р. Кіплінга можна сказати, що США на той момент ще не заслужили право на участь у Великій грі і тому заокеанського новачка не допустили її старі заслужені гравці.

Особисто для амбіційного американця поразка у Персії могла означати кінець його кар'єри, а для переможної ходи американської політики останніх років «перська» невдача Шустера могла потягнути за собою остаточне

«турецьке» фіаско Честера, який уже з останніх сил намагався зломити опір дивану і врешті-решт отримати омріяну, таку близьку та, водночас, таку далеку, концесію на месопотамську нафту. Проте, великий візир Хаккі-паша, підтримуваний англо-німецьким блоком, на поступки не йшов.

Поки справа Честера і Рокфеллера сходила на ні, проект Касселя і Гюльбенкяна набирала оберти. Те, з якою силою тиснули американці, намагаючись за будь-що здобути концесію, ще раз переконало англійців і німців у цінності Месопотамії та правильності обраного шляху у боротьбі за неї. Досвід запеклого суперництва у перше десятиліття ХХ століття довів європейцям, що самотужки концесію на розробку месопотамської нафти не отримати. Перший крок у вигляді «Ефрікен енд Істерн Консешнс Лімітед» уже був зроблений і після невдачі Честера прийшов час для наступного.

В 1912 році «Ефрікен енд Істерн Консешнс Лімітед» була перейменована у Турецьку нафтову компанію [434, 30]. Разом із зміною назви компанії відбулися певні зміни і в формуванні остаточних цілей підприємства. Якщо раніше, щоб не дратувати заокеанського конкурента, Месопотамія оголошувалась лише як один із пріоритетних напрямків діяльності підприємства, то тепер уже не приховувалась навіть формально, що головною метою є нафта вілайєтів Багдад і Мосул.

Разом з тим, помилкою було б думати, що така спільна мета як месопотамська нафта мала об'єднати старих суперників, які боролися за панування у Європі. Дивна річ, але промислові запаси нафти Месопотамії, які, вкотре повторюємо, ще не були відкриті, – вже були поділені. І кожній із сторін її долі було замало. Поки при силі була Турецько-американська розвиваюча компанія, боротьба проти Честера об'єднувала ворогів. Та коли Честера спільними зусиллями врешті-решт вибили з арени боротьби, старі протиріччя знов загострилися. Почалася залаштункові перемовини про перерозподіл акцій Турецької нафтової компанії. Єдине, що зупиняло Велику Британію, Німеччину, Францію та Росію від відкритої ворожнечі, так це

розуміння старої істини: один у полі – не воїн. США спробували спростувати цю мудрість руками Честера та Шустера, але не змогли. Лідери Старого Світу вирішувати Східне питання і догравати Велику гру вирішили без лідера Нового Світу. На нього тоді ще, образно кажучи, дивилися як на багатого нафтою, удачливого вискокчу, який має нахабство зазіхати на все, що погано лежить.

Тим часом, у світі тривала гонка озброєнь, у якій США хоча офіційно і не приймали участі, але були одними із лідерів. В Америці з усією серйозністю підійшли до питання про підвищення боєздатності військово-морського флоту, який, за теорією адмірала А. Мехена, мав зробити колишню колонію Великої Британії новою «володаркою морів». Їх програма переводу кораблів з твердого палива на рідке у свій час наробила досить багато галасу у Європі. Не можна сказати, що США були піонерами у цьому питанні. Скоріше пальму першості тут треба віддати Росії, чий флот на Каспії ще з початку 1880-х років ходив виключно на нафтовому паливі. Однак, у подальшому таке революційне нововведення через низку об'єктивних і суб'єктивних причини не знайшло потрібної підтримки у російських військових кругах.

В інших країнах, зокрема Німеччини і Великій Британії, також йшли палкі спори щодо доцільності заміни вугілля на нафту. Проводилися пробні випробовування, які часто закінчувались невдачею і загибеллю людей. У противників нововведення в обох країнах довгий час були однакові аргументи, головним серед яких була відсутність безпечних і достатніх джерел нафти. Якщо США і Росія запаси стратегічної сировини мали в необмеженій кількості на власній території, то найближчі природні запаси для Великої Британії були у Бірмі – за кілька тисяч морських миль від самої метрополії. Що ж стосується, Німеччини то в неї не було навіть цього. Майже всю нафту вона була вимушена купувати у «Роял датч-Шелл», «Стандард ойл», «Брати Нобель» та інших компаній – не контрольованих

німецьким капіталом – через досить заплутані комерційні схеми. Не важко уявити, що у випадку війни її флот міг взагалі залишитися без палива.

Ця ж проблема не давала спокою і першому лорду адміралтейства Уїнстону Черчиллю, який гаряче підтримував ідею адмірала Фішера про заміну вугілля на нафту. Однак замінити один вид палива на інший – це було ще півбіди, а от гарантувати під час війни безпечність і безперебійність поставок нафти для флоту «володарки морів» – ціла біда. «Роял датч-Шелл», претендуючи на роль постачальника не підходила уряду Герберта Асквіта через ті самі причини, що й уряду Бетман-Гольвега. Для першого компанія була надто близька до Німецького банку, для іншого до – Банку Англії. Слова Г. Детердінга і братів Семьюелів, що їх зв'язки як з німецьким капіталом, так і британським є лише бізнесом – ні в кого не викликали довіри. І причиною тому скоріше була не залежність «Роял датч-Шелл» від когось чи чогось, а, навпаки, її незалежність від жодного з урядів, отримана, знову-таки, завдяки тісному зв'язку з міжнародним капіталом.

17 липня 1913 року, виступаючи у палаті громад, Черчилль заявив: адміралтейство має твердий намір стати незалежним власником і виробником необхідних флоту запасів рідкого палива. Для цього, за його словами, морське відомство повинно було стати володарем або, принаймні, встановити контроль над власниками нафтових джерел [189, *vol. 55, 1477; 265; 343, 399*]. Черчилль озвучив те, що Детердінгу могло наснитися лише у кошмарному сні. По суті перед ним поставили вибір: державне замовлення із одержавленням самої компанії і цілковитий контроль з боку адміралтейства або, як кажуть, незалежне плавання і повна самостійність в усьому.

З одного боку вибір був, а з іншого – ні. Піти на союз із Черчиллем для Детердінга фактично означало втрати справу всього життя, залишивши собі почесне місце в раді директорів неконтрольованої ним самим колись власної компанії, та й ще якої. Якщо на той час господарем Нового Світу по праву вважали «Стандард ойл», то володарем Старого Світу називали «Роял датч-

Шелл», яка вже другий десяток років вела важку боротьбу з заокеанським конкурентом за лідерство на світовому ринку нафту. І для такої могутньої компанії як «Роял датч-Шелл» контракт із адміралтейством на поставку палива був, у буквальному розумінні, каплею у морі нафти, яке щорічно видобувалося підприємством і розвозилося танкерами по всьому світу.

Виходячи з цього, чи міг Генрі Детердінг – ділова людина із світовим ім'ям – віддати британському уряду за порівняно невеликий заробіток від контракту із адміралтейством, яке гарантовано давало перспективний, але, по великому рахунку, невеликий ринок збуту, одну з найбільших у світі компаній? Авжеж ні. Надто дорого коштували для Детердінга і братів Семьюелів «Роял датч-Шелл», щоб її так дешево віддати. В самого адміралтейства ніяких серйозних важелів впливу на їх компанію не було. Тому, принаймні, поки що, ні про який союз між ними по добру чи по неволі не могло бути й мови.

Отже, для Черчилля варіант із «Роял датч-Шелл» не підходив. Іншою, так би мовити, кандидатурою була «Бірма ойл», але, в уряді Асквіта вести справи з її директором Дж. Каргіллом через перелічені вище причини не дуже хотіли. Ще одним варіантом була Росія з її півтора десятками нафтових компаній із англійським капіталом.

Британські інвестори ще із 1890-х років активно приймали участь у розбудові нафтової промисловості Баку. На початок ХХ століття, як зазначають Дж. Джонс і К. Требілкок, з 5,9 мільйонів фунтів стерлінгів іноземних інвестицій (30% від загальних вкладень) у нафтову промисловість Баку 4 мільйони були англійськими [456, 67]. І хоча після першої революції в Росії ситуація змінилася і частка британського капіталу знизилася, контрольовані ним компанії разом узяті все ще володіли досить великими запасами нафти.

Однак, і цей варіант ні адміралтейству, ні Форін офісу не підходив. І справа тут була не в розрізненості компаній, хоча, безумовно, і це мало місце.

Головна проблема полягала в тому, що джерела стратегічної сировини знаходилися в Росії, яка хоча формально і вважалася союзником Великої Британії по Антанті, але, не дивлячись на це, її геополітичним противником, зокрема суперником по Великій грі, бути не перестала. Як підкреслює Гарет Джонс, у Росії, як і у Сполучених Штатах, «дипломатична підтримка британським комерційним підприємствам була або непотрібна, або неефективна» [404, 640].

Що стосується Англо-перської нафтової компанії, то в ситуації з нею також було більше запитань, ніж відповідей. По-перше, чи достатні запаси нафти у компанії, щоб вдовольнити потреби флоту? По-друге, наскільки безпечні джерела в Персії? І по-третє, яким чином контролювати компанію-постачальника? На перші два питання мала відповісти створена для цього комісія на чолі із контр-адміралом Едмондом Слейдом, яка восени 1913 року відправилася до Персії.

Треба сказати, що в Персії на той час було набагато спокійніше, ніж ще два роки потому. Місія Шустера покинула перську землю, вщухли войовничі настрої, потрохи відновлювалась в провінціях центральна влада. Країна приходила в себе після революційного лихоліття. Проте не всі були спокійні і не всюди тихо. У 1912–1913 роках йшла активна демаркація британцями турецько-перського кордону [15, 1–24; 28, 6–14; 29, 3–17]. Форін офіс і уряд Індії квапилися із встановлення чіткого розмежування. Такий поспіх англійців у вирішенні проблеми, яка тягнулася ще з часів середньовіччя, був продиктований створенням Турецької нафтової компанії, половина акцій якої не належала виключно Національному банку Туреччини, а значить доступ до месопотамської нафти мали Банк Німеччини і неконтрольована англійським урядом «Роял датч-Шелл».

Не будемо забувати, що Англо-перська нафтова компанія претендувала і боролася не лише за всю перську нафту, а й за месопотамську. Більше того, головні родовища нафти, відкриті компанією на той момент, як раз

знаходилися на турецько-перському кордоні з боку Персії, а то й по обидва боки від нього [Див. дод. Б]. І в тому, що з початком розвідки і видобутку нафти Турецькою нафтовою компанією, група Гвіннера обов'язково підніме незручне для англійців питання про кордон Месопотамії – в групі Дарсі ніхто не сумнівався. Не було вагань і в тому, що Форін офіс і Англо-перська нафтова компанія мають діяти на випередження і, таким чином, захопити стратегічну ініціативу. А от яким чином розмежувати спірні території, щоб якнайменше постраждали інтереси компанії і якнайбільше знизити ризик втручання інших країн у вирішення проблеми – поки що для Форін офісу залишалося не зрозумілим.

Існувало два шляхи розмежування. Перший полягав у тому, щоб усіма правдами і не правдами добитися від турків, якщо можна так сказати, добровільної передачі спірних нафтоносних територій персам. Зовні це могло виглядати як вигреш Персії і, відповідно, програш Туреччини у багаторічній боротьбі. Хоча насправді на той час виграла лише компанія Дарсі. Піти цим шляхом для англійців означало наступити на мозоль «хворій людині Європи», імперські амбіції якої, принаймні на Середньому Сході, через зубожіння не тільки не були забуті, а й, навпаки, пропагувалися реакційною частиною правлячих кіл як панацея від усіх бід. Передачу персам територій, потрібних англійцям, вони з легкістю могли обізвати на стамбульському базарі зрадою та змовою проти Великої Туреччини і наробити багато галасу у той час, коли для вирішення такого лоскитливого питання як нафтове потрібна була тиша. Отже, цей шлях англійцям не підходив.

Другий шлях припускав поділ спірних територій приблизно порівну і дозволяв уникнути в подальшому взаємних турецько-перських обвинувачень у тому, що хтось у когось десь щось захопив і забрав. Вирішення питання таким шляхом знижувало рівень турецько-перської прикордонної ворожнечі, що, у свою чергу, підвищувало рівень безпеки для концесії Дарсі. Однак, разом з цим, поділ територій порівну або приблизно порівну також означав,

що недавно відкрите багате родовище поблизу Каср-і-Ширіну мало відійти до Туреччини. Це означало, що відкрита Дарсі перська нафта, на видобуток якої він мав концесію, перетворювалась на месопотамську, концесії на яку ще не було. Більше того, з утворенням англійцями на паях з німецьким і голландським капіталами Турецької нафтової компанії все йшло до унеможливлення отримання нафтової концесії в Месопотамії кимсь одним з учасників міжнародної боротьби за неї.

Жоден із перелічених шляхів групі Дарсі не підходив. На втрату частини перської нафти компанія аж ніяк піти не могла, тому комісія з турецько-перського розмежування та всі зацікавлені сторони шукали вихід із складної ситуації і врешті-решт знайшли. Компромісне рішення полягало у тому, що на тих спірних територіях, які закріплювалися за Османською імперією, всі концесійні права Англо-перської нафтової компанії зберігалися і діяли в повному обсязі як і в Персії терміном, не будемо забувати, до 1961 року включно. У такий спосіб Форін офіс, з одного боку, вирішував стару проблему і позбавляв суперників приводу до втручання, а з іншого – допомагав компанії набути ще більшого значення. Якщо після англо-російської конвенції концесія Дарсі фактично офіційно, повторюємо, дозволяла Великій Британії діяти навіть у сфері впливу Росії, то після турецько-перського розмежування Англо-перська нафтова компанія, наголошуємо, переступила (у буквальному смислі слова) кордон Османської імперії і ступила на нафтоносну землю Месопотамії.

Звісно, що від такого досить швидкого і широкого поступу Уайтхоллу по стратегічних територіях Середнього Сходу ні союзники по Антанті, – і в той самий час суперники по Великій грі, – ні потенційні вороги з Троїстого союзу, – і одночасно партнери по Турецькій нафтовій компанії, – були, м'яко кажучи, далеко не у захваті. Особливе занепокоєння такий розвиток подій хвилював уряд Бетмана-Гольвега і близькі до нього підприємницькі кола.

Наприклад, програма розвитку німецького флоту була не менш амбітною ніж британська, а за загальним споживанням нафти економіка Німеччини, нагадаємо, взагалі займала перше місце в Європі. Разом з тим, власної нафти все ще не було, тоді як месопотамська, на яку так розраховували в Берліні, вже потрохи, вслід за перською, переходила під контроль Лондону. І в гарячці боротьби ніхто особливо не звертав уваги, що мова йшла про клаптик землі, який у порівнянні з усією Месопотамією був майже нічим. Знаючи англійців та історію створення Британської імперії німці не сумнівалися, що на досягнутому вони не зупиняться.

Значущість успіху Англо-перської нафтової компанії для боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту в уряді Асквіта прекрасно розуміли. Так, поки що групі Дарсі вдалося переграти всіх, але сама гра ще не скінчилася. Хоча тепер у вигляді концесії Дарсі у Месопотамії Форін офіс мав ще один козир, на Даунінг-Стріт жодної миті не сумнівалися: лише роздратованістю на Вільгельмштрассе справа не закінчиться і німці неодмінно вживатимуть контрзаходи. Так як жодна зі сторін воювати ще не збиралася, то суперники знов сіли за стіл переговорів. У травні 1913 року між німецьким і британськими урядами почалися нові консультації щодо розмежування їх інтересів у Туреччині й усунення у такий спосіб протиріч, у тому числі з майбутнього поділу месопотамської нафти.

Однак, англо-німецькі переговори щодо вирішення Східного питання затягувались та ускладнювались не лише через великий комплекс старих проблем і намагання кожної із держав переграти іншу, а й через невизначеність у британському уряді з остаточним вибором компанії чи компаній, які працюватимуть у Месопотамії. «Роял датч-Шелл», хоча і претендувала більше за інших на роль провідника англійської зовнішньої у стратегічно важливому районі Середнього Сходу, не підходила через дві наступні причини.

По-перше, компанія на 60% була голландською, а отже – не британською, що суперечило принциповій вимозі до претендента. Більше того, в уряді Асквіта не мали повної довіри не те що до «німецького голландця» Г. Детердінга, а й навіть до «британського єврея» М. Семьюела, якому неодноразово натякали на його сумнівні зв'язки з сіоністами і невміння вести переговори. «Криклива, самовпевнена і нетактовна манера спілкуватися, – за словами Г. Джонса, – була вічним нещастям його справ» [404, 649–652].

По-друге, на Британських островах «Роял датч-Шелл» традиційно звинувачували у справах із Банком Німеччини, банкірським домом Варбурга, групою Круппа і ще у багатьох інших гріхах. Їх список був настільки великий і так часто повторюваний на сторінках англійських газет, що відкритий союз ліберального уряду з «ворожою» компанією, супроводжуваний потрібними коментарями консерваторів, міг бути сприйнятий суспільством як зрада національним інтересам Британії. Наслідком цього могла бути втрата виборцями довіри до вігів, зростання популярності торі, вибори до парламенту і перемога консерваторів – такий «ланцюг» правлячій партії був не потрібен.

По-третє, «Роял датч-Шелл» була не просто незалежним приватним підприємством. Вона була найбільшою нафтовою компанією Старого Світу і боролася зі «Стандард ойл» за Новий Світ і світове лідерство. Компанія Детердінга не залежала від жодного уряду по одинці, а разом вони ніколи і ніяк не могли поставити її в залежність від себе, бо вона ж їх і розділяла. Для кожного окремо взятого уряду співробітництво з компанією у більшості випадків було вигідно і відповідало його інтересам, які часто, щоправда, суперечили інтересам інших урядів, також зв'язаних із «Роял датч-Шелл». І це коло ніхто не міг розірвати, у тому числі уряд Асквіта. З огляду на ці причини Уайтхолл намагався тримати групу Детердінга «на короткому повіді».

Отже, про повну передачу майбутньої британської частки месопотамської нафти не могло бути й мови. І знову, як і у випадку з вибором компанії-постачальника нафти для флоту, найбільш прийнятним претендентом залишалася Англо-перська нафтова компанія.

На користь вибору цієї компанії красномовно говорив уже той факт, що за узгодженим трьохстороннім проектом турецько-перського розмежування частина месопотамської нафти частина вже належала групі Дарсі, у той час як усі інші ще боролися і за ще менші клаптики омріяної пустелі. Треба надати належне групі Дарсі й особисто головному менеджеру компанію Чарльзу Грінуею за вміння представити адміралтейству своє підприємство в найкращому світлі, а конкурентів, відповідно, в найгіршому.

Так, зокрема, вони зуміли приховати від комісії Слейда більшість недоліків компанії, у тому числі недостатню матеріально-технічну базу виробничих потужностей у Персії, та зобразили «Роял датч-Шелл» як найбільш ненадійного і непередбачуваного партнера. Для Грінуея, як зазначає Д. Єрґин, боротьба з «Роял датч-Шелл» стала не просто роботою, а особистою пристрастю [265]. Він усіляко підкреслював «єврейство» Семьюелів і «голландскість» Детердінга. Вказуючи на фінансові труднощі компанії, Грінуей навіть певним чином шантажував королівський комітет з нафтового палива. Мовляв, якщо уряд не візьме шефство над компанією, то її поглине «Роял датч-Шелл». І тоді адміралтейство вже точно не матиме можливості самостійно обрати постачальника нафти і купуватиме нафту за високими цінами у чутливої до німецького впливу групи Детердінга, а контроль за Англо-перською нафтовою компанією здійснюватиме сам кайзер.

Справедливості заради треба сказати, що директори «Роял датч-Шелл» на консультаціях з урядовцями також відзивались про конкурентів з Англо-перської нафтової компанії у далеких від компліментів виразах. Вони нагадували, що в компанії Дарсі було більше недоліків, ніж переваг. На

відміну від підприємства Детердінга, у підприємство Дарсі треба було вкласти не один мільйон фунтів стерлінгів перш ніж отримати щось подібне до повноцінної нафтової компанії зі своїм танкерним флотом і наливними терміналами. Питання безпеки перських родовищ, їх захищеність від потенційної російської загрози і соціально-економічних потрясінь, які завжди хвилювали прибічників Дарсі та були їх слабким місцем, знов були підняті прибічниками Детердінга. Все це і багато іншого піднятого на поверхню і винесеного на суспільне обговорення іноді створювало уяву, що сторони змагаються у риториці й умінні один і той самий факт використати на користь собі та проти конкурентів.

Проте, це був лише килим. За грою слів та емоціями всі сторони не забували і про суто прагматичне співробітництво. Наприклад, Англо-перська нафтова компанія мала з «Роял датч-Шелл» угоду про співробітництво у сфері продажу на нафтовому ринку. Для Дарсі це був важливий крок до виходу із складної ситуації, коли компанія, маючи нафту, не мала так потрібного ринку її збуту та не було ніяких сил до боротьби за нього. «Роял датч-Шелл» у співробітництві з Англо-перською компанією також вбачав свої інтереси, які полягали у тому, щоб поглинути компанію Дарсі й отримати контракт з адміралтейством. Розрахунок групи Детердінга був на те, що зближення з групою Дарсі віддалить від неї уряд і відкриє шлях до поглинення конкурентів-партнерів. Після включення концесії Дарсі в нафтову імперію Детердінга в адміралтейства вже просто не було б вибору постачальника нафти для королівського військово-морського флоту.

Адміралтейства також мало далеко непрості відносини з головними претендентами на державне замовлення. Як не побоювались англійські урядовці «єврейства» Самьеюлів і «голландськості» Детердінга, а подітися їм було нікуди. Англо-перська нафтова компанія була ще занадто маленькою, щоб сподіватися тільки на неї, а «Роял датч-Шелл» – занадто великою, щоб так легко відмовитися від її послуг і скинути з усіх рахунків. Тому Черчилль і

Фішер вимушено вели свою подвійну гру. З одного боку, вони усіляким чином підтримували Англо-перську нафтову компанію і віддалялися від «Роял датч-Шелл». Заради цього Фішер навіть відмовився від посади у раді директорів англо-голландського концерну і продав усі свої акції цього міжнародного концерну, а Черчилль почав публічно виступати на підтримку англо-перської компанії. Проте, з іншого боку, підтримка Дарсі далі гучних слів та емоцій не заходила, тоді як Детердінг у грудні 1913 року отримав від, здавалося, «ворожого» адміралтейства контракт на постачання нафти для королівського флоту, оплачуваний реальними грошима із державної скарбниці [404, 653].

Здавалося, що вдача відвернулася від Дарсі і птах щастя полетів у бік Детердінга. Однак, невдовзі виявилось, що, як і у старій мудрості, птах щастя над «Роял датч-Шелл» лише пролітав, а летів він – до Англо-перської нафтової компанії. Контракт з англо-голландським концерном був тактичним кроком, а не стратегічним. Флоту потрібна була нафта і він її отримав, але укладання контракту строком на 1 рік говорило про тимчасовість зближення уряду Асквіта з компанією Детердінга, про бажання Уайтхоллу надто не наближати до себе «Роял датч-Шелл».

Упродовж грудня 1913 року у відповідних відомствах британського уряду пильно вивчали результати роботи комісії Слейда в Персії [Див. дод. Б]. Згідно з доповіддю адмірала запаси нафти компанії Дарсі були достатні, щоб вдовольнити потреби флоту, а джерела цілком безпечні аби гарантувати надійність поставок навіть у випадку війни. І хоча ніяких офіційних рішень і заяв найближчим часом ніхто з високих посадовців не зробив, у кулуарах все більш поговорювали про угоду з Англо-перською нафтовою компанією.

Така певна гра адміралтейства у мовчанку була обумовлена не лише неузгодженістю змісту угоди, характеру відносин з компанією, термінів, ціни й об'єму поставок перської нафти, а й невирішеністю питання про майбутнє месопотамської нафти, частину якої, нагадаємо, Дарсі вже мав.

Невеличкий клаптик турецької території неподалік від Каср-і-Ширіну, на який розповсюджувались права концесії Дарсі, мав значення головного та, на той момент, єдиного плацдарму англійців на шляху до оволодіння Великою Британією більшої частини нафтоносної землі Месопотамії. І в тому, що робитиметься це руками Англо-перської нафтової компанії, у Форін офісі ніхто не сумнівався. Група Детердінга не підходила Грею по тим самим причинам, що й Черчиллю, а всі інші компанії були надто слабкі для виконання такої надскладної задачі. Отже, як і у випадку з адміралтейством, для Форін офісу краще за інші підприємства підходила Англо-перська нафтова компанія.

Та якщо проблема вибору компанії вирішувалась практично сама собою, то наступне питання – про її доступ до месопотамської нафти залишалося відкритим. За англо-німецькими домовленостями лише Турецька нафтова компанія мала виключне право на Месопотамію і жодна концесія не могла бути надана без згоди на це ради директорів. Отже, потрібно було зробити групу Дарсі акціонером цієї міжнародної компанії, але постало інше питання – яким чином це найбільш вигідно та зручно здійснити.

Після нетривалих роздумів Форін офіс настійливо запропонував Національному банку Туреччини передати його частку у Турецькій нафтовій компанії британському уряду. Кассель і Бамінгтон-Сміт так і зробили. Однак Гюльбенкян надріз відмовився, хоча його двічі запрошували на «предметну» бесіду до Форін офісу. Свою відмову він пояснював відсутністю письмового узгодження такої комбінації з Детердінгом. Останній, розраховуючи на підтримку Гвіннера, продовжував відчайдушно захищати свої інтереси в Месопотамії.

Проте, вдача знов відвернулася від «Роял датч-Шелл». Директор Банку Німеччини дав зрозуміти голові англо-голландського концерну, що сваритися з англійцями поки що не збирається, тому на його підтримку не слід розраховувати. Така позиція Берліну щодо ініціативи Лондону була

обумовлена далеко не любов'ю німців до Туманного Альбіону, а цілком здоровим розрахунком, хоча і вимушеним. На диво Детердінга, братів Семьюелів і Гюльбенкяна – Кассель і Гвіннер, розуміючи, що ці питання нерозривно пов'язані один з одним і вирішити їх поодиночі було не можливо, знайшли спільну мову щодо поділу месопотамської нафти і будівництва Багдадської залізниці.

На той час міжнародна боротьба за нафту в Персії та Месопотамії стала невід'ємною складовою міжнародних відносин. Те, чим закінчиться боротьба за панування в Європі, тепер не в останню чергу залежало від вирішення протиріч в Азії, де ситуація дедалі більше ставала заплутаною: проект Багдадської залізниці, образно кажучи, виніс Східне питання за східні кордони Османської імперії, а концесія Дарсі розширила поле Великої гри за західні кордони Перської імперії. Таким чином, міжнародна боротьба за персько-месопотамську нафту стала точкою перетину цих двох найважливіших аспектів міжнародних відносин нового часу. «Нафтовий» фактор став по-справжньому об'єднуючим всіх проти всіх чинником. І в центрі усіх цих перепитий світової політики була Англо-перська нафтова компанія – головна зброя Великої Британії у цій боротьбі.

Аби формально закріпити вже існуючі надбання компанії Дарсі і по можливості добитися нових, Форін офіс під час англо-німецьких консультацій з відпрацювання умов так званого Багдадського миру запропонував суперникам певний обмін поступками. Велика Британія припиняла усіляку протидію втіленню в життя проекту Багдадської залізниці, за що Німеччина, у свою чергу, закривала очі на реорганізацію Турецької нафтової компанії на користь англійців. Як не протестував Детердінг, але нічого зробити не зміг. Довго не вагаючись, на Вільгельмштрассе погодились на пропозицію з Даунінг-Стріт.

16 березня 1914 року була досягнута багатостороння домовленість, згідно до умов якої капітал турецької компанії подвоювався і 50% її акцій

переходило до Англо-перської нафтової компанії, іншу половину цінних паперів порівну ділили між собою «Роял датч-Шелл» і «Дойче банк». Нафтовий ділок К. Гюльбенкян отримав по 2,5% акцій з часток Англо-перської нафтової компанії і «Роял датч-Шелл», що загалом дало йому не тільки 5% цінних паперів Турецької нафтової компанії, а й згодом всесвітньо відоме прізвище «Містер п'ять відсотків» [449, *vol.* 24, 221; 345, 616–618; 343, 404; 404, 649; 426, 92]. «Як результат, – за словами відомого радянського історика О. Фурсенка, – після реорганізації Турецька нафтова компанія перетворилась у філіал англійського урядового тресту» (Англо-перської нафтової компанії. – *Д.Л.*), хоча це не зовсім так [343, 404].

У тому, що за спиною Дарсі завжди стояв Форін оффіс ніхто й ніколи не сумнівався. І російські, і німецькі дипломати не раз це підтверджували [8, 2]. Але задамося питанням, за спиною якого солідного підприємця чи великої компанії, яка діяла на Середньому Сході, не стояв Форін оффіс? Ще з часів Єлізавети I і Руської компанії Англія завжди надавала підтримку перспективним проектам, хоча у разі неприємностей і невдач, спричинених ними, також не моргнувши оком, завжди всю провину звалювала на приватну ініціативу та «людей на місцях». Щодо Англо-перської нафтової компанії Форін оффіс дотримувався такої самої, дуже зручної позиції, сформульованої ще на зорі формування компанії в липні 1901 року в листі лорда Кренборна, постійного заступника міністра закордонних справ Великої Британії, до Дарсі: «Нам здається важливим запевнити англійське підприємство в тому, що Форін оффіс, хоча є нейтральним, але чітко на Вашому боці» [404, 649].

Якби Англо-перська нафтова компанія офіційно та формально була урядовою, то навряд чи реорганізація Турецької нафтової компанії завершилась би для англійців так швидко і з таким успіхом. Тоді б успіх Дарсі мав вигляд відвертої перемоги англійського прем'єр-міністра Асквіта над німецьким колегою Бетманом-Гольвегом, що на Батьківщині останнього

мали сприйняти і неодмінно сприйняли б, м'яко кажучи, без ентузіазму. Тому на Вільгельмштрассе від Даунінг-Стріт мусили вимагати набагато більше поступок за свою люб'язність. А так, як ні крути, Англо-перська нафтова компанія була приватним підприємством, що певним чином прискорило переговорний процес і підсолодило гірку пілюлю для частини німецької громадськості, орієнтованої на підтримку «вельтполітик». Тому наголошувати, що в середині березня 1914 року Англо-перська нафтова компанія була урядовим трестом Великої Британії, – не коректно, хоча підготовка до перетворення компанії на державне підприємство к тому часу вже розпочалася і, на думку відомого німецького історика-міжнародника Г. Хальгартена, «організаторами всієї справи від початку і до кінця були загінник фракції лібералів у палаті громад барон Мюррей оф Елайбенк і другий лорд адміралтейства адмірал Желліко [345, 616–618]. Так це було чи ні, розглянемо усе по-порядку.

Александр Уільям Чарльз Оліфант Мюррей, барон Мюррей оф Елайбенк був одним із тих негаласливих представників британського істеблішменту, який довгий час досить вдало займався політикою та державними справами, не забуваючи про облаштування власного бізнесу в майбутньому, на пенсії. Прийшовши у 22 роки у міністерство у справах колоній на посаду помічника секретаря, він досить швидко почав просуватися по кар'єрній сходинці. У 1900 році був уперше обраний до парламенту від ліберальної партії у Мідлотіані, «старому містечку» самого Уільяма Гладстона. У тому самому році зайняв посаду заступника голови міністра у справах Індії, а вже через рік став парламентським секретарем державної скарбниці та головним загінником фракції вігів. Близькі відносини з сім'ями Георга V, Г. Асквіта і Д. Ллойд Джорджа дозволяли барону досить впевнено почувати себе у хащах англійської політики і навіть стати першим віконтом Елайбенком [449, vol. 39, 859].

У 1911 році він разом із Ллойд Джорджем і генеральним прокурором Руфусом Ісааксом за гроші ліберальної партії придбав 3 тисячі акцій розвиваючої компанії «Амерікен Марконі Ко». Невдовзі після цього компанія отримала великий контракт від британського уряду. 7 серпня 1912 року він пішов у відставку, мотивуючи свій крок необхідністю дбати за фамільним гніздом Елайбенк, що йому дісталось від батька. Одразу після відставки промисловець і щедрий спонсор ліберальної партії Вітман Пірсон (перший віконт Каудрей. – Д.Л.) ввічливо запросив свого колишнього загітника стати директором компанії «С. Пірсон і син», на що Мюррей відповів згодою [449, *vol. 39, 859*].

Проте не дарма кажуть, що, якщо ти не займаєшся політикою, то політика займається тобою. Достеменно невідомо, але можливо справжньою причиною відставки Мюррея стала не турбота про родове гніздо, а політичний скандал навколо придбання ним за кошти виборців вище означених акцій «Амерікен Марконі Ко». Його, обвинуваченого, неодноразово запрошували до відповіді на парламентські слухання і погрожували судом, але він, безвиїзно займався справами лорда Каудрея у Південній Америці і, значить, був непідсудний. Формальним приводом не повертатися до Великої Британії став буцімто великий об'єм роботи, про що він офіційно повідомив із Боготи. Опонентами Мюррея ця новина одразу була рознесена по всіх усядах, а слово «Богота» на без малого два роки стала для консерваторів улюбленою, найбільш повторюваною образою лібералів [449, *vol. 39, 859*].

Політичні склоки навколо махінацій Мюррея тривали десь до середини 1913 року, після чого потрохи вщухли і суспільна думка, як по змаху чарівною палички, змінила гнів на милість. Більше того, на початку 1914 року (2–16 січня) в «Таймс» з'явилися одна за одною доброзичливі, якщо не більше – хвалебні, статті на адресу подружжя Мюрреїв. Місіс Мюррей хвалили за благочинну діяльність, витонченість манер і легкість, з якою вона

розбивала пляшки шампанського об борти спущених на воду танкерів компанії «С. Пірсон і син». Містера Мюррея автори статей не просто хвалили, а буквально підносили до небес. Чого тільки стоять слова «Таймс»: «Якщо хтось вважає буцімто лорд Мюррей оф Елайбенк, воюючи у Південній Америці зі «Стандард ойл», захищає свою користь, то глибоко помиляється – він відстоює інтереси всієї Європи» [226, № 1, 931–933 (1–3)].

Якими б пафосними ці слова не здавались, але доля істини в них була. Присутність у Латинській Америці компанії Пірсона і Мюррея не давала спокою «Стандард ойл», яка уже добрий десяток років була справжнім лихом європейських країн і нафтових компаній. Використовуючи своє фактично монопольне положення у Новому Світі Дж. Рокфеллер досить успішно вів війну цін у Старому, благо витрати на демпінг покривались з лихвою в Америці. Завоювавши нові ринки і розоривши конкурентів, «Стандард ойл» невдовзі піднімала ціни у кілька разів.

У такій ситуації кращою обороною міг бути лише напад. Аби спинити чи, принаймні, охолодити апетити заокеанського нафтового гіганта європейцям потрібно було якось закріпитися в Америці, чим вони на зло та у збиток американцям і займались. Отже, боротьба груп Детердінга і Пірсона проти Рокфеллера була дійсно об'єктивно вигідна, і не лише британцям, а й їх суперникам – німцям, які все ще мріяли про антиамериканський союз.

Однак усе це була надбудова, а справжнім каменем протиріч залишалась нафта, якою англійці на щастя американців не вододіли, але їм же на лихо воліли отримати. Багата нафтою Мексика стала справжньої ареною боротьби між «Мексикан ігл» і «Стандард ойл», за спиною яких стояли уряди. Для англійців мексиканська нафта мала стати не лише засобом хоч якось провчити Рокфеллера чи розмінною монетою на переговорах про розподіл сфер впливу у Латинській Америці, а й паливом для королівського флоту. Тому, за повідомленнями посланника Росії в Мексиці Сталевського, нафтовий синдикат Пірсона активно підтримувало адміралтейство [343,

347–348]. Непрямим підтвердженням інформації російського дипломата може слугувати слова першого лорда адміралтейства У. Черчилля, який 17 липня 1913 року в палаті громад заявив, що запаси нафти в Мексиці дуже великі й адміралтейство не може цього не враховувати [189, *vol. 55, 1477; 343, 349*].

Авжеж, така позиція і плани Уайтхоллу, неприхована ним підтримка Пірсона і Мюррея не влаштовувала американців. Не будемо забувати, що на Капітолійському пагорбі Латинську Америку вважали своїм «заднім двором» і робити для англійців виключення у Мексиці не збиралися. У липні того ж року до Лондону прибув представник президента США Вудро Вільсона полковник Едвард Хауз. Зустрівшись із Греєм, Хауз, за його словами, зрозумів що підтримка Великою Британією незручного для Сполучених Штатів диктатора Хуерти неприпустима та неостаточна. Однак разом з тим, голова Форін офісу нічого конкретного не пообіцяв і залишив питання щодо Мексиці відкритим [343, 348].

Скоріш за все таке ні «так», ні «ні» пояснюється неготовністю Уайтхоллу до конкретної та предметної розмови з Білим домом. Так, англійці, зокрема, Пірсон і Мюррей, мали інтереси в Мексиці та неабиякі. На той час «Мексикан ігл» контролювала біля половини видобутку нафти в Мексиці, чим, звісно, розлючувала «Стандард ойл», відволікаючи її від справ у Європі, у тому числі Великій Британії, де конкуренти заокеанського гіганту також не дрімали. Для Туманного Альбіону це було добре і вдячність «Таймс» Мюррею, виказана газетою від ім'я всього Старого Світу, була цілком виправдана та за адресою.

Однак, з 1910 року у Мексиці одночасно з англо-американською «нафтовою» війною вірувала ще й революція. Один за одними відбувалися військові перевороти. У 1911 році лояльного щодо англійців президента Діаса за підтримки американців скинув його колишній помічник – державний секретар Мадеро [343, 344–345]. Але той невдовзі вийшов з під

контролю Білого дому, почав думати про «якийсь» незалежний уряд і загравати з англійцями, через що і був скинутий у лютому 1913 року новим диктатором В. Хуертою, підтриманим зв'язаною із Рокфеллером Мексиканською нафтовою компанією [343, 346].

Проте, новий ставленик, як на зло американцям, також почав дивитися у бік англійців, за що, як і його попередники, попав у немилість Вашингтону. Президент Вільсон відкрито зажадав відставки Хуерти, натякаючи, що всі свої надії мексиканці мають зв'язувати із лідером опозиції В. Каррансом, який об'явив себе послідовником Мадери, скинутого, між іншим, тими ж американцями [343, 346]. І все це відбувалось в умовах кругової поруки серед чиновників, повної корумпованості політиків, жахливого зубожіння більшості населення та відсутності центральної влади в провінціях.

Такий стан речей завжди вигідний тому, хто має більше сили. Пірсон і його компанія у свій час зуміли вигідно використати антиамериканські настрої, але тепер американці почали опановувати ситуацію, одночасно розгортаючи хвилю народного гніву у бік англійців. Аби втриматися на зайнятих позиціях і вберегти бізнес, англійцям потрібно було докласти чимало зусиль і грошей. І перше, і друге в потрібній кількості й об'ємі мав лише уряд Великої Британії. До нього і звернулося у грудні 1913 року керівництво «Мексикан ігл ойл компані» з проханням позичити 5 мільйонів фунтів стерлінгів в обмін на пакет акцій [404, 640].

У разі прийняття пропозиції компанії, Уайтхолл, далекий від бажання ускладнювати і без того непрості відносини з Білим домом, був би вимушений відкрито піти на конфронтацію з ним, а заради чого? Зрозуміло, що мексиканська нафта була важлива, заслуги поважних джентльменів Пірсона і Мюррея перед Батьківщиною ніхто не принижував, але відправляти заради них цілий флот у Мексиканську затоку – ніхто не збирався. Врешті-решт, Мексика для адміралтейства була лише альтернативою Персії, та й то далеко не кращою. Якщо в уряді та парламенті сумнівалися щодо безпеки

джерел нафти у більш-менш контрольованій англійцями Персії, то що можна було сказати про надійність постачань з охопленою хаосом Мексики.

До того ж спеціальна комісія віце-адмірала Е. Слейда, яка працювала у районі Перської затоки як раз у цей час, у цілому зробила позитивний висновок щодо можливості Персії й Англо-перської нафтової компанії бути безпечним джерелом і надійним постачальником нафти для флоту відповідно [280, 101]. Отже, виходило так, що допомагати Мюррею для британського уряду було собі дорожче, але й кинути його у Мексиці напризволяще було не по-хазяйські. Поки компанії Пірсона і Детердінга у Мексиці ще знаходились при силі з американців треба було стягнути якомога більше відступних. Принципова домовленість про компенсації Лондону за невтручання у мексиканські справи Вашингтону була досягнута на кілька тижнів раніше звернення «Мексикан ігл» про фінансову допомогу.

Зробивши непогану міну при поганій грі, у листопаді 1913 року до американської столиці прибув У. Тіррел, особистий секретар голови Форін офісу Е. Грея. Він заявив, що Його Величність Георг V не має наміру втручатися ні у внутрішні справи Мексики, ні у справи будь-якої іншої країни Латинської Америки. Велика Британія відмовилась від підтримки режиму Хуерти, хоча і залишила за собою право забезпечити захист життя та власності англійців у випадку виникнення загрози. США, у свою чергу, пообіцяли також захищати підданих британської корони і значно знизити мито на проходження через Панамський канал суден під англійським прапором [343, 348–349]. Отже, «Мексикан ігл» стала розмінною монетою у «нафтовій» дипломатії.

Звісно, що накази Пірсону і Мюррею піти з Мексики ніхто не віддавав, однак розраховувати на підтримку Форін офісу вони вже не могли, але все ще сподівалися хоча б на вдячність за зроблене в ім'я Імперії.

А зробив нафтовий синдикат Пірсона справді дуже багато і не тільки для Великої Британії. Активно працюючи у Мексиці у 1910–1912 роках

«Мексикан ігл» і її дочірні компанії тим самим відволікали «Стандард ойл» від справ у Туреччині, де у той час підтримки Рокфеллера так потребувала Турецько-американська розвиваюча компанія на чолі з К. Честером. У результаті спільних, хоча і неузгоджених, зусиль європейських країн, особливо Німеччини, місія Честера з нічим покинула Стамбул.

Приблизно схожа ситуація склалася й у Персії, де в той самий час працювала американська місія на чолі із Шустером. Однак, не витримавши потужного спільного наступу російської та британської дипломатії, державний департамент вимушений був відступити і відкликати місію Шустера з Тегерану. І все це не в останню чергу завдяки діяльності віконт Мюррея оф Елайбенка у Латинській Америці.

Проте, перелік заслуг Мюррея на цьому не закінчується. Наскільки далеко простягнулась імперія Рокфеллера – настільки далеко було чути відголос англо-американської «нафтової» війни у Мексиці. Відлуння докотилось навіть до Далекого Сходу, де «Китайсько-американська розвиваюча компанія, гучно почавши, врешті-решт була, – за словами Дж. Джерретсона, – викинута Росією і Японією з Маньчжурії через «відкриті двері» [343, 327].

В усіх цих епізодах міжнародної боротьби не останню роль зіграли Пірсон і Мюррей, які вели важку «нафтову» війну з всемогутнім Рокфеллером. Отже, і хвалебні слова «Таймс» у адрес поважного лорда (титул віконт дозволяв так іменуватися. – *Д.Л.*) Мюррея оф Елайбенка були цілком виправдані. Дійсно, відстоюючи свої інтереси у Латинській Америці, воюючи зі «Стандард ойл», Мюррей (хотів він цього чи ні), окрім усього іншого, також захищав інтереси великих держав, причому не лише в самій Європі, а й в Азії.

«Вдячності» за такі великі справи, як показали подальші події, чекати довелося недовго. Невдовзі після доброзичливої публікації «Таймс» у палаті громад чомусь знов було підняте вже забуте питання про махінації лорда

Мюррея оф Елайбенка. Упродовж лютого – квітня у Великій Британії йшло справжнє суспільне цькування того, кого ще кілька тижнів тому підносили до небес. Вчорашній герой, знов як по змаху чарівної палички, став злим генієм сучасності. У «Таймс» одна за одною стали виходити статті, у яких ретельно висвічувалось парламентське розслідування про зловживання віконтa [226, № 1, 938–941 (8–11)]. Справа дійшла навіть до палати лордів, де колишній голова Форін офісу лорд Ленсдаун вимагав суворого покарання лорду Мюррею оф Елайбенку за ті 22 тисячі фунтів стерлінгів, витягнуті ним з кишені виборців і як свої власні вкладені в акції «Амерікен Марконі Ко» [226, № 1, 942 (12)]. Сміхотворна сума, особливо якщо порівняти її із тою користю, яку приніс Мюррей британському уряду і компаніям воюючи із Рокфеллером.

У березні розпik пристрастей досяг такого напруження, що, здавалося, лорд Мюррей оф Елайбенк як справжній джентльмен мав застрелитися, але нічого такого страшного не трапилося. На початку травня справа Мюррея зникла таким самим дивовижним чином, яким і з'явилася. У палаті громад і палаті лордів жодного виступу чи запиту, у пресі – жодної статті. У необізнаного обивателя могло скластися враження буцімто і не було нічого такого, що будоражило суспільну думку Великої Британії впродовж чотирьох місяців. Тоді кому та навіщо уся ця вистава була потрібна? Відповідь на це непросте питання знаходимо в подіях, які невдовзі знов сколихнули британське суспільство.

20 травня 1914 року уряд Г. Асквіта підписав угоду про придбання 51% акцій Англо-перської нафтової компанії за 2 мільйони 200 тисяч фунтів стерлінгів. 17 червня палата громад після тривалих дебатів 254-ма голосами «за» проти 18 ратифікувала означену угоду. Не вдаючись у подробиці голосування підкреслимо, що про стратегічну важливість цього питання свідчить уже той факт, що в дебатах у палаті громад прийняли участь наступні урядовці: прем'єр-міністр Г. Асквіт, міністр закордонних справ Е.

Грей, заступник міністра закордонних справ Дж. Окленд, заступник міністра у справах Індії Ч. Робертс, перший лорд адміралтейства У. Черчилль, парламентський секретар адміралтейства Д. Макнамара [189, *vol. 63, 471–2086, vol. 64, 3–1478, vol. 63, 1067–2310; 280, 126*]. Англо-перська нафтова компанія стала офіційно державною, отримала в особі адміралтейства гарантованого покупця своєї продукції. Усі зацікавлені підприємці й урядовці святкували гучну перемогу, а їх противники зазнали жорстокої поразки.

Керівництво «Роял датч-Шелл» і його прибічники розгорнули широку кампанію з дискредитації урядової угоди, яка почалася до, тривала під час і продовжилась після переможного для Англо-перської нафтової компанії голосування в палаті громад. На сторінках підконтрольних Детердінгу видань, зокрема, «Петролеум ревью», у травні – липні йшла справжня інформаційна війна проти особисто У. Черчилля, але вже було запізно [224, № 619, 601–604, № 621, 661–663, № 622, 691–705, № 623, 717–743]. Однак, як кажуть, після бійки кулаками не розмахують.

Хоча, судячи як раз по тому, які палкі громадські дебати розгорнулися навколо ратифікації угоди, та, проаналізувавши періодичну пресу того часу, парламентські дебати доходимо висновку – шлях до цієї перемоги був більш тернистим, ніж це прийнято вважати у відомій історіографії, навіть спеціально присвяченій цьому питанню. Жоден з дослідників, навіть М. Джек, так і дав відповіді на питання, яким чином зацікавленим особам вдалося організувати таке успішне голосування по дуже спірному питанню та й ще при потужному опорі групи депутатів на чолі з Семьюлем Семьюелем, рідним братом, не буде забувати, Маркуса Семьюела – співвласника «Роял датч-Шелл».

Не заперечуючи ораторські здібності та харизму У. Черчилля, який палко захищав позицію уряду, вважаємо, що таким успішним результатом голосування уряд і Англо-перська нафтова компанія мали завдячувати лорду

Мюррею оф Елайбенку. Нагадаємо, що Г. Хальгартен вважає, що саме він став організатором усієї справи. І хоча німецький історик роль опального лорда перебільшив, істина у його словах також є.

Аналіз біографії лорда Мюррея оф Елайбенка довів, що той, нагадаємо, ще з серпня 1912 року пішов з політики і зайнявся бізнесом. Тому бути у травні 1914 році загінником фракції лібералів, про що пише Хальгартен, він ніяк не міг. Але це зовсім не означає, що Мюррей втратив зв'язки із недавно очолюваною ним фракцією і не був здатний вплинути на результати голосування з ухвалення угоди уряду з Англо-перською нафтовою компанією. Навпаки, скоріше за все він міг і хотів вплинути таким чином, щоб провалити ратифікацію.

Задася питанням: а навіщо Мюррею потрібно було підтримувати Англо-перську нафтову компанію, якщо його компанію – також потенційного постачальника нафти для флоту і значить конкурента Дарсі – британський уряд фактично кинув напризволяще у Мексиці. Після такої «вдячності» за зроблене хвалебна стаття у січневій «Таймс» про заслуги Мюррея була таким собі реквієм, данню повазі з відтінком глузування. Отже, підтримувати «справу» Англо-перської нафтової компанії у Мюррея не було ніяких причин, тоді як не підтримувати – більш, ніж достатньо.

Такого впливового, але ображеного на уряд, колишнього загінника фракції лібералів при вмілому підході могли використати у своїй грі проти Дарсі товариши по нещастю Детердінг і Семьюели. Аби цього не трапилось, групі Дарсі потрібно було якимось чином нейтралізувати Мюррея. Проте, вивести з гри таку, хай і незручну, але ключову, фігуру означало відмовитися від можливості використати її широкі зв'язки у парламенті в час голосування, коли на карту урядом і компанією були поставлені роки праці і мільйони фунтів стерлінгів.

Усі, і прибічники, і противники угоди, прекрасно розуміли, що головною перешкодою її ратифікації був англійський парламент. За

встановленою процедурою спочатку палата громад, а потім палата лордів і король мали по черзі схвалити угоду про придбання британським урядом Англо-перської нафтової компанії. Однак якщо одразу не отримати згоду нижньої палати парламенту, то і до без того гучної справи буде прикуто забагато громадської уваги. Це, у свою чергу, могло викликати суспільні обговорення, різні чутки та тлумачення суті «справи», що, авжеж, ускладнювало отримання згоди верхньої палати і монарха та давало шанс «Роял датч-Шелл». Описаний сценарій розвитку подій не підходив групі Дарсі та уряду Г. Асквіта і був більш ніж до вподоби Г. Детернінгу та братам Семьюелам. За таких складних умов рішення Мюррея – чий бік прийняти – могло бути якщо не вирішальним, то, принаймні, точно одним із визначальних для результату голосування у палаті громад.

Отже, для всіх суперників питання полягало у тому, як перетягнути лорда Мюррея на свій бік. Зрозуміло, що легше це було зробити групі «Роял датч-Шелл» і важче групі Англо-перської нафтової компанії. Перед Черчиллем і Дарсі постала складна задача: добитися підтримки Мюрреєм майбутньої угоди «невдячного» уряду з англо-перською компанією – конкурентом, який залишив «Мексикан ігл» без так потрібного Пірсону адміралтейського замовлення на постачання нафти.

І те, що Англо-перській нафтовій компанії вдалося схилити впливового лорда на свій бік, краще за все доводить приголомшливо позитивний результат голосування: 254 – «за», «проти» – 18. Що стосується засобу, яким вдалося добитися підтримки Мюрреєм своїх конкурентів, то це, скоріш за все, був політичний шантаж. Зовсім не випадково з Мюррея в очах громадськості спочатку зробили героя всієї Європи, а потім, знов за допомоги проурядової «Таймс», перетворили на чи не головного злочинця Туманного Альбіону, таким чином, налаштувавши проти нього суспільну думку. І не вже стільки галасу було через якісь, всіма вже забуті, 22 тисячі

фунтів стерлінгів, які Мюррей, до того ж, опосередковано вже повернув Імперії сторицею. Авжеж, ні.

Вочевидь, головною метою гучної кампанії було примусити лорда Мюррея підтримати Англо-перську нафтову компанію, допомогти організувати успішне голосування в палаті громад. В обмін на сприяння ратифікації угоди організатори політичного шантажу пообіцяли опальному лорду припинення парламентських слухань по його справі та повернення доброго ім'я. І хоча прямих доказів цієї гіпотези нема, вважаємо, що, судячи по тому, як незадовго до підписання угоди справа опального лорда спочатку зійшла на ні, потім більш ніж успішно пройшла ратифікація і, нарешті, у 1915 році Мюррей повернувся на державну службу, причому одразу до кабінету міністрів, події розгорталися саме так, а не інакше [449, *vol.* 39, 859].

Що стосується адмірала Джона Джелліко, який разом з іншими людьми з команди свого шефа – першого лорда адміралтейства У. Черчилля – доклав чимало зусиль для модернізації флоту, то ніхто з істориків цього не заперечує та й жодне з відомих джерел підстав для цього не містить. Проте, разом з тим, ніхто і ніщо не говорить про його виключну, видатну роль у цій справі, справжнім «батьком» якої по праву вважається «нафтовий маніяк» адмірал Дж. Фішер, або просто «Джеккі», як його називали в адміралтействі [449, *vol.* 19, 695–702]. Сам Фішер називав Джелліко «другим Нельсоном» і вважав, що той у випадку війни має стати командувачем великого флоту [453, 30]. Отже, твердження Г. Хальгартена, що головним натхненником усієї справи в адміралтействі був Джелліко, також не відповідає дійсному стану речей.

Справжніми авторами ідеї перевodu флоту з вугілля на нафту були адмірал Фішер і його добрий знайомий та однодумець Маркус Семьюел. Вони ще з 1904 року, коли Фішер став першим лордом адміралтейства, а Семьюел тоді очолював відому «Шелл Тренспорт енд Трейдінг Ко», впродовж багатьох років зробили дуже багато для перевodu флоту з вугілля

на нафту. Звісно, що особисто М. Семьюелу така модернізація військово-морського флоту мала принести не лише високе почуття виконаного боргу перед Батьківщиною, а й непоганий прибуток. Він не сумнівався, що замовлення на поставку нафти для флоту отримає його компанія, невеличка частина акцій якої у той час, між іншим, належала і Фішеру.

Таким чином, намагаючись знайти наукове пояснення незвичної для відомої історіографії точки зору Г. Хальгартена щодо переводу англійського флоту на нафту та перетворення Англо-перської нафтової компанії на держане підприємство вдалось отримати нові, досить цікаві результати. Аналізуючи підбірку «Таймс» за січень – травень 1914 року та інші джерела та історіографію, вдалося знайти, хоча і непрямі, але через це не менш переконливі, докази того, що лорд Мюррей оф Елайбенк, не будучи натхненником усієї справи модернізації флоту та одержавлення Англо-перської нафтової компанії, зіграв ключову роль у її вдалому завершенні. Проте слід зазначити, що «справа лорда Мюррея оф Елайбенка», як і доля «Мексикан ігл», не дивлячись на всю її винятковість, була не виключенням, а правилом у жорсткій боротьбі Великої Британії за стратегічну сировину – персько-месопотамську нафту, однією з багатьох складових частин великої мозаїки «нафтової» дипломатії Уайтхоллу.

Придбання державою контрольного пакету акцій Англо-перської нафтової компанії «Таймс» порівнювала із покупкою акцій Компанії Суецького каналу, а першого лорда адміралтейста У. Черчилля поставила на одну щабель із легендарним прем'єр-міністром Бенджаміном Дізраелі. Якщо завдяки кмітливості, здатності миттєво реагувати на події та зваженому авантюризму Дізраелі, Великій Британії вдалося отримати контроль за головною морською артерією між Заходом і Сходом – Суецьким каналом, то наполегливість і далекоглядність Черчилля зробили з Уайтхоллу володаря великої частини «другого Баку». Після ратифікації парламентом угоди Англо-перська нафтова компанія фактично перетворилася на провідника

зовнішньої політики Великої Британії на Середньому Сході, що не могло не викликати стурбованість суперників британського лева. Здавалося, до остаточної перемоги англійців у боротьбі за персько-месопотамську нафту залишилось зовсім небагато. Тим більше, що міжнародне положення в той час було як ніколи сприятливим.

Влітку 1914 року Європа, за спогадами очевидців із різних країн, була так далеко від війни, як ніколи. Навіть візит англійської ескадри на чолі з адміралом Бітті до Кроншадту в кінці червня більшості європейців здався лише дивовижним святковим парадом і аж ніяк не реальним свідченням наближення війни. На врочистостях 28 червня були присутні дипломати, монарші особи, як країн Антанти, так Троїстого союзу, які на палубі флагмана англійської ескадри лінкора «Квін Мері» разом проголошували гучні тости за мир і спокій у Європі. З цього приводу найвпливовіша англійська газета «Таймс» 3 липня опублікувала статтю з оптимістичним заголовком «Цар і германський імператор як британські адмірали» [226, № 1, 957]. Єдине, що стало ложкою дьогтю в діжці з медом на святі того дня, так це звістка про вбивство в місті Сараєво австрійського ерцгерцога Фердинанда.

Проте й ця подія, хоча й наробила багато галасу, але не була роковою для майбутнього Європи, оскільки бути миру чи війні – ще вирішувалось.

За день до вбивства ерцгерцога, 27 червня, «Таймс» опублікувала статтю «Нафтові права в Месопотамії» [226, № 1, 957]. У ній газета з радістю повідомила, що Висока Порта нарешті дала усну обіцянку британському послу надати нафтову концесію в провінціях Багдад і Мосул англо-німецькій групі, сформованій У. Дарсі, якому турецька влада дала завчасний дозвіл на опціон. Для реалізації своїх прав у найближчому майбутньому англо-німецька група мала сформувати новий концерн, 50 % акцій якого отримував Дарсі і по 25 % Німецький банк і Англосаксонська нафтова компанія відповідно. При цьому, вже існуючі права Дарсі на розробку нафти на

території Каср-і-Ширіну, що була передана під тиском англійців від Персії Туреччині, повністю зберігалися [226, № 1, 957].

Іншими словами, англо-німецькі переговори щодо розподілу сфер впливу двох імперій на Схід від Суецу тривали і справа хоча й повільно, але невпинно, йшла до успішного завершення. Головним предметом торгу була месопотамська нафта і, як повідомила «Таймс», сторони наблизились до компромісу. Отже, зовні міжнародні відносини, принаймні англо-німецькі стосунки були ближче до миру ніж до війни, хоча, як кажуть, від любові до ненависті один крок.

Зваживши всі «за» і «проти», великий візир Саїд Халім-паша, за дивовижним збігом також 28 червня, направив листа німецькому та англійському послам. Згідно документу міністерство фінансів Туреччини давало Турецькій нафтовій компанії дозвіл на оренду нею відкритих або тих, що будуть відкриті, нафтових полів у вілайетах Багдад і Мосул, залишаючи, щоправда, за собою право на подальше уточнення умов концесії [434, 31–32]. За словами С. Лонгрігга, «цей лист, менш надійний за законний дозвіл на концесію, був лише формальною й урочистою обіцянкою головного урядовця Туреччини», але додамо, що навіть така формальність, за відсутності інших, була великим кроком уперед [434, 31–32]. Цим листом офіційний Стамбул показав, що, з одного боку, жодній з великих держав не надає виключної переваги у вирішенні питання щодо майбутнього месопотамської нафти, а з іншого – вітає тандем Лондону та Берліну в особі Турецької нафтової компанії.

Звістка про успіх англо-німецького об'єднання швидко облетіла Європу, але далеко не всі їй зраділи. Від таких стрибків британського лева жоден з його суперників не був у захваті й тим більше російський ведмідь. З неприхованою тривогою за подіями в Константинополі слідували в Санкт-Петербурзі. Відкриття й розробка месопотамської нафти англійцями могла обернутися втратою російськими нафтопромисловцями лідерських позицій

на нафтовому ринку Середнього Сходу. Адже Російська імперія все ще залишалася головним експортером нафти та нафтопродуктів у Персію і Туреччину, хоча втримувати лідерство ставало дедалі важче.

Через виснаження старих свердловин і нафтових полів, брак нових родовищ і страйковий рух робітників промислів ціни на нафту та вироби з неї у Росії постійно зростали, що тягнуло за собою подорожчання у суміжних сферах економіки. Так, зокрема, впродовж 1913 року середня ціна на нафтове паливо була на 18% вище, ніж у 1912-му, і на 30% вище ціни 1910 року. Аби приборкати підвищення цін російський уряд пішов на безпрецедентний крок – дозволив безмитний ввіз закордонної нафти. Невдовзі майже 100 тисяч тонн мексиканської нафти були завезені на південь Росії [456, 70].

Проте, нафта з Мексики була не панацея, так як після тамтешньої англо-американської «нафтової» війни і гучної «справи лорда Мюррея» перемога «Стандард ойл» була очевидною. Для Росії це означало закуповувати стратегічну сировину у світового монополіста за відповідними, завищеними цінами і, чого ще більше боялися в російському уряді, – пустити компанію Дж. Рокфеллера у Баку [456, 68]. Саме тому у Росії і звернули увагу на Північну Персію, нафта якої тепер розглядалася не як конкурент російській, а як захисний щит від американської.

З огляду на це, а також через низку інших причин усе більше впливових представників правлячих кіл Російської імперії виступали за перегляд англо-російської конвенції 1907 року [31, 1–10].

Проте одна справа сказати й зовсім інша зробити. Не будемо забувати, що міжнародна боротьба за персько-месопотамську нафту була невід'ємною частиною світової політики, у якій доволі часто гарячість та емоції перемагають над холодним розрахунком і прагматичними думками. Як уже було зазначено, 28 червня 1914 року був убитий австрійський ерцгерцог і в Європі як ніколи чітко відчули подих війни. І хоча невдовзі європейцям здалося, що найгірше вже позаду, Троїстий союз і Антанта зімкнули свої

ряди, й у російському уряді, аби не давати вірогідному противнику приводу для політичних спекуляцій, вирішили відкласти до кращих часів вирішення з британцями непростого питання про межі концесії Англо-перської нафтової компанії.

На відміну від російського уряду, в англійському були іншої думки щодо зімкнутості союзницьких рядів і приводів до спекуляцій. Більше за невдоволення своїх союзників британці боялися побачити німецькі залізниці, підведені до портів Перської затоки. Тому робили все, аби, за дуже дотепним висловленням Г. Хальгартена, «створити відвідний канал для активності німецького імперіалізму» [345, 619]. Англійцям удалося ув'язати переговори про Багдадську залізницю й збільшення частки Англо-перської нафтової компанії в Турецькій нафтовій компанії з перемовинами щодо визначення майбутнього португальських колоній в Африці.

Форін оффіс на чолі з Е. Греєм недвозначно натякнув колегам із відомства князя Карла Ліхновського, що, якщо кайзер Вільгельм II як треба натисне на свого далекого родича короля Бельгії Леопольда і той віддасть своєму дяді Конго, то, інша кровинка кайзера по лінії його бабусі королеви Вікторії – Георг V – буде не проти. У такому разі на Вільгельмштрассе були за крок від утілення в життя одного з найгучніших імперських проєктів, а саме – створення в Африці сфери впливу від атлантичного до індійського узбережжя континенту, вкритої чорно-біло-красним прапором [345, 619].

З економічної точки зору сенсу в цьому проєкті не було ніякого, але заради підвищення свого імперського престижу в клубі великих держав та на щастя англійців, Німеччина готова була піти на обмін поступками. Завдяки такому вдалому дипломатичному маневру Форін оффіс зайняв безпрограшну позицію – в будь-якому разі Велика Британія нічого не втрачала, так як за всі поступки Німеччини вона розраховувалась чужими територіями, тоді як її запекла суперниця мала б віддавати роками накопичувані, без перебільшення потом і кров'ю зароблені, надбання в Османській імперії.

Від таких планів свого союзника по Антанті Франція була, м'яко кажучи, не в захваті. Виходило так, що англійці фактично спрваджували німців зі своєї сфери впливу в басейні Перської затоки у французьку в басейні ріки Конго. Обуренню дипломатів на Ке д'Орсе не було меж, але якось суттєво вплинути на хід подій вони не могли.

Між англійцями й німцями існували інші, таємні домовленості, про які союзники ні тих, ні інших не здогадувались. 20 травня, у день підписання вище згаданої угоди між британським урядом і Англо-перською нафтовою компанією, «Дойче банк» направив міністерству закордонних справ повідомлення з роз'ясненням економічної складової майбутньої англо-німецької угоди щодо Багдадського вілайету і Східної та Південно-Західної Африки [345, 620].

Згідно договору, прибуток від постачання нафти обом ворогуючим між собою флотам мали, як саркастично підкреслює Г. Хальгартен, «мирно й по-братські поділити директори Англо-перської нафтової компанії У. Дарсі і лорд Страткона, власники «Роял датч-Шелл» брати М. і С. Семьюели та Г. Детердінг, співвласник «Мексикан ігл» лорд Каудрей, директор Німецького банку А. Гвіннер та акціонери їхніх підприємств. Не було лише оговорено, що робити у випадку війни з Мосулом – іншим нафтоносним вілайетом Османської імперії [345, 620].

На перший погляд, якщо все це було дійсно так, то виходило, що вся боротьба навколо месопотамської нафти, Англо-перська нафтова компанія і Турецька нафтова компанія – були, по великому рахунку, фарсом, театральною виставою, у якій кожний із сильних того світу виконував свою роль. Усі конкуруючі підприємці домовились між собою, що жоден з них чи будь-хто інший не зможе отримати нафтову концесію у Месопотамії без дозволу Турецької нафтової компанії, за якою стояли англійський і німецький уряди. Такий підхід влаштовував і авторів цієї п'єси – англійців, і тих, кому відводилася головні ролі – німців. Єдине, що не подобалося князю

Ліхновському, так це частка англо-перської компанії у турецькій компанії, яка мала становити цілих 50%.

За розрахунками англійців капітал майбутньої реформованої Турецької нафтової компанії мав становити 160 тисяч фунтів стерлінгів, з яких половина належатиме Англо-перській нафтовій компанії, а іншу половину мали порівну, тобто по 40 тисяч, розподілити між собою «Дойче банк» і Англосаксонська нафтова компанія, контрольована Детердінгом. Отже, за цим планом англійців частка Німеччини мала скласти лише чверть від загальної кількості акцій або половину від частини Великої Британії. Володарем іншої чверті акцій мала стати «Роял датч-Шелл» через зв'язану з нею англосаксонську компанію.

Такий розподіл акцій, не дивлячись на його відверту диспропорційність, відкривав чимало можливостей для різних комбінацій. З одного боку, найбільша нафтова компанія Старого Світу – «Роял датч-Шелл» – отримувала лише чверть акцій, тоді як ще недавно зубожіла Англо-перська нафтова компанія, яка ще не встигла продати на вільному ринку Європи жодного бареля нафти, діставала аж половину від усіх цінних паперів Турецької нафтової компанії.

Проте, з іншого боку, якщо Банк Німеччини і «Роял датч-Шелл» об'єднували свої активи у турецькій компанії, то Гвіннер і Детердінг цілком урівноважували вплив Дарсі і його головного менеджера Ч. Грінуея. І в такому випадку власником «золотої акції» ставав ніхто інший, як встигаючий по всіх усядах «нафтовий» спекулянт К. Гюльбенкян, якому Англо-перська нафтова компанія і Англосаксонська нафтова компанія мали виділити по 2,5% акцій і той у результаті отримував свої відомі 5%, що дозволяло схилити фінансові ваги то на один, то на інший бік.

У Берліні від такого балансу сил у Турецькій нафтовій компанії були далеко не в захваті, як у Лондоні, бо в симпатіях до Німеччини Гюльбенкян ніколи помічений не був, тоді як з Великою Британією його зв'язувало, окрім

усього іншого, ще й підданство [449, *vol. 24*, 220–223]. Однак і на цей випадок у Форін офісі придумали як підсолодити гірку пілюлю. Англійці запропонували німцям ділити прибуток від роботи Турецької нафтової компанії не пропорційно пакетам акцій, а порівну на всіх учасників. Це була небачена щедрість із боку англійської дипломатії.

Проте все було так лише на перший погляд. При більш глибокому і детальному аналізі картина міжнародних домовленостей виглядає зовсім по-іншому.

По-перше, мав ділитися прибуток не Англо-перської нафтової компанії, а Турецької нафтової компанії.

По-друге, мала спільно продаватися нафта не перська, а месопотамська, причому лише та, що не належала підприємству Дарсі, концесійні права якого, не будемо забувати, зберігались й на переданих Персією Туреччині територіях.

І останнє, головне, насправді месопотамської нафти, як такої, тоді ще відкрито ніким і ніде не було.

Так англо-німецький альянс поділив шкуру ще невбитого ведмедя.

Цим і пояснюється така нечувана щедрість англійців. Вони знову розраховувались з німцями тим, чого ще не було й ніхто, напевно, не знав, чи взагалі буде коли-небудь. Однак не треба думати, що на Вільгельмштрассе не розуміли фокусів «ілюзійоністів» з Даунінг-Стріт, як і навпаки. Образно кажучи, німці не забували боятися данайців, що дари приносили, тоді як самі англійці також чудово розуміли, що безкоштовний сир буває лише в мишоловці. Суперники надто добре знали один одного, щоб повірити в щирість намірів свого противника. Кожний намагався виграти якомога більше часу. Одночасно з перемовинами про реформування Турецької нафтової компанії йшли секретні англо-турецькі та німецько-турецькі консультації щодо двосторонніх відносин і вирішення (ще одне) питання про поділ месопотамської нафти було одним з головних [434, 31].

На берегах Босфору своє слово сказали, тепер справа була за німцями й англійцями, улагодження протиріч, між якими, тим часом, зайшло в глухий кут. Основною перешкодою на шляху до повноцінного функціонування Турецької нафтової компанії була не стільки відсутність концесії, скільки неузгодженість тексту Багдадської угоди, а вже через це й відсутність енергійних спільних дій з отримання опціону. На Вільгельмштрассе вочевидь були незадоволені співвідношенням власної долі в Турецькій нафтовій компанії з тією ціною, яку доводилось за неї платити у вигляді Багдадського пакту на умовах Даунінг-Стріт.

Для Берліну прийняти їх означало відмовитись від більшості завоювань у Малій Азії в обмін на африканські території, важливість яких була мізерною в порівнянні з районом Перської затоки, куди рок за роком, крок за кроком, важко, але впевнено, просувався Другий рейх. З іншого боку, відмовитись від запропонованого англійцями проекту Багдадської угоди для німців означало забути надовго про омріяну ідею розбудови в Африці чогось на кшталт Французького Індокитаю чи Голландської Індії – так потрібного для підвищення імперського престижу Другого рейху. Отже, для Німеччини зробити вибір було неможливо: одне без іншого не мало ніякого значення.

Як сказав на початку ХІХ століття відомий французький політик і філософ Б. Констан «війна й торгівля – це два різні способи оволодіння тим, чого бажаєш з тією різницею, що торгівля є проявом поваги до сили противника» [274]. Достеменно невідомо, так співпало, чи навмисне, а скоріше все разом, у час, коли в Берліні мали приймати рішення бути чи ні Багдадському миру, неподалік від Лондону, біля Спітхеду, на очах усієї Європи пройшли маневри британського флоту, під час яких одного дня лінія бойових кораблів розтягнулася на небачені 22 морські милі. «Найбільший флот, який коли-небудь бачили в британських водах, був інспектований королем Георгом», – з гордістю написала «Таймс» 20 липня [226, № 1, 960]. Така собі європейська «дипломатія канонерок», за допомогою якої

«володарка морів» вкотре нагадала й союзникам, і противникам, хто в домі господиня.

І хоча суперникам урешті-решт таки вдалося дійти згоди та в рамках створеної на паях Турецької нафтової компанії поділити ще невідкриту нафту Месопотамії й, здавалося, таким чином владнати чи не найгостріше протиріччя двосторонніх відносин, виникненню Першої світової війни це аж ніяк не запобігло. Коли голова британського Форін офісу сер Едуард Грей надіслав німецькому послу у Лондоні князю Карлу Ліхновському чудово оформлену Багдадську угоду, надруковану на гербовому папері із золотим обрізом, на календарі вже було 1 серпня 1914 року, і міністр закордонних справ Російської імперії Сергій Дмитрович Сазонов уже отримав від німецького посла в Санкт-Петербурзі графа Фрідріха фон Пурталеса ноту про об'яву війни. Як показав аналіз логіки наступних дій, ні на Вільгельмштрассе, ні на Даунінг-Стріт на мир ніхто не розраховував, всі просто тягнули час, очікуючи на вдалий момент, чи то для дипломатичного або військового наступу, а скоріше, і першого, і другого одночасно.

Таким чином, англо-німецькі переговори щодо укладення Багдадського миру потерпіли фіаско. «Гостра суперечність, найглибша двозначність – такі риси явища під назвою англо-німецьке зіткнення-зближення, яке, – пише Г. Хальгартен, – врешті-решт перетворилось на якийсь гігантський гротеск і блазнювання» [345, 620]. Хоча, разом з тим, на думку С. Лонгрітта, з якою також важко не погодитись, «обговорення правлячими колами імперій відомого листа великого візира Саїд Халім-паши від 28 червня, поза сумніву, запобігло виникненню війни на п'ять тижнів», але, додамо, у той самий час продемонструвало її невідворотність [434, 32].

Намагаючись отримати ще невідкриту месопотамську нафту, Німеччина і Велика Британія йшли на зближення усупереч інтересам своїх союзників. У такій ситуації, Росії, яка, з одного боку, була володарем найбільших запасів нафти, а з іншого – залишалася головним її експортером

у Туреччину та Персію, аби втримати свої позиції на Середньому Сході, нічого не залишалось, як боротися за свій експорт з ними усіма та проти них всіх, і союзників, і противниками. В свою чергу Велика Британія, Німеччині та їх компаніям, аби захопити конкурентну перевагу по відношенню один до одного, також потрібно було виборювати джерела нафти та ринки її збуту. Проте жодна з великих держав і компаній не була в силах досягти успіху самотужки, тому всі вимушено «дружили» проти всіх. Урешті-решт така «дружба», у якій у дійсності навкруги царила атмосфера підозри й недовіри, вилилася в Першу світову війну, наслідки якої виявилися протилежними очікуваним [291, 157–159; 292, 104–107; 293, 255–256; 294, 176–177; 295, 129–131].

2.3. Англо-перська нафтова компанія, «Роял датч-Шелл» і британські правлячі кола у роки Першої світової війни

Велика війна започаткувала новий етап у взаємних відносинах уряду і компанії. Коли 4 серпня 1914 року британський монарх поставив підпис під раніше ратифікованою парламентом урядовою угодою з Англо-перською нафтовою компанією, у багатостраждальному підприємстві групи Дарсі зітхнули з полегшенням, сподіваючись на спокій під широким крилом держави, з гарантованим ринком збуту та підтримкою в подальшій експансії в Месопотамію та на північ Персії. Проте, війна розпорядилася зовсім інакше.

Справа полягає в тому, що хоча і до війни, і з її початком в уряді важливість Месопотамії як потенційного джерела нафти розуміли, але єдиної підходу до вирішення майбутнього стратегічно важливої території у владних структурах Британської імперії ніколи не було. Навіть «люди на місцях», не кажучи вже про господарів міністерських кабінетів, бачили рішення проблеми по-різному.

Якщо голова Арабського бюро Гертруда Белл, головний політичний офіцер (резидент) у Перській затоці Персі Кокс і його заступник, відповідальний за безпеку Англо-перської нафтової компанії і одночасно представник Британії у міжнародній комісії з турецько-перського прикордонного розмежування, Арнольд Вільсон вважали, що Месопотамія має знаходитися невизначений час під твердим британським контролем і після війни, то командуючий експедиційними силами на цій території генерал Стенлі Мауд додержувався протилежної думки [40, 158зв.; 449, vol. 59, 487; 454, 283]. Побоюючись переходу арабів на бік турків, він закликав не забігати наперед і до кінця війни не ставити ніяких політичних цілей, здатних якось образити чи викликати обурення шейхів [454, 283].

Що стосується офіційних Лондону та Делі, то їх позиції в цьому також були відмінними. Якщо Форін офіс вважав, не без впливу сіоністів, Палестину головною метою військової кампанії на Арабському Сході, то в закордонному департаменті уряду Індії додержувалися іншої думки. Не спростовуючи важливості Палестини, департамент наголошував на значущості Месопотамії, якій, названою у свій час лордом Керзоном західним кордоном Індійської імперії, в Делі відвели роль своєрідного англійського буферу перед «британським озером» – Перською затокою [454, 277].

Щодо відносин між іншими впливовими відомствами – адміралтейством і штабом командування англо-індійської армії, то вони теж були не безхмарними. Як пише В. Ротвелл, «офіційний Делі мав майже презирливе відношення до турбот адміралтейства навколо нафти» [454, 288]. Ще на початку війни віце-король Індії лорд Гардінг виступив категорично проти пропозиції англійського уряду відправити англо-індійські війська на захист нафтових родовищ Південно-Західної Персії. Турки отримали чудову нагоду завдати шкоди нафтовим промислам Англо-перської нафтової компанії, чим вони незабаром і скористалися [454, 288–289]. Та навіть коли,

не дивлячись на протести англо-індійського уряду, його війська вимушені були окупувати нафтоносні райони Персії в англійській сфері впливу, віце-король. Нагадаємо, саркастично заявив: «Перебування там армії не виправдана трата ресурсів, тому що адміралтейство могло отримати всю потрібну нафту від Сполучених Штатів» [454, 288–289].

Іншим лакмусовим папірцем, що з усією відвертістю проявив протиріччя в британських правлячих колах з визначення майбутнього Месопотамії, стала дискусія 1915–1916 років навколо питання надання економічної переваги Франції в Мосулі. Характерно, що секретар політичного і таємного департаменту Індія офісу Артур Хітзель, виступаючи проти поступок Ке д'Орсе в питанні Мосулу, привів на свою користь багато економічних аргументів: від високого (як йому здавалось) рівня довоєнної британської торгівлі з місцевими до необхідності збереження англійського контролю за джерелами питної води – і жодного слова про нафту [454, 289].

Також за збереження пріоритетного права на Мосул за Великою Британією виступав перший морський лорд Генрі Джексон, але аргументи його були протилежні тим, що наводив Хітзель. Він не втомлювався повторювати, що Мосул має бути збережений у сфері британського впливу через нафтові джерела, яких, тоді, щоправда, у природі, за виключенням традиційних колодязів, ніхто бачив. І хоча врешті-решт відома угода Сайкс – Піко була підписана і більша частина вілайєту Мосул відійшла до французької сфери впливу, англійці примудрилися все-таки зберегти свої попередні права на віртуальну месопотамську нафту [313, 150; 454, 287–288].

Головним мотивом, що спонукав Уайтхолл зробити такий крок, як стверджує В. Ротвелл, стала не відсутність нафти й навіть не її поставки зі США, хоча й ці причини зіграли свою роль, а бажання, вважаючи тоді французів за кращих сусідів, утворити за допомогою них буфер між

майбутніми британськими і російськими сферами впливу [454, 288]. Заради справедливості треба сказати, що таке бачення англійцями майбутнього Месопотамії було на руку не лише уряду Франції, вкрай стурбованому відсутністю власної нафти, а й «Роял датч-Шелл», інтереси якої в цій країні захищав не хто-небудь, а сам К. Гюльбенкян. Отже, війна відкрила для компанії Детердінга нечувані можливості для реваншу.

Під час війни попит на нафту збільшувався, що називається, не по днях, а по часах. У двигунах аеропланів, броньовиків, вантажівок, кораблів спалювались величезні об'єми нафти, тоді як обсяги її надходження дедалі зменшувались. Так, наприклад, із збільшенням кількості кораблів, що ходили на рідкому паливі, зростала і потреби у нафті. Якщо у січні 1915 року її споживання дорівнювало 80 тисячам тонн у місяць, то за два роки, у січні 1917-го сягнуло рекордних 190 тисяч тонн. У той же час через брак танкерного флоту та операції німецьких підводних човнів обсяги надходжень стратегічної сировини скоротилися настільки, що тодішній перший лорд адміралтейства Джон Джелліко, і без того, нагадаємо, схильний до песимізму, назвав ситуацію вкрай серйозною.

24 травня 1915 року він звернувся до військового міністерства з заявою про вимушене обмеження ним бойових дій за участі королівського флоту. Зокрема, розпорядженням шефа морського відомства кораблям «володарки морів» суворо заборонялося перевищувати швидкість 20 вузлів у годину і наказувалось залишати в портах настільки довго, наскільки було можливо [404, 657]. Про колись обіцяні Черчиллем 25 вузлів у годину і більше, на яких, завдяки нафті, мали ходити кораблі, вже ніхто й не мріяв. Статус Великої Британії як «володарки морів» опинився під сумнівом. І все це, звертаємо увагу, під час світової війни – у час, коли панування «Юніон Джека» на морях було без перебільшення питанням життя і смерті Британської імперії.

Англо-перська нафтова компанія, яка й у мирний час не могла вдовольнити потреби флоту в нафті в повному обсязі, тепер, із початком бойових дій, практично перестала постачати стратегічну сировину. Виробничі потужності компанії дозволяли добувати та переробляти нафти за рік стільки – скільки лише один флот, не враховуючи вже армію, споживав за місяць. Однак, навіть цей рівень об'єму виробництва не завжди вдавалося втримувати, так як через диверсії місцевих перських племен, зокрема бахтіарів, підбурюваних німецькими агентами, нафтопровід довжиною у 150 миль від промислів до нафтопереробного заводу в Абадані неодноразово виводився з ладу (як правило на 2–3 місяці, а одного разу навіть півроку). Ще однією перешкодою на шляху перської нафти до Британських островів була відсутність у Англо-перської нафтової компанії власного великого танкерного флоту.

Що стосується «Роял датч-Шелл», то Детердінг, германофільством якого ще недавно Черчилль і Грінуей лякали всіх і вся, виявився досить лояльним. Не дивлячись на серйозне ускладнення відносин з англійським урядом через Англо-перську нафтову компанію, він відкрито встав на бік Антанти. Детердінг навіть пішов з посади голови ради директорів румунської нафтової компанії «Астра Романа», яка була зв'язана із Банком Німеччини і займалася контрабандними поставками нафти Троїстому союзу. Всю війну він прожив у Великій Британії, використовуючи вплив і силу своєї компанії для допомоги союзникам. Детердінг люб'язно, але, авжеж, не безкоштовно, надав у розпорядження британської корони танкери своєї компанії. Завдяки цьому ще недавно опальний підприємець і потенційний ворог перейшов у ранг партнера та друга британського уряду. У правлячих колах знов поповзли чутки про можливість об'єднання могутньої «Роял датч-Шелл» із набагато менш міцною Англо-перською нафтовою компанією.

Проти зближення з англо-голландським концерном, а також будь-яких змін у статусі англо-перської компанії рішуче виступив колишній голова

королівської комісії з дослідження перських нафтових родовищ віце-адмірал Слейд. На той час він уже був представником уряду у раді директорів Англо-перської нафтової компанії, одночасно обіймаючи посаду начальника розвідки в адміралтействі. За словами Дж. Гарет Джонса, «за роки війни Слейд став найважливішою та найсуперечливішою фігурою в компанії» [404, 658]. Завдяки йому, як відмітив її керуючий директор Ч. Грінуей у своєму листі до представника міністерства торгівлі Дж. Бернса, «Англо-перська компанія перетворилась на урядовий департамент бажаючих зробити для нації як найкраще» [404, 658].

Використовуючи своє службове положення і володіння секретною інформацією, доступ до якої мало дуже обмежено коло посадовців, Слейд виступив із безапеляційними обвинуваченнями на адресу Детердінга. Зміст обвинувачень полягав у тому, що підприємець вів подвійну гру. Мовляв, хоча офіційно «Роял датч-Шелл» і стала на бік Антанти, її скандинавські та румунські дочірні компанії продовжували постачати нафту Троїстому союзу [404, 659]. Звісно, що в англо-голландській компанії усі звинувачення відкинули, назвавши слова Слейда наклепом, виконаним на замовлення Грінуея.

У ситуації, що склалася, дедалі важче було розібратися. Справа полягала в тому, що у протистоянні «Роял датч-Шелл» і Англо-перської нафтової компанії вже давно змішались державні та приватні інтереси, комерційна конкуренція й особиста неприязнь. Так, зокрема, головні діючі особи, Детердінг і Грінуей, вже багато років ненавиділи один одного. Як пізніше згадував К. Гюльбенкян, «Детердінг, якщо йому доводилося вимовляти прізвище Грінвея, то він завжди робив це із неприхованою огидністю». Керівник англо-перської компанії, у свою чергу, в боргу також ніколи не залишався і так само при всякому зручному випадку прилюдно характеризував голову «Роял датч-Шелл» «як невихованого нахабу без найменшого почуття такту» [404, 658–659].

На щастя Англо-перської нафтової компанії підозри Слейда щодо подвійної гри Детердінга все більше підтверджувалась. На початку літа 1915 року в адміралтейство надійшла інформація про співробітництво з німцями трьох дочірніх скандинавських підприємств «Роял датч-Шелл». Зокрема, йшлося про постачання Англо-шведською нафтовою компанією через мережу підставних фірм стратегічної сировини у Німеччину. Звісно, що такий, так би мовити, компромат у розпал війни зовсім не сприяв укріпленню зв'язків компанії Детердінга з урядом Великої Британії, хоча також і не призвів до кардинальних змін у їх співпраці. Справа обійшлась обміном пояснювальними листами між Форін офісом і Англосаксонською нафтовою компанією [404, 659–660]. Пояснити це можна і дуже просто: «Роял датч-Шелл» був потрібен ринок збуту, а уряду – нафта.

Тому співробітництво було і, більше того, продовжувало поглиблюватись, але, авжеж, мимоволі урядовців, прибічників Слейда. Відмовитись від послуг «Роял датч-Шелл» для Уайтхоллу означало підпасти у цілковиту залежність від «Стандард ойл» і Білого дому. До того ж, і з військової точки зору такий крок був би необачним, так як через будь-який збій у постачанні нафти з-за океану, спричинений будь-чим, військова машина Великої Британії могла взагалі залишитися без стратегічної сировини і, врешті-решт, зупинитися. У такому разі катастрофа була б не минуша. Аби не допустити такого апокаліпсичного розвитку подій і потрібна була «Роял датч-Шелл». Проте, вважати, що британські правлячі кола співробітничали з компанією Детердінга лише заради перемоги, було б також помилкою.

Беззаперечно, що такі скандальні історії навколо англо-голландського концерну просто не могли не піти на користь англо-перській компанії. На хвилі антидетердінговської кампанії, розгорнутої Слейдом і Грінуеєм, знов відбулося зближення уряду з Англо-перською нафтовою компанією, репутація якої була серйозно підмочена неспроможністю компанії

забезпечити навіть половину від потреб флоту, не кажучи вже про армію та промисловість. Відверта слабкість компанії, на яку велику ставку зробили напередодні війни, не влаштувала уряд. Зокрема, у міністерстві торгівлі вважали, що Англо-перській нафтовій компанії був потрібен могутній партнер, здатний вивести підприємство на якісно новий рівень розвитку [265; 398, 212; 404, 662].

З приводу цього між Форін офісом і адміралтейством розгорнулася палка дискусія щодо майбутнього англо-перської й англо-голландської компаній. Позиція міністерства закордонних справ полягала у тому, що якщо нафта є такою важливою складовою імперської безпеки, то потрібно встановити контроль над перспективними родовищами. Єдиною компанією, яка володіла найбільшими ресурсами стратегічної сировини за межами США, світового лідера у нафтовидобутку, була компанія Детердінга. Отже, як вважали у Форін офісі, логічним було встановити контроль над «Роял датч-Шелл» шляхом її об'єднання з «Бірма ойл» і Англо-перською нафтовою компанією. Планувалося, що у такому разі якнайменше три чверті крісел у раді директорів нової нафтової бізнес-групи мали посісти представники уряду й англійських компаній.

Окрім Форін офісу, не проти такого сценарію, були ще у двох урядових відомствах. Міністерство військового спорядження отримувало левову частину сировини для виготовлення толуолу з нафтових родовищ Голландської Індії, контрольованих «Роял датч-Шелл». В іншому відомстві, військовому міністерстві, реалізація планів якого з впровадження та застосування новітніх видів озброєнь (зокрема, танків), також повністю залежали від поставок англо-голландською компанією потрібного палива. І радником військових з проблем постачання стратегічної сировини був не хто-небудь, а сам Уолей Кохен – у той час найвпливовіший з британських директорів у компанії Детердінга. Зі своєї скромної посади довірений голови англо-голландського концерну не тільки спостерігав за заходами уряду, які

планувалося здійснювати чи вже здійснювались у сфері нафтового бізнесу, а й, наскільки це було можливо, запобігав ущемленню інтересів «Роял датч-Шелл». Звісно, що за таких умов відмовитись від послуг Детердінга було практично неможливо [398, 212; 404, 662].

Свою незамінність прекрасно розуміли і в самій компанії, але співробітництво з урядом бачили по-своєму. Детердінга не влаштовувала перспектива втратити контроль над власним підприємством в угоду уряду. В англо-голландському концерні всім було ясно: злиття з англо-перською нафтовою компанією за сценарієм Форін оффісу означало лише одне – розвиток Англо-перської нафтової компанії за рахунок «Роял датч-Шелл», вирішення проблем Грінуея за гроші з гаманця Детердінга.

Аби уникнути невігідного союзу з урядом, у компанії у 1915 році взялася активно розробляти і впроваджувати свій план об'єднання. Згідно ньому передбачалося створення Імперської нафтової компанії – нового холдингу на основі «Шелл», «Роял датч» і «Бірма ойл» з невеликим представництвом британського уряду у раді директорів. При цьому, звернемо особливу увагу, «Шелл» і «Роял датч» мали увійти у холдинг не разом як «Роял датч-Шелл», а по одинці. За такою комбінацією пакет акцій ділився вже не на три частини, а на чотири – це, у свою чергу, відкривало англо-голландському концерну шлях до оволодіння контрольним пакетом.

Інша особливість цього плану ще полягала у тому, що навмисно в створюваній для реалізації цього задуму Імперській нафтовій компанії не було передбачено місця для Англо-перської нафтової компанії, хоча чи не головною та кінцевою метою як раз і були її месопотамські та перські родовища. За задумом Детердінга планувалося якомога більше розширити і поглибити співпрацю з урядом і «Бірма ойл», що мало призвести, у свою чергу, до згортання їх співпраці із групою Дарсі і Грінуея. Перекривши, образно кажучи, у такий спосіб кисень і без того важко дихаючій англо-

перській компанії, англо-голландська розраховувала змусити уряд добровільно передати їй концесії в Персії та Месопотамії.

У тому, що так і буде, Детердінг не сумнівався. Військове міністерство, залежне від поставок нафти та нафтопродуктів «Роял датч-Шелл», повністю підтримували його ідею про новий холдинг. Не проти було і міністерство закордонних справ. На початку 1916 року у Форін офісі додержувались тієї думки, що Середній Схід має величезний нафтовий потенціал, тому надра таких стратегічно важливих територій як Єгипет і Месопотамія мають розроблятися британськими компаніями (ще раз підкреслюємо: не однією компанією, а декількома). У міністерстві заговорили про ризики, пов'язані з встановленням нафтової монополії Англо-перської нафтової компанії в азіатській Туреччині. За словами Дж. Гарет Джонса, «мета оволодіти усіма родовищами нафти на Середньому Сході та використання, коли треба і не треба, особливих відносин з урядом для досягнення своїх комерційних цілей усе більш дратували Форін офіс» [404, 661].

Якби компанія Дарсі мала самостійно дати собі раду, то ще нічого, але, принаймні, поки що, підприємство здавалося більш безпорадним, ніж навпаки. У листі до адміралтейства від 2 березня 1916 року Форін офіс висловив серйозні побоювання і сумніви щодо здатності Англо-перської нафтової компанії та інших невеликих британських нафтових компаній успішно розробляти родовища «чорного золота» на Середньому Сході, до оволодінням якими вони все ще докладали чимало (як багатьом урядовцям здавалося) останніх зусиль [404, 661]. Фактично, мова йшла по вірогідність заміни провідної компанії.

Іншої думки були у міністерстві торгівлі, яке 8 березня відхилило запропоновану групою Детердінга проект-схему об'єднання «Роял датч – Шелл – Бірма ойл». У відомстві також побоювались нафтової монополії, але вже з боку англо-голландського концерну. Тим не менш, у листопаді того самого року після тривалих дебатів комітет уряду з питань нафти схвалив

утворення Імперської нафтової компанії. Здавалося, що Детердінг був за крок від великого успіху, а Грінвей – жорстокої поразки, але, як кажуть, не судилося.

Головним прорахунком Г. Детердінга, що врешті-решт і призвів до поразки, була невірно обрана позиція на переговорах щодо розподілу акцій у майбутній Імперській нафтовій компанії. Детердінг був категорично проти переходу в державну власність будь-якої з утворених ним чи за його участі компаній. Якщо, нагадаємо, за два роки до цих подій, у 1914 році, керівництво Англо-перської нафтової компанії заради отримання державної підтримки продало уряду контрольний пакет акцій своєї компанії й вважало це за манну небесну, то «Роял датч-Шелл» ні в той час, ні тим більше у 1916 році, на такий крок піти не могла.

І хоча важко напевно сказати, хто й від кого, в умовах війни та катастрофічної нестачі нафти, залежав більше: уряд від компанії чи навпаки, у всякому разі очевидно одне – «Роял датч-Шелл», небезпідставно, відчувала себе незамінним партнером Уайтхоллу і тому повністю приймати урядові умови об'єднання не збиралася. В кращому разі керівник концерну був згоден на встановлення лише часткового контролю з боку британського кабінету міністрів. Така позиція групи Детердінга на тлі обвинувачень у контрабанді нафти та атмосфери взаємної недовіри була на руку групі Грінуея та Слейда, чим вони й скористалися.

Невгамовний і впливовий борець з німецькими агентами Слейд, вкотре підключивши адміралтейство до боротьби з «Роял датч-Шелл», добився неможливого – відмови уряду від втілення в життя ідеї про заміну провідної нафтової компанії на Середньому Сході. Іншими словами, він врятував Англо-перську нафтову компанію від поглинення англо-голландським концерном. Використовуючи свій вплив, Слейд, разом з ним самим створеною службою морської розвідки та інвесторами на чолі з Грінуеєм, зуміли натиснути на уряд і відмінити вже схвалений план створення

Імперської нафтової компанії. Щоб бути більш переконливими, вони запропонували утворити «справжню всебританську компанію» шляхом об'єднання Англо-перської нафтової компанії, «Бірма ойл» і «Бритіш петролеум» [265; 398, 212, 239–240, 243; 404, 658–663].

Проте, зважаючи на важливість «Роял датч-Шелл» для забезпечення захисту інтересів Британської імперії, в уряді прийняли соломоне рішення – втриматися від підтримки проекту Слейда, але підтримати кар'єру його самого. Вже у грудні 1916 року, тобто невдовзі після описуваних подій, під тиском адміралтейства з посади керуючого компанії на користь Слейда пішов Грінвей. Як пише Дж. Гарет Джонс, «вочевидь це була спроба уряду в обличчі адміралтейства зтягнути поводдя Англо-перської нафтової компанії» [404, 663]. У січні 1917 року Слейд залишає посаду директора від уряду й займає крісло постійного члена ради директорів і віце-президента компанії, залишаючись при всьому цьому ще й спеціальним експертом адміралтейства з питань «нафтової» політики.

Однак призначення Слейда, як невдовзі з'ясувалося на превеликий жаль компанії, зовсім не означало встановлення порозуміння між її директором і урядом. Коли в кінці зими 1917 року Німеччина вкотре активізувала підводну війну і величезна кількість танкерів пішла на дно, навесні ситуація з паливом і мастилами в збройних силах Великої Британії, як морських, так і сухопутних, стала катастрофічною. Проте шукати вихід із надскладної ситуації уряд доручив не адміралтейству, як у тому очікували, і навіть не військовому міністерству, а міністерству у справах колоній. 22 травня голова Колоніал офісу Уолтер Лонг отримав урядове доручення якомога швидше повністю дослідити проблему поставок нафти [404, 663].

Довго не зволікаючи, він, підготувавшись за допомогою свого профільного радника, фахівця з нафтових питань Джона Кедмена, вже через чотири дні доповів, що «система поставок нафти перебуває в жахливій плутанині». Аби навести лад у без перебільшення життєво важливому для

Британської імперії питанні Лонг запросив і отримав широкі владні повноваження, які дозволили йому почати поступово вирішувати взаємопов'язані між собою проблеми [404, 663].

Першою проблемою була жорстка конкуренція між «Стандард ойл» і «Роял датч-Шелл», яка не дозволяла раціоналізувати систему поставок і впровадити принцип «від найближчого джерела до найближчого нужденного», що, разом із застосуванням посиленних конвоїв, зменшував шанси німецьких підводників на вдале морське полювання.

Другою гострою проблема полягала в тому, що підвищення темпів будівництва нових танкерів усе одно не встигало за зростом потреб у них: німці їх топили більше й швидше, ніж союзники спускали на воду.

Частково обидві проблеми вдалося вирішити завдяки перебудуванню вантажних пароплавів і океанських лайнерів на танкери. І хоча з червня і до середини листопада 1917 року 443 новостворених нафтовози перевезли 243 тисячі 519 тонн стратегічної сировини, що значно покращило попередні показники – за об'ємом це дорівнювало місткості всього лише 15 спеціалізованих танкерів. Тому загальна ситуація з паливом і мастилами у військах залишалася дуже важкою. У відчаї деякі високі посадовці навіть пропонували кабінету міністрів припинити будівництво кораблів і суден на рідкому паливі й повернутися до використання вугілля, якого на Туманному Альбіоні було вдосталь. І хоча адміралтейству вдалося запобігти застосування такої крайньої міри, яка могла обернутися для імперії справжньою катастрофою на морі, легше від цього в той час нікому не стало: нафти все одно всім не вистачало [404, 664].

Одночасно з організацією забезпечення військової машини імперії стратегічною сировиною іншим важливим завданням Лонга й Кедмена стало формування адміністративної системи контролю та керування всіма аспектами «нафтової справи». Був створений координаційний комітет на чолі з Лонгом, якому підпорядкували нафтовий комітет міністерства торгівлі,

очолюваний підприємцем Олівером Барі, й міждепартаментний нафтовий комітет, керований цивільним лордом адміралтейства Ірнестом Претіменом. Наступним кроком стало утворення з названих структурних відділів нового урядового департаменту – Його Королівського Величності нафтового комітету на чолі з Дж. Кедменом [265; 398, 248; 404, 664].

За словами Кедмена, «урядові департаменти мали звичку домовлятися з групою «Роял датч-Шелл» зі стриманістю, яка не зрощує доброго почуття» [Джонс, 665]. Аби змінити такий стан справ на інший і продемонструвати старим партнерам нове відношення, до Сполучених Штатів на перемовини щодо збільшення поставок сировини були відкомандировані радник з «нафтових» питань військового міністерства Улей Кохен, відповідальний за контракти в адміралтействі [404, 665].

Звісно, що така позиція Кедмена була на руку самим великим компаніям, зокрема, компанії Детердінга. Однак зближуючись із нею та поступками намагаючись зробити її більш контрольованою, у комітеті переслідували і свої далекосяжні цілі. В уряді розуміли, що війна не назавжди й її кінець не за горами. Питання післявоєнної боротьби за нафту та співробітництва в цьому плані з «Роял датч-Шелл» були настільки важливі, що для розробки відповідної довгострокової стратегії в травні 1918 року був спеціально утворений окремий комітет з імперської «нафтової» політики на чолі з лордом Харкорттом [398, 247–248; 404, 665]. Причини для такого кроку з боку уряду були досить вагомими й зрозуміли всім зацікавленим сторонам.

По-перше, не дивлячись на те, що, починаючи з 1917 року, Англо-перська нафтова компанія почала приносити прибуток, а к 1918-му придбала власних дистриб'ютора і танкерний флот, вона, тим не менш, була далекою від довершеності, все ще залишаючись, за оцінкою Дж. Гарет Джонса, примітивною в технічному та комерційному відношеннях.

По-друге, якщо нафта була такою важливою для безпеки імперії, то, чим віддавати її ще незміцнілим компаніям, чи не краще було б

користуватися послугами великих, перевірених часом і війною, нафтових корпорацій.

По-третє, більшість джерел стратегічної сировини поза межами Сполучених Штатів, світового лідера з її видобутку, контролювалися, не будемо забувати, групою «Роял датч-Шелл».

Зважаючи на важливість і логіку означених причин, найбільш прийнятним виходом із ситуація, що склалася, у Форін офісі вважали встановлення контролю над англо-голландським концерном шляхом його об'єднання з Англо-перською нафтовою компанією і «Бірма ойл» [398, 240–248; 404, 662].

Проте перший досвід, точніше спроба, найти порозуміння закінчилася невдачею. За свою лояльність і готовність захищати інтереси Великої Британії на світовому нафтовому ринку група Детердінга запросила небагато-немало й, авжеж, не безкоштовно, весь державний, тобто контрольний, пакет акцій Англо-перської нафтової компанії. Піти на зустріч побажанням «Роял датч-Шелл» означало для уряду віддати на відкуп багаторічні завоювання Форін офісу й Індія офісу в Персії та Месопотамії, передати одне з питань стратегічної безпеки Британської імперії в приватні руки. Зрозуміло, що така пропозиція компанії для уряду була непринятною. Взаємні консультації по зближенню позицій і винайдення розумного компромісу продовжились, але вже набагато повільніше [404, 665].

Тим часом, разом із дивідендами в Англо-перській нафтовій компанії зростала переконаність, і як бачимо не безпідставно, в намірах уряду замінити її в якості «особливої урядової нафтової компанії» на «Роял датч-Шелл» [404, 666]. На початку літа 1918 року в компанії були впевнені, що Уайтхолл, обмежуючи діяльність її діяльність, збирається не тільки завадити амбітним планам експансії за межі Персії, а й, можливо, навіть силою спробує об'єднати непримиримих суперників [398, 254–266; 404, 666]. Віце-президент компанії Едмонд Слейд, її директор Чарльз Грінвей (Уільям Дарсі

помер у 1917 році) і начальник морської розвідки Реджінальд Холл, вкрай невдоволені таким курсом уряду, продовжували політику ворожнечі щодо, як вони називали, «міжнародних монополістів» і виступали за подальшу експансію Англо-перської нафтової компанії на Близькому та Середньому Сході [398, 256–257; 404, 667].

Отже, історія боротьби Великої Британії за нафту на Середньому Сході бере свій відлік з початку ХХ століття, коли ще й самої нафти як такої, власно кажучи, відкрито не було, хоча й може показатися непереконливим, але є беззаперечним. Логіка жорсткого конкурентного політичного й економічного суперництва того часу між великими державами вимагала діяти Уільяма Дарсі на випередження, іноді більше покладаючись на удачу, ніж на розрахунок. Своім у 1908 році, до речі, першими у світі, промислових запасів нафти в районі Перської затоки англійці загострили й без того складне питання поділу ще невідкритого «чорного золота» сусідньої Месопотамії. Однак якщо в Персії міжнародна боротьба була представлена, головним чином, англо-російським суперництвом, до змісту якого, окрім традиційних протиріч, додався ще й «нафтовий» фактор, то в Месопотамії міжнародна ситуація була набагато складнішою – Англо-перській нафтовій компанії протистояли дві наймогутніші світові монополії: «Стандард ойл» і «Роял датч-Шелл».

У межиріччі Тигру та Євфрату зіткнулися інтереси більшості великих держав, кожна з яких воліла отримати найбільше переваг за найменші поступки. Росія залишалася основним експортером нафти та нафтопродуктів не тільки в Персію, а й в Османську імперію, тому відкриття й експлуатація месопотамських джерел не входило в її плани. Суперниця Росії по Великій грі, Велика Британія, дотримувалася іншого курсу і докладала чимало зусиль для оволодіння концесією на розвідку й розробку нафти в Месопотамії. Головним її конкурентом стала Німеччина, для якої оволодіння османським «чорним золотом» перетворилося на питання без малого життя і смерті:

економіка з найбільшим споживанням нафти в Європі не мала власних її джерел і цілком залежала від поставок стратегічно важливої сировини від вірогідних противників, у тому числі США.

Збагнувши стратегічну важливість і відчувши переваги від майже монопольного положення в торгівлі нафтопродуктами, Вашингтон і підтримувана ним «Стандард ойл» всемогутнього Джона Рокфеллера нікому поступатися жодною п'яддю нафтоносною ні перської, ні месопотамської пустелі не збиралися. Спочатку в Османську імперію, а потім у Персію ними були направлені відповідні місії Колбі Честера та Моргана Шустера, активну діяльність яких вдалося припинити лише спільними зусиллями практично всіх великих держав Старого Світу.

Після видворення американських шукачів правлячі кола Великої Британії й Німеччини, тепер уже знов головних претендентів на турецьке «чорне золото», зважаючи на неможливість якоюсь однією державою чи підтримуваною нею компанією отримати нафтову концесію на всю Месопотамію, вирішили домовитися. Спільно утворивши Турецьку нафтову компанію, навесні – влітку 1914 року Уайтхолл за допомогою складних комбінацій зумів передати половину акцій підприємства Англо-перській нафтовій компанії та отримати обіцянку від Високої Порти про надання найближчим часом довгоочікуваної концесії на месопотамську нафту. Щоправда, виникненню пожежі Великої війни це зовсім не завадило.

Під час війни найбільших успіхів у боротьбі за нафту Середнього Сходу досягли Велика Британія і Франція, які на дипломатичному фронті зробили справжні прориви. Англо-російська домовленість 1915 року щодо післявоєнного майбутнього Босфору й Дарданелл дозволила Уайтхоллу включити у свою сферу впливу нафтоносну нейтральну зону Персії, а відома угода Сайкс – Піко відкрила шлях Франції до оволодіння Мосулом, потенційно чи не найбагатшу на нафту частину Месопотамії.

Проте після революцій 1917 року в Російській імперії та закінчення в наступному році Першої світової вже, здавалося, ясне майбутнє нафти Близького та Середнього Сходу знов стало туманним. У боротьбу за стратегічно важливу сировину й території району Перської затоки знов втрутилися США, які, як Франція, не тільки висловили бажання на правах союзника отримати свою долю месопотамської нафти, а й замахнулися на святе для Великої Британії – нафту Північної Персії й навіть Закавказзя, чим ускладнили й без того напружену міжнародну обстановку навколо різкого розширення кордонів Британської імперії та деякою мірою загострили болюче питання про виконання Уайтхоллом своїх обіцянок, доволі щедро розданих ним впродовж війни.

Так, зокрема, досягнуті наприкінці 1915 року домовленості між верховним комісаром Єгипту Генри Макмагоном і шерифом Мекки Хуссейном аль-Хашимі щодо формування після війни незалежної арабської держави зі столицею в Дамаску аж ніяк не співпадали зі змістом підписаної роком пізніше угоди Сайкса – Піко й обіцянками Лондону сприяти Парижу у справі встановлення французького контролю у Східному Середземномор'ї, майбутнє якого також було дуже туманним. Згідно з відомою декларацією 1917 року міністра закордонних справ Великої Британії Артура Бальфура в Палестині мав з'явитися єврейський національний осередок, але на яких правах і землях і під чиєю егідою, до кінця так і не було зрозуміло. Отже, існуючі домовленості суперечили одна одній, але ні відмовитися, ні узгодити їх без вирішення «нафтового» питання жодним учасником процесу повоєнної перебудови не уявлялося можливим.

Головний претендент на месопотамську нафту, й уже практично одноосібний володар перської, Велика Британія в ніякому разі не могла допустити підняття на Голанських висотах і Синайському півострові в небезпечній близькості від Суецького каналу прапора будь-якої з великих держав, окрім власного «Юніон Джека». Така турбота була зумовлена тим,

що контроль за каналом дозволяв Уайтхоллу тримати руку на пульсі головної транспортної артерії між Заходом і Сходом, якою доставлялася в Європу, у тому числі саму Велику Британію, окрім безлічі інших товарів, лєвова частина нафти, видобутої «Роял датч-Шелл», «Бірма ойл» і Англо-перською нафтовою компанією. Тому Лондону за будь-що було потрібно якомога довше залишатися хазяїном Близького та Середнього Сходу. Аби так було й у подальшому, восени 1918 року, одночасно з розширенням території, контрольованої англійськими військами, Лондон повів подвійну гру з Парижем і Вашингтоном. Британська дипломатія знов узялася плести тонке, але міцне павутиння системи противаг і взаємного стримування Франції й США за допомогою їх самих.

Таким чином, увібравши в свій вир усі попередні невирішені питання міжнародних відносин, проблема майбутнього нафти Близького та Середнього Сходу за лічені роки перетворилася на справжню «скриню Пандори». Відчинивши її влітку 1914 року, великі держави поринули у ще не бачену світом за розмахом і жорстокістю війну, впродовж і після якої клубок міжнародних протиріч навколо боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту став тільки ще більш заплутаним [283, 125–126; 284, 84–86; 298, 407–409].

* * *

1. Аналіз документів з Архіву зовнішньої політики Російської імперії, інших джерел та історіографії доводить: історія міжнародної боротьби за персько-месопотамську нафту почалася ще на межі XIX–XX століть, коли ще й самої нафти як такої відкрито не було. Цей факт хоча й може показатися дивним, але є беззаперечним. Логіка жорсткої конкуренції між компаніями, політичного й економічного суперництва між великими державами вимагала від кожного учасника боротьби діяти на випередження, іноді більше покладаючись на вдачу, ніж на розрахунок. Як показує аналіз джерел, діючи саме таким чином, англійський концесіонер У. Дарсі у 1901 році здобув у той

час безпрецедентну за розмахом концесію на перську нафту. Підтримуваний Форін офісом і англо-індійським урядом, він не тільки зумів її вберегти від анулювання, як того вимагала Росія, а й, не зупиняючись на досягнутому, вступив у боротьбу за месопотамську нафту, щоправда, не маючи ще жодного відкритого джерела навіть перської.

Однак якщо в Персії, де до змісту англо-російського суперництва та його традиційних протиріч додався ще й «нафтовий» фактор, тривалий час головним і єдиним противником Великої Британії у боротьбі за нафту була Росія, то в Месопотамії міжнародна ситуація була набагато складнішою. У межиріччі Тигру та Євфрату зіткнулися інтереси більшості великих держав, кожна з яких воліла отримати якнайбільше переваг за якнайменші поступки.

2. Головним конкурентом Великої Британії стала Німеччина, для якої оволодіння османським «чорним золотом» стало питанням без малого життя й смерті: економіка з найбільшим споживанням нафти в Європі не мала власних її джерел і цілком залежала від поставок стратегічно важливої сировини від вірогідних противників, у тому числі США. Саме Сполучені Штати, а не Велика Британія чи Росія, на межі першого й другого десятиліть ХХ століття стали головною перешкодою на шляху Німеччині до оволодіння нафтою на Середньому Сході.

Збагнувши стратегічну важливість нафти і відчувши переваги від майже монопольного положення в торгівлі нафтопродуктами, Вашингтон і підтримувана ним «Стандард ойл» всемогутнього Дж. Рокфеллера нікому поступатися жодною п'яддю нафтоносної ні перської, ні месопотамської пустелі не збиралися. Спочатку в Османську імперію, а потім у Персію з-за океану були направлені відповідні місії К. Честера та М. Шустера, активну діяльність яких вдалося припинити лише спільними зусиллями та при сприянні практично всіх великих держав Старого Світу і не без користі для компанії У. Дарсі.

3. Джерела свідчать, що англійці з неперевершеною майстерністю зуміли поставити появу американців на службу своїм інтересам. Після видворення американських шукачів правлячі кола Великої Британії й Німеччини, тепер уже знов головних претендентів на турецьке «чорне золото», зважаючи на неможливість якоюсь однією державою чи підтримуваною нею компанію отримати нафтову концесію на всю Месопотамію, з ініціативи британської сторони вирішили домовитися. Вдало скориставшись загрозою з боку США інтересам інших учасників міжнародної боротьби за персько-месопотамську нафту як об'єднуючим фактором та труднощами Німеччини з реалізації проекту Багдадської залізниці, Велика Британія добилася надання вже одержавленій Англо-перській нафтовій компанії 50% акцій Турецької нафтової компанії, створеної спільно з «Роял датч-Шелл» і «Дойче банк».

4. Поділивши в кінці липня 1914 року ще невідкриту нафту Месопотамії та вирішивши таким чином чи не найгостріше протиріччя англо-німецьких відносин, захистивши родовища в Персії, Уайтхолл, здавалося, був за крок до остаточної перемоги у боротьбі за персько-месопотамську нафту – залишилося лише дочекатися офіційної дозволу Високої Порти на вже обіцяну концесію. Проте, як показав аналіз логіки наступних дій, ні на Вільгельмштрассе, ні на Даунінг-Стріт на мир ніхто не розраховував – всі просто тягнули час, очікуючи на вдалий момент для військового та дипломатичного наступу. В кінці липня 1914 року майже завершені успішно переговори між Великою Британією і Німеччиною про Багдадський мир закінчилися нічим. Невдовзі країни Антанти і Троїстого союзу поринули у полум'я Великої війни, впродовж якої заплутаний вузол міжнародних протиріч з вирішення «нафтового» питання став ще більш затягнутим.

5. Вперше в світовій історіографії відкрито ще одну сторінку в історії Англо-перської нафтової компанії та формування довоєнної «нафтової» політики – обґрунтовано та введено у науковий обіг поняття справа лорда

Мюррея оф Елайбенка. Проаналізувавши британські парламентські дебати та порівнявши почерпнуту інформацію з матеріалами газети «Таймс» і журналу «Петролеум рев'ю» за першу половину 1914 року та інших джерел вдалося з'ясувати: громадсько-політичне цькування загонщика фракції лібералів у палаті громад лорда Мюррея взимку – навесні 1914 року було навмисним. Гучна кампанія мала примусити впливово лорда встати на бік уряду в питанні придбання державою 51% акцій Англо-перської нафтової компанії – конкурента його власної групи нафтових компаній «Мексикан ігл», що й було зроблено. Також вдалося спростувати твердження німецького вченого Г. Хальгартена думку буцімто лорд Мюррей і адмірал Джелліко були натхненниками переводу англійського військово-морського флоту з вугілля на нафту наочно показавши, що справжніми авторами ідеї та втілювачами її в життя стали адмірал Фішер, співвласник «Роял датч-Шелл» М. Семьюел і перший лорд адміралтейства У. Черчилль.

РОЗДІЛ 3. БОРОТЬБА У ПРАВЛЯЧИХ КОЛАХ БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КІНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І НАФТОВА ПРОБЛЕМА

Напередодні та протягом Першої світової війни, не дивлячись на палкі дискусії в британських правлячих колах щодо відпрацювання «нафтової» політики, єдиної лінії так і не було вироблено, як не було і єдиної думки про те, кому з компаній має дістатися нафта Месопотамії. Кожен департамент і міністерство, чутливі до впливу або які самі співчували чи то Англо-перській нафтовій компанії або «Роял датч-Шелл», виходячи із власних інтересів, намагалися ледь не силою схилити інших до прийняття свого бачення майбутнього «нафтової» політики на Середньому Сході. За таких умов британський уряд, який знаходився у значній залежності від «Роял датч-Шелл», але не бажав втрачати англо-перську компанію й тим самим підпадати у цілковиту залежність від англо-голландської компанії, був вимушений вести подвійну гру, як у внутрішній політиці, так і в зовнішній, нікого сильно не підштовхуючи вперед, нікого надто не наближаючи до себе та, головне, нікому не обіцяючи віддати ще невідкриту месопотамську нафту.

Комусь може здатися, що це було звичайне роздоріжжя. Так, можливо, але у той час і в тих обставинах така невизначеність була меншою із двох бід, і те, що вона тимчасова, британський уряд продемонстрував у грудні 1917 року, утворивши до незадоволення багатьох Його Королівського Величності нафтовий комітет на чолі з відомим «нафтовим» ділком і вченим професором Джоном Кедменом. Звісно, що з появою нового комітету застарілі внутрішні суперечки і протиріччя в британських правлячих колах, спричинені тісним переплетінням державних і приватних інтересів у «нафтовій справі», нікуди одразу не зникли, але на шляху до їх вирішення був зроблений великий крок вперед.

Такий захід дозволив Великій Британії першою серед союзників і противників створити єдину профільну адміністративну систему, відповідальну за забезпечення нафтою та нафтопродуктами армії та флоту, воєнно-промислового комплексу.

Першочерговим завданням новоствореного комітету стало налагодження добрих стосунків з великими нафтовими компаніями, головним чином з тими, що входили до групи «Роял датч-Шелл» Генрі Детердінга, який ніколи не приховував своїх намірів оволодіти персько-месопотамською нафтою. Неодмінною його умовою встановлення нових відносин з урядом було, безперечно, лояльне відношення до очолюваної ним компанії якщо не всіх, то, принаймні, значної кількості урядовців, задіяних тим чи іншим чином у «нафтових справах» і, авжеж, бажана ним східна нафта. Тому Кедмен, вбачаючи в компанії Детердінга поки що єдиний надійний засіб знизити катастрофічну нестачу стратегічної сировини, став активно підтримувати чиновників, які виступали за широке співробітництво з «Роял датч-Шелл» й ополчився на тих, хто бачив в англо-голландській компанії прихованого ворога.

3.1. Меморандум Е. Слейда «Про ситуацію з нафтою у Британській імперії» і дискусії навколо нього

Аби перехопити стратегічну ініціативу у конкурентів, постійний член ради директорів і віце-президент Англо-перської нафтової компанії та одночасно спеціальний експерт адміралтейства з питань «нафтової» політики адмірал Е. Слейд, використовуючи доступ до секретної інформації нещодавно створеного ним управління морської розвідки, взявся за

формування довгострокової «нафтової» політики, своє бачення якої він представив Імперському кабінету міністрів воєнного часу у меморандумі «Про ситуацію з нафтою у Британській імперії» від 29 липня 1918 року [130, 202–210].

Щоб краще зрозуміти зміст цього без перебільшення епохального документу, треба перш за все сказати декілька узагальнюючих слів про особистість автора й окремі сторінки його біографії. Народившись 20 березня 1859 року у пересічній, доволі заможній англійській сім'ї вікторіанської епохи (батько – освітянин, а дід – генерал), юний Едмонд, як того можна було очікувати, подорослішавши ступив на шлях служіння Імперії і обрав кар'єру військового – став морським офіцером. Вступивши до лав королівського військово-морського флоту у 1872 році і почавши службу як курсант на п'ятищогловому лінійному кораблі «Нортамбеленд», за три десятки років Слейд пройшов багато тисяч морських миль, на власні очі побачив найвіддаленіші береги заморських володінь Британської імперії і дослужився до призначення у 1902 році капітаном крейсера «Діана». Ставши справжнім морським вовком, за два роки він переходить до кабінетної роботи – у 1904 році його призначають начальником Королівського військово-морського коледжу, а у 1907 році – директором Служби морської розвідки, наступного року йому присвоюють звання контр-адмірала [449].

Трохи пізніше, у 1911 і 1912 роках король Георг V нагородив Е. Слейда двома вагомими та дуже почесними нагородами: орденом Індійської імперії та орденом королеви Вікторії. Отримавши визнання на найвищому рівні, контр-адмірал продовжив служити Імперії. У 1913 році перший лорд адміралтейства У. Черчилль і адмірал Дж. Фішер доручають йому очолити вже згадувану комісію з дослідження перських джерел нафти та виробничих потужностей Англо-перської нафтової компанії з її видобутку та переробки. Не буде перебільшенням зазначити, що не в останню чергу завдяки позитивному експертному висновку комісії Слейда Черчиллю вдалося

переконати уряд в необхідності одержавлення англо-перської компанії. І тому зовсім не випадково, що через декілька років, у 1917-му після виходу у відставку, саме адмірал Слейд і ніхто інший посів крісло віце-президента цього, стратегічно важливого для інтересів всієї Британської імперії, підприємства. І чи міг він, який чи не краще за всіх у цілій імперії був обізнаний у неосяжності нафтових багатств Персії та сусідньої Месопотамії, допустити, щоб конкуренти Англо-перської нафтової компанії захопили їх – авжеж ні.

Звертаючись 29 липня у меморандумі ніби до адміралтейства, а насправді до коаліційного уряду Д. Ллойд Джорджа, Слейд наголосив, що «існує дві точки зору, через які ситуація з нафтою має бути вивчена: стратегія і постачання, причому друге без першого неможливе» [130, 203]. «Впродовж війни нам вдавалося в цілому контролювати мореплавство в світі завдяки контролю над станціями з резервним паливом, вугіллям чи то нафтою, і найважливіше не те, буде чи ні майбутнє за нафтою, а те, чи вдасться нам залишити контроль за паливними станціями за собою в принципі», – зазначив адмірал [130, 203]. «Якщо втратимо це, то половина нашої морської сили зникне, і позиція на морі може стати як ніколи ненадійною», – писав Слейд і продовжував: «І не буде перебільшенням сказати, що наше життя як Імперії багато в чому залежить від нашої спроможності контролювати резерви палива» [130, 203].

У той же час, на переконання адмірала, нафта як паливо за різними показниками у рази була краще за вугілля. «Тому найбільш важливо для нас отримати беззаперечний контроль над настільки великими об'ємами нафти, наскільки можливо», – підкреслив Слейд [130, 203]. На його думку, «цей контроль мав бути абсолютним і позбавленим будь-якого іноземного втручання, бо у противному випадку закордонні інтереси, чесно чи безчесно, відкрито чи таємно, заважатимуть розвитку британських інтересів» [130, 203]. Причин для цього було більш ніж достатньо. Одна з них – «величезні

прибутки у 20–25 фунтів стерлінгів у рік від продажу нафти і нафтопродуктів в імперії, жодну частину яких іноземні компанії, – застерігав уряд віце-президент Англо-перської нафтової компанії, – без запеклого бою полишати не збирались» [130, 203]. «Якщо британський уряд встановить контроль над джерелом чи джерелами постачань у відповідних пропорціях до потреб імперії, існуюча перевага іноземних нафтових корпорацій залишиться в минулому, і в майбутньому ми станемо господарями у власному домі, ким не є зараз», – зазначив він [130, 203]. «Після і тільки після цього стратегічна позиція буде захищена, і ми, здатні зберегти володарювання над світовими морськими комунікаціями у випадку іншої війни, з упевненістю дивитимемось у майбутнє», – наголосив Слейд [130, 203].

За інформацією адмірала до початку Першої світової війни 62,3% від усієї імпортованої Великою Британією нафти приходилося на США, і за 4 роки військового лихоліття ця залежність тільки збільшилася, досягнувши 80%. Іншими словами, якщо слідувати логіці Слейда, на 4/5 безпека Британської імперії була у руках Сполучених Штатів, головного суперника британського лева в післявоєнному поділі здобичі. Проте найбільша небезпека, на його думку, крилася навіть не у стільки у залежності від американської нафти, скільки у спроможності самих США вдовольняти зростаючі потреби Великої Британії у нафти і в подальшому.

У меморандумі віце-президент Англо-перської нафтової компанії звернув увагу на низку песимістичних висловлювань президента «Стандард ойл» і сенаторів щодо перспектив американських нафтових полів. Ще на початку 1916 року секретар з внутрішніх справ представив сенату доповідь, у якій стверджував, що більшість нафтових свердловин досягла піку своєї продуктивності, і значна їх кількість далі буде тільки виснажуватися [130, 204]. І на 1918 рік, експортуючи 20% від загального видобутку нафти і споживаючи нафтопродуктів більше, ніж виробляють, США вже були вимушені підтримувати власні внутрішні резерви стратегічної сировини за

рахунок ввозу 4 мільйонів тонн нафти з Мексики. «І тому цілком логічно буде припустити, що влада Сполучених Штатів не сидітиме склавши руки і спостерігаючи небезпеку, але на цей значний період, приблизно у 10 років, ми маємо бути готові до значного скорочення об'ємів поставок американської нафти, якщо не припинення їх взагалі», – застеріг уряд Е. Слейд [130, 205].

За його інформацією, ситуація в світі з нафтою складалася для Великої Британії далеко не найкращим чином. Розробка перспективних родовищ у Росії у найближчий час не уявлялася можливою через триваючу громадянську війну, а зусилля країн Центральної Європи з налагодження «нафтової справи» на виснажених джерелах Галичини, вочевидь, були приречені на невдачу. Не вселяли оптимізму й румунські нафтові промисли, чия виробнича потужність надалі також могла лише знижуватися і політичний контроль за якими був украй ускладнений. Що стосується Мексики, то, як вважав Слейд, хоча вона й мала на той час величезні розвідані, але ще недоторкані, запаси нафти, левову їх долю, скоріш за все, виборють США. Інші території-джерела нафти, зокрема Британська Бірма й Голландська Східна Індія, мали настільки незначні запаси сировини й об'єми видобутку, що якби працювали лише на ринок Британської імперії, то все одно змогли вдовольнити невелику частину від нагальних потреб, які в майбутньому тільки зростатимуть [130, 206].

За прогнозом адмірала, тенденція на зменшення кількості їздових і тяглових коней, задіяних у господарстві Великої Британії, та збільшення парку моторного транспорту після війни поглиблюватиметься й надалі хоча б тому, що велика частина військових автомобілів невдовзі неодмінно потрапить до рук цивільних, а неспалений кораблями військово-морського флоту об'єм рідкого палива з легкістю згорить у машинах торгового флоту [130, 206].

Як результат, згідно з підрахунками Е. Слейда, існуюче на 1918 рік загально імперське споживання нафти у 10 мільйонів тонн у рік у найближчі 5–10 років мало значно зрости. За його інформацією, така сама ситуація була й у США та Німеччині. Більше того, обидві країни, ще не дочекавшись кінця війни, вже взяли курс на будівництво великого комерційного флоту, який неодмінно потребуватиме багато нафти. Й обидві держави волею й неволею шукатимуть її джерела за кордоном, куди вже спрямували свої погляди стомлені зростаючим нафтовим голодом Франція та Італія та інші європейські країни, за виключенням Румунії та Росії. «Тому ясно як день, що суперництво неодмінно буде ще більш гострішим, і ми маємо зробити все, щоб захистити свої інтереси і не залишитися позаду в запеклій боротьбі», – закликав адмірал [130, 207].

За словами віце-президента Англо-перської нафтової компанії, найбільші нафтові родовища знаходилися у Персії, Месопотамії, Венесуелі, Колумбії та Центральній Америці. Проте, видобуток венесуельської нафти, головним чином, знаходився під контролем «Роял датч-Шелл», а колумбійська та центральноамериканська сировина вже майже повністю потрапила у руки американських компаній, які спрямують її потік на покриття дефіциту на внутрішньому ринку нафтопродуктів у США та країнах Латинської Америки [130, 207–208].

Однак, на думку Слейда, засмучуватися було не час, бо найбагатші в світі джерела нафти знаходилися недоторканими у Персії та Месопотамії [130, 208]. Введення у поточному, 1918-му, році нафтопереробного заводу у Персії мало вивести виробничі потужності перських промислів на рівень Румунії й Галичини разом узятих. У своєму листі до уряду він переконував, що по обидві боки від персько-месопотамського кордону відкрито або доведено існування численних великих нафтових полів, які загальною площею у 360 тисяч квадратних миль, тобто у двічі більше площі

нафтоносних земель у Росії, у майбутньому даватимуть ледь не трохи більше тогочасного видобутку Сполучених Штатів [130, 208; Див. дод. Г].

«Якщо названа оцінка хоч де-небудь близька до правди, то це вже дає право вважати, що держава, яка контролює нафтові землі Персії та Месопотамії, беззаперечно, контролюватиме головне джерело постачання рідкого палива майбутнього», – із знанням справи, як колишній голова королівської комісії з інспектування перських родовищ Англо-перської нафтової компанії, наголосив її віце-президент [130, 208]. «Якщо до цього контролю додати ще й володіння запасами вугілля, то держава володітиме усіма видами заправного палива і у випадку війни всім диктуватиме свої умови судноплавства, – писав він [130, 208]. «Сьогодні ми маємо таку владу завдяки вугіллю, й найголовніше для нашої національної безпеки – не поступитися жодною частиною цього контролю жодній державі», – закликав Слейд [130, 208]. «Тому ми повинні за будь-яку ціну зберегти нашу владу над персько-месопотамською нафтою та іншими, навіть потенційними, родовищами у Британській імперії, – продовжував він, – запобігаючи будь-якому іноземному вторгненню, яким би прихованим воно не було» [59, 208].

Завдяки цьому Велика Британія у випадку війни мала отримати беззаперечні переваги над усіма іншими великими державами. Однак перш ніж їх отримати, британські правлячі кола спочатку повинні були піти на певні жертви і приготуватися до захисту своїх прав від усіх і кожного, принаймні так автор меморандуму застерігав уряд. «Конвенції та угоди – це лише не від чого не захищаючий папір, який легко розірвати», – двозначно висловився Слейд, скоріш за все натякаючи, що від формальних зобов'язань перед Великою Британією легким рухом руки можуть позбутися не тільки її противники, а й вона сама у разі такої потреби [130, 208].

Закликаючи Уайтхолл добитися абсолютної безпеки для Британської імперії оволодінням персько-месопотамської нафти, адмірал водночас застеріг, що як тільки уроки ще триваючої війни забудуться, так скоро

противники знов візьмуться за старе. Аби вберегтися від цього, на думку Слейда, британці мали уважно пильнувати за будь-яким, навіть ледь помітними, рухом суперників і якомога скоріше позбавитися від участі іноземного капіталу у «нафтових справах» імперії. Бо якою б малою частка капіталу не була, його закордонні власники все одно завжди працюватимуть проти інтересів Великої Британії й намагатимуться, у тому числі за рахунок її ресурсів, досягти своєї головної мети – світової монополії на нафту, принаймні так вважав автор меморандуму [130, 208].

Велику загрозу британським «нафтовим» інтересам він бачив у можливому союзі Німеччини і США, поки що ворогах, але які вже почали закидати вудочки один одному щодо спільної боротьби за стратегічну сировину. За інформацією віце-президента Англо-перської нафтової компанії монополію на нафту в Німеччині завчасно отримав створюваний за сприяння Німецького банку нафтовий синдикат, який вже взяв на себе зобов'язання так званої «Німецько-американської нафтової компанії» та нещодавно здобув німецьку долю у румунських нафтових промислах. «Створення зараз такого потужного синдикату ясно показує, що Німеччина добре усвідомлює стратегічну важливість володіння домінуючою позицією у питанні контролю за нафтовими поставками, – писав Слейд, – і ми повинні вжити невідкладних заходів, аби так само захистити нашу позицію» [130, 208–209].

Проте, найбільшу загрозу британським «нафтовим» інтересам він бачив не в ще нествореному «нафтовому» альянсі Німеччині і США, чого в дійсності цілком могло ніколи й не бути. «Головна небезпека крилася у голландському концерні «Роял датч», що мав контрольний пакет в одній з найбільш важливих так званих «британських компаній», – дошкульно писав Слейд, маючи на увазі англійську «Шелл», що входила, нагадаємо, у компанію щиро ненависного ним Г. Детердінга «Роял датч-Шелл» [130, 209]. «Ця компанія таємно торгує нафтою з Німеччиною, але настільки обережно, наскільки потрібно, щоб не потрапити до «чорного списку», і неодмінно

відновить ще більш тісну співпрацю з німецьким синдикатом, тимчасово призупинену через війну», – підкреслив адмірал [130, 209]. Однією з умов такого співробітництва, за його інформацією, була вимога німецької сторони номінувати свого представника із широкими контролюючими повноваженнями у раду директорів «Роял датч-Шелл». У такому разі, якщо Німеччині не вдасться отримати доступ до джерел нафти перемогою у війні, вона все одно обов'язкове намагатиметься це зробити мирним шляхом за допомогою англо-голландської компанії [130, 209].

Виходячи з цього, вважав Слейд, як би не складалася воєнно-політична ситуація, Великій Британії за будь-яку ціну потрібно було не тільки утримати, а й надалі розвивати нафтові родовища в Персії як найбільш важливу передумову для продовження експедиції в Месопотамії. Проведений ним із прискіпливістю кадрового військового аналіз ситуації з нафтою в інших регіонах світу і викладений у меморандумі, вкотре яскраво засвідчив, що альтернативи персько-месопотамській нафті не було, причому не тільки для Великої Британії, а й для інших країн [130, 209]. Тому, на думку віцепрезидента Англо-перської нафтової компанії, нафтова політика Адміралтейства мала полягати в наступному:

«1. Тиснути на уряд для вживання ним більш енергійних заходів для запобігання будь-якої зі сторони ворога шкоди нафтовим родовищам і промислам у Персії. Це є цілком необхідне для успіху у війні.

2. Штовхати вперед наскільки можливо подальшу розробку нафтових земель у Персії і Месопотамії виключно силами британських компаній.

3. Штовхати вперед подальше дослідження та розробку усіх можливих нафтових земель у Британській імперії виключно силами британських компаній.

4. Сприяти та допомагати британським компаніям встановити контроль над якомога більшою кількістю нафтових родовищ в іноземних країнах за тієї умови (аби контроль не отримали іноземці), що видобута нафта буде

продана британським нафтовим компаніям-розповсюджувачам. За допомогою цих нафтових родовищ можна задовольнити наші потреби у мирний час і тим самим приберегти наші власні ресурси на британській території на випадок війни.

5. Виключити з участі у «нафтових справах» Великої Британії всі іноземні компанії у будь-якій формі чи виді, бо така участь буде лише їм допомогою у становленні власного повного контролю і створить величезну небезпеку у будь-якій війні в майбутньому» [130, 210].

Зрозуміло, щоб під словами «будь-які іноземні компанії» Слейд мав на увазі перш за все «Роял датч-Шелл», а замість «виключно британські компанії» слід читати Англо-перська нафтова компанія. Інакше кажучи, тільки компанія, віце-президентом якої він тоді був, могла стати на захист інтересів Британської імперії. І все, що потрібно було від уряду, – лише усунути конкурентів і передати нафтову справу у Персії і Месопотамії виключно їй. До таких, м'яко кажучи, наполегливих побажань, висловлених у приказному тоні, в адміралтействі в цілому віднеслись схвально. Чудово розуміючи, що останнє слово стосовно того, якій англійській «нафтовій» політиці бути, а якій ні, мав вирішувати уряд, перший морський лорд Роберт Уімісс і перший лорд адміралтейства Едвард Гіддіс вже наступного дня після листа Слейда підготували на його підтримку власний меморандум від 30 липня 1918 року [130, 203].

«Адміралтейство прагне звернути увагу Імперського кабінету міністрів воєнного часу на прикріплений важливий і повчальний лист адмірала Едмонда Слейда, і, таким чином, роблячи це, бажає підтвердити у наскільки можливо наполегливій манері всі сформульовані ним загальні принципи і висновки», – йдеться у преамбулі меморандуму адміралтейства до коаліційного уряду [130, 203]. «Викладені у документі положення адміралтейство вважає незаперечними й дивиться на них як на першочергові питання політики і стратегії. Не може бути надто категоричним твердження,

– писали Уїмісс і Гіддіс, – що володіння нами рухомою силою мореплавства – вугіллям – було і є одним з видів зброї, яка упродовж багатьох років, особливо останніх чотирьох, довела свою неоціненність у підтримці морської сили, що тримає на собі будівлю Імперії» [130, 203].

На їх думку, у майбутньому відбудеться поступове заміщення вугілля на нафту, і якщо питання про доступ до її джерел одразу не вирішити, то у такому разі втрата Великою Британією статусу «володарки морів» неминуха, чим неодмінно скористаються не тільки вороги, а й навіть союзники. Аби уникнути такого сценарію розвитку подій, потрібно було встановити контроль над Месопотамією, на чому дуже сильно наполягало керівництво морського відомства. «Зрозуміло, що невдовзі матиме місце дискусія щодо британських цілей у війні, порядок денний якої повинен включати й проблему утримання Месопотамії, й у зв'язку з цим сподіваємось, що це вкрай важливе для країни питання відносно нафтової ситуації не зникне з поля зору», – так у кінці свого меморандуму закликали коаліційний уряд Д. Ллойд Джорджа перший лорд адміралтейства Е. Гіддіс і перший морський лорд Р. Уїмісс, таким чином, повністю підтримавши пропозиції адмірала Е. Слейда [130, 208].

Вже 31 липня, тобто усього через добу, обидва меморандуми лягли на стіл тодішнього секретаря кабінету міністрів М. Хенкі [404, 667]. Ознайомившись із названим листом Слейда й зрозумівши важливість викладеного, він, не гаючи часу, уже наступного дня, користуючись своїм високим службовим положенням, направив листи-звернення до перших осіб держави, відповідальних тим чи іншим чином за зовнішню політику [454, 289].

На думку Хенкі, голова Форін офісу А. Бальфур краще за інших міг пояснити уряду, чому військові операції в Месопотамії потрібно проводити таким чином, щоб зайняти якомога більше потенційних нафтоносних територій. Звертаючись до нього у листі, він підкреслив: «Я пишу, аби

привернути Вашу особливу увагу до меморандуму адмірала Слейда про ситуацію з нафтою в Британській імперії, підписаного першим морським лордом. Я щиро сподіваюся на Вашу здатність прочитати цей лист як найбільш життєво важливий» [454, 289]. Аргументуючи свою позицію, Хенкі зазначив, що «в наступній війні нафта займе місце вугілля в теперішній, а її єдиним потенційним джерелом, який Велика Британія може взяти під свій контроль, є Персія і Месопотамія». «Контроль над цими нафтовими джерелами стає першочерговою метою Великої Британії у війні», – наголосив він [454, 289].

Іншими адресатами Хенкі стали голова коаліційного уряду Д. Ллойд Джордж, перший лорд адміралтейства Е. Гіддіс та інші посадовці. За задумом секретаря кабінету міністрів, вони також мали натиснути на військове міністерство, щоб воно відновило військові операції в Месопотамії [454, 289].

Того самого дня, 31 липня, міністр у справах колоній Уолтер Лонг також підготував і представив на розгляд уряду меморандум «Нафта», у якому виклав своє бачення ситуації з нафтою у Британській імперії. «Трохи більше року минуло з того часу, як мені було доручено зайнятися всіма питаннями, пов'язаними з нафтою та нафтопродуктами, – писав Лонг, згадуючи урядове доручення від 22 травня 1917 року якомога швидше повністю дослідити проблему поставок нафти, – і зараз кабінет міністрів воєнного часу має стислий звіт про прогрес, досягнутий упродовж цього відрізка часу» [129, 238]. Переходячи до викладення змісту зробленого, Лонг, зважаючи на те, що майже всі потреби Великої Британії в нафті вдовольнялися за рахунок імпорту, у якості найкращої ілюстрації успіху навів співвідношення щомісячного споживання стратегічної сировини до її наявних запасів. За його даними, у червні 1917 року загальне споживання нафти було 395 тисяч тонн, а запаси становили 928 тисяч тонн, то через рік співвідношення дорівнювало 476 тисячам тонн і 1 мільйону 531 тисячі тонн

відповідно [129, 238]. Тобто, якщо рік потому у разі повного припинення постачання нафти з-за океану її запасів повинно було вистачити на трохи більше два місяці, то в червні 1918 року, навіть не дивлячись на зріст споживання стратегічної сировини майже на 20%, накопиченого резерву було досить, аби з лихвою вдовольнити потреби країни впродовж трьох місяців.

«Сумлінно підійшовши до виконання покладених на мене обов'язків, аби забезпечити взаємодію між різними департаментами, зацікавленими у вирішенні нафтового питання, я створив нафтовий комітет на чолі з професором Джоном Кедменом, який, – наголосив Лонг, підкреслюючи заслуги Кедмена, щоправда, не забувши й про свої, – використовуючи особисті тісні зв'язки в інших департаментах, вдався до невідкладної, але ефективної дії не допустити припинення поставок» [129, 238]. Окрім цього, Лонг отримав згоду від міністра постачань відправити до Сполучених Штатів сера Фредеріка Блека як спеціального представника з «нафтових» питань, оскільки, на думку міністра у справах колоній, така уповноважена особа, з огляду на залежність від американської нафти, була вельми потрібна. Не зупиняючись на досягнутому, він, за його власними словами, декількома місяцями раніше «продавив» скликання постійно діючої міжсоюзницької нафтової наради, учасниками якої стали США, Франція, Італія і, звісно, Велика Британія. При цьому Лонг наголосив, що англійський «нафтовий комітет діє як постійний секретаріат та майже щоденно радиться з представниками чи офіцерами зв'язку взаємодії союзників» [129, 238].

Проте такі успіхи, які у порівнянні з невдачами попередніх років запросто могли бути розцінені як справжня перемога, на думку автора меморандуму, були недостатніми. «Що стосується нашої власної позиції, то хоча запаси значно збільшилися, я з жалем говорю, що їх рівень продовжує залишатися нижче безпечного», – зазначив Лонг, вважаючи, що зітхнути можна було з полегшенням, якби загальні запаси нафти становили б

мільйонів 500 тисяч тонн [129, 238]. Завдяки цьому Велика Британія могла бути повністю забезпечена нафтою, навіть при збільшенні щомісячного її споживання до півмільйона тонн, на 13 місяців. Тобто протягом цілого року та ще одного місяця Туманний Альбїон був би незалежним від ситуації на морському театрі бойових дій, яка доволі часто складалася не на користь королівського флоту «володарки морів», не раз ставлячи під загрозу безперервність заокеанських поставок стратегічної сировини, яких іноді не вистачало навіть на нагальні та невідкладні потреби оборони.

Однак, на відміну від Е. Слейда, У. Лонг у своєму меморандумі, звертаючи увагу на пошук джерел нафти на Сході, в якості постачальників чомусь назвав Індію, Китай і Єгипет, які самі її імпортували, а про Персію та Месопотамію навіть словом не обмовився, віднісши їх до «інших країн», хоча як міністр у справах колоній прекрасно знав про гостроту міжнародної боротьби останніх років за персько-месопотамську нафту, головним претендентом на яку була Англо-перська нафтова компанія [129, 239]. Більше того, на противагу думки її віце-президента про життєво важливу необхідність позбутися вкрай небезпечної залежності від американської нафти, голова Колоніал офісу думав інакше.

Зовсім не заперечуючи факт залежності, він вбачав у цьому чудовий привід для тісного англо-американського співробітництва у «нафтовій» сфері. «Так як практично весь існуючий тоннаж танкерного флоту знаходиться у володінні Великої Британії та США, ми в змозі, поєднавшись зі Сполученими Штатами, регулювати всю світову торгівлю нафтою», – наголосив Лонг [129, 239]. «З огляду на сучасну нашу залежність від закордонних поставок нафти я вважаю за необхідне доручити імперському комітету з «нафтової» політики, очолюваного лордом (віконтом) Левісом Херкорттом, вивчити в цілому питання та зробити рекомендації щодо нашої майбутньої політики», – зазначив міністр у справах колоній, закінчуючи свій меморандум [129, 240].

Отже, проаналізовані меморандуми представляли два різних, навіть, певним чином, діаметрально протилежних, погляди впливових представників британських правлячих кіл, кожен з яких, відстоюючи свою думку, насправді захищав інтереси широкого кола підприємців, що стояли в нього за спиною. І якщо У. Лонг, виходячи з аналізу його меморандуму, вочевидь навмисно обійшов завжди гостру для англійської політики тему лобіювання, то Е. Слейд по-військовому прямолінійно, не приховано, а, навпаки, демонстративно став на захист Англо-перської нафтової компанії, чийм головним акціонером був британський уряд і яку міністр у справах колоній, судячи зі змісту підготовленого ним документу, впритул не бачив.

І поки в урядових кабінетах розмірковували над обома меморандумами, першим на меморандум Слейда відгукнулося, як і слід було очікувати, адміралтейство. Наступного дня, 2-го серпня, військово-морське відомство представило на розгляд уряду меморандум «Про повідомлені нафтові поля в Месопотамії та частині Персії». У преамбулі документу було зазначено: «Усі наступні судження ґрунтуються на раніше складених німецьких звітах і недавніх доповідях геологів, відправлених Англо-перською нафтовою компанією від імені британської військової влади для дослідження нафтових покладів» [138, 57]. Такий вступ був не випадковий. Аргументуючи у своєму листі необхідність впровадити в життя положення меморандуму Слейда, адміралтейство наочно показало, що поки у Лондоні розмірковують, а Англо-перська нафтова компанія та «люди на місцях» з числа командування експедиційними силами на Середньому Сході намагаються щось роботи самотужки, в Берліні вже збагнули стратегічну важливість нафти та не зволікаючи вдалися до практичних дій з її оволодіння [138, 57].

У меморандумі, супроводжуваному детальною картою Месопотамії та частини Персії з позначеними на ній потенційними родовищами нафти, наголошувалося, що загальна площа нафтоносних полів становить 50 тисяч

квадратних миль. При цьому особливо великі запаси стратегічної сировини таїли в собі надра поблизу містечка Ель Гаяра, розташованому в 50-ти милях на південь від Мосулу – «регіону найбільшої важливості, де місцеві з колодязів глибиною у 30 ліктів одвічно видобувають для своїх потреб нафту хорошої якості» [138, 57; Див. дод. Г]. Також очіувалося, що дуже важливими та багатими були родовища у районі Кіркуку, де поблизу містечок Гаїл і Тіз Керматі щоденний довірний вихід нафти становив 3 і 4 барелі відповідно та між цими двома місцями були численні ознаки наявності нафти [138, 57; Див. дод. Г].

Доволі багато природних показників нафти було по обидва береги річок Тигр і Євфрат, зокрема у містечку Ель Фата, розташований біля якого округ Рамаді-Хіт був досліджений геологами Англо-перської нафтової компанії, вочевидь, таємно від офіційного Стамбулу. Згідно з представленою у меморандумі невеликою витримкою з їх звіту про проведене дослідження, надра округу Рамаді-Хіт були за геологічною будовою такі самі, як у Сполучених Штатах, тобто нафта знаходилася під великим тиском газу, що мало сприятливо відбитися на майбутньому нафтовидобутку. Особливо наголошувалося, що поблизу іншого містечка, Кіфрі, вочевидь, знаходяться великі поклади природного газу та вугілля [138, 58].

Окрім цього, велику увагу у меморандумі адміралтейство звернуло на родовища по обидві боки турецько-перського кордону та на так звані передані території, що відійшли Османській імперії від Перської після проведеного англійцями розмежування 1912–1913 років і на яких зберігала свої права Англо-перська нафтова компанія. Так, зокрема, «вкрай важливим і багатообіцяючим» вважався округ Мендалі-Ханекін, де, як очікували геологи англо-перської компанії, знаходилося «декілька дуже родючих нафтових полів» [138, 58]. Природні джерела та пробурені свердловини біля Чія-Сурх, Майдан-і-Нафтун, Нафт Хана, Абі Гілян свідчили про наявність там величезних покладів нафти [138, 58; Див. дод. Г].

В кінці свого документу адміралтейство, мабуть, для більшої переконливості, навело цитату німецького звіту за 1916 рік про геологічну розвідку покладів нафти на Середньому Сході: «Найбільшою важливістю після приєднання Суецького каналу є оволодіння Месопотамією та особливо південною прикордонною провінцією Туреччини (очевидно, на увазі мається Мосул. – *Д.Л.*) і перськими провінціями Сусіана та Лурістан. Більше того, там, між Каср-і-Ширін у Персії і Керлех у Туреччині з одного боку та містами Хузистан, Ахваз і Рам Хормуз з іншого, знаходяться нафтові колодязі, відомі упродовж тисяч років» [138, 58]. Закінчується меморандум словами, що німецький автор в кінці свого, частково наведеного адміралтейством, звіту переконливо показав величезну важливість нафти як палива майбутнього [138, 58].

Через тиждень попередній меморандум адміралтейства підтримало ще одне військове відомство. 9 серпня командуючий штабом військово-повітряних сил генерал-майор Фредерік Сайкс направив відповідний лист до уряду. У документі він спочатку зазначив, що у найближчому майбутньому авіація стане головним засобом наступу й оборони як на суші, так і на морі, а потім наголосив: «Я не думаю, що перебільшенням буде сказати, що саме від переваги в повітрі у першу чергу залежатиме існування Британської імперії» [132, 249]. «Адмірал Слейд ясно показав у своєму листі, що у Персії та Месопотамії знаходяться найбільші в світі недоторканні ресурси рідкого палива. З огляду на величезну важливість рідкого палива як для авіації, так і для флоту вкрай потрібно зробити кроки з монополізації усіх можливих джерел поставок нафти та мастил», – писав генерал-майор Сайкс [132, 249]. У кінці листа він недвозначно підкреслив: «У подальшому всі нафтоносні землі повинні бути захищені від потенційних ворогів дуже широким поясом території» [132, 249]. Таким чином, військові своє слово на підтримку меморандуму Слейда сказали, тепер черга була за дипломатією.

І хоча на лист Хенкі Бальфур одразу відповів згодою, під час особистої розмови секретар кабінету міністрів помітив невпевненість голови Форін офісу в правильності прийнятого ним рішення підтримати ідею Слейда. Це спонукало Хенкі знов написати Бальфурові якраз напередодні його головної промови щодо цілей Великої Британії у війні. І не дарма. Проголошена головою Форін офісу 12 серпня 1918 року новина про британську окупацію нафтоносних провінцій Месопотамії стала не просто неприємною несподіванкою, а справжнім потрясінням для американців та інших союзників. Від заспокійливих слів Бальфура, що це робиться вимушено та лише для забезпечення водою південних територій межиріччя Тигру та Євфрату, вже зайнятих британцями, їм було не легше [454, 290].

Всі прекрасно зрозуміли, що відтепер головною метою британського лева стала месопотамська нафта, а не вода, хоча й вона також дійсно була потрібна. Правда впливла вже наступного дня: 13 серпня Бальфур звернувся з промовою до голів урядів домініонів, присутніх на розширеному засіданні кабінету міністрів. Перед ними він вкотре озвучив тезу про небажання розширення Британської імперії в результаті війни і, як виключення, вимушеність окупації Месопотамії. Голова Форін офісу зауважив, що ще на початку війни вважав би за «велику невдачу» анексувати Месопотамію, але зараз, у кінці війни, Велика Британія повинна стати її «напрямним духом», навіть якщо межиріччя Тигру та Євфрату формально не анексовано [454, 290].

За словами головного дипломата імперії, причина такої політики полягала частково в тому, що обмежене військове втручання є невідворотнім наслідком ослаблення Туреччини і Росії, та неможливості припущення навіть думку про повернення Месопотамії під арабське чи турецьке володарювання. Проте головна причина крилася в іншому – нафті, якої так не вистачало в Британській імперії і якої, як очікувалось, було так багато в месопотамській пустелі. «Мені байдуже, за якої системи ми збережемо за собою нафту, чи то

за допомогою довгострокової оренди або, можливо, чогось іншого, але для мене зрозуміло одне: важливіше за все для нас те, що ця нафта має бути легкодоступна», – відверто заявив Бальфур на розширеному засіданні уряду [454, 290].

Заслухавши доповідь Бальфура, прем'єр-міністр Ллойд Джордж додав, що сподівається на військові успіхи в Мосулі ще до кінця війни і, якщо Сполучені Штати приймуть мандат на Палестину та одну з німецьких колоній в Африці, то вони мають бути готові визнати британський контроль над Месопотамією [454, 291]. Така ремарка свідчила ні про що інше як кардинальну зміну погляду голови уряду на майбутнє межиріччя Тигру та Євфрату. Адже ще недавно експедиція в Месопотамію ним вважалася непотрібною й лише відволікала сили від Босфору та Дарданелл, а найбільш бажаним призом, точніше, трофеєм, який Велика Британія могла здобути у війні, була Палестина.

Однак, як свідчать архівні джерела, завдяки наполегливості Слейда та його однодумців у британських правлячих колах, не відмовляючись від Палестини, певним чином передивилися свої воєнні цілі. Проект рішення комітету прем'єр-міністрів домініонів Імперського воєнного кабінету щодо Месопотамії полягав у наступному. «Комітет вражений важливістю отриманих урядом меморандумів (GT 5267 і GT 5376) щодо ситуації з нафтою в Британській імперії, підготовлених адміралтейством і начальником штаба військово-повітряних сил, і меморандуму (GT 5313) з таким детальним описом обговорюваних нафтових земель Месопотамії та частини Персії», – було зазначено у документі [139, 193].

«Ці меморандуми хоча й продовжують проходити попереднє вивчення у департаментах, але комітет вважає, що якщо справді є причина повірити у величезну важливість нафтових земель Месопотамії та військові труднощі не надмірні, – зазначалося у постанові уряду, – начальнику Імперського

генерального штабу належить взяти до уваги бажаність подальшого успіху у Месопотамії, включивши всі нафтоносні землі у зону окупації» [139, 193].

Отже, проектом рішення комітету прем'єр-міністрів щодо Месопотамії уряд Великої Британії попередньо постановив: всі нафтоносні території в Месопотамії мають бути окуповані до закінчення бойових дій, бажано без надмірного військового тягара. «Така інструкція допомогла дати остаточну характеристику британській політиці в Месопотамії у воєнний час», – підкреслив у своїй статті В. Ротвелл [454, 291]. Цілком погоджуючись зі словами британського дослідника з Університету Ексетера, тем не менш, треба зауважити, що вже після рішення коаліційного уряду й перемоги Слейда і Хенкі, коли, здавалося, все остаточно зрозуміло й головний напрям нафтової політики, як і її саму, намічено, з'ясування відносин між керівниками бюрократичних структур імперської машини тільки почалося.

Як вірно підмітив Гарет Джонс, письмо Слейда стало каталізатором в довгограючому конфлікті між різними школами мислення в уряді [404, 668]. 12 вересня, тобто через місяць після розгляду документа на засіданні уряду, Ернест Претіман, цивільний лорд адміралтейства, виступив проти підтримання морським відомством листа Слейда. Як з'ясувалося, що не він, ні четвертий морський лорд, відповідальний за поставки матеріалів і спорядження, не бачили лист перед тим, як він потрапив до кабінету міністрів. Проте, як би це трапилось, Претіман, за його словами, все одно був би категорично проти підтримки адміралтейством позначеного Англо-перською нафтовою компанією курсу «нафтової» політики [404, 668].

Проти такого курсу був і нафтовий комітет, звідки в бік Слейда також полетіли гнівні стріли і з яким у віце-президента англо-перської компанії через особливі зв'язки з урядом й без того були натягнуті відносини. Комітет висловив невдоволення тим, що Слейд не порадився перед тим, як відправити лист. Обвинувачуваний, натомість, зазначив, що не зробив цього, оскільки буцімто хтось з співробітників комітету передав таємну інформацію

«Роял датч-Шелл». Керівник ще одного впливового відомства, міністр у справах колоній Лонг, 18 вересня направив першому лорду адміралтейства Гіддісу гнівного листа зі скаргою на поведінку Слейда, недостойну справжнього джентльмена, яка нагадувала, на його думку, гру у крикет не за правилами [404, 668].

Однак сам Гіддіс, ще 17-го, тобто за день до листа Лонга, сам написав у військове міністерство, закликаючи обмежити підтримку меморандуму Слейда в частині, що стосувалася важливості нафти Середнього Сходу для Великої Британії. «30 липня я супроводив до кабінету міністрів воєнного часу лист (GT 5267), написаний адміралом сером Едмондом Слейдом на предмет ситуації з нафтою у Британській імперії. Адміралтейство було запрошено підготувати такий меморандум з точки зору «військових цілей», і саме тому його лист був підтриманий, а сам Слейд був одним із тих, хто мав доступ до експертних висновків щодо нафтоносних округів, які могли бути окуповані протягом кампанії у Месопотамії», – наголосив Гіддіс, явно уникаючи непотрібного йому ототожнення із таким поняттям як «людина Слейда» [131, 22].

«Передивляючись меморандум, я знаходжу, що у ньому є висловлювання, які стосуються спірних питань «нафтової» політики, і вони мають читатися як його особисті твердження від імені Англо-перської нафтової компанії у бік її торговельних суперників, особливо «Роял датч-Шелл», – підкреслив перший лорд адміралтейства, вочевидь, не бажаючи, принаймні відкрито, ставати на бік англо-перської компанії у її одвічній ворожнечі з всемогутнім англо-голландським концерном [131, 22]. «Підтвердження меморандуму першим морським лордом і мною зроблене тільки з тієї точки зору, що нафтоносні округи Месопотамії і Персії мають дуже велику національну важливість для нас», – зазначив Е. Гіддіс, намагаючись відокремити свій погляд на питання від погляду Е. Слейда, але

у той самий час не тільки не заперечуючи, а й навіть ще більше наголошуючи на стратегічній важливості персько-месопотамської нафти [131, 22].

Закінчуючи свій меморандум, перший лорд адміралтейства висловив сподівання, що його «точка зору буде повністю сприйнята усіма, хто отримав справжній меморандум, і що це не буде використано на підтримку інтересів будь-якої нафтової компанії проти інших, оскільки адміралтейство в цьому питанні абсолютно безстороннє» [60, 22]. Не зупиняючись на досягнутому, наступного дня, 18 вересня, голова військово-морського відомства попередив начальника управління морської розвідки Реджинальда Холла, від якого Слейд і отримував секретну інформацію, використану ним при підготовці меморандуму, що, хоча його інтерес до нафти правильний і цілком виправданий, він не повинен перевищувати обсяг повноважень, покладених на очолювану ним службу [404, 668].

Отже, єдиної думки, не кажучи вже про політику, щодо персько-месопотамської нафти у владних структурах, здавалося, не було. Проте, на щастя Англо-перської нафтової компанії, рішення коаліційного уряду по месопотамському питанню вже було, і уся ця внутрішня боротьба змінити намічений курс вже не могла.

На руку Слейдові зіграв меморандум департаменту політичної розвідки Форін офісу «Турецько-німецькі відносини на Кавказі» від 4 жовтня 1918 року, у преамбулі якого підкреслювалося, «що представлений меморандум присвячений суперечці на Кавказі, яка обіцяє бути набагато більш серйозною та у якій британська політика найбільш безпосередньо зацікавлена» [166, 35]. За інформацією британської розвідки, загострення турецько-німецьких протиріч було спричинено намаганням обох країн обіграти одна одну на єдиному геополітичному полі, яке включало не тільки сам Кавказ, а й Месопотамію та Палестину. Піднята німецькою пресою влітку 1918 року антитурецька кампанія яскраво засвідчила, що ділитися завойованим із своїм

союзником Німеччина не збирається, навіть не дивлячись на те, що означені регіони історично знаходилися або були відчутні до турецького впливу.

Неприхована політика Німеччини, спрямована на визнання незалежності кавказьких республік і встановлення з новими державами тісних стосунків, і двозначна газетна риторика про «звільнення Месопотамії та Палестини нашими хоробрими арміями» чи то від англійців або турків, чи, можливо, від них разом узятих, ставили жирний хрест на планах турецьких правлячих кіл відновити, принаймні територіально, стару Османську імперію [166, 35–37].

Більше того, зроблена Німеччиною ставка на підтримку усілякого роду сепаратистських тенденцій і течій на суміжних з ледь дихаючою «хворою людиною Європи» територіях Кавказу та суперечливе співробітництво з більшовиками, за яким, щоправда, крилося просте бажання зберегти за будь-якої влади доступ до кавказької нафти, ставили під сумнів не те що розширення Туреччини, а й навіть її збереження в формально існуючих кордонах. А запізніле запозичення самими турками римського принципу «розділяй та володарюй», доволі успішно впроваджуваного німцями, не приносило бажаних результатів і призводило лише до ще більшого загострення ворожнечі на знов окупованих територіях [166, 35–37].

Проаналізувавши поточну ситуацію, департамент політичної розвідки Форін офісу прийшов до висновку, що «у будь-якому випадку уявляється маловірогідним відправлення Туреччиною її військових на південні fronti проти Англії в порядку захисту стратегічних цілей Німеччини», яка, з огляду на вище наведену інформацію адміралтейства, перш за все переслідувала ціль якнайшвидше оволодіти нафтою Середнього Сходу і ще більше за Велику Британію та Францію потерпала від нестачі стратегічної сировини [166, 40]. Іншими словами, на перському, месопотамському та кавказькому напрямках англійцям вже не протистояв ні, як раніше, єдиний турецько-німецький фронт, ні, тим більш, воєнно-політичний союз їх дипломатій, але

цілі у кожній країні, не дивлячись на це, по великому рахунку, залишилися такі самі.

Однак, як би там не було, навіть зважаючи на висловлювання німецьких газет про вірогідність відмови Туреччини від Месопотамії на користь Великої Британії та схильність Стамбулу до підписання сепаратного миру, обидві країни не тільки продовжували формально знаходитися у стані війни, а й воювали по факту одна проти одної [166, 38–39]. І очевидне небажання турків воювати за інтереси німців зовсім не обов'язково мало перетворитися на небажання воювати з англійцями, які, на відміну від тих самих німців, що називається, не словом, а ділом, уже відторгли Месопотамію, Палестину, Аравію, не кажучи вже про усе ще не забуту Стамбулом історію з Єгиптом. Тому діяти Уайтхоллу треба було негайно, не втрачаючи дорогоцінного часу тієї сприятливої, але дуже мінливої міжнародної ситуації, що склалася на кінець вересня 1918 року в результаті загострення турецько-німецьких протиріч.

Також інформацію для роздуму підкинув і міністр у справах колоній У. Лонг, який наступного дня, 5 жовтня, підготував і представив урядові ще один свій меморандум про нафту, який, у певному сенсі, був продовженням його попереднього, датованого 31 липня [47]. Зовсім не заперечуючи факт нафтової залежності від США, він вбачав у цьому чудовий привід для тісного англо-американського співробітництва у нафтовому бізнесі. Ніби підтверджуючи свою, вкотре повторювану, тезу: «так як практично весь існуючий тоннаж танкерного флоту знаходиться у володінні Великої Британії та США, ми в змозі, поєднавшись зі Сполученими Штатами, регулювати всю світову торгівлю нафтою», – Лонг навів дуже красномовні, хоча й двозначні, цифри [129, 239].

Згідно з його даними танкерний флот Великої Британії був у змозі загалом перевезти 1 мільйон 235 тисяч 932 тонни нафти, США – 392 тисячі 634 тонни, Італії – лише 33 тисячі 494 тонни і Франції – всього 5 тисяч 59

тонн [47, 76]. Тобто танкери під британським прапором перевозили левову частину стратегічної сировини, але транспортована ними морським шляхом нафта була американською. Й можна було справді говорити про вірогідність утворення англо-американського нафтотранспортного союзу, якби не одне «але». Тоннажність англійського танкерного флоту хоча й була величезною у порівнянні з іншими флотами, особливо європейських союзників, але резервів для її подальшого збільшення вже не залишилось. Велика Британія, не дивлячись на всі зусилля з перебудови кораблів і суден різних видів і класів під нафтоналивні, вичерпала можливості свого флоту для зросту об'ємів перевезення нафти, брак якої все одно продовжував відчуватися.

Для покриття дефіциту стратегічної сировини у 155 тисяч 788 тонн необхідних для досягнення мінімального рівня запасів, гарантуючих безпеку, У. Лонг звернувся до уряду США з проханням задіяти додаткові потужності їх танкерного флоту. І судячи з того, що у Вашингтоні погодились надати у найближчі чотири місяці танкери, які здатні перевезти 102 тисячі тонн нафти, щоправда, відмітивши складність ситуації і у них самих, Білий дім мав ще достатньо незадіяного резерву [47, 77]. Отже, Сполучені Штати мали вдосталь не тільки нафту, а й танкерів, і тому навряд Велика Британія, як раніше планував Лонг, могла розраховувати на рівноправність у разі утворення англо-американського нафтотранспортного союзу. Отже, поки нескінчений потік американської нафти у британські резервуари був так само примарний, як і персько-месопотамської, з тією різницею, що остання позбавляла Велику Британію від нафтової залежності від США.

Зваживши все викладене у вище проаналізованих меморандумах і з огляду на доволі сприятливу міжнародну ситуацію та положення на месопотамському фронті, на початку жовтня уряд Великої Британії наказав командуючому експедиційними силами в Месопотамії генералу Маршаллу скористатися перевагою, яку подарувала доля британцям у вигляді послаблення Туреччини внаслідок підписання перемир'я між Антантою та

Болгарією, й спробувати окупувати всі турецькі території на південь від Таурузьких гір [454, 291]. Найближче майбутнє Месопотамії було визначено.

Невдовзі після цього у кабінеті міністрів розглянули меморандум голови комітету з економічної політики та оборони лорда Роберта Сесіла «Вкладення іноземного капіталу у Британську імперію», який за назвою, здавалося, має дуже приблизне відношення до процесу формування англійської нафтової політики, але за змістом присвячений виключно їй.

Розуміючи стурбованість вітчизняних підприємців і військових можливою експансією іноземного капіталу у Британську імперію, підпорядкування закордонними компаніям й без того нечисленних нафтових родовищ, відкритих на її теренах чи сферах впливу, лорд Сесіл наголосив: «У цьому зв'язку слід збагнути, що важливі британські нафтові інтереси, привернуті та зосереджені у підприємствах в іноземних країнах і будь-яка політика, яку ми приймемо, має бути віддзеркаленням відношення іноземних урядів до цих інтересів» [76, 187]. Іншими словами, голова комітету з економічної оборони та розвитку вважав, що британський уряд, формуючи свою політику, як зовнішню, так і внутрішню, повинен, перш за все, виходити з інтересів вітчизняних підприємців, а відносини із закордонними партнерами мають засновуватися на принципі взаємності. Тобто, якщо в якійсь країні інтереси англійського капіталу, чи то у «нафтовій справі» або в інших сферах, утискають, ігнорують, то й, відповідно, політика щодо цієї країни має бути жорсткою, а шлях її підприємцям у Велику Британію, як-то кажуть, замовлений.

Така позиція не тільки найкращим чином відповідала принципам вільного ринку в цілому, а й, зокрема, мала влаштовувати і противників, і прибічників участі іноземних нафтових компаній у виправленні на краще ситуації з нафтою у Британській імперії та їх залучення до розробки родовищ стратегічної сировини на її теренах і у сферах впливу, оскільки й ті й інші отримували такий самий доступ на ринки, у тому числі нафтові, інших країн.

І якщо, наприклад, для Англо-перської нафтової компанії вихід її продукції на ринок Сполучених Штатів був дуже далекою перспективою, то для «Роял датч-Шелл» вже був реальністю. Інша справа, чи можливо було ідею лорда Сесіла, в умовах домінування американських нафтових компаній навіть на британському ринку, не кажучи вже про власний, їх гострих суперечок з англо-голландським нафтовим концерном і неприхованою ворожістю Англо-перської нафтової компанії до них усіх разом узятих, втілити в життя, коли на кону була омріяна персько-месопотамська нафта, міг показати лише час.

А поки що, за словами лорда Сесіла, нафтовий комітет був дуже занепокоєний нехваткою стратегічної сировини у Британській імперії, і представники адміралтейства та міністерства торгівлі у комітеті з «нафтової» політики лорда Херкорта поділяли погляди міністерства у справах колоній, тобто погляди голови Колоніал офісу У. Лонга, які, наскільки можна судити по його вище проаналізованим меморандумам, ще не так давно суперечили розумінню «нафтової» безпеки імперії, принаймні з точки зору керівництва Англо-перської нафтової компанії і особисто Е. Слейда [76, 187].

Однак про те, що з того часу багато води утекло і точка зору міністра у справах колоній на майбутнє англійської «нафтової» політики суттєвим чином змінилася, беззаперечно свідчить його лист, написаний ним у відповідь на меморандум лорда Сесіла. З цього документу, на думку Лонга, не можна було зрозуміти ні «нафтову» політику, ні, тим більше, відношення до неї Колоніал офісу. Тому його голова вирішив за необхідне дати власне стисле пояснення відношення очолюваного ним відомства до піднятої комітетом з економічної оборони та розвитку теми іноземних інвестицій в імперію. «Політика дозволу іноземцям експлуатувати всі наші і без того недостатні нафтові ресурси не дає нам захисту від іноземних ворожих змов і залишає нас мати справу з можливим іноземним контролем упродовж періоду напруги, що передуватиме війні», – зазначив У. Лонг [76, 186]. Іншими словами, на думку міністра у справах колоній, уряд мав бути дуже

обережним, надаючи права на розробку на теренах імперії нечисленних родовищ стратегічної сировини, оскільки ніхто і ніколи не міг гарантувати, що працююча компанія не опиниться під ворожим впливом.

І в цьому погляді Е. Слейда і У. Лонга і справді були як ніколи близькі, проте це зовсім не означало, що перший відмовився від думки про встановлення монополії Англо-перської нафтової компанії у всій Британській імперії, а другий полишив ідею про утворення англо-американського «нафтового» союзу. Процес корегування «нафтової» політики Великої Британії тривав далі.

Таким чином, меморандум адмірала Е. Слейда «Про ситуацію з нафтою у Британській імперії» від 29 липня 1918 року став відправною точкою для формування «нафтової» політики Уайтхоллу. На думку його автора, уряд одночасно з вживанням більш енергійних заходів для запобігання нанесенню ворогом шкоди нафтовим родовищам і промислам у Персії, необхідних для успіху у війні, мав усіляким чином сприяти подальшій розробці нафти у Персії та Месопотамії, причому виключно силами суто британських компаній, позбавлених будь-якого, бодай найменшого, впливу іноземного, а, значить, потенційно ворожого капіталу. І те, що у його меморандумі очолювана ним, Слейдом, Англо-перська нафтова компанія жодного разу, на відміну від усіх інших, так і не була згадана, говорить краще за все не про сором'язливість адмірала чи ще якісь якості справжнього джентльмена, а про те, що саме її і ніяку іншу компанію він планував зробити володаркою усієї персько-месопотамської нафти, яка, не будемо забувати, й без того вже частково належала їй.

На переконання Слейда, потрібно було активно займатися подальшим дослідженням та розробкою усіх можливих покладів стратегічної сировини не тільки у Британській імперії, а й усіляко сприяти та допомагати британським компаніям встановити контроль над якомога більшою кількістю нафтових родовищ в іноземних країнах, але за тієї умови, що видобута нафта

буде продана британським нафтовим компаніям-розповсюджувачам. За задумом адмірала, за допомогою цих закордонних джерел нафти можна було задовольнити потреби Великої Британії у час миру і тим самим приберегти ресурси імперії на випадок війни. До речі, невдовзі таку саму стратегію впровадили у свою нафтову політику Сполучені Штати, які з часом із головного світового експортера стратегічної сировини перетворилися на її імпортера.

На відміну від Е. Слейда, міністр у справах колоній У. Лонг нічого поганого в участі у нафтових справах Великої Британії іноземних компаній у будь-якій формі чи виді не бачив. Більше того, на його думку, викладену ним у меморандумі, підготовленому наступного дня після появи меморандуму Слейда, така участь буде лише на користь імперії. На противагу думки віцепрезидента Англо-перської нафтової компанії про життєво важливу необхідність позбутися вкрай небезпечної залежності від американської нафти, голова Колоніал офісу вважав інакше. Зовсім не заперечуючи факт залежності, він, з огляду на те, що практично весь існуючий тоннаж танкерного флоту знаходився у володінні Великої Британії та США, вбачав у цьому прекрасну нагоду для утворення англо-американського нафтового союзу, який регулюватимемо всю світову торгівлю «чорним золотом».

Поява меморандуму Слейда спричинила розгортання великої дискусії у британських правлячих колах навколо цілого комплексу питань як зовнішньої, так і внутрішньої політики, пов'язаних із проблемою нестачі нафти та нафтопродуктів. Запеклість протиборства між Е. Слейдом і У. Лонгом, які відстоювали два різних, навіть, певним чином, діаметрально протилежних погляди не тільки на шлях поліпшення важкої ситуації з нафтою у Британській імперії, а й на майбутнє британської «нафтової» політики взагалі, яскраво засвідчила, що за їх спинами стояло чимало впливових представників англійського політичного та ділового істеблішменту. І те, що не дивлячись на такі гострі внутрішні суперечки, в

Уайтхоллі усе-таки зважилися на окупацію Месопотамії, означало головне – Англо-перська нафтова компанія в особі її віце-президента Е. Слейда добилася визнання урядом необхідності включити нафтоносні райони Близького та Середнього Сходу у сферу життєво важливих інтересів Британської імперії.

Тому, ставлячись з усією повагою до думок Дж. Гарет Джонса і В. Ротвелла та інших представників історіографії, дозволимо собі не погодитись з їх висновками про відсутність у Великої Британії «нафтової» політики у кінці війни та тривалий час після неї. Вище наведені документи, рішення уряду щодо окупації нафтоносних територій на Близькому та Середньому Сході та офіційні коментарі до нього яскраво свідчать про зворотне. Окрім цього, у ніякому разі не заперечуючи заслуг М. Хенкі й в цілому погоджуючись з високою оцінкою його діяльності в наведеній англійській історіографії, треба зауважити, що не він, а Е. Слейд визначив головний напрям суперечливої зовнішньої політики та колоніальної Великої Британії у Персії та Месопотамії. Бо не Хенкі, а він підготував меморандум «Про ситуацію з нафтою у Британській імперії».

Отже, й заслуга в тому, що положення цього меморандуму були прийняті урядом Великої Британії за основу стратегії «нафтової» політики на Середньому Сході, також належить не лише Хенкі, який, зі свого боку, безперечно доклав для цього великих зусиль, а й керівництву Англо-перської нафтової компанії, адміралтейства та командуванню військово-повітряних сил, які усіляко підтримали починання Слейда [281, 41–67; 305, 56–58].

3.2. Меморандум Е. Монтегіо «Умови перемир'я з Туреччиною» і окупація британцями Месопотамії

Після наказу військовим окупувати Месопотамію для британської зовнішньої політики вже не було шляху назад. Одночасно з військовими в

наступ пішла й дипломатія. З початком третьої декади жовтня в невеличкому портовому містечку Мудрос, що знаходилося на острові Лемнос в Егейському морі, розпочалися англо-турецькі консультації щодо перемир'я, у вдалому завершенні яких була зацікавлена кожна зі сторін [249, 64; 454, 291]. Уайтхолл бажав зберегти за собою ініціативу у вирішенні майбутнього османських володінь і якщо не зіграти насправді роль своєрідного захисника «хворої людини Європи», то, принаймні, так представити справу туркам, аби ті віддячили як слід і ні з ким більше не дружили. Диван, у свою чергу, хоча й розумів гру противника, але зробити нічого не міг. У випадку остаточної військової поразки, яка була необоротною у випадку подальшого опору, можна було втратити все взагалі, а так зберегти хоч щось. Установленням особливих відносин з Великою Британією Туреччина сподівалася хоч якимось обмежити територіальні зазіхання США і Франції, апетити яких не давали спокою ні Лондону, ні Константинополю.

У зв'язку з усім цим міністр у справах Індії Монтегю 24 жовтня підготував і представив на розгляд кабінету міністрів меморандум «Умови перемир'я з Туреччиною», в якому, пишучи від імені Індійської імперії, виклав не тільки своє власне бачення того, яким чином мають пройти англо-турецькі переговори та чого Британська імперія повинна на них досягти, а й продемонстрував так і неподолані суперечності між Лондоном і Делі щодо питання майбутньої долі територій уже фактично колишньої Османської імперії [63, 103–104].

Починаючи меморандум, Е. Монтегю зазначив, що у вівторок увечері 22 жовтня він отримав з Форін офісу копію телеграми, датованою таким самим днем англійським послам у Парижі, Римі та Вашингтоні, з інформацією для них про інструкції, отримані адміралом для ведення з Туреччиною переговорів про перемир'я. «Це єдина офіційна інформація, надана мені», – з ледь прихованим незадоволенням наголосив міністр у справах Індії [63, 103]. Однак, за його словами, навіть з цього джерела він

зрозумів, що адмірала уповноважили вести переговори лише про перемир'я, а не мир, оскільки, згідно з рішенням британського кабінету міністрів від 21 жовтня, «мир з турками не може бути нами укладений без згоди з нашими союзниками» [63, 103].

«Я сподіваюсь, кабінет міністрів пробачить мені поданий на розгляд меморандум, оскільки я не можу повністю виконувати покладені на мене обов'язки перед урядом Індії чи урядом Великої Британії, якщо я не допущений до необхідної інформації, без якої неможливо для мене представляти їм на розгляд погляди та думки, життєво важливі для Індійської імперії», – зазначив Е. Монегю, протестуючи проти фактичного недопущення його до процесу формування підґрунтя й умов англо-турецьких переговорів [63, 103]. «Коли представників Індії запросили увійти до кабінету міністрів воєнного часу, було публічно проголошено, що через міністра у справах Індії або представників, обраних віце-королем, з Індією будуть консультуватися та її інтереси будуть захищені по закінченню бойових дій з воюючими сторонами. І це запевнення було повторено у повідомленні, яке прем'єр-міністр передав серу Сатієнда Сінба, аби той переказав віце-королю», – писав Монтегю, нагадуючи хазяїну резиденції на Даунінг-Стріт, 10 про дану ним обіцянку, час виконання якої настав [63, 103].

На думку голови Індія офісу, «індійські інтереси незаперечні та не можуть бути знехтувані». «Кабінет міністрів не може, я думаю, обійтися без інформації стосовно того, якою є індійська точка зору на процес мирних переговорів з Туреччиною, – підкреслив він [63, 103]. «Військові зусилля Індії зараз повністю зосереджені проти турецького ворога, набрані війська під командуванням генерала Алленбі та генерала Маршалла принесли можливість миру з Туреччиною, не кажучи вже про стосунки між Туреччиною, Персією, Афганістаном і великими частинами населення Індії, що мають спільну віру, тому укладанню миру з Туреччиною мають передувати необхідні приготування, які робить уряд Індії, дивлячись у

майбутнє», – наголосив Е. Монтегю, дипломатично даючи зрозуміти Лондону, що без людських і матеріальних ресурсів «перлини у короні Британської імперії», англійські стратеги нізащо й ніколи не змогли б навіть наблизитися до перемоги навіть над Туреччиною, не кажучи вже про Німеччину та Австро-Угорщину [63, 103].

Зважаючи на це, він вирішив за потрібне представити від імені англо-індійського уряду міркування щодо наміченого перемир'я з Туреччиною, висловивши при цьому сподівання, що його зауваження будуть не тільки почуті та взяті до відома, а й «всупереч посланим адміралу інструкціям стануть знов приводом передивитися ситуацію в цілому» [63, 103]. «Війна між Туреччиною та Великою Британією поставила мусульман Індії в дуже серйозне і важке становище. Вони були змушені гармонізувати мусульманський принцип покірності будь-якій світській владі з мусульманським догматом релігійної відданості їхньому халіфу, султану Туреччини», – говорячи про важливість релігійної складової у турецько-індійських відносинах, зазначив міністр у справах Індії у своєму першому зауваженні щодо змісту отриманих адміралом інструкцій [63, 103].

На його стійке переконання, нічого не могло бути гірше того, що Велика Британія, вимагаючи від Німеччини та Болгарії беззастережної капітуляції та навмисно ставлячи перед Австро-Угорщиною завідомо нездійсненні умови, підштовхуючи її імперію до падіння, буде мати компромісний мир з Туреччиною. «У цих обставинах є одна-єдина азійська держава, яка не заслуговує на милість союзників і чий наскрізний вплив розповсюджується майже на цілу Північну Азію», – писав Е. Монтегю, вочевидь, маючи на увазі Османську імперію чи, принаймні, те, що від неї залишилося у догораючому полум'ї Першої світової війни [63, 103–103b]. Іншими словами, він закликав раз і назавжди покінчити з Туреччиною як фактором міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході, який великі держави завжди вільно та невольно були вимушені враховувати,

щоправда, доволі часто намагаючись використати «хвору людини Європи» одна проти одної.

У другому зауваженні голова Індія офісу зазначив, що «переговори з Туреччиною зовсім не мають означати сепаратного обговорення перебудови її території окремо від загальної перебудови світових територій, яка має стати результатом мирної конференції» [63, 103b]. На думку Е. Монтегю, у противному випадку британська зовнішня політика могла зробити таку саму помилку, яку допустила німецька у Брест-Литовську. «Якщо турецькі проблеми не розглядати у світлі німецьких, австрійських і болгарських проблем, то апетити наших союзників стануть ще більш неконтрольовані, і ми матимемо не вигідну позицію у порівнянні з Америкою чи, що ще гірше, через страх погіршення нашого положення у порівнянні з Америкою, ми змушені будемо віддати туркам так багато, що безповоротно порушимо принцип безкомпромісного миру з ними», – застеріг він своїх колег, закликавши їх не повторювати помилок Німеччини та не ставити самих себе у питанні умов миру з Туреччиною у залежність від думки Сполучених Штатів [63, 103b].

Вважаючи, що війна дала Великій Британії чудову можливість вирішити Східне питання на користь собі, особливо не прислухаючись до думок вчорашніх суперників, сьогоднішніх союзників, а завтра знов суперників, Е. Монтегю закликав уряд бути дуже обережним у відпрацюванні умов майбутнього миру. Найбільшу небезпеку інтересам імперії він бачив у тому, що союзники, виходячи зі своїх інтересів, об'єднуються та спільно вимагатимуть згоди Великої Британії вирішувати проблему поділу «османської спадщини» та проблему післявоєнного устрою в Європі як два окремих питання.

У такому випадку, наприклад, Франція, замість того, щоб обирати між, з одного боку, Саарським кам'яновугільним басейном і демілітаризацією рейнської зони і, з іншого – Мосулом і Сирією, отримає чудову нагоду

отримати усе разом, причому за це нічим особливо не поступившись тій самій Великій Британії, оскільки взаємозамінність питань і взаємний обмін поступками між європейськими та азійськими справами суперечив би досягнутим домовленостям. Ще цікавішою ситуація була з США, які, тривалий час займаючи нейтралітет і різними шляхами непогано заробляючи на війні, дочекавшись взаємного виснаження противників, могли з легкістю обійти своїх суперників, в тому числі у вирішенні Східного питання.

Стосовно третього зауваження, автор меморандуму зазначив, що, наскільки йому відомо з засідань уряду, головний принцип будь-якого перемир'я мав полягати у тому, щоб переможець наполягав на прийнятті переможеною стороною таких умов, які б більше ніколи не дозволили їй відновити бойові дії. У противному випадку, у разі відхилення умов перемир'я повинно було вважатися нічим іншим як причиною та приводом для продовження війни. З огляду на це, як вважав Е. Монтегю, Велика Британія, зважаючи на її воєнно-політичну й економічну перевагу, просто не мала права поступитися Туреччині ні в чому, особливо в питанні майбутнього окупованих обома сторонами територій. Зважаючи на те, що, за його інформацією, за урядовими інструкціями адмірал мав вимагати від турецької сторони менше того, на що британська могла з легкістю розраховувати, він вважав за потрібне дещо прояснити [63, 103b].

У зв'язку з цим міністр у справах Індії поставив перед урядом цілу низку запитань, які, вочевидь, хвилювали не тільки його, а й багатьох інших представників «середньосхідного угруповання», в тому числі невгамовного лорда Джона Керзона – ярого прибічника наступальної зовнішньої політики, який у той час, займаючи посаду голови таємної ради, тобто був так званим «міністром без портфеля», активно опікувався міжнародними відносинами. «Я помиляюся, говорячи що Алеппо був точно обіцяний арабам і що ми не в змозі виконати цю обіцянку, поки турки не дозволять нам окупувати місто? Я помиляюся, допускаючи, що якщо Туреччина, приймаючи перемир'я на

умовах, які кабінет міністрів визначив як дуже важливі, залишить в окупації Мосул, і чи я помиляюся, вважаючи, що Мосул був визволений з турецького правління?» – запитував англійський уряд голова Індія офісу, нагадуючи про не так давно дані обіцянки та необхідність їх хоч якось виконувати, аби уникнути зворотного удару піднятої британцями хвилі національно-визвольного руху арабів, курдів та інших народів, колись підкорених Османською імперією [63, 103b]. «Наші відносини з мусульманами, з арабами, з індійцями будуть у серйозній небезпеці, якщо турецький прапор залишиться майоріти в Іраку та Туреччина не буде розбита», – наголосив Е. Монтегю, закликаючи до відторгнення Месопотамії від занепакої Османської імперії [63, 103b].

І хоча він у своєму меморандумі жодного разу так і не згадав про месопотамську нафту, його погляди як неможна більше відповідали інтересам Англо-перської нафтової компанії, а думки невільно додавали аргументів позиції Е. Слейда. Месопотамію потрібно було, окупувати зважаючи не тільки і не стільки на нафту, скільки на воєнну-політичну ситуацію на Близькому та Середньому Сході в цілому та в самій Туреччині зокрема.

Того самого дня, 24 жовтня, коли міністр у справах Індії підготував і представив вище проаналізований меморандум «Умови перемир'я з Туреччиною», департамент політичної розвідки Форін офісу також представив свій меморандум «Особистості у новому турецькому уряді» [125, 147–148]. Виходячи з глибокого аналізу вподобань, особливостей характерів і кар'єрного зросту нових членів Дивану, їх особистих якостей, розвідники прийшли до висновку, що переважна більшість призначених міністрів, у тому числі голова зовнішньополітичного відомства Туреччини Ріфаат-паша, «є люб'язними нікчемами» і покладатися на них було б грубою помилкою. Зважаючи на це, активізація в Малій Азії суперників британського лева була лише справою часу [125, 147].

І в тому, що буде саме так і не інакше, англійцям підказував не лише величезний історичний досвід участі у витонченій боротьбі європейських дипломатій на берегах Босфору і Дарданелл, а й все зростаюча активність «новачка» у Східному питанні – Сполучених Штатів, які, відчуваючи невідворотне наближення часу мирних переговорів, у тому самому жовтні представили світові офіційне тлумачення «14 пунктів» В. Вільсона від 8 січня 1918 року. Згідно з коментарями Білого дому до висловлених хазяїном Овального кабінету пунктів (яких, до речі, насправді вже було набагато більше, оскільки 11 лютого і 4 липня він проголосив ще по чотири, а потім 27 вересня останні п'ять) під відмовою від «таємної дипломатії» слід було розуміти анулювання таємних договорів, укладених без участі США, і повну реконструкцію міжнародних відносин, якими, за оцінкою департаменту політичної розвідки Форін офісу, президент Вільсон так багато опікувався. Іншими словами, США, не встигнувши до поділу світу до початку Першої світової війни, вирішили надолужити втрачене по її закінченню. Дуже настійливо запропонувавши у різному ступені знесиленим великим державам Європи впровадити принцип «відкритих дверей» у міжнародні відносини, Сполучені Штати фактично поставили питання про перебудову світу для себе і під себе.

Так, зокрема, третій пункт про свободу торгівлі передбачав чесну та добросовісну домовленість з питання розподілу сировини. І в тому, що чи не головна увага компаній США, особливо «Стандард ойл», буде прикута до проблеми експлуатації персько-месопотамської нафти, спроби американців оволодіти якою у 1908–1914 роках європейці вже відбивали, віце-президент Англо-перської нафтової компанії Е. Слейд жодної миті не сумнівався, не втомлюючись переконувати в цьому й без того занепокоєний англійський уряд [130, 205]. В Уайтхоллі чудово усвідомлювали, що за пропагованою Білим домом свободою торгівлі крилася вже знайома доктрина «відкритих дверей», крізь які, образно кажучи, американці планували увійти у ще не так

давно заповідні, закриті від стороннього ока, місця імперій Старого Світу, що приховували в собі багаті ресурси, в тому числі нафту.

Тому англійці, розуміючи, що затягувати справу з Туреччиною більше не можна, а турки, зважаючи на те, що кращої нагоди вже не буде, 30 жовтня 1918 року біля Мудроса, на борту крейсера «Агамемнон» підписали перемир'я, при цьому морський міністр Рауф-бей тричі запитував адмірала Кальтопа, чи збирається Велика Британія дотримуватися погоджених умов, і тричі отримував позитивну відповідь [249, 64; 454, 291]. Принциповою для турецької сторони стала умова про оточення і здавання в полон її гарнізонів, розташованих на арабських територіях, виключно англійським військам. Султан, не визнаючи самопроголошеного правителя Хіджазу та побоюючись жорстокої розправи арабських повстанців над військами турецьких гарнізонів, сам, так би мовити, відкрив шлях англійцям в глиб країни. Від такої вимоги Туреччини, дуже схожої на подарунок, Велика Британія просто не могла відмовитися.

Уже наступного дня, коли договір мав вступити в силу, генерал Маршалл, не отримавши відповідних інструкцій, а лише почувши про укладення перемир'я, одразу віддав наказ окупувати весь Мосул. І хоча того самого дня, 31 жовтня, заступник головного політичного офіцера Арнольд Вільсон, виправдовуючись перед Форін офісом, відправив пояснювальну телеграму: самостійний крок, зроблений ним і Маршаллом, прискорив здачу в полон гарнізону Алі Іхсана, який поки що робити цього не збирався [454, 291].

Справа полягала в тому, що турки, допустивши англійців у Мосул та інші території, самі йти з них не збиралися. У кращих традиціях східної дипломатії вони, скоріш за все, планували використати англійців як щит для захисту себе та своїх володінь від національно-визвольного руху арабів і курдів та широкої інтервенції американців і французів. Отже, ініціатива Маршалла певним чином сплутала туркам карти й, хоча додавши клопоту

британській дипломатії, позбавила сумної долі англійців стати заручниками відкритої арабо-турецької ворожнечі. Як раз у день підписання Мудроського перемир'я Форін офіс офіційно поставив Францію перед фактом окупації Великою Британією обіцяного їй Мосулу й сповістив про необхідність передивитися угоду Сайкс – Піко [249, 66; 426, 137–139].

Таким чином, відчуваючи близьку і неминучу загибель «хворої людини Європи» у полум'ї війни, коаліційний кабінет міністрів Великої Британії, йдучи на зустріч настійливим вимогам-побажанням віце-президента Англо-перської нафтової компанії Е. Слейда, у вересні 1918 року, після запеклих дебатів, прийняв непросте рішення про повну окупацію Месопотамії та, звісно, багатого нафтою Мосулу, що й було невдовзі успішно здійснено протягом наступних двох місяців. Відторгнувши цю територію від Османської імперії й фактично включивши її у сферу власної імперії, Велика Британія продемонструвала своїм і союзникам, і противникам тверді наміри залишити нафту Месопотамії за собою.

Завдяки меморандуму міністра у справах Індії Е. Монегю, прийнятому урядом місяць потому і який фактично став планом дій для британців у Туреччині, справжня позиція Уайтхоллу в питанні поділу «османської спадщини» стала зрозумілою. Війна не сьогодні-завтра мала скінчитися, й той, хто захопить більше територій, безперечно, матиме більше козирів у післявоєнній дипломатичній грі з поділу здобичі. Так було із Мосулом, цінність якого була всім зрозуміла – нафта, але ніхто, у тому числі англійці, точно не знав, де вона і скільки її, хоча насправді, судячи з аналізу змісту англійських карт 1914 і 1918 років, – це було далеко не так і на Уайтхолл-Гарденс, 2 непогано знали на місцях розташування ще не відкритих покладів стратегічної сировини [Див. дод. А–Г]. Та все б нічого, якби не «нещасна» угода Сайкс – Піко, завдяки якій Франція отримала економічні преференції на більшій частині всіма бажаного турецького вілайєта. Звісно, що Велика Британія так просто це залишити не могла [281, 67–75].

* * *

1. Єгипетська проблема та Індійський національний конгрес, заворушення у Південній Африці та розбудова єврейського національного осередку в Палестині, надання незалежності арабам і курдам, майбутній статус Константинополю і Проток, Кавказ і Середня Азія, окупація Персії та Месопотамії і чергова війна в Афганістані, нарешті, загострення одвічного ірландського питання – ось стислий, далеко невичерпний перелік проблем, які як розпечені, тліючі жарини загрожували спалити ущент будівлю найбільшої імперії, що коли-небудь бачив світ. І в цій напруженій атмосфері, царючій на Даунінг-Стріт, 10 і на Уайтхолл-Гарденс, 2, поява влітку 1918 року меморандуму віце-президента Англо-перської нафтової компанії Е. Слейда «Про ситуацію з нафтою у Британській імперії» для багатьох представників британських правлячих кіл стало початком епохи прозріння.

2. Як свідчить аналіз документів з Національного архіву Великої Британії та Північної Ірландії, меморандум Слейда спричинив розгортання в англійському політичному та ділового істеблішменті великої багаторічної дискусії навколо цілого комплексу проблем як із зовнішньої, так і внутрішньої політики, пов'язаних із проблемою нестачі нафти та нафтопродуктів. Запеклість протиборства між Е. Слейдом і міністром у справах колоній У. Лонгом і їхніми впливовими прибічниками, які відстоювали два різних, навіть певним чином діаметрально протилежних, погляди не тільки на шлях поліпшення важкої ситуації зі стратегічно сировиною у Британській імперії, а й на майбутнє британської «нафтової» політики взагалі, яскраво засвідчила, що важливість і значущість піднятого адміралом питання про встановлення виключно британського контролю над родовищами персько-месопотамської нафти.

3. Той факт, що, не дивлячись на гострі внутрішні суперечки, Уайтхолл усе-таки зважився на окупацію Месопотамії та розширення своєї військової присутності у Персії, говорило не стільки про перемогу Англо-перської

нафтової компанії в особі її віце-президента Е. Слейда над «Роял датч-Шелл» і особисто над ненависним йому Г. Детердінгом, скільки про визнання англійським урядом нагальної необхідності безпосередньо включити нафтоносні райони Близького та Середнього Сходу у сферу життєво важливих інтересів Британської імперії. Більше того, це означало, що напрям народжуваний світовій «нафтовій» політиці, принаймні, у Східній півкулі, задаватимуть не з берлінської Вільгельмштрассе, французької Ке д'Орсе, римської Консульти та навіть не на Капітолійському пагорбі, а в англійському Уайтхоллі. І важко уявити, за яких обставин і через які причини британці могли відмовитись від боротьби за таку перевагу та посправжньому командну позицію.

РОЗДІЛ 4. «НАФТОВИЙ» ФАКТОР І ПОВОЄННА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

До початку Першої світової війни французькі правлячі кола практично не опікувалися пошуком безпечних та достатніх джерел нафти ні у власній імперії, ні, тим більше, у чужих, і майже весь потрібний об'єм стратегічної сировини купували у США, Росії, Голландії та інших. І невдовзі дуже дорого за це заплатили і в буквальному, і в переносному сенсі цього слова. Нафтовий колапс за останні два роки війни буквально паралізував країну. Пального, мастил та інших нафтопродуктів, не дивлячись на жорсткі обмеження для населення й невоєнних підприємств, все одно не вистачало. У цьому плані, Франція була ще в гіршому становищі, ніж Велика Британія.

Париж платив за довоєнні прорахунки. Більшість вітчизняних нафтопромисловців менше за всіх турбувалися про оволодіння власними джерелами сировини, хоча, нагадаємо, саме французька експедиція Ж. де Моргана у 1892 році підтвердила наявність на турецько-перському кордоні потенційних нафтових родовищ, і саме до банкірського дому паризьких Ротшильдів у 1904-му Дарсі звернувся за грошима для розвитку своєї перської концесії. Однак замість участі у ризикованих проектах у далеких територіях вони надавали перевагу імпорту нафти й нафтопродуктів з США і тривалий час інвестували в російські промисли на Кавказі. Проте, продаж французькими Ротшильдами незадовго до війни групі Детердінга своїх «нафтових» активів у Росії остаточно поставив крапку й на цій справі.

Тому «нафтовий» комітет Франції на чолі з Генрі Беранже, навчений гірким досвідом війни, не чекаючи кінця війни, 2 листопада 1918 року направив голові кабінету міністрів Франції Жоржу Клемансо меморандум про ситуацію з нафтою у Французькій імперії. У документі йшлося про катастрофічну нестачу нафти у всіх сферах господарства, що загрожувало

існуванню самої будівлі імперії. На думку комітету, якщо не повністю виправити, то, принаймні, набагато покращити ситуацію можна було за рахунок відкриття та розробки родовищ на Близькому та Середньому Сході. Далеко не останню роль у народженні цієї ідеї та остаточному оформленні її в меморандум Беранже зіграв представник нафтової компанії «Роял датч-Шелл» у Франції, «нафтовий» ділок із світовим ім'ям Калуст Гюльбенкян [184, 1111].

Тонкий знавець у великих нафтових справах запропонував відтворити організовану до війни англо-німецьким капіталом Турецьку нафтову компанію, авжеж, разом із збереженням його відомих 5 % участі, у якій місце Німеччини мала зайняти Франція. Окрім цього, за більш пізньою інформацією британських дипломатів, після Комп'єнського перемир'я група Детердінга запропонувала уряду Клемансо співробітництво в нафтових підприємствах, які мали дістатися Франції в Румунії та Месопотамії, й у подальшому на цьому дуже наполягала [184, 1103–1105; 249, 67]. У свою чергу «Роял датч-Шелл» зобов'язувалася повністю вдовольнити зростаючі потреби французького нафтового ринку, з якого, таким чином, мав бути витиснутий американський нафтовий гігант «Стандард ойл» Джона Рокфеллера, й через встановлену монополію відкрито шлях до якщо не всієї омріяної нафтоносною месопотамської пустелі, то, принаймні, її великої частини, контрольованої Парижем. Проте, аби так сталося, потрібно було зробити дуже багато, в тому числі вмовити самих французів, потім англійців і, нарешті, нейтралізувати американців, що все разом здійснити було майже неможливо.

4.1. Позиція Уайтхоллу в питанні поділу «османської спадщини»

Між тим, Беранже, не гаючи часу, вже 15 листопаду відправився до Лондону, де протягом усього наступного тижня проводив завчасні

консультації з міністром з нафтових справ Великої Британії Уолтером Лонгом, під час яких висловив настійливі побажання Франції щодо передачі їй, у якості вдячності за великий вклад в спільну перемогу над ворогом, німецької долі в Турецькій нафтовій компанії [249, 67; 426, 137–141]. Однак, виходячи з результатів консультацій, можна припустити, що, окрім загальних завірень обов'язково враховувати позицію Франції і захищати інтереси Великої Британії, Беранже від Лонга так нічого більше й не почув, хоча це й зрозуміло. Жоден не мав достатніх повноважень, щоб вирішувати щось важливе, обидва зондували ґрунт для майбутніх переговорів на більш високому рівні.

Тим часом у департаменті політичної розвідки Форін офісу йшла, без перебільшення, титанічна робота з відпрацювання умов миру з Туреччиною та розбудови системи міжнародних відносин на теренах її колишньої імперії під проводом Британської, результатом якої стала поява 21 листопада об'ємного меморандуму «Угода з Туреччиною та Арабський півострів» [163, 14]. На двадцяти трьох сторінках, не враховуючи ґрунтовних пояснень до детальних карт досліджуваного регіону, був представлений глибокий аналіз не тільки існуючої на той час ситуації на Близькому та Середньому Сході, а й історичні підвалини та передумови її складування і, головне, цілі британської зовнішньої політики, методи та засоби їх досягнення [163, 14–31]. Тому за змістом меморандум поділений, відповідно, на три великі частини: «Зобов'язання», «Побажання» та «Політика».

На початку документу було наголошено, що ще до війни «майже всі незалежні арабські правителі в цьому регіоні вже увійшли в постійні відносини з урядом Його Величності чи зробили це в подальшому, і ці стосунки повністю в інтересах Великої Британії, і найменш бажано, щоб їх питання було піднято для обговорення будь-якою іншою державою» [163, 14]. Що стосується домовленостей, угод, договорів, конвенцій, укладених з Туреччиною та Росією, у тому числі щодо Проток, то всі вони з різних причин

і обставин, але незалежних від Великої Британії, вважалися втраченими силу дії, але за взаємної згоди сторін могли бути відновлені. Однак це зовсім не означало, що Велика Британія відмовилася від своїх інтересів (у самому широкому розумінні цього слова) ні в Туреччині, ні в її колишніх володіннях на Близькому та Середньому Сході. У зв'язку з цим у меморандумі було окремо зазначено, що «уряд Його Величності не зобов'язаний від будь-яких вже існуючих прав, відносин, пільг та інших інтересів, політичних чи економічних, в цьому регіоні (як-то територіальні володіння, протекторати, капітуляції, концесії, приналежних британцям)» [163, 15].

Аби здобути репутацію великого друга арабського та інших народів, Велика Британія, принаймні, так вважали у Форін офісі, просто не мала права відмовлятися від «задекларованих раніше у загальному вигляді намірів визволити з-під турецького правління нетурецьке населення й надати можливість розбудови національного життя та економічного розвитку» [163, 15]. Іншими словами, Велика Британія йти звідти нікуди не збиралася та продовжувала грати роль визволителя поневолених народів Османської імперії навіть не дивлячись на те, що її правління на початок Першої світової війни у тій самій Месопотамії, й особливо у районі Перської затоки, було насправді більше формальним, ніж реальним.

«При подальшому обговоренні французький уряд визнав, що Велика Британія має «особливі політичні інтереси» на Арабському півострові, і можна очікувати, що Італія ставить перед собою за мету здобути такі самі привілеї, як і Франція», – йшлося у меморандумі «Угода з Туреччиною та Арабський півострів» [163, 16–16b]. «У порядку надання поштовху цим намірам Франція і Велика Британія домовились сприяти та допомагати становленню національних урядів і адміністрацій у Сирії та Месопотамії вже звільнених союзниками територій, які вони продовжують визволяти; домовилися визнати ті уряди, які невдовзі місцеві адміністрації представлять придатними до роботи», – наголошувалося там само [163, 17]. Франція

погодилася (стаття 7 угоди з Францією від 16 травня 1916 року), що «Велика Британія може побудувати, керувати та бути єдиним власником залізниці з Хайфи до Багдаду і що вона матиме вічні права транспортувати війська по цій лінії у всі часи» [163, 18].

Що стосується загальних побажань щодо курсу зовнішньої політики, то департамент політичної розвідки запропонував чотири наступні позиції:

«1. Дотримання вже існуючих прав, відносин, пільг та інших британських інтересів, політичних чи економічних у цьому регіоні.

2. Мир у всьому цьому регіоні (який, простягаючись між Єгиптом і Індією, знаходиться у безпосередньому інтересі Британської імперії) на стабільній і дружній основі.

3. Побудова добрих відносин з мусульманським світом, іудеями, римською католицькою церквою. Особливо зазначено: збереження добрих відносин з нашими союзниками настільки довго, наскільки наші власні життєві інтереси захищені.

4. З огляду на все це бажаний мир має бути забезпечений з якнайменше можливим збільшенням політичних і військових зобов'язань для Британської імперії» [163, 18b].

У незалежних арабських країнах, об'єднаних у федерацію, Велика Британія, аби вплив сторонніх держав на їх внутрішню адміністрацію та міждержавні відносини був якнайменший, залишалася дуже зацікавленою. Проте там, де втручання англійців було необхідно, як, наприклад, в адміністрації Іраку та Джебелі, і у відносинах між арабськими урядами, втягнутими у питання племінної відданості тому чи іншому правителю або розмежування кордонів (тобто питання, здатні зруйнувати мир), таке втручання, на думку стратегів з Форін офісу, мало бути, наскільки це можливо, монополією Британської імперії. На стійке переконання департаменту політичної розвідки, засади для такої вимоги полягали в тому, що мир між арабськими країнами був життєво важливим для Британської

імперії, і нічого було цього соромитися. «Це може бути досягнуто лише укладанням низки міждержавних договорів при посередництві лише однієї країни, оскільки, в противному випадку відповідальність за їх дотримання буде поділена між кількома, і місцеві правителі, намагаючись зберегти владу, перебігаючи від одного медіатора до іншого та граючи на протиріччях між ними, сіятимуть анархію та безладдя, – застерігали в своїй доповіді розвідники, – якщо позиція відповідальної за мир держави в цьому відношенні буде монопольною, то Велика Британія, як країна-сусід, маюча величезні інтереси і представлена в цьому районі, має будь за що стати єдиною великою державою, представленою системою договорів у будь-якій частині Аравії» [163, 19].

З іншого боку, вимога до міжнародної спільноти визнати особливу політичну позицію Великої Британії в арабських країнах сама по собі не означала здобуття відповідної економічної позиції у тому самому районі. Тому, як вважали в департаменті, англійський уряд мав продовжувати вживати усіх легітимних дій для захисту та зростанню британської торгівлі, розвитку концесій як в залежних арабських територіях і протекторатах, так і в незалежних арабських країнах, але, наголошуючи при цьому, що ці заходи не націлені на забезпечення переважної економічної позиції в цьому районі, яка означатиме політичну монополію. «Таке побажання може бути підсумоване як британська доктрина Монро для Аравії, але з чіткою кваліфікацією, яка з'явиться після аналізу провінції за провінцією», – наголошувалося у меморандумі «Угода з Туреччиною та Арабський півострів» [163, 19].

Характеризуючи Месопотамію, яка за наведеним у аналізованому документі описом складалася з Іраку (провінцій Басра та Багдад) і частини Джебелі, у департаменті політичної розвідки зазначили, що «в цій країні відстале населення релігійно і соціально роз'єднано, і минуле безладдя змішане з потенційними ресурсами країни» [163, 19b]. «Їх недоторканість і

величезна необхідність розробляти роблять договірну систему невідповідною дійсності і доводять необхідність впровадження внутрішньої адміністрації іноземною державою для перехідного періоду, тривалість якого неможливо визначити», – підкреслювалось у меморандумі з зазначенням, що відповідні повноваження, за виключенням всіх інших держав, мала здобути Велика Британія [163, 19b]. «З протилежного боку, уряд Його Величності наголосив на небажанні анексувати Месопотамію, частково тому, що не хоче навалювати на себе тягар постійних політичних і військових обов'язків такого широкого кола, частково стурбований арабським національним відродженням», і тому, на думку розвідників, слід було дати лідерам руху «пограти у незалежність, аби подивитися, де і куди їх понесе та чи здатні вони реалізувати себе та повести країну ефективним шляхом», тобто, шляхом, вигідним британцям [163, 19b].

Розмірковуючи над тим, яким чином найкраще встановити контроль над Месопотамією, якою «уряд Його Величності таким чином бажає керувати впродовж невизначеного періоду як мандатарій арабів», у департаменті політичної розвідки запропонували одразу декілька методів: «Це можна зробити різними шляхами. Як мандатарій місцевого населення (метод, який може викликати, скоріше, заперечення підробки титулованого місцевого монарха), як мандатарій глави арабської федерації, якщо така буде сформована (метод, який допоможе уникнути труднощів, якщо головою федерації вірогідно стане місцевий монарх Хіджазу і не буде сидіти у керованих провінціях)» [163, 20]. У якості можливого компромісного варіанту між цими двома альтернативами була ідея призначити одного з синів короля Хусейна правителем Месопотамії та обов'язково надати йому «британську адміністративну допомогу», тобто, впровадити щось на кшталт англо-індійської цивільної служби [163, 20].

Однак впровадження будь-якого з цих варіантів було неможливо без вирішення британцями, принаймні для самих себе, так званого курдського

питання, яке вони здобули разом із іншими трофеями. Вивчаючи проблему юридичного оформлення фактичного володарювання Великої Британії у Месопотамії, департамент політичної розвідки прийшов до висновку, що «держава, маюча владу у Курдистані, буде командувати стратегічними підходами до Месопотамії і контролюватиме водопостачання східних районів узбережжя Тигру, від яких в значному ступені залежить зрошення країни» [163, 20]. «Тому вкрай важливо, щоб правляча держава в Месопотамії та Курдистані була одна і та ж, іншими словами, Великій Британії слід мати виключну позицію в Курдистані, протиставлену будь-якій іншій сторонній державі», – було зазначено у підготовленому розвідниками меморандумі [163, 20].

Проте, зважаючи на те, що аргументи проти анексії Курдистану були навіть ще сильніші, ніж у випадку з Месопотамією, у Форін офісі наголосили: «Бажано сформувати у цьому окрузі незалежну конфедерацію племен і міст, але таким чином, щоб англійський уряд прийняв на себе функції посередника, включаючи пряму відповідальність за ведення справ із урядом, який збирається призначити у Месопотамії, і контролера її зовнішніх відносин із незалежними правителями Арабського півострова» [163, 20]. При цьому особливо підкреслювалося, що «у верхів'ях країни британський контроль має бути посиленним з найменш можливим прямим втручанням, а у низов'ях сусідніх з Месопотамією, багатих на важливі нафтові родовища та інші природні ресурси, контроль може бути наближеним до месопотамського зразка» [163, 20]. Тобто поява у прикордонних із Туреччиною територіях Курдистану англійських військових гарнізонів могла ще більше ускладнити й без того напружені англо-турецькі відносини і призвести до непередбачуваних наслідків. У той самий час розміщення гарнізонів у найбільш важливих містах і місцях поблизу Месопотамії, не завдаючи шкоди воєнній стратегії, могло залишитися взагалі непоміченим чи, принаймні, сприйнято менш хворобливо.

Що стосується сусідньої з Месопотамією Сирії, то англійський уряд мав менше прямих політичних інтересів, ніж у будь-якому іншому арабському князівстві. «Сирія має бути незалежною під керуванням ефективного уряду дружнього Британській імперії. Сирія більше за інші арабські князівства здатна самостійно встановити такий уряд на європейський лад, хоча їй усе одно необхідна іноземна допомога, але в меншому ступені і на коротший відрізок часу, ніж у Месопотамії», – йшлося у меморандумі Форін офісу, означаючи готовність Лондону добровільно відмовитися від Дамаску [163, 20]. І зовсім протилежної думки британське міністерство зовнішніх справ дотримувалось щодо майбутнього Палестини, територією якої мав проходити «вільний транзит Акка – Хайфа в Ірак, і тому там повинен бути ефективний уряд, залежний від втручання однієї сторонньої держави, Великої Британії чи Сполучених Штатів» [163, 20b].

Однак згадка США в якості претендента на мандат ще не означала надання самого мандату, оскільки у департаменті політичної розвідки не виключали «проголошення різновиду доктрини Монро для цих регіонів» [163, 24]. «Ми може також забажати, виходячи з наших старих торговельних відносин, реалізувати наше право *Rex Britannica* від Перської затоки до кордону Месопотамії. Це означатиме, – йшлося у колись надсекретному документі, – щоб не трапилось у цих територіях, у тому числі в Курдистані, Велика Британія не може дозволити жодній іншій державі здобути переважні права» [163, 24–24b].

Хоча, знов-таки, така позиція Лондону не виключала, а, навпаки, передбачала участь США у близькосхідних справах: «Значний опір домінуванню французького впливу в Бейруті може бути вчинений Сполученими Штатами, чий пресвітеріанський коледж у Бейруті, який є однією з найважливіших американських місій на Близькому та Середньому Сході, опиниться в небезпеці бути задушеним єзуїтською місією при сприянні Франції чи франкофілського режиму» [163, 24b]. «З іншого боку,

британські інтереси не постраждають від французької опіки над Ліваном, і ми зможемо безпечно зайняти неупереджену позицію у випадку незгоди між Францією та Америкою», – відверто писали розвідники, вочевидь плануючи зіштовхнути союзників лобами, щоб Велика Британія, вкотре залишившись «третім радіючим», могла сміливо, нічого особливо не побоюючись, займатися своїми справами у Месопотамії та Персії [163, 24b].

Проте, не все було так просто, як того хотілося. Практичний вибір країни-мандатарія для Палестини лежав між Сполученими Штатами і власне самою Великою Британією, яка мала, не будемо забувати, невиконані обіцянки і перед арабами, і перед євреями. Розуміючи, що у Білому домі та на Ке д'Орсе сидять далеко не новачки та що «араби були б менш налаштовані проти сіоністських намірів у Палестині, якби вони втілювалися під британською опікою», у департаменті політичною розвідки Форін офісу прийшли до наступного висновку: «З британської точки зору, баланс переваги між цими двома рішеннями нелегко побачити та збагнути, й тому, може, було б більш мудрим залишити питання як є і дивитися надалі, як розвиватиметься дискусія щодо вирішення проблеми Середнього Сходу, і потім, врахувавши все, прийняти рішення» [163, 25].

Проаналізувавши представлений меморандум, в Імперському воєнному кабінеті міністрів прийняли наступні резолюції щодо обговорюваних питань. Стосовно Сирії, аби відмінити угоду Сайкс – Піко, планувалося вступити у тісні відносини з союзниками, підтримати зусилля Франції зі здобуття особливих позицій в Лівані, Бейруті, Олександретті та водночас підтримати еміра Фейсала та сирійців у справі створення автономної арабської держави зі столицею у Дамаску. Особливо підкреслювалося, що «жодна країна, окрім Великої Британії, не повинна домінувати у Месопотамії та суміжній сирійській пустелі». Щоб Франції було не так «самотньо», якщо США відмовиться від участі у близькосхідних справах, також наголошувалося: «у

будь-якому випадку зміни домовленостей, побажання Італії мають бути враховані» [143, 38].

Обговорюючи питання майбутнього Палестини, Східний комітет висловився категорично проти встановлення міжнародної адміністрації. «Комітет вважає: має бути номінована одна велика держава, яка, через Лігу Націй, або і ще якимось діятиме як представник націй у Палестині. Такою державою не може бути Франція чи Італія, лише Сполучені Штати чи Велика Британія. Ми не будемо проти вибору Америки, але якщо така пропозиція буде зроблена Великій Британії, нам не слід її відхиляти. Вибір, у якій би формі він не був зроблений, має якнайбільше відповідати висловленим побажанням арабського населення та сіоністського осередку в Палестині», – йшлося в прийнятій урядом резолюції по питанню мандату на Палестину [142, 39].

Не менше, якщо не більше, витіюватості було і в резолюції по Месопотамії. Зазначивши, що у провінціях Мосул, Багдад і Басра ні за яких умов не могло відбутися відновлення турецького правління, уряд постановив «не анексувати жодної з цих територій» та «не нав'язувати населенню, оманюючи його, ніякий уряд, неприйнятний їм», у тому числі арабський [141, 41]. «У випадку утворення однієї арабської держави чи числа арабських держав у цих областях, підтримка і захист великої європейської держави буде цілком необхідними», – наголошувалося резолюцією [141, 41].

І хоча у кращих «демократичних» традиціях було оговорено, що «якщо мешканці цих областей, у відповідності до принципу самовизначення, висловлять бажання, аби цю роль відіграла Велика Британія», далі у документі, якби поміж іншим, серед високих слів про «інтереси місцевого населення, частина якого була визволена з-під турецького поганого керування англо-індійською армією», була, нарешті, висловлена головна думка: «безпека Індійської імперії вимагає, щоб цю відповідальність прийняла на себе Велика Британія» [141, 42]. Іншими словами, в будь-якому

разі Месопотамія, виходячи з інтересів Імперії, мала знаходитися під безпосереднім британським контролем.

Повномасштабні англо-французькі перемовини з «нафтового» питання розпочалися тижнем пізніше, коли 1 грудня Ж. Клемансо і Д. Ллойд Джордж зустрілися особисто, але про що саме вони розмовляли й, урешті-решт, домовилися, з упевненістю ніхто не скаже. Розмовляли без свідків, не залишивши навіть конфіденційної інформації для «внутрішнього користування». Навіть близьке оточення прем'єр-міністрів, як свідчить «внутрішнє» дипломатичне листування Форін офісу, дізналося про зміст досягнутих домовленостей лише через кілька місяців [184, 1089–1118]. Як пізніше згадував у своїй «Правді про мирні договори» Ллойд Джордж, Клемансо відмовився від претензій на нафтоносний Мосул без усяких розмов і, хоча досягнута домовленість ніде не була записана, в подальшому голова французького уряду дотримувався свого слова завжди беззаперечно [102, 227; 249, 67].

Проте, жодним чином не ставлячи під сумнів джентльменські якості обох прем'єрів, їх здатність тримати слово, треба зазначити, що усні поступки були з кожної сторони, а не лише французької. Відмовившись від претензій на Мосул, Клемансо не відрікся від месопотамської нафти, спільну експлуатацію якої пообіцяв Ллойд Джордж. Фактично англо-французька згода щодо Мосулу відкрила шлях до подальшого співробітництва в питаннях післявоєнного врегулювання як в Європі, так і в Азії. Зокрема, Париж заручився поки що негласною підтримкою Лондону з таких важливих питань, як майбутнє лівобережжя Рейну й Саарського кам'яновугільного басейну, Сирії та Лівану. Окрім цього, наскільки можна зрозуміти з логіки змісту англо-французького дипломатичного листування, вони домовилися координувати спільні дії у багатих нафтою Галичині, Румунії та на Південному Кавказі [184, 1095–1111].

Після означеної зустрічі голів урядів 17 грудня в Парижі розпочалися двосторонні переговори між керівниками нафтових комітетів, Беранже та його англійським колегою Кедменом. Французька сторона запропонувала якщо не уніфікувати, то, принаймні, скоординувати спільну «нафтову» політику, виходячи з рівної дольової участі в розробці родовищ, що знаходилися або мали відійти до сфер впливу кожної імперії.

Звертаючись 19 грудня 1918 року у листі до уряду з приводу «невідворотного діалогу з президентом Вільсоном щодо нашої політики у Месопотамії, Сирії та Палестині», голова Східного комітету лорд Керзон зазначив, що означені резолюції, у підготовці яких прийняли участь міністр зовнішніх справ Бальфур, голова комітету економічної політики та оборони лорд Сесіл, міністр у справах Індії Монтегю, начальник імперського генерального штабу генерал Сматс та інші експерти, «мають статися у принаді нашим представникам у Парижі, коли вони відстоюватимуть нашу позицію» [112, 46].

Та поки до французької столиці з'їжджалися дипломати з різних країн, у британській столиці постали перед черговою проблемою. Франція, відмовившись від Мосулу на користь Великої Британії, як і очікувалося, зажадала отримати колишню долю Німеччини в Турецькій нафтовій компанії. 6 січня 1919 року відповідний лист з вимогами до британського уряду був відправлений послом Франції у Великій Британії Полем Камбоном. У документі йшлося про те, що французький уряд вже обговорив це питання з керівництвом «Роял датч-Шелл», яка також володіла пакетом акцій турецької компанії, і готовий укласти відповідну угоду з британською стороною [184, 1093].

Така активність французів у «нафтовому» питанні здивувала багатьох досвідчених апаратників в уряді Великої Британії. Хто б міг подумати, що Франція, яка до війни чи не менше за всіх інших великих держав цікавилася оволодінням власних джерел стратегічної сировини, в тому числі у

нафтоносній пустелі Месопотамії, тепер, вочевидь, навчена важкими уроками 1914–1918 років, такою міцною хваткою вхопиться за колишні позиції Німеччини.

Для обговорення французької пропозиції 15 січня в адміралтействі відбулася зустріч усіх керівників і представників зацікавлених міністерств і комітетів. Вже з самого початку засідання британські урядовці розділилися на два табори. Завзятими противниками будь-якої угоди з Францією виступили міністерство зовнішніх справ і міністерство торгівлі. На думку їх керівників, спочатку треба було дочекатися розподілу сфер впливу в колишній Османській імперії, точно визначити зону відповідальності кожної сторони і вже потім дивитися, треба ще про щось домовлятися чи ні. Зокрема, лорд Джонн Керзон заявив, що «буде мудрішим взагалі відмовитися від обговорення цих проблем до часу прийняття мирною конференцією остаточного рішення щодо майбутнього запитаних округів» [184, 1093].

Думку Керзона повністю підтримав представник Форін офісу на Паризькій мирній конференції Віктор Уіклі, але в той самий час він застеріг, що «уряду Його Величності буде краще якось висловити свою готовність до взаємодії з французами до того, як вони заручаться американською підтримкою і, змушені рішеннями мирної конференції, будуть втілювати в життя принцип самовизначення та політику кооперації, долучитися до якої нас зараз запросили» [184, 1093]. На настійливу пораду дипломата Керзон відповів незгодою і у властивій йому категоричній манері висловлюватися знов наголосив, що «буде абсурдом завчасно шукати відповіді на ці питання доти, доки доля обговорюваних округів не вирішиться у Парижі» [184, 1093]. Виходячи з цього, позиція Керзона стосовно майбутнього месопотамської нафти полягали в тому, щоб, не обмежуючи себе ніякими зобов'язаннями, тягнути до останнього з її поділом.

Іншої точки зору дотримувалися в нафтовому комітеті. На думку його голови Кедмена, досягнення порозуміння з Беранже в питанні відтворення

Турецької нафтової компанії мало не тільки відкрити шлях до англо-французького співробітництва, можливо, навіть альянсу, а й зачинити американцям, принаймні тимчасово, двері на Близький і Середній Схід [249, 69; 426, 141–144]. У протилежному випадку слід було очікувати на формування франко-американського тандему, який ні ігнорувати, ні нейтралізувати так просто Велика Британія вже не змогла б. Урешті-решт, після тривалого обговорення лоскiтливої ситуації учасники наради дійшли висновку, що відновлення прав Турецької нафтової компанії за участі Франції на основі висунутих нею вимог, з одного боку, дозволить обмежити її долю 25 %, а з іншого – вивести з гри США, які також поклали око на колишню німецьку долю в концесії на месопотамську нафту.

Разом з тим, англійська дипломатія була б сама не своя, якби не залишила собі поле для маневру. Досвідчений у таких справах, як залаштункові домовленості, лорд Керзон наполіг на тому, щоб англо-французькі перемовини мали завчасний і неофіційний характер. А щоб на очікуваній мирній конференції в Парижі Кедмен, вже призначений головним експертом з «нафтових» питань британської делегації, не надумав займатися самодіяльністю, його зобов'язали звітувати у Форін офіс про кожний крок союзників в бік Месопотамії [184, 1093].

Такі відношення між Керзоном і Кедменом свідчили не про що інше, як про відсутність єдиної точки зору у британських правлячих колах на проблему співробітництва з Францією у нафтових справах. Їх неоднозначна реакція на другий лист П. Камбона від 1 лютого 1919 року щодо участі французької сторони у Турецькій нафтовій компанії це повністю підтверджує. Вже через два дні після отримання французької ноти Кедмен запросив у Форін офісу дозвіл завірити Беранже у готовності британської сторони надати французькій від 20% до 30% акцій турецької компанії, але знов почув у відповідь однозначне «ні». І, як свідчать документи, лише 20

лютого існуючі розбіжності у поглядах Форін оффіса та нафтового комітету вдалося хоч якось узгодити у загальних рисах [184, 1095; 281, 77–88].

4.2. «Пастка для Вільсона» і угода Лонга – Беранже

Між тим, усі ці підводні течії та суперечки старанно приховувалися і в цілому англійська політика, як і народжуваний союз Великої Британії та Франції, виглядала доволі монолітно, щільно приховуючи подвійну гру британських дипломатів, спрямовану на протиставлення суперників один одному. Для здійснення задуму стали в нагоді всесвітньо відомі «14 пунктів Вільсона», як і не менш славетне звернення В.І. Леніна «до пригнічених народів Сходу», які у свій час додали немало головного болю «колонізаторам», але тепер були ними самими успішно взяті на озброєння.

У спільній декларації від 8 листопада 1918 року англійці та французи пообіцяли арабам вирішити їхню долю на основі принципу самовизначення націй і надати їм усіляку підтримку й допомогу, необхідну для утворення національних адміністрацій, сприяти економічному прогресу на усіх арабських територіях. Розрахунок був доволі простий, відкрито проти задекларованих намірів не могли виступити ні араби, ні тим більше американці, чиє офіційне бачення практично слово в слово, тільки конкретніше, й повторював навмисно широко розрекламований дипломатичний документ [174, 249]. Означеною декларацією англо-французька дипломатія збиралася, як вірно помітила Г. Валіахметова, переконати адміністрацію Вільсона в тому, що Антанта в цілому погодилася з проголошеною ним програмою мира та не проти прийняти її за основу вирішення колоніального питання [249, 70].

По великому рахунку це була чудова пастка для Вільсона, виконана в кращих традиціях старої європейської дипломатії, вже навченою молодого, але дуже здібною американською. Використані в декларації перефразовані в Державному департаменті лозунги Великої французької буржуазної революції та доповнені, знову ж таки, французами у співавторстві з англійцями, мали розмити в уявленні арабського народу існуючі образи Британської і Французької імперії як пригнічувачів арабського народу. Таким чином схиливши симпатії арабів, які ті, захопленні ліберальними ідеями, вже віддали Вільсону, можна було б подумати й про усунення США від процесу розподілу Османської імперії. Іншими словами, Антанта зібралася бити ворога його ж зброєю.

Однак британська дипломатія, працюючи разом із французькою проти американської, не була б собою, якби одночасно не займалася втіленням у життя ще одного плану, який передбачав творення іншого альянсу, тепер вже з США проти, так би мовити, «союзної» Франції. Ллойд Джордж упродовж осені 1918 року неодноразово натякав Вільсону, що буде не проти його участі у творенні нової світобудови на теренах колишньої Османської імперії, головним чином на Близькому Сході. Фактично мова йшла про участь США в реалізації положень договору Сайкс – Піко, але в тій його змістовній частині, яка стосувалася Східного Середземномор'я.

Обґрунтовуючи перед Ке д'Орсе необхідність залучення США до вирішення справ на Близькому Сході, лорд Роберт Сесіл у листі, супроводжуваному проектом відповідного меморандуму, до Пісона писав, що «відносно майбутнього уряду інших територій, згадуваних у англо-французькій конвенції 1916 року, уряд Його Величності вважає за правильне наголосити на тій серйозній зміні міжнародної ситуації в цілому, що відбулась з часу укладання угоди, яка не за всіма положеннями відповідає сучасним умовам» [71, 188]. «На увазі мається не тільки й не стільки воєнна обстановка у Месопотамії, Палестині та Сирії, яка повністю змінилася,

скільки дві переломні події величезної важливості – вступ у війну Сполучених Штатів і вихід з неї Росії», – від імені уряду Його Величності зазначив лорд Сесіл [71, 188].

За його словами, «це ясно показує, що, з одного боку, Америка не може бути проігнорована у вирішенні будь-якого питання цих країн, зокрема Сирії та Палестини, а з іншого – має бути залучена до наведення порядку в північно-східній частині Вірменії, повністю кинуту в хаос з падінням Російської імперії» [71, 188]. Окрім цього, на його думку, до процесу мирного врегулювання у Східному Середземномор'ї слід також було залучити Італію, хоча її поява неодмінно мала викликати протести з боку Греції і навіть Туреччини. «Поки увага приковується до цих питань, уряд Його Величності вважає, що було б корисним спробувати виробити взаємоприйнятну угоду, за якою уряди Італії та Сполучених Штатів, так само як французький і британський уряди, будуть запрошені прийняти участь», – наголосив лорд Сесіл, маючи на увазі, принаймні, з першого погляду, винайдення взаємоприйнятної платформи участі кожної сторони у визначенні майбутньої території або територій, що її цікавлять, хоча, насправді, лише бажаючи, щоб саме так його зрозуміли [71, 188].

Задум Уайтхоллу був доволі простий, але дієвий. Залучити Білий дім до вирішення складних, заплутаних справ Близького Сходу й тим самим обмежити територіальні апетити не тільки французів, а й арабів. Віддавши Сирію, Ліван і частину Палестини французам, англійці могли зітхнути з полегшенням, обіцянка Макмагона Хусейну про арабську державу ставала вже не їхнім головним болем. Проте зробити це треба було так, щоб всерйоз і надовго зв'язати руки не тільки французам, а й арабам.

Для цього й потрібні були США з їхнім міцним лобіюванням інтересів сіоністів, здатним укріпити єврейський національний осередок у Палестині та у той самий час не допустити передчасної чи неконтрольованої британцями появи арабської держави в Сирії під егідою Франції. Інакше

кажучи, Велика Британія, навчаючись на власних помилках і беручи приклад з політики США в ще незакінченій к тому моменту часу війні, намагалася зайняти в міжнародних відносинах місце «третього радіючого». Зв'язавши в тугий вузол американо-франко-арабські відносини, британці могли легко розраховувати на їхнє невтручання, принаймні не таке сильне, у «нафтові справи» в Месопотамії та Персії.

Що стосується запланованого залучення до вирішення близькосхідних справ Італії, то, скоріш за все, Уайтхолл їй відвів роль противаги для й без того ворогуючих між собою Греції та Туреччини. Створивши таким чином ще один трикутник ворожнечі, Велика Британія ще більше послабляла й без того своїх знесилених середземноморських суперників, кожен з яких претендував на роль регіонального лідера, принаймні, у Східному Середземномор'ї.

Звісно, що в державному департаменті, хоча й до кінця не розуміли гри Форін офісу, який, здавалося, пропонував те, чого американці й самі давно хотіли, але, відчуваючи приховану пастку, відмовлялись від люб'язної пропозиції як могли. Однак у Лондоні й чути нічого такого не хотіли, Уайтхоллу вельми було потрібно з політичної точки зору віддати право першим почати поділ трофеїв саме Білому дому й зняти з його зовнішньої політики так уміло вдягнуту маску лібералізму й благодійності.

Упродовж листопада – грудня 1918 року в британських правлячих колах, долаючи внутрішні протиріччя, намагалися винайти політико-економічну платформу, прийнятну обом суперникам. Такі відомі й впливові британські політики як А. Бальфур, О. Чемберлен, Р. Борден та інші дотримувалися думки, що США треба віддати Палестину, й нехай, мовляв, вони опікуються нею собі на здоров'я скільки забажають. Іншої думки були Д. Ллойд Джордж і Дж. Керзон. Обидва вважали неприпустимим допустити й, тим більше, самим запросити, по великому рахунку, ворожу британським інтересам країну, керувати однією з стратегічно важливих територій.

У той самий час, досвідчений у великих дипломатичних іграх лорд Керзон, розуміючи, що від США все одно нікуди не дітися, виступив із пропозицією запропонувати Америці зайняти місце Росії у справах Південного Причорномор'я. 20 листопада на засіданні уряду він із сарказмом заявив, що якщо Вашингтон вважає себе здатним нести відповідальність за долю відсталих народів, то повинен почати зі Стамбулу або Вірменії. Пропозицію голови Східного комітету підтримав військовий ний міністр У. Черчилль, який вважав, що відносно свіжа американська армія допоможе втомленій англійській припинити безлад й анархію, царюючі в північних провінціях колишньої Османської імперії після виходу Росії з війни й полишення нею тамошніх позицій. Деяко пізніше, 18 грудня, міністр у справах колоній у підготовленому ним меморандумі також підтримав ідею запропонувати Сполучених Штатам взяти на себе «свіжу відповідальність» за Константинополь чи, в якості альтернативи, за Палестину [154, 49].

Тепер Ллойд Джорджу потрібно було зробити так, щоб Вільсон погодився взяти на себе відповідальність, але вже конкретну, а не загальну, про яку той так багато говорив і писав із-за Атлантичного океану своїм європейським колегам. Для цього система таємних угод, дискредитована й засуджена самими її учасниками, вже не підходила. Потрібна була якась нова, не заплямована гріхами колоніалізму форма, позбавлена таких непопулярних понять, як метрополія та колонія, але в той самий час здатна не тільки зберегти існуючі позиції Великої Британії на теренах колишньої Османської імперії, а й навіть їх укріпити.

Шляхом важків роздумів і компромісів із суперниками англійцям вдалося надати старій ідеї про «тягар білої людини» нове дихання. Метрополія мала стати державою-ментором, яка мала вже не сама взяти на себе, як було завжди, а отримати від світового співтовариства офіційний дозвіл-доручення тимчасово опікувати нерозвинені території і їх населення до часу, коли ті будуть здатні стати незалежними. В Уайтхоллі вважали, що

така ідея легітимного мандата мала бути сприйнята народами Османської імперії якщо не з радістю, то, принаймні, без відкритої ворожості.

Під час візиту Вільсона до Лондону наприкінці грудня 1918 року Ллойд Джордж і Бальфур обговорили з ним низку питань міжнародних відносин і в тому числі ідею мандата. Вони висловили йому сподівання, що США приєднаються до нової системи й візьмуть на себе опіку над протоками Босфором і Дарданеллами, Стамбулом і Вірменією [249, 72]. Хазяїн Овального кабінету, не бажаючи зав'язнути ні в Закавказзі, ні в Малій Азії, відмовився від такої милості, пославшись на небажання щось ділити за лаштунками, таємно від інших партнерів. За його словами, коли буде створено Лігу Націй, США виявлять більшу готовність роздивитися питання про втручання у справи інших країн на основі мандата. Результат цих перемовин став предметом жвавого обговорення на засіданні британського уряду. Прийнята резолюція кабінету міністрів щодо майбутнього англо-американського співробітництва при поділі спадщини «хворої людини Європи» передбачала поглибити англо-французьке співробітництво й поділити Османську імперію на двох, якщо на конференції в Парижі позиція американської сторони залишиться без змін [249, 73].

Що стосується самих США, то вони, хоча й не зажди повністю розуміли зміст і кінцеві цілі заплутаних дипломатичних ігор своїх європейських союзників по Першій світовій війні, доволі чітко усвідомлювали небезпеку прямого втручання в поділ спадщини колишніх імперій, у тому числі Османської. Прийняти пропозицію Великої Британії щодо Стамбулу, нехай і у формі мандата, для США означало відправити війська в буквально кипляче, через загострені післявоєнною руїною політичні, економічні та релігійні протиріччя, місто, жителі якого вважали американців такими самими винуватцями своїх бід, як і всіх інших європейців.

Ще складнішою ситуація була в Західній Вірменії та Закавказзі в цілому, де до багатолітньої взаємної вірмено-турецько-курдської ворожнечі додалася громадянська війна в Росії. Вочевидь американська експедиція в цей турбулентний регіон нічим іншим, окрім кровопролиття, закінчитися не могла. Такі інтервенції, під якими б мирними лозунгами й прапорами вони не відбулися, неодмінно мали зіпсувати імідж Америки як визволителя пригнічених народів і захисника ліберальних принципів. І тоді США, вже стоячи на одній щабліні зі старими імперіями, волею-неволею мали грати за їхніми правилами, забувши про такий свій беззаперечний козир як нафта.

3 січня 1919 року перший лорд адміралтейства Р. Уімісс підготував і представив на розгляд уряду меморандум «Резерв нафтового палива для флоту у британських водах», який змусив призадуматися дуже багатьох будівників Британської імперії [118, 362–363]. Починаючи меморандум, він зазначив, що «адміралтейство, зважаючи на необхідність визначитися з об'ємом післявоєнних резервів для британського військово-морського флоту, надає уряду наступну інформацію для роздумів» [118, 362]. «Життєво важливі поставки нафтового палива для флоту зараз залежать від доброї волі США, і ця залежність повинна тривати доти, доки джерела та шляхи альтернативних поставок будуть розвинені», – наголосив урядовцям Р. Уімісс, явно вказуючи словосполученням «залежність повинна тривати» поки що очевидну безвихідність становища [118, 362]. Звертаючись до ситуації з нафтою під час щойно минулої війни, перший лорд адміралтейства зазначив, що не менше 80% спожитого британцями нафтового палива було ввезено зі Сполучених Штатів і контрольованих ними Мексики та Тринідаду. При цьому, як він відмітив, у надважкий період 1916–1917 років лише використання додаткових танкерів, перебудованих з кораблів і суден різних класів і видів, і добра воля США допомогли виправити вкрай критичну ситуацію на краще [118, 362].

На думку Р. Уімісса, існувало лише два джерела постачань нафти, які могли бути успішно розвинені та покривати будь-які зростаючі потреби британського флоту. Першим, якщо можна так висловитися, джерелом, точніше, засобом, отримання нафтового палива була карбонізація, тобто хімічна переробка вугілля, величезні природні запаси якого на Британських островах у свій час стали головним аргументом переведу флоту з твердого на рідке паливо. Питанням доцільності розробки цього напрямку за дорученням уряду вже зайнявся лорд Каудрей, але, як наголосив перший лорд адміралтейства, вже перші результати проведених досліджень переконали в тому, що про промислові масштаби виробництва такого палива можна буде говорити лише через багато років [118, 362].

«Другим джерелом нафти для флоту могли стати перські та месопотамські родовища, запаси яких величезні, але їх розробка до потрібного рівня видобутку триватиме роки. Окрім цього, її транспортування здійснюватиметься довгим і важким морським шляхом, і навіть якщо трубопровід збудують до сирійського порту, то все одно він завжди буде уразливий, а перевозки по Середземномор'ю ризикованими», – зазначив Р. Уімісс [118, 362]. «Таким чином, ми не бачимо у найближчій перспективі шляху уникнення абсолютної залежності від США в питанні поставок нафти для флоту за виключенням одного – створювати величезні запаси стратегічної сировини», – підсумував невтішні для Уайтхоллу висновки перший лорд адміралтейства [118, 362]. Іншими словами, якщо Британська імперія на початок 1919 року ще залишалася «володаркою морів», то лише завдяки, говорячи словами Р. Уімісса, «добрій волі Сполучених Штатів».

З огляду на це та виходячи з того розрахунку, що, на думку адміралтейства, післявоєнний флот Великої Британії мав становити чотири п'ятих від довоєнного, життєво важливим було створення двадцятимісячного резерву нафти об'ємом у 4 мільйони 500 тисяч тонн нафти, але в наявності був лише 1 мільйон 750 тисяч тонн. Підсумовуючи меморандум, Р. Уімісс у

зв'язку з цим зазначив, що «все було б нічого, та й потрібний об'єм нафти не здавався б таким великим, якби від неї не залежала мобільність королівського флоту, в порівнянні з якою всі інші заходи з захисту імперії можуть стати незначними, якщо нафтове паливо залишиться недоступним і буде відомо про його недоступність у моменти дипломатичного тиску» [118, 363]. Тобто, перший лорд адміралтейства застеріг Уайтхолл, що відсутність достатнього об'єму стратегічної сировини в час небезпеки може стати ахіллесовою п'ятою велетенської Британської імперії.

Аби підштовхнути Вільсона до прийняття вже хоч якогось рішення й одночасно самому набрати політичні очки перед виборчою кампанією, Ллойдж Джордж 5 січня 1919 року на зустрічі з лідерами й активістами професійних спілок заявив, що Аравія, Вірменія, Месопотамія, Сирія і Палестина знаходяться під юрисдикцією Великої Британії, яка, відповідно, єдина має право на визнання їх національних вимог [251, 5]. Отже, цими словами, сказаними напередодні відкриття Паризької мирної конференції, прем'єр-міністр недвозначно натякнув своїм колегам з інших країн, що остаточно рішення долі названих територій в руках Великої Британії, й усі, хто бажають прийняти участь у визначенні їхнього майбутнього, мають, перш за все, отримати від неї відповідний дозвіл. Головним чином, це стосувалось США, оскільки з Францією принципові домовленості по Лівану, Сирії та Месопотамії в рамках вирішення мосульської проблеми вже були досягнуті.

Сполучені Штати, у свою чергу, вичікуючи вдалого моменту для дій, продовжували займати позицію такого собі активного мораліста, єдиновірного охоронця ліберальних цінностей, за якими, що правда, приховувались й матеріальні. З Капітолійського пагорба було непогано видно всю вище описану неприглядну перспективу втручання в палаюче Закавказзя і неспокійну Малу Азію, де проблем, образно кажучи, було незрівнянно менше, ніж мінеральних ресурсів, у тому числі нафти. Тому Білий дім, з

одного боку, робив усе, аби не потрапити в пастки, розставлені британської дипломатією на шляху до нафти Месопотамії та Персії, а з іншого, намагався поставити свої. Головною з них мала стати Ліга Націй.

Вільсон був не тільки не проти мандатної системи, яка, насправді, за змістом не набагато відрізнялась від звичних протекторатів і кондомініумів, а й, навпаки, захопився за цю вдалу ідею, філософськи розвинену його командою в кращих традиціях вільсоніанства. США погоджувались на мандат, але якщо він буде наданий наднаціональним, наддержавним дорадчим органом, діючим під їхньою егідою чесно й прозоро від імені всього цивілізованого співтовариства.

Утворення Ліги Націй стало наріжним напрямом зовнішньої політики Білого дому на Паризькій мирній конференції. У разі здійснення проекту та утворення Ліги за американським варіантом перед США відкривались небачені перспективи отримати під свою опіку території, за які великі держави Старого Світу боролися впродовж багатьох десятиліть і навіть століть. Тільки уявімо, що Східне питання, яке з кінця XVIII століття неодноразово ставало яблуком незгоди для європейських лідерів і було справою обраних країн, з утворенням Ліги виносилось на розсуд усіх держав, у тому числі тих, що ніколи в своїй історії його вирішенням не займалися. На практиці це означало, що Великій Британії та Франції, аби отримати території колишньої Османської імперії, якими вони і так фактично володіли, принаймні британці точно, потрібно було б отримати згоду інших країн, які ніякого відношення до спадщини не мали навіть теоретично, але за чію лояльність треба було в тій чи іншій формі все одно платити. Таким чином, великі держави в Лізі Націй могли опинитися зв'язаними по руках і ногах, і волею-неволею йти на зустріч вимогам США щодо впровадження скрізь і всюди принципу «відкритих дверей».

З приводу цього відомий американський державний діяч і публіцист В. Ліппман, який мав безпосереднє відношення до укладання Статуту Ліги

Націй, якимось через чверть століття після описуваних подій зізнався, що насправді Вільсон завжди стояв на сторожі інтересів ділків з Уолл-Стріт. За патетичною риторикою приховувались цілком прозаїчні наміри створити якомога більш сприятливі умови для американської економічної експансії в Східній півкулі. За не раз повторюваними словами американського історика С. Ленса «вільсонівська політика моралі могла б бути досить переконливою, якби за її спиною не поблискувала нафта» [249, 74].

Цей відблиск, ще з часів епопеї навколо турецької місії Колбі Честера, досить чітко бачили й учасники розпочатої в Парижі мирної конференції. З означених причин позиція президента США в питанні поділу колоній і сфер впливу викликала негативну реакцію британських і французьких дипломатів, що ледь не призвело до зриву конференції. Ситуацію врятували Велика Британія і Франція, які 25 січня першими пішли на зустріч, прийнявши на пленарному засіданні ініційовану США резолюцію про визнання ключових положень Статуту Ліги Націй складовими частинами всіх майбутніх мирних угод. Зі свого боку Вільсон, демонструючи готовність до компромісу, 27 січня заявив, що в ніякому разі не виступає проти поділу німецької й османської колоніальної спадщини, мовляв, мова йде лише про цивілізовані методи і принципи оформлення цього невідворотного процесу. За його словами, якщо де-небудь відбудеться бодай одна анексія, це позбавить Лігу морального авторитета й злі язики, які стверджують, що єдина мета конференції поділити здобич, святкуватимуть перемогу [249, 74].

Ллойд Джордж, підіграючи Вільсону й також напрацьовуючи собі імідж безкорисливого миротворця, підтримав його майже ленінський заклик «за мир без анексій і контрибуцій». У той самий день на нараді британської делегації було вирішено частково видозмінити мандатну систему. У проекті, розробленим і прем'єр-міністром Південно-Африканського Союзу генералом Я. Сметсом, пропонувалось, зокрема, визнати за колишніми османськими територіями й німецькими колоніями в Центральній Африці право в

майбутньому на незалежність, що в цілому відповідало праву націй на самовизначення. Проте жодного слова не було сказано про принцип «відкритих дверей» [249, 74–75].

Через кілька днів 30 січня між учасниками конференції розгорнулися палкі дебати. Як слід було очікувати, США були вкрай невдоволені, не побачивши цього принципу в проекті рішення. У своєму зверненні до союзників Вільсон наголосив, що війну виграли всі разом у спільній боротьбі, значить і всім країнам-переможницям має бути надане право скористатися плодами перемоги, а реалізувати його чи ні – їх особиста справа. Такій риториці американського президента ніхто не здивувався, оскільки всі вже давно збагнули й звикли, що, говорячи від імені всіх, він має на увазі Сполучені Штати, для яких найбажанішим «плодом перемоги», судячи з його виступу, була нафта [249, 75].

Врешті-решт, компроміс було винайдено: рада прийняла англійський варіант мандатної системи, і включали до нього американський принцип «відкритих дверей і рівних можливостей». Це відкрило шлях до того, заради чого, по великому рахунку, й зібралися в Парижі такі поважні люди – поділу спадщини колишньої Османської імперії. Ухваливши компромісний варіант мандатної системи, не відкладаючи в довгий ящик, того самого дня рада прийняла, поза сумнівом, історичне рішення про відокремлення від Туреччини Сирії, Палестини, Аравії, Вірменії, Курдистану й, авжеж, Месопотамії.

Після цього Ллойд Джордж не зволікаючи поставив питання про розподіл мандатів. Однак Вільсон, як і слід було очікувати, мотивуючи тим, щоб спочатку почала роботу Ліга Націй і потім вже від імені світового співтовариства наділила відповідальністю не тільки США, а й всіх учасників, заперечив. Коло замкнулося. Проте, в Уайтхоллі з приводу цього особливо не хвилювалися. Бо, по-перше, така реакція американської сторони очікувалась, по-друге, розклад сил на міжнародній арені не мінявся, і по-третє, таємні

англо-французькі завчасні перемовини, тривалі та напружені, хоч і повільно, але впевнено та невпинно просувались вперед.

Їх результатом стало підписання Лонгом і Беранже меморандуму довгоочікуваної англо-французької «нафтової» угоди, яке відбулось 8 квітня 1919 року в Парижі. У преамбулі документу було зазначено: «Зважаючи на важливість відновлення комерційної взаємодії й сприяючи зросту добробуту всіх націй, уряди Франції і Великої Британії бажають продовжити співпрацю, що дала впродовж війни такі чудові результати» [184, 1089; 188, 173–174]. Узгоджені принципи спільної «нафтової» політики полягали у «щирій кооперації та взаємодії в усіх тих країнах, де нафтові інтереси двох націй можуть бути з користю поєднані, а саме: Румунії, Малій Азії, французьких колоніях і протекторатах і колоніях британської корони» [92, 1089]. Окремо було зазначено, що сила дії цієї угоди могла бути розповсюджена на інші країни та території, у тому числі Галичину та Росію [184, 1089].

Згідно з положеннями угоди, частка кожної сторони у поділі ворожих, тобто німецьких та австро-угорських, концесій у румунських нафтових промислах мала становити 50%. Що стосується колоній, протекторатів і сфер впливу, то участь Франції, так само, як Великої Британії, у будь-якій франко-британській групі, яка діяла на території її імперії, мала становити 66%. Звісно, більш детально в угоді були обговорені спільні нафтові справи в Месопотамії [184, 1089–1092].

«У випадку отримання урядом Його Величності мандату на Месопотамію зобов'язуємось добитися від уряду Месопотамії для Турецької нафтової компанії чи її наступниці прав, отриманих Турецькою нафтовою компанією в Месопотамії згідно з попередніми домовленостями із турецьким урядом», – наголошувалось в угоді Лонга – Беранже [184, 1090]. Згідно з документом французький уряд отримував свою частку компанії на правах повноцінного пайщика, але наступним, окремим, реченням однозначно

підкреслювалось: «Компанія буде знаходитись під постійним британським контролем» [184, 1090].

Капітал підприємства мав бути поділений наступним чином: 70% становила участь британців, 20% – французів. 10%, що залишились, планувалось віддати уряду Месопотамії, якщо на це у нього буде добра воля та, звісно, гроші. У протилежному випадку, «якщо уряд Месопотамії не забажає прийняти участь у справі у розмірі 10%, то ця частка буде поділена порівну між британськими та французькими акціонерами» [184, 1090]. Іншими словами, кожна сторона отримувала ще по 5%, і таким чином співвідношення у компанії з експлуатації месопотамської нафти ставало 75% на 25% на користь Великої Британії.

Проте утворений засновниками Антанти «нафтовий» союз був, до речі, як і всі попередні, далекий від «сердечності» й сповнений протиріч, і не лише через відсутність, власне, самої нафти. Якщо у французьких правлячих колах цим 25% месопотамської раділи як манні небесній, бо ще вчора не мріяли навіть і про 1%, то у британському істеблішменті до появи нового партнера віднеслись, м'яко кажучи, дуже стримано. Більше того, з кожним днем усе гучніше в британському уряді звучали голоси за перегляд існуючих домовленостей із союзниками, у тому числі з Францією, й приведення їх у відповідність до дійсного розташування сил на Близькому та Середньому Сході.

Авжеж, військово-політична перевага Великої Британії в цьому відношенні була беззаперечною. Британські армія та флот були фактично єдиними військовими силами на величезному просторі на схід від Суецу й аж до Бенгальської затоки. Практично всі арабські території в Азії, у тому числі ті, на які претендували французи, були окуповані англійською армією. Тому, на думку багатьох представників британських правлячих кіл, у першу чергу лорда Керзона, було дуже необачливо завчасно віддавати навіть одну чверть месопотамської нафти, коли ще можна спробувати забрати її всю.

І той факт, що всього через п'ять днів після прийняття 16 травня британським урядом ухвали щодо угоди Лонга – Беранже та про що голова Форін офісу Бальфур офіційно повідомив французького посла у Великій Британії Камбона, прем'єр-міністр Ллойд Джордж цю угоду розірвав, переконливо говорить про жорстку боротьбу у правлячих колах Великої Британії щодо питання формування нафтового альянсу з Францією [184, 1092–1097]. Однак інший факт, що зробив він це неофіційно, у приватному листі до Клемансо, навіть не повідомивши про це департаменти свого уряду й через місяць, свідчить про його особисте бажання продовжувати перемовини та неготовність їх завершити [184, 1096–1097].

Отже, твердження Г. Валіахметової, що на початок роботи Паризької мирної конференції англо-французька «нафтова» політика в загальних рисах була узгоджена, можна вважати передчасним [249, 69]. Вона, точніше, її обрії з'явилися лише весною. Основний зміст зводився до встановлення спільного контролю за нафтовими родовищами в Месопотамії. Головним, так би мовити, цементувальним чинником формування альянсу Великої Британії та Франції було бажання обох великих держав зменшити, а в майбутньому взагалі ліквідувати нафтову залежність від США та завадити проникненню американських компаній у колишні володіння Османської імперії. «Перша світова війна, – за словами американського дослідника А. Семпсона, – змусила всі західні уряди боляче усвідомити важливість нафти для виживання й призвела до розвитку того, що було названо «нафтовою дипломатією» [458, 59].

Таким чином, катастрофічна нестача нафти впродовж Першої світової війни, від якої потерпали Велика Британія і Франція, їх бажання позбутися небезпечної залежності від поставок стратегічної сировини зі США, зробили Лондон і Париж товаришами по нещастю, змусивши старих суперників спільними зусиллями шукати вихід із скрутного становища. І те, що в атмосфері взаємної недовіри та підозрливості їм, врешті-решт, вдалося дійти

згоди по такому лоскiтливому питанню, як майбутнє месопотамської нафти, свiдчить про наявнiсть бiльше спiльного, нiж вiдмiнного, у iх поглядах на формування нафтового альянсу, першим кроком до якого стала угода Лонга – Беранже. I хоча невдовзi вона була денонсована, форма й таємничiсть, з якою зробив це Ллойд Джордж, свiдчили про його намир продовжувати з Клемансо переговорний процес без стороннiх очей [281, 89–101; 304, 127–129].

4.3. Дж. Керзон i Англо-перська угода 1919 р.

Тим часом, влiтку 1919 року, поки у Парижi та Лондонi ще тiльки замислювалися над необхіднiстю почати переговори про укладання нової, другої поспiль, угоди про нафту та прем'єр-мiнiстри обох країн через довірених осiб намагалися вiдновити перерваний дiалог, вже не раз згадуваний лорд Керзон, навiть сам того не бажаючи та дiючи в iншому, перському, напрямi, прискорив iх хiд, вкотре пiдтвердивши вiдому тезу про видатну роль особистостi в iсторiї. Тому, перш нiж перейти до аналізу самого меморандуму Керзона, треба сказати кiлька слiв про його автора, що, думається, сприятиме кращому розумiнню змiсту цього документу, у якому, забiгаючи наперед, можна сказати, як у дзеркалi вiдобразились погляди лорда на британську нафтову полiтику в районi Перської затоки.

Джордж Натанiєл Керзон народився у 1859 році у заможнiй англiйській сiм'ї. Вiн, як i подобає нащадку у 20-му поколiннi старовинного та знатного роду, з успіхом закінчив школу в Iтонi та унiверситет в Оксфордi [253, 260]. Здобувши гарну освіту, Керзон, використовуючи сiмейнi зв'язки та власнi

знайомства, у 1886 році обирається депутатом палати громад від консервативної партії [253, 261].

У Вестмінстері молодий парламентарій зумів проявити свої знання, обізнаність у політичних та економічних справах імперії, що разом із цілеспрямованістю, непоганими ораторськими здібностями та неабияким літературним хистом дозволило йому доволі швидко та високо піднятися по кар'єрній щабліні. Наприкінці 1898 року Керзона призначають віце-королем Індії – «перлини у короні Британської імперії», захист якої від так званої «російської загрози» він щиро вважав наріжним каменем зовнішньої політики Великої Британії [253, 262–263].

Проте, войовнича та пихата поведінка Керзона на такий високій посаді, деспотична манера вести справи, нестриманість у висловлюваннях, у тому числі на адресу Даунінг-Стріт, були вміло використанні його заздрісниками. Наприкінці 1905 року він був відправлений у відставку з поста віце-короля Індії та надовго залишився осторонь від великої політики [253, 272–274]. Новий зірковий час Керзона наступив у кінці Першої світової війни, коли він очолив тільки-но створений Східний комітет, а потім на початку січня 1919 року був призначений «паралельним» головою Форін офісу, оскільки діючий міністр закордонних справ Артур Бальфур разом із прем'єр-міністром Девідом Ллойд Джорджем відправились у Париж для участі у мирній конференції [253, 275–276].

За роботу лорд Керзон взявся із знанням справи та ентузіазмом, сподіваючись перехопити портфель міністра зовнішніх справ у свого давнього суперника Бальфура. І для цього йому за будь-що потрібні були блискучі гучні дипломатичні перемоги. Однак, як на гріх, у Версалі, де й розгорнулася головна дипломатична боротьба між великими державами та де він міг проявити себе, був Бальфур.

Проте, вирішення потребували не тільки питання миру в Європі, поділу «османської спадщини», майбутніх німецьких колоній в Африці, а й перські

справи, яким у зовнішній політиці Великої Британії завжди приділялась особлива увага та у яких лорд Керзон здавна знався краще за багатьох інших. На його щастя британська дипломатія добилася того, що перські справи залишилися осторонь Паризької мирної конференції, завдяки чому він отримав широке поле для діяльності.

Проаналізувавши ситуацію, що склалася в Персії після колапсу Російської імперії, переконаний русофоб лорд Керзон дійшов висновку, що кращого часу для остаточного включення країни шаха у сферу впливу Британської імперії годі й чекати. Результатом тривалих і напружених двосторонніх перемовин стала угода «Про британську допомогу для сприяння прогресу та добробуту Персії», підписана в Тегерані 9 серпня 1919 року посланником Великої Британії при шахському дворі Персі Коксом і прем'єр-міністром Персії Восуг од-Доуле, з приводу чого лорд Керзон того самого дня направив уряду меморандум, який невдовзі був опублікований [253, 270; 184, 1119].

«На початок війни ситуація в Персії була наступною: наші руки були зв'язані невдалою англо-російською угодою 1907 року, яка хоча й була впроваджена урядом з метою покласти край конфлікту між Росією і нами в Персії та забезпечити стабільність перських інституцій, але призвела до зростання ворожості з боку перського уряду до нас та на практиці була використана як інструмент для стиснення у російських лабетах північної частини країни», – писав лорд Керзон, зображуючи історичні передумови нової угоди [184, 1119]. На його думку, «наслідком цього було те, що коли почалася війна, у якій Росія та ми були союзниками, породжена російською поведінкою ворожість перекинулася й на нас» [184, 1119]. «В очах персів наша та російська політика ототожнювалась, вважалася ворожою всім перським спрямуванням, через що їх симпатії на початковому етапі війни були поза сумнівом на боці центральних держав», – так Керзон пояснював природу несподівано високої активності головним чином німецьких агентів у

1914–1915 роках у країні, яка вважалася сферою виключно англо-російського впливу [184, 1119–1129].

За його словами, аби зупинити насилля на півдні Персії, захистити від небезпеки торговельні шляхи та відновити мир і спокій, британські офіцери організували під своїм командуванням підрозділи Південно-перських стрільців, посилені індійськими військами [184, 1120]. Окрім цього, Велика Британія доклала великих зусиль для стабілізації ситуації на афганському кордоні та протидії більшовицькому вторгненню на півночі країни, захисту Перського Азербайджану від німецько-турецьких зазіхань [184, 1120].

«В порядку недопущення вибуху ситуації, аби затвердити наші позиції в каспійському регіоні та завадити німцям скористатися Каспійським морем як шляхом в Азію, ми були зобов'язані терміново відправити міцну військову силу, зняту з багдадського напрямку. Британські війська продовжують утримувати лінію від Багдада до Казвіну, хоча, сподіваємось, що можливо недалеко той час, коли вони повернуться», – писав лорд Керзон, підкресливши, що це були вимушені тимчасові заходи [184, 1121]. Однак, вважав він, завдяки проведеним військовим операціям британська політика досягла великих цілей. Тепер, коли Велика Британія, за словами Керзона, в очах персів перестала бути ворогом та стала захисником їх свободи та спокою, «нам залишилося сконструювати таку політику, яка встановить умови співпраці в майбутньому» [184, 1120].

Іншими словами, виконуючий обов'язки міністра закордонних справ мав на увазі, що Велика Британія нарешті позбулася обтяжливого статусу суперниці Росії та звільнилася від англо-російської конвенції 1907 року, яка, ставлячи обидві імперії на одну щабель, кидала велику тінь на всю її зовнішню політику по відношенню до Персії. І відтепер, згідно з логікою думок «паралельного» міністра, відновлюючи історичну справедливість, Форін офіс мав побудувати нову договірну основу англо-перських відносин. Тим більше, що, за його словами, з 1918 року перський уряд

очолював Восуг од-Доуле, «який завжди був дружним до британських інтересів» [184, 1120].

Проте, аби ні перси, ні, головним чином, європейська спільнота не хвилювалися за незалежність Тегерану, Керзон вдався до доволі довгої тиради розмірковувань про права, свободу та зусилля Лондону «з укріплення позиції Персії серед незалежних націй». «Переговори, які йшли протягом останніх дев'яти місяців і які зараз задовільно завершилися, є результатом спільних зусиль перського уряду та Персі Кокса», – наголосив лорд Керзон [184, 1120]. «Що це означає на практиці? Не те, що ми отримали чи отримуємо мандат на Персію, про що ходять чутки на Паризькій мирній конференції, або ця країна нам віддала хоч одну-єдину частину своєї свободи, чи ми взяли на себе нові та коштовні зобов'язання, які стануть для нас у майбутньому великим тягарем», – писав він, заздалегідь передбачаючи негативну реакцію Франції, США та нападки своїх опонентів щодо умов договору [184, 1120].

Пояснюючи в меморандумі зроблений під його керівництвом цей крок Форін офісу, Керзон підкреслив: «Перський уряд, розуміючи, що ми єдина сусідня велика держава, щиро зацікавлена у подальшій долі Персії, спроможна й готова допомогти їй, яка не хоче їй неволі, самостійно вирішив звернутися до нас по допомогу у справі відновлення благополуччя Персії» [184, 1120]. На його думку, триєдина відповідь на питання, чому ця далеко не багата країна не може бути покинута напризволяще, полягає в її географічному розташуванні, зосередженні у ній британських інтересів і в майбутньому Британської імперії на Сході. «Зважаючи на це, зараз для нас неможливо, як і у будь-який час протягом попередніх п'ятдесяти років, відвернути самих себе від того, що відбувається в Персії», – із знанням справи зазначив колишній віце-король Індії, чи не найактивніший прибічник в британському істеблішменті наступальної зовнішньої політики, який у свій час зробив доволі багато для перетворення Перської затоки на «британське

озеро» або, як ще казали у часи його хазяйнування в Калькутті, «море Керзона» [184, 1121].

«Більше того, зараз ми отримуємо мандат на Месопотамію, який робить нас прилеглими до західних кордонів Персії, і не можемо дозволити існувати між Белуджистаном, частиною нашою Індійської імперії, і новим протекторатом осередку некерованості, ворожих інтриг, фінансового хаосу та політичного безладу», – наголосив у своєму меморандумі лорд Керзон [184, 1121]. «Далі, якщо ми залишаємо Персію наодинці, то це стає дуже вагомою причиною боятися відновлення більшовицького впливу на неї з півночі, – писав він і продовжував, – і нарешті, в її південно-західному краю ми володіємо великими активами у виді нафтових родовищ, які працюють на британський флот і дають нам командну позицію у цій частині світу» [184, 1121]. Отже, причини та мотиви, які штовхнули Велику Британію та Персію до укладення двосторонньої угоди, з точки зору тимчасового голови Форін офісу, цілком зрозумілі, і з ними важко не погодитись.

Справді, навряд чи шахська влада з порожньою державно скарбницею і довгим реєстром боргів була здатна самотійно навести лад у децентралізованій, сповненій родоплемінних і династичних міжусобиць країні, до якої, окрім цього, ще й час від часу доносились руйнівні відлуння революцій у Росії та відзвуки падіння Османської імперії у вигляді різних військово-політичних експедицій та інтервенцій. І Велика Британія, яка в умовах англо-російського суперництва завжди підтримувала сепаратистські настрої у населення півдня та заходу країни, зокрема, серед найбільшого в Персії племінного угруповання бахтіарів, в цих умовах була дійсно єдиною силою, не тільки здатною, а й зацікавленою в тому, щоб уберегти чи не найдревнішу серед існуючих імперію від розпаду [405, 43–44].

З приводу цього лорд Керзон вкотре наголосив, що «об'єднані зусилля Форін офісу й Індія офісу спрямовані не на встановлення прямого контролю над перською адміністрацією та навантаження самих себе великою

фінансовою відповідальністю, а на надання порад і експертної допомоги для відбудови перської держави» [184, 1121]. Враховуючи скрутне становище економіки Персії, укладеною угодою передбачалось надати Тегерану позику у небагато-немало 2 мільйони фунтів стерлінгів. Одну половину суми зобов'язалося надати казначейство Великої Британії, а другу уряд Індії. Повернення боргу забезпечувалось всіма прибутками перської митниці [184, 1121].

На запозичені гроші шахський уряд мав провести реформи, у тому числі утворити замість існуючих іррегулярних частин, козацької бригади та південно-перських стрільців єдині збройні сили під командуванням, як припускалося у договорі, британських офіцерів. При цьому, згідно з умовами угоди, жоден пенні позики не мав надійти до Тегерану доти, доки британський радник із фінансів при перському уряді не приступить до роботи, яка, як і праця інших британських радників, мала оплачуватися з перської казни англійськими грошима [184, 1121]. Іншими словами, Велика Британія в обличчі своїх представників могла розпоряджатися в Персії перськими грошима як власними, хоча й, принаймні так наголошувалось, на її благо.

Більше того, такий повний і всебічний контроль мав лише укріпити перську державність, незалежність і цілісність якої уряд Його Величності зобов'язався поважати згідно з першою статтею укладеної двосторонньої угоди, про що нагадав Керзон, ніби випереджуючи закиди опонентів щодо кабальності умов позики. «Якщо Персія гратиме в цю гру і ми будемо успішними, – вітійовато писав лорд, маючи на увазі виконання умов угоди обома сторонами, – то царюванню іноземних інтриг і руйнівному суперництву між великими державами буде покладено край, і Персія отримає найкращу можливість за останні сто років відновити сили» [184, 1121]. «Нарешті, ця угода, за умови її задовільного виконання, буде вагомою

гарантією майбутнього миру у східному світі», – наголосив голова Східного комітету лорд Керзон, закінчуючи свій меморандум [184, 1122].

Інакше кажучи, на його думку, угода «Про британську допомогу для сприяння прогресу та добробуту Персії» була в інтересах усіх держав і народів Сходу та, треба додати, Британської імперії, яка охоплювала їх значну частину і до якої мав увійти новий протекторат – Месопотамія, принаймні так йшлося, нагадаємо, в меморандумі [184, 1121]. У такому випадку Персія, повністю контрольована англійськими радниками, ставала цілковито залежною від Великої Британії країною-буфером між двох частин Індійської імперії, історичний досвід будівництва якої ніколи не мав прецедентів існування у її межах якогось «піванклаву». Однак про це у меморандумі Керзона нема жодного слова, хоча саме він у британських правлячих колах палко обстоював ідею творення так званої «Близько-Середньосхідної Індії», до складу якої мали також увійти всі території Близького та Середнього Сходу, що після Першої світової війни не увійшли до складу чи сфери впливу інших держав.

З огляду на це можна стверджувати, що навколо майбутнього Персії склалася дуже заплутана міжнародна ситуація, у яку Керзон, образно кажучи, своїм меморандумом додав більше туману, ніж ясності. З одного боку, перша стаття укладеної угоди, як лорд і підкреслював, формально справді декларувала незалежність Персії, але з іншого, умови наступних статей, і це можна зрозуміти навіть з тексту його меморандуму, свідчили про зворотне. Тобто фактичну військово-політичну та фінансову залежність Персії від Великої Британії, майстерно завуальовану під допомогу у розбудові державності. У правлячих колах Британської імперії всерйоз заговорили про «єгиптизацію Персії».

Що стосується найближчих союзників і водночас суперників Великої Британії, Франції та США, то їх спочатку офіційна реакція була напрочуд одностайною, холодно стриманою, без явного невдоволення чи, тим більше,

задоволення, хоча політикумами та суспільними думками в обох країнах новина про укладання англо-перського договору одразу була сприйнята однозначно як поглинення Персії [172, 311]. Проте, невдовзі, 28 вересня, державний департамент повідомив, що «відноситься до англо-перської угоди як до віртуальної анексії Персії» [172, 20/154, 6b].

Таким чином, меморандум лорда Керзона від 9 серпня 1919 року щодо підписання того самого дня англо-перської угоди є важливим джерелом з історії зовнішньої політики Великої Британії по відношенню до Персії після Першої світової війни, у якому коротко, але змістовно відображені основні події міжнародної боротьби за вплив у Персії в перші два десятиліття ХХ століття. Написаний без сумніву талановитою рукою дуже розумної людини, названий документ є не тільки прекрасним взірцем англійського кабінетного стилю написання документів для широкої аудиторії, спрямованих на таку собі гру на публіку, а й чудовим прикладом обґрунтування наступальної зовнішньої політики Великої Британії.

І те, що меморандум витриманий у кращих традиціях великодержавного шовінізму та джингоїзму, має відвертий русофобський характер, свідчить не про недоліки, а про його переваги. Бо цей документ відверто віддзеркалює не лише особисті погляди лорда Керзона на англо-перські, чи то англо-російські, відносини, а й їх сприйняття багатьма його однодумцями, представниками могутнього «середньосхідного угруповання», яке завжди мало величезний вплив на формування зовнішньої політики Великої Британії на схід від Суєцу.

Однак, варто зазначити, що у той самий час у, здавалося, відвертому меморандумі відчувається приховане фарисейство та єлейність, вміло замасковані прийоми софістики, на кшталт звалювання усієї провини за англо-російську конвенцію 1907 року на Росію, а Велика Британія нібито ні при чому, та незрозумілої перської незалежності у кордонах Індійської імперії та у повній залежності від англійських радників.

Що стосується самого автора меморандуму, то представивши так ніколи і не ратифіковану меджлісом англо-перську угоду як велику перемогу британської дипломатії, 23 жовтня 1919 року лорд Керзон зумів сісти в крісло голови Форін офісу та вже в якості повноправного міністра продовжив впроваджувати свої ідеї з розширення імперії, маючи за мету одного дня стати її прем'єр-міністром [281, 89–110; 290, 22–24].

4.4. Угода Грінвуда – Беранже і Лондонська конференція

Між тим упродовж літа – осені 1919 року тривали дуже складні й суперечливі англо-французькі перемовини з питання нафтового співробітництва. За змістом вони дуже нагадували переговори, що передували укладанню угоди Лонга – Беранже, тобто британський уряд намагався зберегти за собою якомога більшу частку відновлюваної Турецької нафтової компанії й, відповідно, віддати французькому якомога меншу. Згідно з секретною інформацією, отриманою у середині листопада міністерством у справах Індії від цивільного комісара Месопотамії, підполковника англо-індійської армії Арнольда Вільсона, який вже більше 10 років опікувався британськими «нафтовими» інтересами на Середньому Сході, вигода від розробки месопотамської нафти може становити щонайменше 50 мільйонів фунтів стерлінгів, що на той час було просто астрономічною сумою. Окрім цього, у Курдистані, за його даними, були поклади вугілля, заліза, міді та інших цінних мінералів [66, 14]. Тому Лондон, не бажаючи ні з ким ділитися такими багатствами, розраховував зберегти за собою щонайменше 80% акцій експлуатаційної компанії та віддати Парижу щонайбільше 20%.

У свою чергу Париж, усвідомивши, що з підписанням англо-перської угоди дорога французьким нафтовим у казкову країну шаха стала, як-то кажуть, замовлена, також зажадав збільшити власну частку, до 50%. 12 грудня 1919 року головний секретар з політичних і комерційних справ міністерства закордонних справ Франції Бертело направив ноту міністру закордонних справ Великої Британії щодо «повного порозуміння в Європейському та Східному питаннях», в якій велику увагу приділив «нафтовій» проблемі. Торкаючись теми англо-французького порозуміння на Близькому та Середньому Сході, Бертело зазначив, що компенсацією Франції за поступку Мосулу Великій Британії, на вимогу промислово-підприємницьких кіл і парламенту, має стати «точна рівність в експлуатації нафти у Месопотамії та Курдистані» [169, 336]. «Ця проблема величезної важливості, спричинена повною відсутністю нафти у Франції та потребами у ній. Як залізо і вугілля, нафта є життєво важливою частиною незалежності та самовизначеності всіх націй у світі», – наголосив головний секретар з політичних і комерційних справ міністерства закордонних справ Франції, підкреслюючи гостроту «нафтової» проблеми у Третій республіці, для якої поклади стратегічної сировини у Мосулі на той час були, без перебільшення, останньою надією якщо не повністю, то хоча б частково виправити катастрофічну ситуацію [169, 336].

Здавалося, що переговори знов зайшли у глухий кут. Кожна сторона воліла отримати якомога більше та віддати, відповідно, якомога менше. Проте, висока вірогідність об'єднання французів з американцями в антибританську «нафтову» коаліцію змусила Уайтхолл передивитися свої вимоги та зайняти більш компромісну позицію, встановив співвідношення у розподілі пакету акцій турецької компанії 75% на 25%, що в цілому відповідало інтересам обох країн. Окрім цього, Франція, також демонструючи бажання дійти згоди з Великою Британією та побоюючись, врешті-решт, утратити все, зняла свої претензії на участь у розробці нафти в

Персії та відмовилася, принаймні поки що, від наміру здобути половину прав на «чорне золото» Месопотамії.

Таким чином, досягнуте порозуміння у питанні поділу месопотамської нафти, невирішеність якого тривалий час була головним каменем спотикання у формуванні нафтового союзу між Великою Британією та Францією, відкрило шлях до укладання нової англо-французької угоди. 21 грудня 1919 року міністр з нафтових справ Великої Британії, підполковник Х. Грінвуд, з одного боку, та генеральний комісар нафтової промисловості Франції, сенатор Х. Беранже, з іншого, підписали меморандум двосторонньої «нафтової» угоди [184, 1114; 188, 175–178].

Документ складався з основної частини, яка налічує 18 статей, та додатку, що містить два пункти [184, 1114–1117]. У першій статті підкреслювалась взаємна згода на укладання нафтової угоди [184, 1114]. У другій зазначалося, що «всі питання стосовно територій, мандатів і сфер впливу, які не увійшли у цю угоду, мають бути предметом окремого договору між міністерствами закордонних справ Франції та Великої Британії» [184, 1114]. Скоріш за все, під цими словами малися на увазі Палестина, Мосул, Сирія, Ліван та Західна Вірменія, тобто території, міжнародний статус яких тоді був ще остаточно не визначений.

Згідно з третьою статтею сторони, що підписалися, мали дотримуватися принципів франко-британських домовленостей, досягнутих в угоді Лонга – Беранже, «дія якої в подальшому була призупинена через труднощі загальної політики», але, як бачимо, відновлена у формі нової угоди [184, 1114]. Узгоджені принципи спільної нафтової політики полягали у «щирій кооперації та взаємодії в усіх тих країнах, де нафтові інтереси двох націй можуть бути з користю поєднані» й, таким чином, слово в слово повторювали попередні [184, 1089–1114].

Що стосується переліку територій, на які розповсюджувалася дія нової угоди, то він також не змінився, але, у той самий час, зазнав важливого

уточнення. Якщо у попередньому договорі в основному переліку були Румунія, Мала Азія та залежні території обох імперій, що домовлялися, й окремим реченням додатково зазначалося, що «угода може бути розповсюджена на інші країни, у тому числі Галичину і Росію», то в угоді Грінвуда – Беранже все об'єднали в одне речення [184, 1089–1114]. «Цей меморандум відноситься до наступних держав чи країн: Румунії, Малій Азії, територій старої Російської імперії, Галичини, французьких колоній та протекторатів і колоній британської корони», – йшлося у документі [184, 1114].

Такі зміни у формулюванні четвертої статті були зовсім не випадкові. Вочевидь правлячі кола Великої Британії та Франції, зважаючи на важливість російських та галицьких нафтових промислів, поставили їх в один ряд з іншими перспективними, та, враховуючи фактичний розпад Російської імперії, замінили слово «Росія» формулюванням «території старої Російської імперії», на колишніх теренах якої, у першу чергу на Кавказі, було багато нафти [184, 1089–1114]. Згідно з восьмою статтею обидві країни домовились об'єднати зусилля з отримання нафтових концесій на цих територіях [184, 1115]. Однак відсутність конкретних прав і зобов'язань сторін, у тому числі принципу розподілу акцій, який, наприклад, був чітко виписаний щодо Румунії, ясно вказувала на невпевненість французьких і британських правлячих кіл, принаймні найближчим часом, у світлому майбутньому своїх нафтових підприємств революцій Росії.

І зовсім інше враження складається після ознайомлення з домовленостями щодо нафти Середнього Сходу, проблемам видобутку, поділу та транспортуванню якої й присвячена угода Грінвуда – Беранже. На користь цієї думки говорить хоча б той факт, що Месопотамії присвячено цілих п'ять статей, тоді як іншим територіям лише по дві кожній [184, 1115–1116]. Вже з першого речення дев'ятої статті стає зрозумілим, «хто в домі хазяїн». «Що стосується поділу Месопотамії, то учасники мають

виходити з того факту, що ще перед війною уряд Османської імперії надав Турецькій нафтовій компанії виключні права на розробку нафти у вілайєтах Мосул і Багдад, і зараз усі її акції знаходяться в руках Великої Британії», – недвозначно наголошувалося у дев'ятій статті [184, 1115].

У такому самому дусі зверхності й переваги, щоправда, цілком виправданому, одного союзника над іншим була виписана й наступна, десята, стаття договору: «Британський уряд передає у розпорядження французького 25% акцій Турецької нафтової компанії з усіма правами представництва та іншими правами, які можуть бути закріплені за названими акціями» [184, 1115]. Згідно з цією статтею, Франція повністю отримувала колишню долю Німеччини у відновлюваній компанії, й таким чином її гарантована частка у порівнянні з 20% акцій, передбачених денонсованою угодою Лонга – Беранже, збільшувалась на 5%. Натомість Париж погодився на будівництво у своїй сфері впливу на Близькому Сході не тільки двох окремих трубопроводів, питання по яким було вирішено ще у попередній угоді, а й проведення залізниць. Ними, на думку британців, через контрольовані французами сирійські та ліванські території мала транспортуватися перська та месопотамська нафта до порту чи портів в Східному Середземномор'ї [184, 1115].

Стосовно принципів англо-французької співпраці в інших територіях, також обговорюваних ще в угоді Лонга – Беранже, то їх умови залишились майже без змін. Згідно з положеннями угоди Грінвуда – Беранже частка кожної сторони у поділі ворожих, тобто німецьких та австро-угорських, концесій у румунських нафтових промислах мала становити 50%. Що стосується колоній, протекторатів і сфер впливу, то участь Франції, так само як Великої Британії, у будь-якій франко-британській групі, яка діяла на території її імперії, збільшувалась на 1% й, відповідно, становила не 66%, а 67% [184, 1116].

В додатку до угоди зазначалося: «якщо уряд Месопотамії забажає прийняти участь у Турецькій нафтовій компанії, то його частка становитиме щонайбільше 20%, з яких перші 5% будуть надані французьким урядом, а решта кожною групою пропорційно до їх часток» [184, 1116]. Іншими словами, Велика Британія, яка володіла 3/4 компанії, віддавала 11,25%, а Франція, яка і так мала лише 1/4 від усіх акцій, передавала 8,75%, тобто всього на 2,5% менше, ніж її союзниця. Отже, доля Франції у турецькій компанії зменшувалась до 16,25%, Великої Британії – до 63,75%. У такому випадку французька сторона втрачала майже 1/3 своїх акцій, тоді як британська менше 1/6. Тобто, в словах другого пункту додатку, якими починалась угода Лонга – Беранже та закінчувалась Грінвуда – Беранже, що «компанія буде знаходитись під постійним британським контролем», можна було ані трохи не сумніватись [184, 1117].

На думку співавтора та підписанта нової англо-французької нафтової угоди Х. Грінвуда, найбільшим досягненням було слово «залізниці», яке він, у відповідності до побажання Д. Ллойд Джорджа, зміг включити у текст документу. «Сер Джон Кедмен, директор нафтового департаменту, повністю задоволений укладеною угодою з технічної точки зору. Я думаю, ми можемо привітати себе з прийняттям угоди, наше доповнення якої пунктом відносно двох залізниць не потягло за собою збільшення відсотка французької частки», – із неприхованим задоволенням писав з цього приводу Грінвуд у листі до голови Форін офісу Дж. Керзона [184, 1114].

Таким чином, угода Грінвуда – Беранже, в порівнянні з угодою Лонга – Беранже, стала справжнім проривом британської «нафтової» дипломатії. Велика Британія отримала згоду Франції на проведення по контрольованій нею території Близького Сходу двох залізниць, які мали з'єднати порти Східного Середземномор'я не тільки з персько-месопотамськими нафтовими промислами, а й, врешті-решт, з портами Перської затоки. Іншими словами, мова йшла про фактичне створення Великою Британією ще однієї

стратегічної транспортної артерії між Сходом і Заходом, здатної якщо не повністю, то, принаймні частково, замінити, у разі потреби, морський шлях через Суецький канал.

Окрім цього, згідно із закріпленим в угоді Грінвуда – Беранже принципам відновлення Турецької нафтової компанії, британська сторона посилювала й без того свій великий, точніше, переважний вплив на стратегічне підприємство. І причина цього була не стільки в тому, що Уайтхолл примудрився розраховатися з місцевою адміністрацією майже на рівні з Версалем, чим звів відсоток французьких акцій у компанії до мінімуму, скільки в частці майбутнього месопотамського уряду. Якби в Лондоні не були впевнені, що саме вони і ніхто інший контролюватимуть, нехай навіть опосередковано, цей пакет акцій, то навряд чи так опікувались збільшенням удвічі його об'єму.

Отже, в тому, що нова англо-французька нафтова угода була значно вигідніша Великій Британії, ніж стара, не доводиться сумніватися. Й тим більше здивування викликає той факт, що вона, як і попередня, невдовзі була розірвана. Причому не французькою стороною, як можна було б очікувати, а британською.

Наступного дня після підписання угоди Грінвуда – Беранже, 22 грудня, в Лондоні, у Форін офісі, на рівні міністерств закордонних справ почала роботу і тривала впродовж останнього тижня 1919 року англо-французька, ще відома як Лондонська, конференція з відпрацювання спільної позиції щодо умов укладення мирної угоди з Туреччиною на майбутній конференції [73, 360]. Францію представляли головний секретар з політичних і комерційних справ міністерства закордонних справ Бертелло, уповноважений міністр і радник французького посольства у Великій Британії Фльоуріан. Британську сторону представляли міністр закордонних справ лорд Керзон, голова казначейства Ермітейдж Сміт і ще два працівники Форін офісу І.

Дж. Форбс Адам і Роберт Вансітарт. Головував на конференції лорд Керзон [73, 360].

Серед дуже широкого кола обговорюваних проблем, від евакуації італійських військ з Південної Анатолії та вибору нової турецької столиці до питання статусу Константинополя та Проток і майбутнього Кавказу, дуже велику увагу було приділено питанню нафти. Погодившись із позицією офіційного Лондону, що жодна з держав, у тому числі навіть Америка, не кажучи вже про не по спроможностях амбітну Італію, поки що не готова взяти мандат на Кавказ, Бертелло фактично відмовився від кавказької нафти, якою так живо цікавився до цього. Натомість він зажадав почути від Керзона замість традиційних загальних завірень у відданості союзницьким зобов'язанням і готовності, як-то кажуть, як тільки, так одразу поділитися месопотамською нафтою щось більш конкретніше щодо визначення умов участі Франції у розробці стратегічно важливих родовищ у Мосулі [73, 361].

Починаючи важку розмову, головний секретар з політичних і комерційних справ міністерства закордонних справ Франції нагадав голові Форін офісу про обіцянку французького прем'єр-міністра Ж. Клемансо, дану минулого грудня британському колезі Д. Ллойд Джорджу, не претендувати на Мосул згідно з угодою Сайкс – Піко в обмін на взаємоприйнятний договір про поділ нафти в цій області. У свою чергу лорд Керзон звернув увагу представників Франції, що така угода, нехай і тимчасова, вже була укладена між міністром з нафтових справ Великої Британії, підполковником Х. Грінвудом з одного боку та генеральний комісаром нафтової промисловості Франції, сенатор Х. Беранже. І хоча невдовзі, як дипломатично зазначив голова Форін офісу, через різницю у думках між прем'єр-міністрами щодо змісту угоди її відмінили, нещодавно за згодою голів французького та британського урядів, переговори знов відновилися, та уповноважені Дж. Кедмен Х. Беранже вже навіть досягли згоди [73, 361].

Однак, явно уникаючи незручної розмови, Керзон наголосив, що не знає ніяких подробиць угоди, за якою, наскільки йому було відомо, Франції надавалося 25% акцій компанії, експлуатуючої мосульські родовища нафти. І з приводу цього він висловив упевненість у тому, що угода буде схвалена французьким прем'єр-міністром. Проте Бертело, розділяючи сподівання англійського міністра зовнішніх справ, підкреслив, що «Беранже діяв виключно як експерт з нафти і не був уповноважений вирішувати питання з політичної точки зору» [73, 361]. Погодившись з лордом Керзоном у тому, що Кедмен і Беранже, безсумнівно, задовільно для обох сторін вирішать питання про здобуття Францією акцій Німеччини у Турецькій нафтовій компанії, він, тим не менш, звернув його увагу на «справжній смисл» відміни згаданої головою конференції угоди Лонга – Беранже [73, 361].

На думку головного секретаря з політичних і комерційних справ міністерства зовнішніх справ Франції, «британці, здається, вважали, що угода дала переваги лише французам, і навпаки, але насправді не французький уряд відповідальний за її анулювання» [73, 361]. Іншими словами, визнаючи взаємну невдоволеність укладеними 8 квітня 1919 року на конференції союзників у Сан-Ремо англо-французькими домовленостями, на Ке д'Орсе вважали, що якщо вже шукати винуватих у їх розірванні, то тільки по той бік Ла-Маншу, де, певна річ, дотримувались протилежної думки, але розуміючи безперспективність подальшого з'ясування стосунків, зосередились на відпрацюванні умов нової угоди.

Аби продемонструвати готовність Франції до винайдення компромісу та одночасно з цим обґрунтувати збільшені вимоги до нової угоди, Бертело спочатку наголосив на погіршенні і без того дуже важкої ситуації з нафтою Франції, спричиненому виводу з ладу внаслідок війни у Закавказзі нафтопроводів Баку – Батумі, чим скористалися американці, які вкотре підняли ціну на стратегічну сировину. Потім, явно показуючи намір досягнути взаємоприйнятної домовленості, Бертело пішов на тонкий

дипломатичний прийом, образно кажучи, трохи відкривши двері на французьку політичну кухню. Він відкритим текстом заявив англійцям, що висловив Ж. Клемансо свою незгоду з наданими ним Беранже інструкціями здобути половину прав на володіння нафтовими родовищами у Мосулі та Південному Курдистані, підкресливши йому, що з «технічних причин формування експлуатаційної компанії французи можуть сподіватися на здобуття якнайбільше її акцій» [73, 361]. Наголосивши на тому, що голова французького уряду погодився з його думкою і, таким чином, вже пішов на компроміс, Бертело зазначив, посилаючись на отримані інструкції від Клемансо, що у відповідь Франції слід надати компенсацію нафтою де завгодно, наприклад, у Румунії. Голова конференції, уникаючи прямої відповіді на поставлене питання, лише висловив сподівання, що нова угода відповідатиме інтересам обох сторін і буде ухвалена на найвищому рівні [73, 361].

Таким чином, важливою складовою розвитку післявоєнної світової політики стало формування англо-французького нафтового альянсу, так званої «нафтової Антанти», метою якої було, об'єднавши зусилля, не тільки позбутися залежності від поставок стратегічної сировини зі США, а й самим опанувати багаті джерела у Месопотамії, не допустивши туди заокеанського суперника. Не вдаючись до подробиць дуже складних і суперечливих англо-французьких перемовин, що тривали з кінця січня і до кінця квітня 1920 року, можна зазначити головне. За змістом вони дуже нагадували переговори, що передували укладанню 1919 році угод Лонга – Беранже від 8 квітня та Грінвуда – Беранже від 21 грудня [184, 1089–1092, 1114–1116]. Тобто британський уряд уже втретє намагався зберегти за собою якомога більшу частку відновлюваної Турецької нафтової компанії, яка була чи не єдиним легітимним претендентом на Месопотамію й, відповідно, віддати французькому уряду якомога меншу.

І знов Лондон спочатку розраховував зберегти за собою щонайменше 80% акцій та віддати Парижу щонайбільше 20%. Проте, висока вірогідність об'єднання французів з американцями в антибританську «нафтову» коаліцію змусила Уайтхолл у черговий раз передивитися свої вимоги та зайняти більш компромісну позицію, встановивши співвідношення у розподілі пакету акцій турецької компанії 75% на 25%, що в цілому відповідало інтересам обох країн і фактично повторювало положення попередніх двох угод. Окрім цього, Франція, також вкотре демонструючи бажання дійти згоди з Великою Британією та побоюючись, врешті-решт, утрати все, зняла, принаймні формально, свої претензії на участь у розробці нафти в Персії [281, 110–119; 300, 52–54; 307, 213–216].

* * *

1. З закінченням Першої світової війни знов з усією гостротою постало Східне питання. Упродовж листопаду-грудня 1918 року в британських правлячих, долаючи внутрішні протиріччя, намагалися винайти політико-економічну платформу для поділу спадщини колишньої Османської імперії, прийнятну всім суперникам, але вигідну перш за все самій Великій Британії, й здатну нейтралізувати зусилля США проникнути в нафтоносні райони Месопотамії, сусідньої із заповідною Персією. Такою платформою мала стати система мандатів, за допомогою якої Уайтхолл планував залучити Білий дім до вирішення складних і заплутаних справ Близького Сходу, де зв'язавши в тугий вузол американо-франко-арабські відносини, британці могли легко розраховувати на їхнє невтручання у нафтові справи в Месопотамії та Персії.

Кроком американської дипломатії у відповідь стала ідея Ліги Націй, впровадження якої стало наріжним напрямом зовнішньої політики Білого дому. Тільки уявимо, що Східне питання, яке завжди було справою обраних держав, з утворенням Ліги за американським варіантом виносилось на розсуд країн, що ніколи у своїй історії ніякого відношення до його вирішення не

мали навіть теоретично, але знаходилися під великим впливом Білого дому. У разі здійснення проекту, перед США відкривались небачені перспективи отримати під свою опіку території, за які великі держави Старого світу боролися впродовж багатьох десятиліть і навіть століть.

Таким чином, судячи зі змісту ще нещодавно надсекретних документів Національного архіву Великої Британії та Північної Ірландії, позиція Уайтхоллу в питанні поділу «османської спадщини» була продиктована інтересами Англо-перської нафтової компанії. Ліга Націй мала стати інструментом зовнішньої політики США, за допомогою якого вони збиралися зв'язати по руках і ногах величезну Британську імперію й отримати нафту Середнього Сходу. Проте коли не все пішло за планом, і Білому дому стало зрозуміло, що гарантованої більшості голосів для розподілу мандатів на свою користь йому не отримати, США, аби не обмежувати себе ніякими зобов'язаннями, відмовились вступити в Лігу Націй.

2. На підставі вивчення змісту меморандуму Дж. Керзона щодо угоди «Про британську допомогу для сприяння прогресу та добробуту Персії» та характеру реакції на її підписання у Франції та США доведено, що ключем до панування Великої Британії, принаймні у Східній півкулі, були нафтові родовища у районі Перської затоки. Також наочно показано, що укладання цієї англо-перської угоди було вигідно й особисто потрібно самому лорду Керзону. Представши уряду Д. Ллойд Джорджа цю угоду як велику перемогу англійської дипломатії, восени 1919 року він зумів стати головою Форін офісу і вже займаючи посаду головного дипломата Британської імперії з ще більшою енергією взявся за зведення будівлі Середньосхідної імперії, яка своїми кордонами мала повністю охопити нафтоносні території в районі Перської затоки.

3. Як показує проведений аналіз умов і обставин підписання у 1919 році двох англо-французьких нафтових угод (Лонга – Беранже і Грінвуда –

Беранже) та дослідження змісту меморандумів щодо їх укладання, важливою складовою розвитку післявоєнної світової політики стало формування так званої «нафтової Антанти» на чолі з Великою Британією. Метою утворюваного англо-французького альянсу було, об'єднавши зусилля, позбутися залежності від поставок стратегічної сировини зі США та не допустити американські компанії на Близький та Середній Схід. Водночас англійці намагалися якомога більше знизити французьку частку у відновлюваній Турецькій нафтовій компанії.

РОЗДІЛ 5. ЕВОЛЮЦІЯ «НАФТОВОЇ» ПОЛІТИКИ УАЙТХОЛЛУ НА БЛИЗЬКОМУ ТА СЕРЕДНЬОМУ СХОДІ У 1920–1924 рр.

5.1. Англо-перська нафтова компанія, концесія Хоштарії і питання захисту родовищ персько-месопотамської нафти

Відбивши зазіхання французів на перську нафту, англійці взялися за вирішення долі тієї самої, зараз практично нікому невідомої, концесії Хоштарії. У тому, що, як зазначив Р. Фер'є, ніяких записів в британських архівах про отримання Акакієм Хоштарією нафтової концесії на Півночі Персії майже не залишилося, не доводиться сумніватися не тільки зважаючи на дослідницький хист і прискіпливість у вивченні джерел автора «Історії «Бритіш петролеум», а й, у першу чергу, після ознайомлення із безперебільшення унікальними архівними справами про концесію А.М. Хоштарії на рудні багатства Північної Персії [14; 18].

Як показав аналіз документів з названої архівної справи, історія концесії Уїльяма Нокса Дарсі 1901 року, засновника Англо-перської нафтової компанії, чия діяльність охоплювала більшу частину Персії, в точності до навпаки повторилася в концесії Акакія Мефодійовича Хоштарії 1916 року, що стало найкращою ілюстрацією спільного і відмінного у зовнішній політиці Росії і Великої Британії. Якщо у 1901–1902 роках британський уряд доклав великих зусиль, щоб Дарсі отримав концесію, а Росія не спромоглася її анулювати, то російський уряд доклав зусиль не менше, щоб не англійський, а вітчизняний підприємець не отримав концесії на північноперську нафту [14, 50–53; 18, 22]. Врешті-решт, ціною неймовірних

зусиль Хоштарія добився концесії, але щоб її зберегти влітку 1917 року під тиском уряду погодився перетворити утворене ним Русько-перське нафтове товариство, більш відоме як «Рупенто», на таку своєрідну Англо-перську нафтову компанію російського типу, тобто передати підприємство під переважний контроль уряду в особі міністерства закордонних справ [14, 127–127зв.; 18, 35]. Цією подією завершився не просто поділ перської нафти, були встановлені нові сфери впливу, межами яких фактично стали концесії Дарсі і Хоштарії. Відповідно, 3/4 території Персії увійшли в сферу Британської імперії, тоді як лише 1/4 у Російську [280, 160]. Проте, історія з питанням приналежності концесії Хоштарії на цьому не лише не закінчилась, а, навпаки, тільки розпочалась.

Жовтнева революція та перші кроки більшовицького уряду на зовнішньополітичній арені, спрямовані на оприлюднення таємних договорів і відміну, як тоді було прийнято казати, «кабальних концесій і договорів, нав'язаних царським режимом», змусили замислитися над майбутнім своїх іноземних підприємств багатьох російських концесіонерів, у тому числі А. Хоштарію. Ситуація стала ще більш загрозливою, коли наприкінці 1917 року перський уряд, користуючись кризою влади в Росії, нічого нікому офіційно не пояснюючи, відмінив усі концесії свого північного сусіда, хоча багато їх власників, зокрема Хоштарія, усе ще сподіваючись на краще, продовжували більш-менш вчасно сплачувати податки у шахську скарбницю.

Однак, розуміючи, що скоріш за все втримати концесію не вдасться, Хоштарія на початку 1918 року через одного лондонського брокера спробував нею зацікавити Англо-перську нафтову компанію, але невдало. Через рік він ще раз звернувся до представника компанії, на цей раз полковника Уоллеса, який у той час перебував у Персії. Концесіонер виступив з пропозицією передати контрольний пакет акцій «Рупенто» англо-перській компанії, але його ідея не знайшла підтримки у її керуючого директора Чарльза Грінуея. Тим не менш, не втрачаючи надії на краще, на

початку 1919 року Хоштарія звернувся до британської дипломатичної місії, щоб та допомогла підшукати покупця на його концесію. Проте англійський посланник в Тегерані Персі Кокс, зважаючи на вкрай неспокійну ситуацію у Північній Персії та темне минуле самої концесії, віднісся до звернення підприємця із великою долею скептицизму, і горе-концесіонер втретє зазнав невдачі [398, 570].

Мабуть, будь-який інший концесіонер на його місці давно склав би руки від відчаю, але тільки не Хоштарія. Обійшовши в свій час таких сильних конкурентів як Нобелі, витримавши тиск вітчизняного міністерства закордонних справ і пройшовши випробування перською бюрократією, він надто дорого за неї заплатив, у буквальному й переносному розумінні цього слова, щоб так легко її втратити. Не збираючись здаватися, підприємець знов і знов намагається вийти на керівництво Англо-перської нафтової компанії, аби переконати у цінності свого підприємства. Нарешті, в кінці грудня 1919 року, як раз під час англо-французької конференції у Лондоні, одному з його представників у цьому місті, мабуть, не в останню чергу завдяки натякам про відновлення інтересу до концесії з боку «Роял датч-Шелл», це вдалось [398, 570].

Не в останню чергу на рішення Англо-перської нафтової компанії, чиїм головним акціонером, не будемо забувати, залишався англійський уряд, почати завчасні переговори з агентами Хоштарії вплинула ситуація у Північній Персії та сусідніх з нею Азербайджані та Туркестані, що залишалася дуже складною. 12 січня перший лорд адміралтейства У. Лонг представив урядові меморандум «Погляди адміралтейства на ситуацію у Каспійському морі» [44, 122–123].

У документі під грифом «секретно» він застеріг, що зважаючи на поразку генерала Денікіна, загроза нападу більшовиків на Персію та звідти на Індію стала близькою. «Віце-король Індії, головнокомандуючий англо-індійської армії, британський верховний комісар на Кавказі та британський

посланник у Тегерані наголосили, що перевага на Каспії є вирішальним фактором, і втративши її, буде вкрай важко, якщо взагалі можливо, цю перевагу відновити», – зазначив У. Лонг, звертаючи увагу уряду на необхідність підтримки Персії як матеріальної, так і моральної, додавши, що у противному випадку «важкість прямих наслідків для Месопотамії та її нафтових полів не може бути надто сильно перебільшена» [44, 122]. Іншими словами, якщо, образно кажучи, полум'я війни охопить Персію, то не тільки власне перська, а й месопотамська нафта опиниться у ворожих руках. Перед Британською імперією гостро постало питання захисту родовищ.

7 лютого 1920 року голова військового міністерства Уїнстон Черчилль представив урядові підрахунок коштів, необхідних для утримання британської армії у 1920–1921 роках на рівні, здатному забезпечити належну безпеку імперії [57, 603–608b]. Торкаючись питання оборони Середнього Сходу, він красномовно зазначив, що «вартість воєнної присутності в Месопотамії здається мені поза всією пропорцією до будь-якої переваги, яку ми можемо очікувати коли-небудь здобути від цього князівства», тобто, образно кажучи, шкурка вичинки не варта [57, 607].

«Немає місця в світі, де утримання одного білого солдата могло коштувати більше. Коли ми думаємо про відносну важливість для нації в утриманні територіальної армії мирного часу силою у 250 тисяч солдат, вартістю більше 8 мільйонів фунтів стерлінгів, а гарнізон у Месопотамії, чисельністю у 14 тисяч білих солдат і 50 тисяч місцевих, виходячи з таких самих розрахунків, коштуватиме 19 мільйонів 250 тисяч, то нашу загальну політику щодо Месопотамії слід серйозно передивитися», – зазначив військовий міністр, звертаючи увагу на величезну ціну, яку треба плати за володіння межиріччям Тигру та Євфрату [57, 607]. У. Черчилль, підкреслив, що, зважаючи на важливість Месопотамії як ланки на повітряному шляху в Індію та повітряної оборони Середнього Сходу, виходячи з воєнної значущості її нафтових покладів і засновуючись на стратегічних засадах

імперської оборони, генеральний штаб не ставить питання про виведення з неї військ [57, 607].

Натомість голова військового міністерства запропонував генеральному штабу передивитись план розміщення гарнізонів у Месопотамії, вивівши, наприклад, їх з Мосулу та Хамадану, та скоротити особовий склад експедиційних сил, загальна чисельність яких не повинна перевищувати 4 тисяч англійських солдат і офіцерів і 16 тисяч месопотамських, і вартість утримання становитиме приблизно 5 мільйонів 500 тисяч фунтів стерлінгів [57, 607b].

У зв'язку з цим він зазначив: «Я взагалі проти утримання великої армії в Месопотамії, і якщо не має іншого методу втримання цієї країни, то моя думка полягає у тому, що нам слід скоротити перелік зобов'язань» [14, 607b]. «Я повинен далі вказати, що більшовицька загроза та небезпека турецького націоналізму, разом з арабськими заворушеннями, спричиненими французької окупацією Сирії, наразять всі війська в Месопотамії на зростаючу небезпеку», – наголосив військовий міністр, попереджуючи уряд про цілком реальну загрозу спалаху насилля, хвиля якого, як за ланцюжком, доволі легко зможе захлеснути Месопотамію з усіма її чисельними гарнізонами, призвівши до важких втрат серед англійських військ [57, 607b].

Що стосується питання захисту Персії британськими та англо-індійськими військами, то його зміст У. Черчилль, який у свій час за красномовством і талановитістю пера суперничав із визнаним майстром слова лордом Керзоном, охарактеризував наступним чином: «Уявіть витрачання цілої вартості британської територіальної армії на слабке та марне втручання у справи Персії!» [57, 607b]. «З огляду на зосередження більшовицьких сил у Транскаспії та встановлення їхнього контролю над Каспієм у близькому майбутньому немає ніякого сенсу захищати Персію від наводненнями ними та підняття повстання», – зазначив він [57, 607b]. На його думку, запропоновані Форін офісом та Індія офісом сили не

витримають навіть першої серйозної атаки повстанців і нічого, окрім ще більших людських втрат і матеріальних затрат, не принесуть [57, 607b].

«Я не вважаю, що воєнні ресурси Британської імперії, засновані на добровільній системі призову, не здатні запропонувати нам ефективний опір успішному більшовицькому просуванню уперед на невеликій відстані від головних кордонів Індії. Тому уряду не слід брати на себе зобов'язання перед перським урядом чи викликати надії серед перських людей щодо їх захищеності», – підкреслив військовий міністр, пропонуючи не вплутуватися у можливі заворушення у Персії, спричинені впливом чи навіть вторгненням більшовиків [57, 607b]. Натомість він закликав зосередити зусилля на підвищенні вивченості та боєздатності армії, провести роботу з оптимізації витрат. З приводу цього в кінці свого меморандуму У. Черчилль навів цікавий і показовий факт, що у 1919 році витрати на армію мирного часу були найбільшими, а результати, навпаки, найменшими [57, 607b].

Здається, який зв'язок міг бути між переговорами представників Англо-перської нафтової компанії та «Рупенто» і цими двома меморандумами, але, як з'ясувалося, був і безпосередній. Справа полягала в тому, що чим далі загострювалась ситуація у Північній Персії та чим більше міцнішала радянська влада у прилеглих Азербайджані та Туркестані, тим скрутнішою ставали справи з концесією А. Хоштарії і тим більш зговірливим він ставав у ціні питання. У свою чергу керівництво Англо-перської нафтової компанії, у першу чергу її віце-президент Е. Слейд, реалізуючи свою мету з оволодіння всією персько-месопотамською нафтою, аби зберегти за підприємством хоч якісь формальні права, нехай і доволі сумнівні на північноперську нафту в кінці січня 1920 року, проінформувала Форін оффіс, що «компанія переконана в автентичності концесії та погодилась придбати на неї права у Хоштарії та його «Рупенто» [398, 571]. Для її експлуатації 20 травня була сформована «Ноз Пьюшн Оілс Лімітед» з капіталом у 3 мільйони

фунтів стерлінгів, 25% акцій якої надали «Рупенто» на чолі з А. Хоштарією [398, 571].

Отже, фактично Велика Британія через Англо-перську нафтову компанію й афілійовану з нею «Ноз Пьошн Оілс Лімітед» встановила практично повний контроль над майже усією перською нафтою, використовуючи для цього, здавалося не те що несприятливу, а навіть загрозову для самої неї, політичну ситуацію в Персії. І в тому, що, зробивши такий крок, компанія не залишиться без підтримки військових, принаймні флоту, завдяки тому самому адміралу Слейду, можна було не сумніватися з самого початку. А от вище наведений меморандум У. Черчилля про оптимізацію витрат і висловлені в ньому думки військового міністра про недоцільність нібито обтяжливої підтримки завеликих сухопутних сил на Середньому Сході змусили керівництво Англо-перської нафтової компанії, чийм головним акціонером, не будемо забувати, був англійський уряд, вкотре підняти питання про необхідність захисту персько-месопотамських покладів стратегічно важливої сировини.

20 лютого У. Черчилль представив на розгляд уряду меморандум імперського генерального штабу «Записка про можливість зменшення гарнізону Месопотамії до 4 тисяч британських і 16 тисяч індійських військ», перший пункт якого якраз і був присвячений висвітленню взаємозв'язку між перебуванням англо-індійських військ на Середньому Сході і захистом нафтових родовищ у Персії та Месопотамії [134, 44]. «Головною причиною, яка спонукала нас розпочати кампанію в Месопотамію наприкінці війни, була необхідність захисту перських нафтових полів поблизу Ахвазу, продукція з яких украй важлива для флоту», – вже першим реченням свого меморандуму генеральний штаб наголосив на головній причині проведення месопотамської кампанії, розпочатої англійськими військовими невдовзі після початку Першої світової війни [134, 44].

«Подальше просування уперед на Багдад і Мосул було зумовлено частково політичними причинами і частково очевидною потребою відтіснити якомога далі турецькі армії, чия присутність продовжувала загрожувати нашому володінню нафтовими родовищами», – було зазначено в записці, підкреслюючи справжнє підґрунтя затіяної Уайтхоллом експедиції, яка коштувала бюджетові імперії 155 мільйонів фунтів стерлінгів і за успішне проведення якої заплатили своїм життям 30 тисяч солдат і офіцерів англо-індійської армії, не кажучи вже про втрати самих арабів [134, 44].

І заплативши таку велику ціну, у прямому і переносному сенсі цього слова, за перемогу, навряд чи британці наважились би так легко відмовитись від завойованого. Тим більше, що, як вважали у генеральному штабі, «змусивши самих себе окупувати величезну територію, територію, оточену та населену магометанцями, ми не можемо у теперішній час навіть спробувати відступити, не зіткнувшись із труднощами, здатними звести нанівець усі наші здобутки» [134, 44]. «Наша головна стратегічна задача сьогодні така сама, як і перед початком війни – забезпечити безперебійні поставки нафти для флоту», – чітко та зрозуміло, без зайвих слів про свободу та нове життя, принесене на багнетах англо-індійської армії, і так званий «направляючий дух», яким, за словами А. Бальфура, Велика Британія навіть опріч власної волі, мала стати для Месопотамії, у генеральному штабі сформулювали мету перебування британських військ у межиріччі Тигру та Євфрату [134, 44; 404, 286].

Так само прямо і по-воєнному лаконічно, без традиційно властивої багатьом дипломатичним документам витіюватості, у меморандумі була визначена цінність Мосулу для Британської імперії, звідки військовий міністр У. Черчилль запропонував вивести війська. «Вглядаючись у майбутнє, можливість Месопотамії платити по рахунках напряду залежатиме від того, чи буде включений у її склад вілайет Мосул, – йшлося у меморандумі генштабу, – економічний потенціал цієї області неосяжний, і

було б кроком крайньої політичної короткозорості відкинути найкращий шанс, який ми маємо, відшкодувати вже понесені нами витрати та втрати» [134, 44]. Іншими словами, у генеральному штабі, на відміну від військового міністерства, вважали вивід окупаційних військ із Мосулу неприпустимою стратегічною помилкою з далекосяжними негативними наслідками як з воєнно-політичної точки зору, так і з економічної, а захист родовищ нафти першочерговою задачею армії та флоту.

Отже, Англо-перська нафтова компанія хоча й сильно ризикувала, придбавши у А. Хоштарії його концесію на північноперську нафту, але її ризик був цілком виправданий і добре прорахований. Компанія, ставши монопольною володаркою прав на розробку та видобуток усієї перської нафти, ще більше укріпила свій негласний статус провідника «нафтової» політики Великої Британії на Середньому Сході, значущість і важливість покладених на нього функцій визначалися не тільки словосполученням безпека імперії, а й чистий прибуток, рівень якого, до речі, невпинно зростав із року в рік. І вище проаналізований меморандум британського генерального штабу чітко засвідчив, що на захист інтересів Англо-перської нафтової компанії в Персії та Месопотамії, а, значить і інтересів Британської імперії, якщо стане потреба, будуть кинуті всі сили імперської воєнної машини, хоча бажано було не допустити виникнення такої небезпечної ситуації [281, 120–126; 277, 344–346; 278, 96–102].

5.2. Меморандум Фр. Келлоуея «Нафтові родовища Месопотамії» і угода Бертело – Кедмена

Всього місяць потому, під час конференції Верховної ради Антанти у Сан-Ремо (19–26 квітня 1920 року, Італія), присвяченій досягненню

домовленостей між країнами-переможницями у Першій світовій війні по ряду питань, що залишилися невирішеними на Паризькій мирній конференції, у тому числі «нафтовому», міністр, відповідальний за нафтовий департамент, Фредерік Келлоуей, підготував і представив на розгляд уряду конфіденційний меморандум «Нафтові родовища Месопотамії». В ньому він підняв чимало гострих питань англійської «нафтової» політики, у тому числі проблему взаємодії Англо-перської нафтової компанії, Турецької нафтової компанії та «Роял датч-Шелл» [107, 71].

«Окрім встановлення урядового контролю над Англо-перською нафтовою компанією, провідним напрямком нашої «нафтової» політики впродовж багатьох років було й залишається намагання встановити британський контроль над групою «Роял датч-Шелл», – писав Фр. Келлоуей, характеризуючи цілі «нафтової» політики Уайтхоллу, спрямовані на підпорядкування цих двох компаній, що володіли великими родовищами стратегічної сировини у кордонах чи сферах впливу Британської імперії [107, 71]. І з огляду на те, що з 1914 року контрольним пакетом акцій Англо-перської нафтової компанії володів уряд, то одна з двох цілей була досягнута.

Що стосується другої мети – оволодіння «Роял датч-Шелл», то, на думку міністра з нафтових справ, міністерство торгівлі і комітет лорда Херкорта вже доклали чималі зусилля і присвятили дуже багато часу відпрацюванню прийнятних обома сторонами основ угоди про об'єднання інтересів. «Якщо запропоновану угоду не укласти зараз, після принципової згоди та багатьох місяців обговорення заплутаних деталей, подальші стосунки по других лініях будуть неможливі, і я впевнений, що ми втратимо унікальну можливість здобуття реального контролю над однією з двох наймогутніших і досвідчених нафтових груп у світі», – доволі емоційно, але від цього не менш переконливо, закликав Фр. Келлоуей встановити урядовий контроль над «Роял датч-Шелл», конкуруючою з самою «Стандард ойл», пожертвувавши для цього інтересами Англо-перської нафтової компанії та її

амбїтними планами на месопотамську нафту, але натомїсть утворивши таку собі державно-приватну нафтову корпорацію [107, 71–72].

Він був переконаний, що якщо не зробити такого кроку, то «це було б найбільшим нещастям у теперїшній час, коли питання наших майбутніх нафтових поставок завдає нам такого клопоту та коли наша залежність від закордонної нафти є джерелом такої небезпеки» [107, 72]. Пояснюючи свою позицію, міністр з нафтових справ нагадав, що ще у 1914 році з ухвалення англїйського уряду розподїл акцій у Турецькій нафтовїй компанїї був змїнений наступним чином: половину акцій отримала Англо-перська нафтова компанїя, а їншу половину подїлили порївну Англосаксонська нафтова компанїя, яка входила до групи «Роял датч-Шелл», і Нїмецький банк. Зазначивши, що «Турецька нафтова компанїя їснувала завжди та акції «Дойч банка» впродовж вїйни здобув уряд Його Величностї», Келлоуей підкреслив: «На придбаннї цих паперїв зосередила свої зусилля Франція, яка нещодавно разом з Великою Британїєю визнала їснування Турецької нафтової компанїї та дїйсність її концесїї на месопотамську нафту» [107, 72].

«Я не в змозї дивитися, як уряд Його Величностї може зараз вїдмовитися визнати вимоги британських і їнших зацікавлених компанїй у Месопотамїї, якї він визнав і підтримав перед вїйною», – з ледь прихованим роздратуванням писав міністр з нафтових справ, наголошуючи на вїдвертому їгноруваннї Уайтхоллом законних прав «Роял датч-Шелл» на месопотамську нафту, гарантованих їй 25% її акцій Турецької нафтової компанїї і зовсїм не передбачених у проєкті обговорюваного на конференції в Сан-Ремо проєкту англо-французької нафтової угоди [107, 72]. «Французи вивчили пропозицію британського уряду виключити приватні їнтереси з участї у розробцї месопотамських родовищ і зараз висунули вимогу на половину акцій, тодї як їх попередній запит був обмежений однїєю четвертою лише тому, що британський уряд був зобов'язаний визнати безпосередні приватні їнтереси», – наголосив Фр. Келлоуей, даючи зрозумїти своїм колегам, що, не бажаючи

визнати долі компанії Г. Детердінга, вони тим самим вже усунули останній формальний бар'єр на шляху французької нафтової дипломатії до здобуття небагато-немало половини прав на стратегічно важливу нафту Месопотамії, хоча ще донедавна на Ке д'Орсе про це не могли навіть мріяти [107, 72].

При цьому він застеріг, що ця дуже наполеглива вимога Франції стане прецедентом для інших країн, так би мовити першою ластівкою інтернаціоналізації нафтових справ у Месопотамії, на лідерство у веденні яких завжди претендувала Велика Британія. «Якщо ми відмовимось визнати вимоги, засновані на довоєнних відносинах, то можемо очікувати на значний опір Сполучених Штатів, які зараз у край стурбовані питанням нафтових поставок», – наголосив британський міністр з нафтових справ, маючи на увазі поширені у США чутки про швидке виснаження американських нафтових свердловин і необхідність за будь-що оволодіти якомога більшою кількістю родовищ за кодоном і в першу чергу на Близькому та Середньому Сході [107, 72].

Окрім цього Фр. Келлоуей призвав не забувати, що нафтові багатства Месопотамії все ще не доведені, хоча відкриття в Персії величезних родовищ додають упевненості в повторенні успіху. Проте, за його підрахунками, перш ніж отримати потрібні результати та почати повертати вкладені гроші, доведеться витратити щонайменше 5 мільйонів фунтів стерлінгів на облаштування справи, та навіть при наявності таких величезних коштів він сумнівався у спроможності та доцільності уряду займатися нафтовим бізнесом [45, 73]. «Порада, щоб експлуатацією нафтових родовищ займався уряд, може здатися привабливою, але втрати від такого підприємства будуть дуже значними», – зазначив Келлоуей, вважаючи, що урядові не вдасться залучити до роботи у своїй компанії провідних експертів і фахівців, за працевлаштування яких у себе гостро конкурували великі нафтові компанії [107, 73–74].

«Якщо ми відмовимось виконати умови, які залишаються практично нашими зобов'язаннями відносно Турецької нафтової компанії, – писав міністр з нафтових справ, маючи на увазі долю «Роял датч-Шелл», не обговорену в проекті англо-французької угоди, – то ми не можемо очікувати на будь-яку, бодай найменшу, допомогу від основних нафтових компаній», – застеріг він уряд від, на його думку, неодмінної відмови групи Г. Детердінга приймати участь в операціях з месопотамською нафтою [107, 74]. «Таким чином, засновуючись на політиці та практичній доцільності, я сильно наполягаю на тому, щоб пропозиції відносно Месопотамії, які включені в англо-французьку угоду та угоду з «Роял датч-Шелл», слід виконати негайно», – наголосив Фр. Келлоуей у кінці свого меморандуму, закликаючи включити у вже практично не те що узгоджений, а майже підписаний договір між Великою Британією і Францією щодо співробітництва у «нафтових справах» у багатьох регіонах світу та в першу чергу в Месопотамії [107, 74].

Отже, поява цього меморандуму вкотре засвідчила, що міжнародна боротьба за ще невідкриту месопотамську нафту мала дві сторони – зовнішню та внутрішню, і з огляду на вище проаналізований документ їх зміст суперечив одна одній. Так, зокрема, представлений меморандум Фр. Келлоуея переконує в тому, що боротьба у британських правлячих колах щодо формування «нафтової» політики мала глибокий і дуже суперечливий характер.

Тільки уявімо: офіційна позиція Великої Британії (на той час фактично єдиної розпорядниці на Середньому Сході та головної претендентки на левову частину месопотамської нафти, яка вже практично оволоділа всією перською) щодо умов перетворення Турецької нафтової компанії та, відповідно, перегляду переліку її учасників у корні відрізнялася від позиції міністра з нафтових справ, відповідального в британському уряді якраз за відпрацювання нафтової політики в цілому та відтворення тієї самої компанії. І каменем спотикання у даному випадку, знов-таки, стало питання

про участь «Роял датч-Шелл» у Турецькій нафтовій компанії та реалізації нею ще довоєнної концесії на видобуток і розробку нафти в Месопотамії, око на яку вже давно поклала ворогуюча з англо-голландським концерном Англо-перська нафтова компанія.

Однак, як би там не було, меморандум Келлоуея з'явився на третій день після початку роботи конференції в Сан-Ремо і вже навряд чи щось міг суттєвим чином змінити, оскільки ще через день Велика Британія та Франція досягли остаточного порозуміння по цілому ряду питань міжнародної нафтової політики. 24 квітня, таємно від представників інших країн, у першу чергу США, директор департаменту політики та комерції Міністерства закордонних справ Франції Філіп Бертело з одного боку та директор Його Величності нафтового департаменту, професор Джон Кедмен з іншого підписали меморандум англо-французької «нафтової» угоди. Наступного дня меморандум був завірений прем'єр-міністрами Девідом Ллойд Джорджем і Олександром Мільєраном [151, 89–89b].

Документ складався з 18 статей, у яких були викладені найбільш важливі принципи двостороннього співробітництва у «нафтовій» сфері [151, 89]. У другій статті зазначалося, що узгоджені принципи спільної «нафтової» політики полягали у «щирій кооперації та взаємодії в усіх тих країнах, де нафтові інтереси двох націй можуть бути з користю поєднані» [151, 89]. «Цей меморандум стосується наступних держав чи країн: Румунії, Малої Азії, територій пізньої Російської імперії, Галичини, французьких колоній та протекторатів і колоній британської корони», – йшлося у документі [151, 89]. У третій статті окремо зазначалося, що угода може бути розповсюджена на інші країни за взаємною згодою [151, 89].

Згідно з четвертою та п'ятою статтями частка кожної сторони у поділі ворожих, тобто німецьких та австро-угорських, концесій у румунських нафтових промислах мала становити 50% [151, 89]. Що стосується «пізньої Російської імперії», то на її теренах англійці та французи домовились

надавати один одному всіляку підтримку та об'єднати зусилля з отримання нафтових концесій на цих територіях [151, 89]. Однак відсутність у третій поспіль угоді конкретних прав і зобов'язань сторін, у тому числі принципу розподілу акцій, який, наприклад, був чітко виписаний щодо Румунії, ясно вказувала на невпевненість французьких і британських правлячих кіл, принаймні найближчим часом, у світлому майбутньому своїх нафтових підприємств у революційній Росії. Тому шоста стаття угоди щодо російської нафти скоріше нагадувала декларацію намірів на далеке майбутнє.

Проте ні румунська, ні тим більше примарна російська нафта не були так важливі для Великої Британії та Франції, як омріяна месопотамська, вирішенню питань видобутку, поділу та транспортуванню якої й присвячена угода Бертело – Кедмена та меморандум до неї, власне кажучи, як і попередні два договори Лонга – Беранже та Грінвуда – Беранже. Причому якщо в останній угоді з названих вісімнадцяти статей про месопотамську нафту йшлося у шести, то у досліджуваній – вже в семи статтях [184, 1114–1116; 151]. Також відбулися зміни у їх змісті.

«Британський уряд у випадку експлуатації нафтових родовищ у Месопотамії його підприємством зобов'язується надавати французькому уряду чи уповноваженій ним компанії 25% видобутої месопотамської сирої нафти за ринковими цінами. Якщо розробкою месопотамських надр займатиметься приватна компанія, то британський уряд надасть французькому 25% її акцій за ціною не вище тієї, яку платитимуть будь-які інші учасники. Також зрозуміло, що обговорювана компанія буде знаходитись під постійним британським контролем», – зазначалося у меморандумі Бертело – Кедмена [151, 89]. Отже, Франція, відповідно до сьомої статті, зберегла за собою право на участь у експлуатаційній компанії, щоправда, у випадку, якщо вона буде приватною.

«Узгоджено: якщо приватна нафтова компанія утвориться як обговорювалося у попередній статті, то уряд Месопотамії та інші зацікавлені

представники місцевих, у разі їх бажання, отримають у названій компанії частку у щонайбільше 20% акцій. У такому випадку французи нададуть одну половину перших 10%, а решту кожний учасник пропорційно до його частки», – наголошувалось у восьмій статті, повністю повторюючи перший пункт додатку до меморандуму угоди Грінвуда – Беранже, але за одним-єдиним, але дуже важливим винятком [151, 89; 184, 1116].

Якщо у попередніх двох угодах та меморандумах до них головним господарчим суб'єктом у Месопотамії була відновлювана Турецька нафтова компанія, виключно у рамках якої і мали діяти Велика Британія та Франція, то у досліджуваних угоді та меморандумі, третіх поспіль, її назва не зустрічається жодного разу. Замість неї з'явилась якась незрозуміла, чи то приватна, чи то державна нафтова компанія, яка, щоправда, «буде знаходитись під постійним британським контролем». Такою компанією, єдиною в двох обличчях, була лише одна – Англо-перська нафтова компанія, 51% акцій якої належало уряду Великої Британії і яка вже мала ще довоєнну концесію на месопотамські родовища поблизу перського кордону.

І з огляду на те, що дев'ята стаття гарантувала Франції «особливі переваги» на придбання 25% об'єму перської нафти, транспортованої компанією по нафтопроводу по її підмандатним територіям до Середземномор'я, сумніватися в тому, що під туманним поняттям «нафтова компанія» в угоді Бертело – Кедмена малася на увазі саме англо-перська, не приходиться. У свою чергу Франція, відповідно до умов десятої та одинадцятої статей та логіки самого договору, мала погодитись на будівництво двох трубопроводів та залізниць для транспортування персько-месопотамської нафти до порту чи портів у Східному Середземномор'ї [151, 89b]. Однак, оскільки Франція дала свою згоду на їх будівництво ще у попередній угоді Грінвуда – Беранже, а стаття про перську нафту по пільговій ціні для неї з'явилась тільки зараз, то можна з упевненістю стверджувати, що це, як і гарантія на придбання 25% месопотамської, була

певна компенсація Парижу за його можливу неучасть у безпосередній розробці надр межиріччя Тигру та Євфрату. Їх експлуатацію Велика Британія, вже отримавши мандат на Месопотамію, вочевидь збиралась доручити Англо-перській нафтовій компанії.

Що стосується співробітництва між ними в їх колоніях, протекторатах і сферах впливу, то їх умови, також обговорювані ще в угоді Грінвуда – Беранже, залишились без змін: участь Франції, так само, як Великої Британії, у будь-якій франко-британській групі, яка діяла на території її імперії, дорівнювала 67% [184, 1116; 151, 89b].

Таким чином, як показав аналіз меморандуму угоди Бертело – Кедмена, перелік територій, як і умови співпраці в них, за виключенням Месопотамії та Персії, у порівнянні з попередніми двома угодами практично не змінився. І зважаючи на це можна з упевненістю стверджувати, що головним каменем спотикання у формуванні англо-французького «нафтового» союзу була персько-месопотамська нафта. Велика Британія хотіла її всю, а Франція принаймні половину. Та навіть коли Париж уже готовий був обійтись 25%, Лондон все одно вважав таку частку завеликою. Звідси і поява в угодах спочатку 10%, а потім 20% долі уряду Месопотамії, яка майже на половину формувалася за рахунок акцій французької сторони. Однак Франція, не маюча взагалі жодного відсотку акцій, погодилась на такі умови, і довгоочікуваний договір урешті-решт був підписаний.

Що стосується того питання, хто переміг і хто був переможений та чи «зачинила» угода Бертело – Кедмена або, навпаки, «відкрила двері» перед США на Близький та Середній Схід, то однозначної відповіді немає. З одного боку, нафту Месопотамії поділили між собою Велика Британія та Франція і, здавалося, справді усунули США від справ. Проте, з іншого боку, участь третьої сторони в експлуатації родовищ угодою не тільки не заборонялась, а й навпроти – передбачалась, і вочевидь проблема полягала лише в ціні питання.

Отже, англо-французька нафтова угода 1920 року була результатом їх взаємного компромісу та не виключала участі США в експлуатації нафтових родовищ на Близькому та Середньому Сході. І те, що невдовзі Сполучені Штати таки долучились до англо-французького тандему, утворивши велике нафтове тріо, яскраве цьому підтвердження.

Через два дні після підписання англо-французької нафтової угоди, по закінченні 26 квітня конференції в Сан-Ремо Верховна Рада Антанти підготувала офіційну відповідь на ноту президента В. Вільсона щодо мирного договору з Туреччиною, направлену ним країнам-учасникам ще місяць потому, 26 березня. У ній хазяїн овалного кабінету у Білому домі зазначив: «Правда, що Сполучені Штати не воювали з Туреччиною, але їх армії та флоти боролися проти основних союзників цієї країни, і сприяючи поразці її союзників, вони також сприяли поразці турків» [167, 423]. З огляду на це президент Вільсон, підсумовуючи свого листа, наголосив на тому, що «які б аранжування та територіальні зміни не могли б бути зроблені в колишній Османській імперії, Вашингтон сподівається, що такі аранжування та зміни ніяким чином громадян і корпорації Сполучених Штатів Америки чи будь-якої іншої країни не поставлять у позицію менш сприятливу, ніж корпорації і громадян будь-якої держави, яка приймає участь в укладенні миру з Туреччиною» [167, 427].

У свою чергу союзники, завіривши США у відповідному листі, що жодним чином впроваджені ними порядки та територіальні зміни у колишній Османській імперії не ущемлять інтереси американських громадян і корпорацій у порівнянні з британськими, французькими та іншими фізичними та юридичними особами, одночасно з цим зауважили: «Було б нечесно, якби союзницькі уряди не вказали, що, так як вони не взяли на себе зобов'язань від ім'я держав, що не підписалися, то, таким чином, вони не готові ставити умови в їх інтересах» [167, 427]. Іншими словами, не маючи намірів якимось чином утискати інтереси Сполучених Штатів у поділі

османської спадщини, союзники, у першу чергу Велика Британія та Франція, піклуватися про них також не збиралися. І в тому, що так і буде далі, принаймні доти, доки це буде їм чи комусь з них вигідно, найкраще переконує вище наведений аналіз угоди Бертело – Кедмена, у змісті якої нема навіть жодної згадки про США та їх інтереси [281, 127–135; 306, 86–92].

5.3. Боротьба у британських правлячих колах з формування нової воєнно-політичної стратегії у Персії та Месопотамії

Між тим, на Уайтхолл-Гарденс, 2 велася активна робота з відпрацювання найбільш підходящих форм і методів втримання, контролю та розвитку здобутих територій, серед яких величезна увага приділялась Месопотамії. 1 травня 1920 року невгамовний і всюди встигаючий військовий міністр У. Черчилль підготував і представив урядові меморандум «Витрати на Месопотамію», супроводжуваний детальною картою, у якому висловив декілька важливих ідей з оптимізації британської політики у межиріччі Тигру та Євфрату та сусідніх областях [104, 65–68]. «На мою думку, нам слід почати займатися проблемами контролю та розвитку Месопотамії, подивившись на них з іншої точки зору. Ми маємо передати цю країну в руки держаного департаменту, у якого є реальне знання та досвід управління та розвитку таких диких країн, обізнаність в імпровізації та тимчасовому виконанні, здатного обійтись на окупованій території силами, що є у розпорядженні, і тими мізерними резервами, ввіреними йому для цього» [104, 67b].

На стійке переконання військового міністра, продемонстроване за попередні 10–12 років Форін офісом у край незадовільне адміністрування у протекторатах Східної Африки, Уганді і Сомалі, свідчило про нездатність міністерства зовнішніх справ нести усю повноту відповідальності за таку важливу країну, як Месопотамія. Натомість Колоніал офіс у тому самому регіоні Африці, переданому йому від невдачливого в цьому питанні Форін офісу, за короткий час і при постійній нестачі грошей досягнув таких значних результатів, які, за кмітливим висловленням У. Черчилля, без сумніву, характеризувалися як «незвично дешеві та вкрай успішні» [104, 67b]. Тому він, вважаючи, що міністерство закордонних справ повинно займатися прямими відносинами з іноземними державами, а не змішувати зовнішні стосунки з внутрішніми, на шкоду і тим, і іншим, запропонував передати опіку над Месопотамією міністерству у справах колоній [104, 67b].

Другою важливою ініціативою військового міністра стала його пропозиція передати відповідальність за воєнну ситуацію в Месопотамії від одного структурного підрозділу очолюваного ним міністерства до іншого, тобто від штабу командування сухопутними експедиційними силами до штабу міністерства військово-повітряних сил, до речі, утвореного й очолюваного також ним самим. Задум У. Черчилля полягав у тому, щоб використовуючи аероплани для контролю за межиріччям Тигру та Євфрату та сусідніх областей, якомога більше скоротити особовий склад гарнізонів і звести к мінімуму необхідність пересування в умовах пустелі та бездоріжжя експедиційних сил, при цьому не тільки не втративши в ефективності забезпечення безпеки, а й, навпаки, підвищивши її якість. Таке нововведення мало у разі зменшити витрати на утримання військового контингенту англо-індійської армії у Месопотамії [104, 67b].

«Що стосується майбутнього прибутку, який може бути отриманий з месопотамських нафтових родовищ, то необхідно завжди пам'ятати про наші затрати коштів, які постійно зростають. Щороку при існуючому темпі

здійснюваних витрат додається ще по 1 мільйону позики під 5% до того, що Месопотамія, врешті-решт, в майбутньому має виробити, аби отримати прибуток», – писав У. Черчилль, закликаючи урядовці обережніше підходити до питання витрат на Месопотамію, оскільки єдине, за допомогою чого можна було справді повернути вкладені в неї кошти, була, вкотре повторюємо, ще невідкрита нафта [104, 67b]. «Та навіть якщо нафтові родовища підтвердять наші найоптимістичніші сподівання, ми перенавантажимо їх невід’ємного розміру зобов’язаннями зі сплати вкладеного капіталу. І що було б справді непоганою справою для Британської імперії, так це займатися розробкою родовищ поступово та економно, уникаючи непотрібних витрат, які щоденно зростатимуть, погіршуючи ситуацію», – підкреслив у кінці свого меморандуму військовий міністр, наголошуючи на тому, щоб експлуатація нафтових полів у Месопотамії не стала самоціллю, реалізація якої коштуватиме Британській імперії мільйонів фунтів стерлінгів [104, 67b].

Отже, У. Черчилль продовжував наполягати на скороченні військового контингенту у Месопотамії, широко впроваджуючи у воєнну практику колоніальної політики, а саме такою мала стати політика Великої Британії щодо Месопотамії після передачі відповідальності за неї з плечей лорда Керзона на плечі лорда Мілнера, методів застосування військово-повітряних сил. Окрім цього, військовий міністр, жодним чином не заперечуючи стратегічну важливість месопотамської нафти, закликав підходити більш зважено та обережно до проблеми її видобутку та розробки, не витрачаючи, як кажуть, направо-наліво й без того обмежені кошти, перенавантажуючи тим самим виснажені війною ресурси імперії та зводячи к мінімуму прибутковість нафтової справи в цьому регіоні на багато років уперед.

Вище проаналізований меморандум У. Черчилля, як і слід було очікувати, викликав неоднозначну реакцію у британських правлячих колах. Першим на заклик військового міністра скоротити контингент сухопутних

військ у Месопотамії, широко застосовуючи військово-повітряні сили, відгукнувся начальник імперського генерального штабу фельдмаршал Гарольд Вільсон. 6 травня він підготував і представив на розгляд стислу, але змістовно, доповідну записку про воєнну ситуацію у Єгипті, Палестині, Месопотамії та Персії, охарактеризовану ним як «україн незадовільну» [133, 74]. Торкаючись питання забезпечення безпеки Месопотамії, він зазначив, що воно набагато ширше, ніж багатьом уявляється, і включає в себе такі проблеми як «кордон між Туреччиною і Вірменією, відносини між курдами та арабами, зобов'язання Форін офісу у Персії, успішне просування більшовиків на південь і поразки генерала Денікіна» [133, 74]. «Підтримка нашого положення у Месопотамії не забезпечується належним чином навіть контингентом військ, що ми маємо на цьому театрі», – наголосив начальник генерального штабу, зізнавшись у тому, що «у наслідок виснаження наших збройних формувань багато з них такого великого розміру існують лише на папері» [133, 74].

«Це правда, що якби ми мали багато аеропланів і обслуговуючого персоналу, якби наші адміністративні служби були укомплектовані компетентними людьми, якби ми мали велику кількість броньовиків, танків, кулеметних загонів із тренуваним особовим складом, дороги та залізниці, тоді можна було б скорочувати гарнізони», – писав фельдмаршал Вільсон, описуючи умови, при наявності та дотриманні яких можна було говорити про зменшення, як з'ясувалося, й без того замалих експедиційних сил, у багатьох випадках навіть не оснащених належним чином всім необхідним [133, 74].

Що стосується запропонованого У. Черчиллем широкого застосування військово-повітряних сил для підтримання порядку, охорони нафтових промислів у Месопотамії та сусідніх областях, то генеральний штаб був також тільки «за», але, як зазначив начальник штабу, який вочевидь по рангу служби володів достовірною інформацією, «програма з проектування, виробництва та прийняття на озброєння аеропланів рухається уперед, але

рухається повільно» [133, 74]. «Це лише деякі причини, через які, на мою думку, ми не можемо зараз зменшити кількість наших гарнізонів на цих театрах, і я вірю, що міркування здорового глузду приймуть у кабінеті міністрів, і ми не матимемо ілюзій щодо непохитності наших воєнних позицій у Єгипті, Палестині, Месопотамії та Персії», – підбив підсумок Г. Вільсон, закінчуючи свою доповідну записку [133, 74].

Трохи пізніше, 1 червня, свої думки щодо проблем керування територіями Середнього Сходу, оформлені у меморандум «Месопотамія і Середній Схід: питання майбутнього контролю», представив міністр у справах Індії Ед. Монтегю [88, 9–10]. «Війна принесла нам особливі відносини з різними областями Середнього Сходу, які колись входили до Османської імперії. Характер цих відносин відрізняється один від одного у різних регіонах. Палестина та Месопотамія – підмандатні, Аравійський півострів – сфера переважного впливу, а Хіджаз – незалежна держава», – одразу зазначив він, починаючи меморандум, хоча й обмовився, що грань між цими поняттями доволі умовна й на практиці визначення не завжди відповідають словниковому значенню термінів, але повністю ототожнювати їх за змістом із словом «протекторат» також не слід [88, 9].

На думку Ед. Монтегю, чи не головна проблема британської політики, у тому числі «нафтової», на Середньому Сході полягала якраз у тому, що справами у регіоні опікувалися різні за призначенням департаменти. Індія офіс і Колоніал офіс займалися так званими підзахисними територіями, тобто протекторатами, головним напрямком діяльності Форін офісу була дипломатія і так далі. Проте не було департаменту, відповідального за ці підмандатні території, які, за визнанням міністра у справах Індії, ні по формі, ні по суті, принаймні, тоді ще, не підходили під жодне традиційне визначення, чи то колонія, протекторат або незалежна держава та інше, але охоплювали величезний простір, сповнений інтересами (у найширшому розумінні цього слова) Великої Британії [88, 9].

Аби уникнути в подальшому бюрократичної плутанини між державними департаментами, та щоб не було, як у старому прислів'ї про сімох няньок і дитину без ока, Монтегю запропонував створити Міддл Іст офіс. Нове міністерство, за його задумом, мало повністю опікуватися справами не тільки Месопотамії, князівств Аравійського півострова та Перської затоки, а й ще Єгипту, Судану, Сирії, Палестини, Вірменії та Курдистану і, «можливо, також Персії, яку угода 1919 року поставила у нові відносини з нами і яка поки що не відноситься до протекторату, хоча їй не вистачає дипломатичної рівності як для незалежної держави, що існувала (у всякому разі теоретично) в минулому» [88, 9–9b].

Відносно того питання, яке з уже діючих міністерств мало зайнятися кропіткою роботою з підготовки нового відомства, чи точніше, з якого міністерства можна було виокремити особовий склад і матеріально-технічну базу на перший час, то однозначної відповіді голова Індія офісу не мав, хоча завуальовано тягнув простираadlo на свій департамент. На його переконання Форін офіс не міг і, тим більше, не повинен був займатися адміністративною роботою у, так би мовити, «не незалежних територіях», до того ж, не маючи для цього ані досвіду, ані традицій. Що стосується самого Індія офісу, то очолюване Ед. Монтегю міністерство, за його власними словами, «вже три роки спостерігало за роботою цивільної адміністрації в Месопотамії і не заслуговує на критику, висловлену головою воєнного міністерства у його меморандумі від 1 травня, представленого на розгляд кабінетові міністрів» [88, 9b].

«Можливо, не завадить прокоментувати деякі критичні зауваження містера Черчилля», – не без єхидства писав Монтегю, волюючи трохи остудити розпал завзятого та амбітного військового міністра, який, займаючи до того, по великому рахунку, господарську посаду міністра воєнних запасів і, відповідно, не маючи ніякого формального відношення до політичних справ в імперії, із заздрісною регулярністю давав, як кажуть, цінні поради

старшим товаришам, час від часу втручаючись в одвічне суперництво Форін офісу, Індія офісу та Колоніал офісу за право верховенства у справі розбудови Імперії [88, 9b]. «По-перше, слід наголосити на тому, що міністерство у справах Індії, а не міністерство зовнішніх справ (як заключає містер Черчилль), у першу чергу відповідальне за зроблене і повинно взяти на себе головну провину, якщо робота виконана погано», – зауважив голова Індія офісу [88, 9b].

По-друге, найкращою відповіддю на закиди У. Черчилля щодо буцімто незадовільної розробки проекту будівництва трубопроводу від нафтових промислів у Месопотамії та Персії до нафтоналивного порту на узбережжі Середземномор'я та інших наведених ним негативних прикладів, як розсудив Ед. Монтегю, зазначивши, що меморандум не про це, слугуватиме огляд поточної ситуації у межиріччі Тигру та Євфрату [88, 9b]. «Мирне господарювання в Месопотамії, закон і порядок ефективно досягнуті там. Про яку іншу область на Середньому Сході можна ще так сказати?» – не без гордості наголосив міністр у справах Індії, чудово розуміючи, що, образно кажучи, опонентові його карту бити вже буде нічим [88, 9b].

Повертаючись до питання створення департаменту, відповідального за справи Середнього Сходу, у тому числі нафтові, голова Індія офісу зауважив, що хоча місцева влада в Месопотамії налаштована залишитись у підпорядкуванні очолюваного відомства, він не може піти їм на зустріч, як не може ні скороти, ні збільшити штат свого міністерства, оскільки це не найкращим чином могло відобразитися на ситуації і в Індії, і в Месопотамії, значущість кожної з яких була надто велика, щоб ставити невдалі експерименти [88, 9b–10]. Іншими словами, Ед. Монтегю був проти того, щоб займатися одночасно двома дуже різними і через це ще більш складними справами, але й віддавати своїх людей для творення нового департаменту, ослаблюючи власний, також не хотів. Що стосується міністерства у справах колоній, то воно, на його думку, навіть за формальною ознакою не могло

опікуватися ні Месопотамією, ні тим більше Персією – вони не були колоніями навіть у найширшому розумінні цього слова, тому будь-яка робота з реорганізації Колоніал офісу мала початися з перейменування цього відомства, що, треба додати, при неминучому розголосу могло дати протилежний ефект очікуваному [88, 10].

Отже, міністр у справах Індії Ед. Монтегю, виходячи із власних і відомчих інтересів, не бажав брати собі на плечі додатковий тягар, але, чудо розуміючи значущість Середнього Сходу для Британської імперії, також не волів віддавати цю ношу своїм колегам, прекрасно усвідомлюючи її цінність для особистої кар'єри людини, яка її понесе. Тому він, не виступаючи жорстко ні проти, ні на користь утворення нового департаменту, рекомендував урядові розглянути можливість оформлення нової агенції, такого собі спеціального Міддл Іст офісу, з функціями, обмеженими до прямого політичного втручання, який знаходитиметься під дорадчим контролем інших департаментів. При цьому, що цікаво, голова Індія офісу вважав небажаним залучення до процесу Колоніал офісу і зовсім не допускав участі Форін офісу [88, 10].

Звісно, що на таку пропозицію, запропоновану уряду Ед. Монтегю, не відповісти міністр закордонних справ Дж. Керзон, який займався справами Середнього Сходу практично усе свідоме життя, перебуваючи не тільки на посаді віце-короля Індії, а й навіть будучи міністром без портфеля, не зміг. Вже через тиждень після появи вище проаналізованого меморандуму міністра у справах Індії, 8 червня, голова Форін офісу підготував і представив на розгляд уряду власний меморандум «Майбутнє управління Середнім Сходом» [70, 124–125]. Починаючи своє письмове звернення до кабінету міністрів, він, як і Монтегю, зазначив важливість Середнього Сходу, який, за його описом, розкинувся від східного узбережжя Середземного моря до західного кордону Індії, та складність процесів, що там відбувалися. «Наша відповідальність у цих регіонах значно посилилась з надання нам

мандатів на Месопотамію та Палестину, із творенням незалежної держави Хіджаз, з можливою появою «буцімто держави» Сирія, тісними відносинами, у які ми будемо неминуче втягнуті в майбутньому, з такими країнами як Курдистан і Вірменія, прийнятими на себе зобов'язаннями щодо Персії та новим видом нашої політики по відношенню до Єгипту», – писав із знанням справи міністр закордонних справ Великої Британії, зазначивши в кінці «відсутність міністерства, здатного повністю та точно вирішувати завдання» [70, 124].

«Я впродовж років був і не лишаю думки, що одного дня буде департамент Середнього Сходу на чолі з міністром і власною адміністративною службою», – не полінився зазначити свою далекоглядність лорд Керзон, який, нагадаємо, був одним з найяскравіших і впливових публічних представників «середньосхідного угруповання» в усій Британській імперії [70, 124]. На думку міністра зовнішніх справ, «такому департаменту неодмінно було потрібно передати справи британської політики у незалежному королівстві Персія та у «буцімто незалежному протектораті» Єгипет», які, за його слушним зауваженням, через свою важливість могли додавати значущості міністерству у справах Індії та міністерству у справах колоній, а от цього Керзону зовсім не хотілось [70, 124].

Стисло навівши аргументи Ед. Монтегю про складнощі з утворенням нового департаменту та труднощі з реорганізацією існуючих, він резонно задався питанням, а хто і що тоді буде опікуватися стількома важливими проблемами, серед яких чого тільки одна нафтова варта. Зазначивши, що близький серцю Монтегю Індія оффіс був усунений ним самим від справи розбудови Міддл Іст оффісу, лорд Керзон звернувся до ідеї Черчилля передати Месопотамію та сусідні області під відповідальність Колоніал оффісу, підкресливши її недоречність і передчасність [70, 124]. Не ставлячи під сумнів досягнення міністерства у справах колоній у Східній Африці, він наголосив, що мати справу з дикими, далекими від цивілізації та ніколи не

маючими суверенітету чи незалежності племенами, не організованими у цивільну державу – це одне [70, 124–124b]. «І зовсім інша справа, коли ми управлятимемо державами зі стародавньої історією та високим розумінням їхньої власної значущості як Персія; успішними, амбіційними та космополітичними суспільствами як євреї та єгиптяни; країнами, які є і будуть ареною міжнародного суперництва та протиборства як Аравія та Сирія», – зазначив міністр закордонних справ, описуючи принципові відмінності у специфіці роботи Форін офісу і Колоніал офісу [70, 124b]. «Не вже це серйозна пропозиція – залишити Персію під контролем міністерства закордонних, але передати Месопотамію під контроль міністерства у справах колоній», – задався питанням головний дипломат Британської імперії, пишучи про єдиний геополітичний простір, утворюваний цими двома країнами, і крах усієї багатогранної системи імперської безпеки та управління у випадку поділу його самого та відповідальності за нього між Форін офісом і Колоніал офісом [70, 125].

На стійке переконання лорда Керзона, лише очолюване ним відомство мало достатньо формальних прав і досвідчених фахівців із знанням східних мов і особливостей регіону, здатних успішно виконувати складну роботу з розбудови Середнього Сходу. Що стосується відомства лорда Мілнера, який також міг похвалитися високою кваліфікацією, звісно, не всіх, але за багатьох своїх співробітників, то Керзон, аби конкуренту було чим зайнятися, висловив сподівання, що, «як і інші колеги, з нетерпінням чекає того дня, коли міністерство у справах колоній із великими самокерованими домініонами прийме участь у формуванні нового імперського департаменту» [70, 124b]. Також, щоб не загострювати відносини з іншими департаментами та щоб справі була користь, він виступив із зустрічною ініціативою створення тимчасової установи на кшталт Східного комітету для координації інтересів і роботи різних департаментів, які впродовж багатьох років опікувалися адмініструванням на Середньому Сході, а саме: міністерства

закордонних, міністерства у справах Індії, військового міністерства, адміралтейства, штабу військово-повітряних сил і казначейства [70, 125b]. Щоправда, постійними членами комітету, на його думку, мали бути лише голови Форін офісу та Індія офісу, а всі інші отримували статус представників.

Підсумовуючи свій меморандум, лорд Керзон настійливо порадив кабінету міністрів утворити окремий департамент Середнього Сходу з повноваженням і функціями міністерства, яке мало власний штат працівників, але «відповідальний і виконуючий накази міністерства закордонних», тобто самого лорда Керзона, що дозволяло йому спокійно зайнятися будівництвом омріяної Середньосхідної імперії і, фактично очоливши «середньосхідне угруповання», більш упевнено почувати себе у майбутній боротьбі за крісло прем'єр-міністра [70, 125b].

Отже, у британських правлячих колах на початку літа 1920 року не було ні єдиної думки щодо того, хто повинен опікуватися справами політики Великої Британії на Середньому Сході, ні остаточного розуміння, яка за формою та змістом ця політика мала бути, зовнішньою чи колоніальною або навіть внутрішньою. Та поки на владному олімпі Британської імперії дуже витончено, по-джентльменські сперечалися навколо того, хто керуватиме ще навіть не створеним Міддл Іст офісом і, відповідно, займатиметься «нафтовою» політикою на Середньому Сході, внаслідок заворушень по обидва боки персько-месопотамського кордону виникла загроза промислам Англо-перської нафтової компанії. 15 червня занепокоєний військовий міністр У. Черчилль із неприхованою тривогою телеграфував начальнику імперського генерального штабу фельдмаршалу Гарольду Вільсону, «чи не передбачив він додаткових сил для захисту нафтових родовищ Англо-перської нафтової компанії?» [164, 264].

Проте в тому, що досвідчена у таких справах англо-індійська армія, частини якої складала основу британських експедиційних сил на Середньому

Сході, справиться із ситуацією та наведе порядок, принаймні, навколо родовищ стратегічної сировини, мало хто сумнівався. Врешті-решт, це була справа військових і «людей на місцях». Набагато більшу стурбованість у високих кабінетах на Уайтхолл-Гарденс, 2 викликала певна незрозумілість і невизначеність, породжена останнім реченням сьомої статті меморандуму англо-французької «нафтової» угоди, підписаної 24 квітня 1920 року на конференції Верховної ради Антанти у Сан-Ремо директором департаменту політики та комерції Міністерства зовнішніх справ Франції Ф. Бертело і директором Його Величності нафтового департаменту, професором Дж. Кедменом [151, 89].

Не дивлячись на те, що у цій статті зазначалося: «також зрозуміло, що обговорювана нафтова компанія буде знаходитись під постійним британським контролем», яка саме нафтова компанія знаходитиметься під цим постійним британським контролем, було якраз зовсім не зрозуміло [151, 89]. На відміну від попередніх двох угод, Лонга – Беранже та Грінвуда – Беранже, у яких чітко було прописано: експлуатацією месопотамської нафти займатиметься Турецька нафтова компанія, яка й перебуватиме під контролем Великої Британії, в меморандумі угоді Бертело – Кедмена про неї не було жодного речення, навіть згадки.

Однак, так як із змісту дев'ятої статі було ясно, що Англо-перська нафтова компанія збирається будувати нафтопровід (непотрібною політизованістю проекту якого, нагадаємо, так переймався військовий міністр У. Черчилль, обвинувачуючи в цьому міністра у справах Індії Ед. Монтегю), з перських нафтопромислів до одного з портів, то чому компанія не могла розробляти та прокачувати по ньому видобуту нею месопотамську нафту з прикордонних із Персією родовищ, дійсність концесії на розробку яких вже ніхто не ставив під сумнів. А якщо це так, то чи не підходила Англо-перська нафтова компанія, чиїм контрольним пакетом акцій, не будемо забувати, уже давно володів уряд Великої Британії, під оце загадкове

формулювання: «нафтова компанія буде знаходитись під постійним британським контролем», яке, можливо, взагалі було написано саме для неї.

І як слід було очікувати, невдовзі до секретаріату кабінету міністрів один за одним стали надходити меморандуми зацікавлених представників британських правлячих кіл, серед яких найбільший науковий інтерес представляють два наступні. Перший з них, від 21 червня, належить перу того самого міністра з нафтових справ Фр. Келлоуея, який опікуючись інтересами групи Г. Детердінга за день до підписання Ф. Бертело і Дж. Кедменом «нафтової» угоди, вимагав від уряду захисти в ній інтереси «Роял датч-Шелл» [151, 85–86]. І хоча про англо-голландську компанію у врешті-решт укладеній угоді не було жодного слова, він із задоволенням відмітив, що «найбільш важлива частина угоди стосується Месопотамії, за змістом якої уряд Його Величності залишився цілком вільний у таких діях, як вибір методу її розвитку» [151, 85].

Тобто він, ще недавно очікуючи на можливе задокументоване англо-французьким договором виключення «Роял датч-Шелл» з учасників Турецької нафтової компанії, тепер із ледь прихованою радістю писав про цю невизначеність із нафтовою компанією, яка мала займатися розробкою месопотамських родовищ і у якій Франція могла отримати щонайбільше 25% акцій. А якщо врахувати, що ні участь Англо-перської нафтової компанії, ні тим більше її частка в експлуатаційній компанії не були прописані, то група Г. Детердінга могла з легкістю претендувати не тільки на іншу, приналежну їм по праву чверть акційного пакету, принаймні так вважав Келлоуей, а й на третину чи навіть ще більше.

На його думку, перед урядом було дві альтернативи. Перша полягала у тому, щоб займатися розробкою нафтових родовищ Месопотамії у рамках державного підприємства або афілійованої комерційної з ним компанії. Другим шляхом передбачалося передати право на експлуатацію покладів стратегічної сировини приватній компанії та отримувати значну частину її

продукції як плату за оренду землі під розробку надр [151, 85]. За підрахунками міністра з нафтових справ реалізація першого варіанту вимагала від уряду не тільки гнучкості у співпраці з великими нафтовими компаніями, а й вміння знайти або залучити щонайменше 10 чи навіть 15 мільйонів фунтів стерлінгів, не кажучи вже про забезпечення підприємства потрібним персоналом [151, 85–86]. Ідучи іншим шляхом, Уайтхолл, згідно з логікою розмірковувань Келлоуея, звільняв себе не тільки від обтяжливих фінансових зобов'язань, відсторонившись від статусу головного інвестора, а й, за його словами, позбавлявся необхідності тримати військові гарнізони для охорони промислів [151, 86].

На стійке переконання міністра з нафтових справ усе це мало стати турботами допущених до справи компаній, які, зокрема, могли домовитись із місцевими племенами про захист ними родовищ, як це вже було дуже успішно зроблено у Персії [151, 86]. Хоча заради ясності треба пояснити, що, по великому рахунку, британські експедиційні сили, головним чином частини англо-індійської армії, якраз і захищали нафтові промисли від таких «охоронців», які у більшості випадків охороняли тільки тим, що самі не нападали, отримуючи за це від нафтовиків своєрідну данину, що складала важливу частину доходів лідерів місцевих племінних угруповань. Проте, як б там не було, такий засіб захисту хоч не завжди був дієвий і тим більш ефективний, але значно дешевший за всі інші.

З огляду на це, Фр. Келлоуей, вертаючись до змісту свого меморандуму від 22 квітня 1920 року, вкотре наголосив, що краще за все буде відновити та підтвердити довоєнні права Турецької нафтової компанії. «Якщо цей напрям руху, прийняти і можливість доволі невеликої додаткової участі буде надана «Роял датч-Шелл» у порядку забезпечення британського контролю за групою, то здається розсудливим, що управління має бути не в руках Турецької нафтової компанії, а у новоствореної, кожна група учасників якої забезпечить підприємство досвідченими працівниками», – зазначив міністр з

нафтових справ, розписуючи перед урядом переваги участі групи англо-голландської компанії в експлуатації нафтових родовищ у Месопотамії [151, 86]. «Ця компанія була б постійно британською з урядовим представництвом у раді директорів», – наголосив Келлоуей, уміло наводячи останній аргумент про користь, яку отримає Велика Британія від тісного співробітництва з групою Г. Детердінга [151, 86]. При цьому, до речі, неможливо не відмітити талановитість пера автора аналізованого меморандуму, так як якщо заздалегідь не знати, що в цьому реченні мова йшла про «Роял датч-Шелл», то можна було б подумати, що йдеться про Англо-перську нафтову компанію.

Однак Келлоуей писав про англо-голландську, а не англо-перську компанію, і писав так, що невільно складається враження якщо не про його особисту зацікавленість у ній, то, принаймні, більшу симпатію до неї, ніж до її конкурентки, контрольованої урядом, членом якого він тоді був. Підсумовуючи меморандум, він підкреслив, що у випадку неготовності «Роял датч-Шелл» перейти під британський контроль на описаних вище умовах, тобто в обмін на створення під її проводом нової компанії для експлуатації месопотамської нафти, її частка залишиться на рівні 25% згідно з договором 1914 року [151, 86]. Отже, згідно змісту цього меморандуму, англо-голландська компанія у будь-якому випадку мала прийняти участь у розбудові британської «нафтової справи» на Середньому Сході, не дивлячись на те, що не знаходилась не тільки під постійним і переважним контролем англійського уряду, як того вимагали на Даунінг-Стріт, 10, а й навіть частковим.

Другий меморандум, присвячений тій самій проблемі, що й лист Келлоуея, був підготовлений 29 червня першим лордом адміралтейства У. Лонгом, який, нагадаємо, у свій час займаючи посаду міністра у справах колоній, за особистим дорученням голови коаліційного кабінету міністрів воєнного часу Д. Ллойд Джорджа безпосередньо приймав участь у

відпрацюванні «нафтової» політики Великої Британії, опікуючись налагодженням безперебійних поставок стратегічної сировини зі США. Починаючи свій меморандум, від одразу зазначив, що «в інтересах адміралтейства бажає підтримати пропозицію міністра з нафтових справ, обравши другу з двох запропонованих ним альтернатив, за якою дозвіл на розробку нафтових родовищ у Месопотамії слід надати приватному підприємству, забезпечивши отримання урядом значної частини продукції за допомогою впровадження податку на розробку надр» [150, 207].

Зазначаючи важливість нафти для флоту та невпинно зростаючу потребу в ній, він наголосив, що у найближчі роки все одно, навіть не дивлячись на збільшення законтракованих поставок перської нафти з 400 тисяч до 500 тисяч тонн і збереження великих об'ємів закупок мексиканської, дефіциту запасів стратегічної сировини не подолати. На його думку, таку непринадну ситуацію можна було подолати інтенсивним розвитком наявних нафтових родовищ і розробкою нових. «Таким чином, з точки зору адміралтейства є вкрай важливим, щоб експлуатація потенційних нафтових родовищ у британській сфері впливу чи під британським контролем, таких як месопотамські, була розпочата й рухалась уперед з усією можливою швидкістю», – писав У. Лонг, закликаючи якнайшвидше приступити до розвідки та видобутку омріяного «чорного золота» межиріччя Тигру та Євфрату, єдиний спосіб виправити незадовільне положення з забезпечення необхідних резервів [150, 207].

«Настійливо рекомендовано зробити однією з головних умов, поставлених перед компанією, сформованою для розробки покладів стратегічної сировини у Месопотамії, сплату нею уряду орендної плати за розробку надр часткою її продукції у вигляді нафтового палива (не сирової нафти) для флоту», – наполегливо запропонував перший лорд адміралтейства маючи на увазі, що кораблям, врешті-решт, потрібне паливо, а не сировина, якої воно виробляється і краще буде, якщо цим займатиметься обрана урядом

нафтова компанія [150, 207]. Іншими словами, адміралтейству був важливий кінцевий результат – паливо, а хто, як і за рахунок чого його постачатиме – особливо не цікавило.

З такою постановою питання у корні був незгоден міністр у справах Індії Ед. Монтегю, який 12 липня підготував і представив на розгляд уряду відповідний меморандум, супроводжуваний телеграмою, отриманою ним 7 липня від діючого цивільного комісара адміністрації Месопотамії та політичного резидента у Перській затоці Арнольда Вільсона [149, 57–57b]. Зазначаючи на початку меморандуму спірність питань і запропонованих шляхів їх вирішення, представлених у меморандумах Келлоуея та Лонга, Монтегю відмітив, що було б корисно усім зацікавленим і відповідальним особам ознайомитися з думкою з приводу цього цивільного комісара, чия «беззастережність зараз стає всіма одностайно прийнятною, хоча ще минулою весною, коли всі департаменти були на стороні приватного підприємства (вочевидь мається на увазі нереалізована угода від 8 травня 1919 року між «Роял датч-Шелл» і англійським урядом. – *Д.Л.*), це було звичайним розкольніцтвом» [149, 57].

Починаючи телеграму, А. Вільсон одразу наголосив, що «успішна робота месопотамських нафтових промислів передбачає умілість не однієї, а всіх і кожної сходинок влади адміністрації Месопотамії, свободу від контролю казначейством і експертного керівництва на кожній стадії» [149, 57]. На його думку, було помилкою багатьох вважати, що найбільший розвиток нафтової промисловості у Месопотамії можна отримати, віддавши її поклади приватному підприємству чи поділивши їх руками арабського уряду на сфери та ділянки між конкуруючими компаніями. «Присутній величезний елемент спекуляції у питанні вкладання значних сум грошей, необхідних для пошуку нафти у Месопотамії, сплачуваних кількісно, – писав він, – також здається беззаперечним, що месопотамські родовища, якщо доведуть їх багатство таким неосяжним, як припускали, не можуть бути

відповідним чином розроблені виключно трубопроводом до Середземномор'я, протягнутого до моря чи то поблизу Александретти або Хайфи» [149, 57]. Іншими словами, на думку Вільсона, конкуруючі компанії навмисно завищували ціну питання, намагаючись таким чином відсторонити менш платоспроможних конкурентів, але забуваючи, що якщо месопотамські родовища й справді будуть виявлені такими багатими, як очікується, то за допомогою, умовно кажучи, лише однієї труби їм їх освоїти.

«У будь-якому разі, у подальшому буде необхідно вкласти багато капіталу у будівництво трубопроводу, і компанія, яка здійснюватиме проект, знайде за потрібне, пожертвувати ще чималу суму грошей на будівництво залізниці для продовження проведення нафтопроводу», – підкреслив цивільний комісар, обґрунтовано вважаючи, що в умовах пустелі і бездоріжжя залізниця є найбільш прийнятним шляхом транспортування людей та обладнання для освоєння родовищ та будівництва вздовж колії нафтопроводу, значно зменшуючи, таким чином, собівартість обох проектів [149, 57]. «Я не бачу жодної причини для зміни моїх поглядів як щодо бажаності прямого управління великими компаніями, так і до протиставлення їм управління за допомогою керуючих агентів», – писав він, висловлюючи своє скептичне ставлення до розповсюджених у нафтовому департаменті ідей про зовнішній менеджмент і наймання професійних ділків для найкращого управління роботою промислів і здійснення операцій з видобутою сировиною [149, 57].

«Я міцно дотримуюсь тієї думки, що Англо-перська нафтова компанія краще за все та всіх підходить, щоб бути наділеною месопотамською державою разом приватним підприємством правом розробляти родовища на умовах, узгоджених у подальшому», – наголосив Вільсон [149, 57]. Обґрунтовуючи свою думку, цивільний комісар зазначив, що компанія ще з довоєнного часу має визнані і беззаперечні права на розробку нафтових родовищ у Чія-Сурх і Нафт-Хана, які, як особливо чітко підкреслив він,

перспективніші та доступніші за всі інші в Месопотамії та простягаються у Північну Персію. «Підприємство вже будує в Багдаді нафтоочищувальний завод, володіє власним офісом і майстернею, торговельно-промислові представництва є в Абадані, Мохаммері та Басрі, має знаючих справу геологів і багато досвідчених робітників з числа місцевих, до чого інші компанії не можуть навіть прагнути», – писав Вільсон, перелічуючи переваги Англо-перської нафтової компанії перед усіма іншими претендентами [149, 57b]. В якості своєрідного висновку в кінці телеграми він зазначив, що надання будь-якій іншій групі бодай одного родовища призведе лише до подвоєння капітальних вкладень [149, 57b].

Що стосується меморандуму Ед. Монтегю, у рамках якого телеграма Вільсона і побачила світ, то його зміст звівся до критики положень вище проаналізованого меморандуму Лонга від 29 червня. Саркастично зауваживши, що скоріш за все останній параграф про отримання урядом орендної плати за розробку надр у вигляді нафтового палива для флоту перший лорд адміралтейства написав з якогось непорозуміння, міністр у справах Індії підкреслив: «Уряд, який надасть концесію та відповідно отримає права на збір орендної плати за розробку надр, буде арабський уряд Месопотамії – він розраховуватиме на цей податок як на одне з головних джерел надходжень у казну» [149, 57b]. Тому, на думку Монтегю, питання поставок нафтового палива, виробленого з месопотамської сировини, для королівських військово-морських сил повинно було стати предметом домовленостей між британським урядом і експлуатаційною компанією, але якою саме – «Роял датч-Шелл» чи Англо-перською або іншою, він не уточнив [149, 57b].

Між тим, воєнно-політичне положення на Середньому Сході, зокрема у Персії та Месопотамії, на середину літа 1920 року вкрай загострилось, заворушення та повстання, що спочатку мали безладний і хаотичний характер, поступово охоплюючи все ширші простори, дедалі більше

складались у таку собі війну всі проти всіх. У ній суто родоплемінна ворожнеча у провінціях по обидві боки персько-месопотамського кордону і боротьба кланів за владу на всіх рівнях змішалась із швидко зростаючими паростками сепаратизму у різних народів, забарвлених ідеологічно та релігійно і підтриманих ззовні, серйозно загрожуючи сильно ослабити позиції англійців у стратегічно важливому регіоні, здавалися непохитними.

Не вдаючись у детальне висвітлення подробиць розгортання національно-визвольних рухів арабів і курдів, Гілянської революції, які висвітлені у працях С.М. Алієва, М.С. Лазарєва, А.М. Ментешашвілі, Л.І. Мірошникова та інших, варто зазначити ще одну особливу деталь тих драматичних подій, що залишилась поза увагою дослідників. Проблема поділу персько-месопотамської нафти не тільки не відійшла на другий план, маючи поступитися своєрідним першим місцем, здавалося більш актуальній, точніше злободенній проблемі наведення порядку на окупованих територіях, а, навпаки, стала ще більш обговорювана. Щоправда, її обговорення між членами британського кабінету міністрів, «людьми на місцях» у Месопотамії та Персії дуже швидко перетворилося на з'ясування стосунків на кшталт одвічних питань «Хто винуватий?» і «Що робити?».

У Лондон і Делі із Багдаду і Тегерану та навпаки одна за одною летіли телеграми та листи з взаємними звинуваченнями у бездіяльності, безвідповідальності та незграбності у вирішенні лоскїтливих питань управління окупованими територіями. Так, зокрема, Т. Лоуренс обвинувачував міністра у справах Індії Ед. Монтегю та діючого цивільного комісара Месопотамії А. Вільсона у даремно потрачених двох роках англійського володарювання у межиріччі Тигру та Євфрату, у «індіанізації Месопотамії», тобто фактичній узурпації влади на місяцях англо-індійськими чиновниками та ігнорування ними, за рідким виключенням, інтересів місцевого населення [89, 397–398]. У свою чергу Монтегю, відкидаючи всі звинувачення, висунуті Лоуренсом, і, відповідно, не визнаючи

відповідальності за ситуацію, що склалася, ні за собою, ні за Вільсоном, нагадав йому, що всі ці два роки Месопотамія юридично залишалась турецькою територією під двійним, якщо не трійним, адмініструванням, здійснюваним англійцями, арабами та ще й турками, через що у Індія офісу були, образно кажучи зв'язані руки, і міністерство жодним чином не могло виконати усього того, що він у свій час наобіцяв арабам [89, 397–398].

Також дісталось від «колег по цеху» і міністру закордонних справ Дж. Керзону та посланнику у Тегерані П. Коксу, яким поставили у провину «єгиптизацію Персії». Як і голова Індія офісу, голова Форін офісу відкидав усі обвинувачення, але на відміну від Монтегю, який з приводу цього 23 липня спеціально підготував відповідний меморандум, прикріпивши до документу одну з телеграм Вільсона, Керзон 30 липня представив на розгляд уряду чомусь не власний меморандум, а підготовлену Коксом ще 24 липня по прибутті у Лондон ноту з оцінкою воєнного аспекту ситуації Месопотамії та Персії [53, 61–62b]. Навряд він боявся тримати відповідь перед урядом чи йому нічого було сказати на засіданні кабінету міністрів про положення на Середньому Сході, ні, скоріш за все, у той непростий час було краще для справи, аби урядовці почули інформацію, що називається, з останніх вуст.

Розмірковуючи про поточну ситуацію на Середньому Сході в цілому, П. Кокс не міг не звернути увагу на відверте цькування свого колеги по нещастю А. Вільсона, зазначивши з приводу цього: «Уважно прочитавши записи останніх двох років (тобто з часу призначення А. Вільсона діючим цивільним комісаром адміністрації Месопотамії та політичним резидентом у Перській затоці, а його самого посланником у Персії. – *Д.Л.*), я відчуваю почуття захоплення, з огляду на масштабність і успішність, за роботу, зроблену А. Вільсоном та його співробітниками, і мені здається, що великий шквал ворожої публічної критики, який різко налетів на адміністрацію

Месопотамії, частково спричинений нерозумінням місцевих обставин, у яких доводиться діяти» [53, 62].

Тим, хто прочитає такі рядки, може здатися, що один товариш заступається за іншого і не більше того, але не все так просто. І хоча ситуація в Персії в цілому була краща, ніж у Месопотамії, але не набагато. Так, зокрема, на переконання головнокомандуючого месопотамськими експедиційними силами генерал-лейтенанта А. Холдейна ситуація у Північно-Західній Персії на початок червня здалася йому більш критичною, ніж де-небудь, з приводу чого він терміново у середині місяця їздив до Тегерана [90, 34b–35]. Отже, Коксу сумніватися в тому, що його викликали у Лондон не за винагородою, не доводилося. Захищаючи Вільсона, Кокс у першу чергу захищав себе, оскільки він, як і його, так би мовити, «підзахисний», відносилися до категорії «людей на місцях», і так само відповідав за політику Великої Британії у Персії, як той у Месопотамії, а разом вони відповідали за ситуацію на Середньому Сході, яка була далеко не блискучою.

На думку Кокса, про виведення військ з будь-якої провінції Месопотамії, у тому числі Мосулу, на чому наполягав військовий міністр У. Черчилль, не могло бути й мови, оскільки такий крок не міг дати нічого, окрім погіршення й без того напруженої обстановки. Він вважав, щоб якомога швидше приборкати заворушення в Месопотамії, треба було «впродовж наступних двох тижнів розповсюдити по всій країні вже зроблені заяви офіційного Лондону щодо прийняття конституції арабської держави Ірак» [53, 61].

Таку саму позицію посланник в Тегерані займав й оцінюючи доцільність перебування експедиційних сил у північно-західній Персії, хоча з однією важливою відмінністю. «Що стосується сил у північно-західній Персії, то я ніколи не вважав, що їх слід утримувати там якомога довше. Коли я покинув Тегеран, дотримувався тієї точки зору, що кожне зусилля

слід спрямувати на те, щоб утримувати Восуг од-Доуле та його кабінет міністрів при владі доти, доки зібрання меджлісу не ухвалить англо-перського договору», – писав Кокс [53, 61b]. «Як тільки це буде зроблено і вирішено проблему з козацькою дивізією, наша воєнна комісія приступить до виконання своїх обов'язків, і потім експедиційні сили з Північно-Західної Персії можуть бути поступово виведені», – наголосив він, сподіваючись на порівняно швидке вирішення питання з ратифікацією угоди 1919 року на користь очолюваної ним британської дипломатичної місії в Тегерані [53, 61b].

Та поки дипломат добирався до Лондону, ситуація навколо відставки уряду вкрай загострилася: Восуг од-Доуле вийшов з гри. І вже з огляду на нові обставини Кокс зазначив: «Ми не маємо зараз альтернативи тому, щоб дозволити меджлісу бути скликаним новим кабінетом міністрів і спробувати змусити зібрання ухвалити угоду, можливо, внісши незначні зміни» [53, 61b]. Іншими словами, військова складова у той час була ключовим ланцюгом у зовнішній політиці Великої Британії в Персії, дозволяючи британським дипломатам почувати себе більш впевнено та бути наполегливішими у своїх вимогах до перської влади, іноді продавлюючи, у буквальному розумінні цього слова, потрібні рішення та ухвали.

Однак, навіть спираючись на доволі міцну військову силу, британська місія в Тегерані не гарантувала успіху. «Якщо так не станеться і договір не ратифікують із змінами, які ми можемо прийняти, то, я думаємо, ми повинні будемо згорнути всю нашу допомогу Персії, включаючи сили по лінії Багдад – Казвін, залишивши її на час варитися у власному соку», – запропонував Кокс [53, 61b]. «Якщо ми встановимо ефективний контроль у Месопотамії, то можемо зробити це без усякого великого ризику. У будь-якому випадку я дотримуюсь думки, що Північноперські експедиційні сили повинні залишатися на зайнятих позиціях до тих пір, поки англо-перський договір не буде представлений на розгляд меджлісу, – писав він. – Доки цього не

станеться, ситуація в Тегерані залишатиметься дуже важкою, і відкликати зараз війська означає сильно заплутати ситуацію та збільшити труднощі для посланника Його Величності» [53, 61b].

Отже, англійські Північноперські експедиційні сили відігравали важливу роль у реалізації зовнішньополітичних планів Уайтхоллу щодо Персії і, на думку британського посланника в Тегерані, повинні були залишатися там, що називається, до останнього, підтримуючи своєю присутністю вигідний англійцям перський уряд і тиснучи меджліс, який мав прийняти ухвалу багатостраждального англо-перську угоду, підписану майже рік потому. Окрім цього, не дивлячись на свою деструктивну роль у розвитку внутрішніх політичних процесів у Персії, експедиційні сили, тим не менш, залишались у величезній країні тим єдиним стабілізуючим фактором, який не давав їй поринути у вир громадянської війни, не вигідної у першу чергу самим англійцям.

Проте, згідно з розмірковуваннями П. Кокса, навіть тимчасово відвівши свої війська з північно-західної частини Персії, Велика Британія, маючи за спиною такий плацдарм як Месопотамія, могла завжди повернутися. Тому ще більш нагальним питанням британської політики було приборкання заворушень і відновлення контролю над всією підмандатною територією, ключем до вирішення якого був Мосул. «Я можу тільки з відчуттям величезного страху думати до припущення навіть гадки про відступ з Мосулу. Такий крок, можна не сумніватися, завдасть сильного удару по нашому положенню у Багдаді та престижу по всій Месопотамії», – наголосив дипломат, який не з чуток знав про повагу східних народів до сили та значущість населених ними територій для Британської імперії [53, 61b]. «Я відношуся до збереження нашого домінуючого положення у Месопотамії як до фактору величезної важливості для захисту наших головних інтересів на Середньому Сході та в Індії», – підкреслив Кокс, фактично повторюючи думку свого шефа лорда Керзона, що поки створюватиметься омріяна ним

Середньосхідна імперія, західний кордон Індійської імперії має проходити по західному кордону Месопотамії [53, 61b].

Однак Кокс, на відміну від Керзона, відносився до когорти більш прагматичних і поміркованих будівників імперії та ніколи особливо не переобтяжував свої ноти, меморандуми та доповідні записки, принаймні ті, що відомі, занадто розлогими просторікуваннями про так званій «тягар білої людини» та інше. Тому й в аналізованій ноті він чемне місце приділив як раз матеріальній стороні питання володарювання Великої Британії у Месопотамії. «З економічної точки зору, я думаю, загальновідомо, що можливості Месопотамії у видобутку нафти, вирощуванні хлопку та пшениці багатообіцяючі. Згідно з проведеними розрахунками у найближчому майбутньому Месопотамія буде виробляти 2 мільйони тюків хлопку і 1 мільйон тонн пшениці», – зазначив британський посланник у Тегерані [53, 61b]. Якщо наведені ним цифри справджувалися упродовж наступних декількох років, то не за горами був той час, коли за кількістю та об'ємом виробництва цих двох видів товару Месопотамія могла з легкістю посперечатися з Єгиптом, відібравши в нього своєрідний статус «хлопчачої плантації Ланкашира» [247, 3].

Що стосується розробки родовищ стратегічної сировини, то, на його переконання, «хоча кількість нафти, звісно, ще точно невідома, але перспективи нафтовидобутку у будь-якому разі достатні, щоб привернути до Месопотамії інтерес і залучити капітал дуже великих концернів» [53, 61b]. На думку Кокса, з якою важко не погодитись, наявність «чорного золота» у межиріччі Тигру та Євфрату та сусідніх областях ще більш підвищувала й без того величезну значущість цієї території. «Зі стратегічної точки зору збереження британського контролю в Месопотамії здається мені перевагою величезної важливості. Вона лежить на шляху до Індії та Сходу і як найбільше підходить для авіаційного та телеграфного сполучення, також є найкоротшим шляхом для залізничних комунікацій, – описував він

геостратегічні переваги Месопотамії. – Ми заздалегідь встановили контроль за портом Басра на чолі Перської затоки, портом, який самий найважливіший для посилення нашого положення у цих водах» [53, 61b].

Стратегічний річковий порт Басру, розташований у 90 км від впадіння річки Шатт-ель-Араб у Перську затоку, з введенням в дію нафтопереробного заводу в Абадані та постійному збільшенні його потужностей, за словами цього досвідченого англійського розвідника та дипломата, «набув особливого значення у теперішні дні, коли частиною наших життєво важливих інтересів стала арабська нафта, і ми мали б вщент руйнівні наслідки, якби Багдад був у руках ворожої держави» [53, 61b]. «Так само з політичної точки зору, наш ефективний контроль у Багдаді надзвичайним чином посилює нашу позицію та спроможності здійснювати успішну політику у Персії», – наголосив П. Кокс, підсумовуючи переваги, які отримувала Велика Британія, володіючи Месопотамією [53, 61b].

Отже, на думку британського посланника у Тегерані П. Кокса, ні про яке відведення експедиційних сил із Месопотамії в цілому та Мосулу зокрема у найближчому майбутньому не могло бути й мови. В цьому були не зацікавлені, у першу чергу, самі британці, яким, не будемо забувати, за підрахунками військового міністра У. Черчилля, утримання експедиційних сил в одній Месопотамії, не кажучи вже про Персію, обходилося дорожче, ніж утримання на Британських островах цілої сухопутної армії у чверть мільйона солдат і офіцерів, і це в той час, коли всі департаменти опікувались зменшенням витрат. Так, зокрема, міністр з нафтових справ Фр. Келлоуей, відстоюючи, нагадаємо, свою думку про необхідність союзу з «Роял датч-Шелл» у справі експлуатації месопотамської нафти, у якості аргументу на користь англо-голландського концерну взагалі заявив, що утворена ним компанія зможе за гроші домовитись про безпеку з місцевими племенами, від яких, власне, експедиційні сили і охороняли нафтовиків.

І в принципі уряд підтримував пропозиції міністрів щодо скорочення контингенту військ на Середньому Сході та укладення домовленостей з місцевими щодо забезпечення безпеки промислів в обмін на гроші. Та проблема полягала в тому, що у той час ні з ким і ні про що не можна було домовлятися, так як поки що не було однієї єдиної сили ні в арабському, ні тим більше в курдському русі, здатної скорити інших. Це чудово розумів Кокс, наголошуючи на безальтернативності, принаймні у найближчому майбутньому, британським експедиційним силам. Утримувати їх на Середньому Сході було дорого, але не втримувати коштувало б набагато дорожче.

Проте, знов-таки, це зовсім не означало, що англійські окупаційні сили перебуватимуть на зайнятих територіях одвічно. Було б грубою помилкою вважати присутність військ самоціллю британської політики. Їх метою було втримання Месопотамії до відновлення порядку та створення чи відновлення державних інститутів влади, лояльно налаштованих до Великої Британії. Контролюючи Багдад, Лондон тим самим займав стратегічно важливу позицію, яка дозволяла йому впливати на розвиток ситуації не тільки у всіх сусідніх областях і в першу чергу в Персії, а й навіть в Індії, до якої територіями Середнього Сходу, тобто сухопутним і новим, повітряним, шляхами, альтернативними морському, йшли важливі транспортні й інформаційні комунікації.

Окрім цього, втратити Месопотамію означало погіршити й без того складне положення британських експедиційних сил у північно-західній частині Персії, головною метою перебування яких було, так би мовити, «сприяння» скорішій ратифікації меджлісом англо-перської угоди, підписаної, нагадаємо, П. Коксом і Восуг од-Доуле 9 серпня 1919 року і призваної повністю включити залишки імперії Каджарів у сферу впливу Британської імперії. При цьому цікаво зазначити, що тема доцільності перебування частин англо-індійської армії у Південно-Західній Персії,

командиром першого загону сипаїв яких колись був нікому не відомий Арнольд Вільсон, що охороняли промисли Англо-перської нафтової компанії, Коксом не піднімалася. Їх присутність там всіма, навіть самими персами, у значному ступені вже сприймалась як сама собою зрозуміла річ. Тобто, англійські війська, принаймні за словами Кокса, могли бути відведені лише з північно-західної частини Персії, та й то у випадку крайнього загострення ситуації і тільки тимчасово.

Таким чином, на той час британські експедиційні сили були єдиною силою, здатною навести на величезних просторах Месопотамії та Персії лад, який, у свою чергу, мав стати запорукою створення сприятливого інвестиційного клімату для залучення чималих капіталів, потрібних для успішної експлуатації природних ресурсів обох країн, чиїм головним багатством по обидва боки персько-месопотамського кордону була нафта, якою, як вважав тодішній голова британської дипломатичної місії в Тегерані, можна було зацікавити великі нафтові концерни.

Проаналізований меморандум посланника у Тегерані П. Кокса був ухвалений міністром зовнішніх справ Дж. Керзоном, вивчений іншими членами уряду та прийнятий як задовільний головою кабінету міністрів Дж. Ллойд Джорджем. Викладені в документі основні положення зовнішньої та колоніальної політики Великої Британії на Середньому Сході в цілому були схваленні, найкращим доказом чого слугує той факт, що невдовзі автор меморандуму був призначений на посаду верховного комісара Месопотамії [93, 147].

Щоправда, нове призначення додало Коксу і нових проблем. Ще перед тим як зайняти посаду верховного комісара, під час обговорення на засіданні уряду майбутнього Месопотамії, однією з умов своєї згоди прийняти призначення він поставив підпорядкування всіх справ Середнього Сходу якомусь одному департаменту [93, 147]. Й отримавши завірення, що питання буде вирішено найближчим часом, відправився у Багдад. Однак справа не

зрушила з місця і через півроку, не даючи йому вирішувати самостійно навіть невеликі адміністративні питання, не кажучи про термінове прийняття якихось важливих рішень щодо невідкладних проблем. З приводу цього 18 листопада 1920 року голова Індія офісу Ед. Монтегю, вкотре віднікуючись від взяття на себе відповідальності за Месопотамію, писав до уряду: «Обіг кореспонденції між міністерством у справах Індії, міністерством зовнішніх справ, воєнним міністерством і казначейством займає до двох місяців, і це тільки на вирішення невеличкого адміністративного питання навіть деякої політичної важливості, яке слід і може бути вирішено між казначейством і департаментом Середнього Сходу за кілька днів» [93, 147]. Що й казати, така бюрократична тяганина жодним чином не йшла на користь політиці Великої Британії та укріпленню її позицій ні у Месопотамії, ні у Персії. Тим більше, коли мова йшла про забезпечення безпеки нафтових промислів.

З огляду на це, не залишилось осторонь від обговорення, здавалося, виключно «сухопутних» проблем і воєнно-морське відомство Великої Британії. 24 грудня того самого року перший лорд адміралтейства У. Лонг підготував і представив на розгляд уряду меморандум «Південно-перські нафтові родовища», на початку якого одразу зазначив: «У зв'язку з нашою політикою у Месопотамії адміралтейство бажає наголосити на вкрай важливому забезпеченні захисту південно-перських нафтових родовищ» [148, 384]. «Відповідні та своєчасні поставки нафти життєво необхідні для обох флотів – як воєнно-морського, так і комерційного, і родовища нафти у Південній Персії є одними з найбільших, з яких флот забезпечується найдешевшою сировиною», – зазначив У. Лонг [148, 384].

Вже закупаючи по 350 тисяч тонн нафти щорічно, адміралтейство планувало у найближчому майбутньому збільшити закупки ще на 150 тисяч тонн, довівши загальне споживання перської нафти до півмільйона тонн. «Ця нафта постачається за спеціальною ціною, і якщо таку саму кількість нафти спробувати пошукати де-небудь ще, то ціна буде у 6–7 разів більшою», –

наголосив перший лорд адміралтейства, додавши: «уявляється вкрай сумнівним, якщо зусилля отримати такий об'єм нафти були б успішними» [148, 384]. Голова воєнно-морського відомства таким чином дав зрозуміти уряду, що на ринку практично вся нафта законтракована заздалегідь, і для того, щоб здобути її, доведеться переплачувати і переплачувати. І з огляду на це набагато вигідніше з усіх точок зору забезпечувати безпеку промислів Англо-перської нафтової компанії у Південній Персії, не втрачаючи імперського престижу, не спустошуючи кишеню, і почувати себе спокійно ніж, принижуючись і, фактично, віддаючи безпеку імперії на розсуд суперників і потенційних противників, сплачувати семикратну ціну, піднімаючи їм економіку та посилюючи їх позиції на міжнародній арені, принаймні, саме такої логіки мислення дотримувався У. Лонг.

У зв'язку з цим він підкреслив, що нафтові родовища у Південній Персії потребують захисту «від Радянської Росії та місцевих племен, але не від турків», і що захист промислів зі сторони моря від ворожих атак гарантований силами королівського флоту [148, 384]. Також Лонг, як і Келлоуей, звернув увагу на те, що довоєнний досвід Англо-перської нафтової компанії у розбудові власної системи безпеки, заснованої на домовленостях про мир з місцевими племена, співпрацю та охорону, досягнутих за допомогою видачі вождям племен і племінних угруповань різноманітних субсидій, залишається актуальною [148, 384].

Що стосується родовищ месопотамської нафти, особливу поблизу Мосулу, то «адміралтейство, усвідомлюючи, що в питанні потрібна чи ні військова окупація для розробки покладів не може порадити, – писав Лонг, – але, виходячи з тривалої залежності від існуючих джерел постачання та невпинно зростаючих потреб воєнного та комерційного флотів у рідкому паливі, вважає за потрібне привернути увагу до потенціалу месопотамських родовищ, розробка яких тільки починається» [148, 384]. Іншими словами, перший лорд адміралтейства У. Лонг у ненав'язливій манері справжнього

англійського джентльмена закликав уряд добре подумати, перш ніж прийняти рішення про евакуацію експедиційних сил із Месопотамії. І причина цьому була проста – нафта, яку, виходячи з перського досвіду, дешевше було відвоювати, захистити, по можливості домовившись із місцевими, видобувати самим, ніж купувати на світовому ринку, сплачуючи у декілька разів більше й не маючи ніяких гарантій, що наступний контракт не буде дорожчий за попередній, або, як резонно підмітив У. Лонг, «якщо взагалі буде» [148, 384].

Окрім цього, слід особливо зауважити на тому, як за два з половиною роки, що минули з часу появи відомого меморандуму Е. Слейда, змінилися погляди тодішнього міністра у справах колоній і теперішнього першого лорда адміралтейства У. Лонга на цілі британської нафтової політики. Якщо у середині 1918 року він, що називається, впритул не бачив Англо-перську нафтову компанію, вважаючи за більш надійного партнера в якості головного постачальника стратегічної сировини для армії та флоту американські компанії та виступаючи за утворення «нафтового» союзу зі США, то тепер, у кінці 1920 року, у своєму меморандумі, жодним словом не обмовившись про заокеанського партнера, він наголосив на значущості англо-перської компанії та родовищ персько-месопотамської нафти для безпеки імперії як засобу позбутися залежності від тих самих Сполучених Штатів, чия нафта все ще продовжувала бути невід’ємною частиною не тільки процесу забезпечення боєздатності британського флоту, а й в цілому життя у Великій Британії. Хоча це зовсім не означає, що Лонг перестав бути прихильником «нафтового» альянсу зі США, ні, просто маючи такий козир як персько-месопотамська нафта, з американськими партнерами по бізнесу та безпеці можна було розмовляти по-іншому, більш впевнено, та й вони б тоді слухали уважніше і йшли на компроміси охочіше.

З кожним роком у британських правлячих колах більшало не противників тісного економічного партнерства та військово-політичного

союзу, а прибічників, і причому у тих сферах, де зовсім недавно це й уявити було неможливо. Трохи більше за тиждень до появи вище проаналізованого меморандуму першого лорда адміралтейства У. Лонга, 16 грудня, генеральний секретар Морської ліги контр-адмірал Рональд Хепвуд за дорученням виконавчого комітету цієї організації відправив прем'єр-міністру Д. Ллойд Джорджу меморандум, супроводжуваний також відповідним листом щодо поточної воєнно-морської політики Великої Британії [116, 343–345].

Починаючи меморандум, контр-адмірал одразу зазначив, що «впродовж 20 років до початку війни Морська ліга доводила британському суспільству необхідність утримання сильного флоту для захисту імперії та з огляду на німецьку загрозу цивілізації, але зі зникненням флоту Німеччини положення на морях змінилося, і сьогодні жодна морська держава не загрожує цивілізації» [116, 344]. Підкресливши, що, з одного боку, вже немає альтернативи будівництву військових кораблів, окрім укладання міжнародного морського договору, та, з іншого боку, поняття «володарка морів» у британському суспільстві ототожнюється з обтяжливим утриманням великої кількості кораблів, відповідно, сприймається дуже хворобливо, Р. Хепвуд наголосив на «необхідності об'єднання зусиль двох великих англосаксонських націй для спільного захисту судноплавства на морях» [116, 344–345]. І що тоді можна казати про підприємницькі кола Великої Британії, коли вже навіть серед верховного командування королівських воєнно-морських сил, представники якого завжди відрізнялись сталістю поглядів як на зовнішню політику, так і на морську стратегію, за якою королівський флот мав переважати на морях і бути у змозі протистояти двом іншим наймогутнішим флотам, дедалі більше схилилась до думки про утворення зі США «морського» альянсу.

Новий, 1921-й рік на Уайтхолл-Гарденс, 2 зустріли зі старими проблемами. Ситуація в Персії залишалася вкрай складною, і поки що ні про

яку реалізацію Англо-перською нафтовою компанією придбаної минулого року колишньої російської концесії на північноперську нафту не могло бути й мови. Британські місії у Тегерані та Багдаді все більше замислювалися над тим, як зберегти надійний контроль над вже відкритими експлуатованими південно-перськими родовищами.

29 січня верховний комісар Месопотамії П. Кокс телеграфував міністру у справах Індії Ед. Монтегю, що існуюча на той час перська політика більше була неприйнятна [127, 296–296b]. Жодним чином не перебільшуючи вірогідну загрозу вторгнення більшовиків у Персію, чії переконання, на думку Кокса, переважна більшість населення не поділяла, він, тим не менш, наголосив: «Стосовно англо-перської угоди, цього справедливого та зрозумілого документу, то договір став головним аргументом більшовиків проти нас і приводом для екстремістської пропаганди, тому я погоджуюсь з урядом Індії, що ми повинні відмовитися від угоди в її теперішній формі як від основи нашої політики» [127, 296b]. Однак, разом з тим, перш ніж відмовитись від цього договору, як зауважив верховний комісар, потрібно було віднайти якийсь інший легальний засіб надавати фінансову допомогу, необхідну для спасіння перського уряду, який би також захищав інтереси британського уряду [127, 296b]. Проте, як це зробити, щоб, як кажуть, і вовки були ситі, і вівці цілі, поки що нікому не уявлялося можливим.

З огляду на неможливість формування чітко визначеної політики не те що на довгострокову, а й навіть на середньострокову перспективу, Кокс запропонував тимчасово відмовитися від розробки та реалізації далекосяжних планів і натомість проводити політику, адаптовану до поточних обставин і нагальних потреб, що на той час і справді було найбільш прийнятним рішенням. Хоча це зовсім не означало, що Велика Британія зібралася пливти навмання за течією, сподіваючись на долю. Зовсім ні. П. Кокс у телеграмі до Ед. Монтегю чітко та ясно зазначив, що навіть якщо

британські сили втратять Тегеран, це не означатиме втрату всього [127, 296b].

«Ми маємо вигадати іншу угоду, яку ухвалить меджліс, і спираючись на яку уряд Його Величності й надалі допомагатиме Персії. Цілком можливо, що такий договір змусить нас замінити діючого шаха на іншого чи взагалі замінити правлячу династію, і я не думаю, що нам слід соромитися йдучи на це», – впевнено підкреслив верховний комісар Месопотамії, чудово обізнаний із тонкощами східної дипломатії [127, 296b]. Він прекрасно розумів, що палацовий переворот у Тегерані, у разі успішного здійснення, міг кардинальним чином змінити ситуацію спочатку в самому місті, а потім і по всій країні, оскільки всі незгоди та нещастя можна було сміло списувати на буцімто стару прогнилу, корумповану владу. У свою чергу нового шаха чи навіть нову династію потрібно було привести до влади під гаслами відродження величі древньої перської держави та загального благополуччя. І поки в країні розбиралися б що до чого, новий шах, відчуваючи певні зобов'язання перед британцями, які, власне, і привели його до влади, вочевидь пішов би на зустріч їх вимогам. Проте, це був лише один з декількох можливих варіантів розвитку подій. Зрозуміло, що Кокс, допускаючи думку про заміну шаха чи династії, робив усе можливе аби цього уникнути, оскільки ситуація при такому варіанті розвитку подій могла у будь-який момент стати неконтрольованою.

Розуміючи суперечливість і непередбачуваність дуже мінливої воєнно-політичної ситуації у Персії, верховний комісар Месопотамії запропонував уряду те, що міністру зовнішніх справ лорду Керзону, який до 7 листопада 1917 року завжди всіх і вся в Британській імперії лякав «російською загрозою Індії», а потім «більшовицькою», не могло наснитися навіть у його найстрашнішому сні: «приготуватися у думках дозволити більшовикам увійти до Північної Персії, якщо їм цього хочеться» [127, 296b]. «Я не бачу жодної причини, чому нам не слід захищати наші інтереси та підтримувати

ефективний вплив у сфері, – йшлося у телеграмі Кокса до Монтегю, – у якій вони головним чином існують і які я б окреслив лінією, простягнутою від перського кордону біля Ханекіну через Хурумабад, Керманшах, Ісфахан, Йезд, Керман і так далі, і в межах якої нашу політику слід спрямувати на стабілізацію ситуації» [127, 296b]. Іншими словами, на переконання колишнього британського посланника у Тегерані, Уайтхоллу було потрібно не розпорошувати й без того невеликі експедиційні сили, намагаючись утримати під контролем Північну Персію, не так давно включену у сферу впливу Британської імперії після падіння Російської імперії, а зосередити їх на укріпленні англійських позицій у Південній Персії, де Велика Британія мала реальні матеріальні інтереси.

«Насправді мені здається неможливим, що ми можемо робити щось інше, окрім того щоб спробувати захистити наші численні та життєво важливі нафтові інтереси у цій частині Персії, а саме поблизу Каср-і-Ширіну, у Пуштіку, в Арабістані та в області бахтіарів», – нарешті наголосив П. Кокс на головній задачі британської зовнішньої політики у Персії – захисті Англо-перської нафтової компанії, чия безперебійна робота з видобутку нафти та виробництва нафтопродуктів, з огляду на зростаючі потреби не тільки армії та флоту, а й в цілому економіки Великої Британії, була дійсно стратегічно важлива [127, 296b]. За його інформацією, будучи найбільшим племінним угрупованням Південної Персії з завжди сильними сепаратистським настроями, бахтіари, яким Англо-перська нафтова компанія вже багато років платила за, так би мовити, прихильне ставлення, на кінець січня 1921 року встигли встановити своїх правителів у Ісфахані, Йезді та Кермані, укріпивши таким чином і без того панівне положення у південні країни та просунувшись на північ [127, 296b].

З огляду на це, на переконання верховного комісара Месопотамії, який на відміну від посланника у Тегерані вважав їх не ворожими, а, навпаки, дружніми племенами, «у випадку падіння уряду в Тегерані та поглиблення

децентралізації влади нам слід дозволити валі Пуштіку, шейху Мохаммери та бахтіарам проголосити свою незалежність чи відділення від уряду Тегерану і підштовхнути їх до укладання трьохстороннього пакту, націленого на взаємну підтримку між ними та спільний опір більшовицькій агресії» [127, 296b]. Окрім цього, як вважав Кокс, корисним було підтримати прагнення до суверенітету ще й кашгаїв, які також були практично незалежними та обізнаними з цінністю англійських грошей. «Така конфедерація могла б стати грізним бастіоном на шляху більшовицької агресії так само, як захисником наших власних матеріальних і легітимних інтересів у Персії», – підкреслив він [127, 296b]. Підсумовуючи свої думки щодо майбутнього британської політики у Персії, викладені ним у телеграмі голові Індія офісу, верховний комісар Месопотамії закликав уряд зібрати всіх представників головних британських фірм, які ризикували справами у Персії, аби обговорити питання співробітництва та координації у докладанні зусиль [127, 296b].

Отже, зважаючи на зміст у свій час секретної телеграми верховного комісара Месопотамії П. Кокса до міністра у справах Індії Ед. Монтегю можна стверджувати, що головним напрямом зовнішньої політики Великої Британії у Персії був захист інтересів Англо-перської нафтової компанії, і за для цього, на думку Кокса, англійський уряд не мав зупинитися ні перед чим, будь-то заміна одного шаха на іншого чи усунення від влади навіть цілої правлячої династії, або проголошення незалежності одразу декількох великих областей країни, що неодмінно означало кінець перської держави та державності, історія якої (за визнанням самих англійців) нараховувала не одне тисячоліття.

Аналіз телеграми також довів, що перськими справами опікувалась не лише британська дипломатична місія в Тегерані, а й англійська адміністрація в Багдаді, і така подвійна турбота жодним чином не суперечила, а, навпаки, підтверджувала взаємозалежність між перським і месопотамським

напрямами англійської політики, яскраво демонструючи, що Персія та Месопотамія в очах «людей на місцях» були єдиним геополітичним регіоном. І за ситуацію в ньому мав відповідати також один-єдиний департамент, на чому продовжував дуже настійливо наполягати П. Кокс, про що переконливо свідчить його листування з Індія офісом.

Врешті-решт, після доволі тривалих розмірковувань на Даунінг-Стріт, 10 прийняли два важливих рішення, призваних хоч у деякій мірі допомогти розв'язати проблеми британської політики на Середньому Сході, яких на початок лютого 1921 року накопичилось чимало. 13 числа того самого місяця новим міністром у справах колоній був призначений У. Черчилль, а наступного дня, 14 лютого, кабінет міністрів рекомендував утворити за участі міністерства у справах колоній новий департамент, який би опікувався питаннями середньосхідної політики.

Отримавши такий наказ, який по суті справи був своєрідним випробуванням для У. Черчилля на професійну придатність, новопризначений міністр одразу приступив до формування нового відокремленого структурного підрозділу, який на 1 березня мав узяти відповідні повноваження від міністерства закордонних справ, міністерства у справах Індії та військового міністерства. Для відповідних консультацій з «людьми на місцях» голова Колоніал офісу був уповноважений Уайтхоллом прибути на початку березня до Єгипту [140, 339]. На думку голови Колоніал офісу, висловлену членам уряду, конференцію з приводу цього та інших нагальних питань, аби зекономити більше коштів, потрібно було провести, що називається, на місці, тобто на Середньому Сході, для чого Каїр підходив хоч і не ідеально, але, принаймні, краще за всі інші міста [140, 339].

Не зупиняючись на подробицях Середньосхідної конференції, більше відомої як Каїрська, що проходила 12–30 березня 1921 року у столиці Єгипту та Єрусалимі, перебіг якої отримав досить широке та детальне висвітлення в історіографії (спільне фото учасників зустрічі на фоні єгипетських пірамід, у

якому можна легко впізнати постать У. Черчилля та посмішку Г. Белл та інших, Дж. Дарвін навіть розмістив на суперобкладинці своєї книги), зазначимо, що серед широкого кола обговорюваних питань досить велику увагу було приділено проблемам нафтової політики [140, 339–343b; 383]. Як зазначається у підготовленому У. Черчиллем по закінченні конференції звіті, представленому на розгляд прем'єр-міністру Д. Ллойд Джорджу, між А. Вільсоном і верховним комісаром Палестини Гербертом Самьюелем відбулась жвава дискусія з приводу будівництва залізниці та трубопроводу з Месопотамії до узбережжя Середземномор'я [140, 343].

На думку Самьюела, ще впродовж трьох років не буде відомо, чи виправдають перспективи нафтовидобутку в Месопотамії витрат на проведення трубопроводу, та потім десь ще два роки знадобиться на проведення самих будівельних робіт, за умови, авжеж, якщо усе йтиме за планом і без перешкод. Виходячи з того, що якісь точні прогнози було давати зарано, на конференції рекомендували провести завчасні консультації та розрахунки коштів на реалізацію проекту, включаючи побудову у порту Хайфи нафтоналивних терміналів [140, 343].

Взагалі питання економії державних коштів стало відправною точкою у відпрацюванні Колоніал офісом і середньосхідним департаментом найбільш оптимальних напрямів політики Великої Британії на Середньому Сході. Як зазначається у ноті щодо мандатів на Палестину і Месопотамію, підготовленій ними 8 червня 1921 року, англійський уряд витратив понад 100 мільйонів фунтів стерлінгів на цих двох територіях з часу перемир'я. «Спільними зусиллями на Каїрській конференції було прийнято рішення залишити витрати на політику у Палестині та Месопотамії цього року майже на такому самому рівні, що й торік. Дуже мало надії, що уряду Його Величності вдасться уникнути щорічних видатків на ці дві країни приблизно у 9 мільйонів фунтів стерлінгів у наступні 3–4 роки», – йшлося у документі [121, 262]. «Також мало перспектив, що Палестина та Месопотамія нічого не

коштуватиме британському платнику податків у наступні 15 років. І зовсім нема ніякої надії, що навіть через 30 чи 40 років британському платнику податків буде повернуто величезні суми, витрачені з часу перемир'я. Утримання цих двох країн під британською відповідальністю призводить до розширення сухопутних кордонів Британської імперії на більш ніж 800 миль», – було підкреслено в ноті [121, 262].

Однак це зовсім не означало, що Колоніал офіс і середньосхідний департамент виступали за відмову від мандатів. Навпаки, вони вважали, що утримання Палестини та Месопотамії під контролем будь-якої іншої держави було більш небажаним і, можливо, у далекій перспективі коштувало б набагато дорожче. «Тоді якими мають бути відносини у майбутньому між урядом Його Величності і Месопотамією та Палестиною?» – задалися логічним питанням у міністерстві у справах колоній і самі на нього відповіли: «У випадку з Месопотамією відповідь на це питання не так важко знайти. Відносини між урядом Його Величності та урядом Месопотамії мають бути договірними» [121, 262]. Тобто, між двома урядами мала бути укладена угода, за якою відповідальність за ситуацію в країні брав на себе арабський кабінет міністрів, на плечі якого покладався тягар необхідних для цього витрат, англійський кабінет надавав поради та допомогу, залишаючи за собою право на контроль за їх виконанням і використанням.

Отже, на думку У. Черчилля та підпорядкованих йому відомств, політика Великої Британії щодо Месопотамії мала коштувати якомога менше і відповідно приносити користі якомога більше. Тому не випадково, що збільшення повноважень месопотамського уряду мало відбутися лише після ратифікації закону про природні ресурси, згідно з яким права на розробку нафтових родовищ по всій країні зберігались за нафтовою компанією, контрольованою Великою Британією [121, 262].

Проте, яка саме компанія цим займатиметься, Англо-перська нафтова компанія або Турецька нафтова компанія або ще якась, зрозуміло нікому не

було. «Урядом Його Величності не прийнято жодного рішення по месопотамському питанню, зокрема по питанню: чи слід займатися розробкою нафтових родовищ британському уряду безпосередньо або через упорядковану групу приватних компаній, таку як Турецька нафтова компанія», – писав секретар кабінету міністрів М. Хенкі у своєму листі до міністра у справах колоній У. Черчилля зазначивши, що був би вдячний, якби він як міністр, відповідальний за Месопотамію, висловив з приводу цього свою думку [108, 578].

Відповідаючи на поставлене питання, голова Колоніал офісу у своєму листі, датованому 20 червня, наголосив: «Дана проблема вирішена на сторінках кореспонденції між Форін офісом і державним департаментом Сполучених Штатів, в якій чітко стверджується, що англо-французька нафтова угода щодо Месопотамії базується на правах Турецької нафтової компанії» [108, 578–579]. «Я не бачу, як ми може водночас пояснити виключення інших нафтових компаній і з справ у Месопотамії, виходячи з того, що права приватної компанії в силі, та впроваджувати будь-яку іншу політику окрім тієї, яка залишатиме в силі мандат на розробку родовищ приватними компаніями», – писав Черчилль, вочевидь, як і Келлоуей, маючи на увазі можливе ігнорування інтересів «Роял датч-Шелл» у відновлюваній Турецькій нафтовій компанії [108, 579]. «У будь-якому разі я не бачу жодної можливості розвитку нафтової справи у Месопотамії урядом Його Величності безпосередньо. Єдиний уряд, який міг би займатися розвитком справ, був би уряд Месопотамії, але було б, на мій погляд, – підкреслив свою думку міністр у справах колоній, – набагато краще, якби розробка нафтових родовищ знаходилась у руках британської компанії, ніж арабського уряду, над яким наш контроль буде гіпотетичним» [108, 579].

Згідно з розмірковуваннями У. Черчилля, якщо кабінет міністрів Месопотамії визнавав дійсною концесію Турецької нафтової компанії, надану турецьким урядом ще влітку 1914 року, або надавав будь-яку іншу,

але за змістом таку саму, то англійському уряду слід було порадити арабському проінформувати визначену компанію, що їй відводиться не більше 15 років на те, щоб обрати ділянки під розробку, та ще не більше 70 років, щоб їх освоїти [108, 579–580]. По наближенню кінця періоду часу, відведеного для відбору ділянок, англійському уряду слід було порадити арабським колегам відкрити іншим нафтовим компаніям доступ до ділянок, звісно, окрім тих, які впродовж без малого півтора десятка років мали застовпити, проводячи всі потрібні геологорозвідувальні роботи, обрані компанії під неусипним наглядом британських радників [108, 580].

У випадку побудови Турецькою нафтовою компанією трубопроводу з Месопотамії до узбережжя Середземного моря Лондону слід було також настійливо рекомендувати своїм партнерам у Багдаді призначити Турецьку нафтову компанію, якщо не завжди, то точно на дуже тривалий час чи, ще точніше, на потрібний відрізок часу, генеральним транспортувальником по її нафтопроводу всієї сировини, видобутої іншими компаніями [108, 580]. Окрім цього, на думку міністра у справах колоній, слід було проінструктувати представника Великої Британії у Раді Ліги Націй, щоб всюди і завжди, а особливо у «нафтовому» питанні, наполягав на тому, що англійський уряд діє виключно в якості радника арабського уряду [108, 580].

Цей лист У. Черчилля був по достоїнству оцінений М. Хенкі, який, зазначивши, що питанням поділу месопотамської нафти особисто зацікавився прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж, запропонував йому представити на розгляд уряду відповідний меморандум [108, 581]. Голова Колоніал офісу прийняв пропозицію секретаря кабінету міністрів і 29 серпня підготував меморандум «Месопотамська нафта і Турецька нафтова компанія» [106, 391–392]. На початку документу міністр у справах колоній нагадав, що ще 23 січня 1920 року на конференції міністрів під головуванням прем'єр-міністра, тобто Д. Ллойд Джорджа, питання «нафтової» ситуації в Месопотамії було розглянуто та вирішено: «слід спрямувати у державну казну доходи від

експлуатації нафтових родовищ Месопотамії та не передавати ці прибутки акціонерним компаніям» [106, 391].

«Це рішення зовсім не суперечить розробці покладів нафти у Месопотамії акціонерною компанією, яка нестиме перед урядом відповідальність, сплачуючи орендну платню землевласнику за розробку надр. Проте, іноді це сприймається як зобов'язання уряду Його Величності за допомогою державного підприємства займатися експлуатацією месопотамських нафтових полів», – зазначив У. Черчилль, звернувши увагу на те, що за півтора роки багато чого кардинальним чином змінилося [106, 391]. Арабський уряд, який ще недавно був заповітною мрією арабів, поступово ставав органом виконавчої влади у Месопотамії не тільки де-юре, а і де-факто, що, на думку голови Колоніал офісу, з політичних міркувань не давало можливості британському уряду безпосередньо володіти та експлуатувати нафтові родовища [106, 391]. Зважаючи на це, У. Черчилль продовжував наполягати на тому, що проблемами експлуатації нафтових родовищ повинна була опікуватися Турецька нафтова компанія, що в цілому повністю відповідало офіційній позиції Лондону [106, 392].

Таким чином, У. Черчилль вважав, також виходячи з питання економії державних коштів, що найкращим варіантом з усіх можливих і неможливих буде залишити концесію на месопотамську нафту Турецькій нафтовій компанії, надавши потрібний час для проведення всіх завчасних робіт, але не віддавши їй всі поклади стратегічної сировини. Розуміючи, що чим далі, тим складніше буде контролювати дії арабського уряду, який усе більше перебиратиме на себе повноваження англійської цивільної адміністрації, і тим важче та дорожче буде спиратися намаганням провідних світових нафтових компаній, у першу чергу американських, проникнути у Месопотамію, він виступив з ініціативою надати після п'ятнадцятирічного мораторію, потрібного Турецькій нафтовій компанії, щоб міцно встати на

ноги, допустити їх до розробки месопотамських родовищ стратегічної сировини.

До того ж, чим більше компаній працюватимуть у країні, тим більшою, звісно, гіпотетично, буде конкуренція між ними та тим більше вони сплачуватимуть у казну месопотамського уряду, і йому тоді буде чим розраховуватися з англійськими колегами за свої борги. Початку їх повернення на Британських островах, принаймні за розрахунками міністра у справах колоній, потрібно було чекати, нагадаємо, також 15 років. Водночас, аби не давати забувати іншим компаніям, хто в домі хазяїн, Черчилль запропонував добитися для Турецької нафтової компанії фактично монопольного права на транспортування її трубопроводом усієї нафти, видобутої всіма без виключення компаніями.

Що стосується самої риторики першого листа Черчилля, то вона також нарочито політично коректна. Скрізь і всюди голова Колоніал офісу використовує лише слово «порадити», і такої самої лінії поведінки, гри на публіку, він через кабінет міністрів вимагає від представника Великої Британії у Раді Ліги Націй. Тобто жодним чином нічого нікому в Багдаді не наказувати, навмисно всім демонструвати, що відношення до Месопотамії у Великої Британії відмінне від відношення до колонії, уникати таким чином відповідальності за прийняття остаточного рішення з будь-якого питання, поклавши його на плечі месопотамському уряду, та головне – не давати зайвого приводу для критики своїм суперникам.

Проте, далеко не все так добре складалося для Великої Британії, як може здатися на перший погляд. Якщо з концесією Дарсі 1901 року, на основі якої діяла Англо-перська нафтова компанія, з юридичної точки зору було все в порядку та мандат на Месопотамію у Великої Британії після конференції в Сан-Ремо був уже у руках, то от з легітимністю концесії Хоштарії виникли серйозні проблеми, оскільки шахський уряд її вже анулював, а діяльність «Ноз Пьошн Оїлс Лімітед» ще не схвалив. Більше

того, нова російська, радянська, влада, невизнана англійцями, а не персами, рішуче виступила за відміну усіх царських концесій у Персії, що було дуже схвально сприйнято в Тегерані. До того ж, повномасштабний початок англійською компанією геологорозвідувальних робіт, нехай і нелегальних, затримувався через важку політико-економічну ситуацію в Персії в цілому та особливо в Гілянні, одній із північних провінцій, на яку розповсюджувалась дія колишньої концесії і де зріст антибританських настроїв серед населення та різке посилення впливу радянської Росії були найбільш відчутними та загрозливими. Тобто де-юре північноперська нафта не була ні в чийй концесії, хоча де-факто належала Англо-перській нафтовій компанії [281, 136–173].

5.4. Англо-американська боротьба за північноперську нафту

Така політична плутанина та юридична казуїстика були на руку іншому претенденту на оволодіння якщо не всією, то, принаймні, значною частиною нафти Середнього Сходу – США. Для Сполучених Штатів у тих міжнародних обставинах північноперська нафта була поки що чи не єдиною біль-менш легітимною можливістю зачепитися та якимось закріпитися у стратегічно важливому нафтоносному регіоні. Окрім цього, сама Персія, вже не вдовольняючись грошовими надходженнями у казну, сплачуваними Англо-перською нафтовою компанією за розробку надр, шукала можливість отримати американську позику. І хоча за інформацією розвідувальної служби адміралтейства станом на 23 жовтня 1921 року «не очікувалось, що зусилля прем'єр-міністра по здобуттю фінансової допомоги від Америки будуть успішними», сам факт пошуку альтернативи англійським грошам за океаном викликав тривогу [170, 277]. Тим більше, що на початку листопада Тегеран

вкотре відмовив визнати дійсною концесію Хоштарії, придбану англо-перською компанією [171, 503].

Крім того, за інформацією Форін офісу, у середині листопада 1921 року перський посланник у Константинополі цікавився якимось американським адміралом, який опікується питанням доступу до перських нафтових родовищ, і з приводу цього вже вступав у контакт з шахським урядом через посланника Німеччини у Тегерані. Трохи пізніше, будучи проінформованим у перському кабінеті міністрів, що північноперські родовища нафти вже придбані Англо-перською нафтовою компанією, німецький дипломат запропонував виплатити все заплачене цією компанією і, таким чином, перекупити концесію [67, 80].

Під час обговорення даного питання з дипломатичним представником Великої Британії у Тегерані Реджинальдом Бріджменом його американський колега Вен Інгерт зазначив, що «факт виплати англійською нафтовою компанією значної суми на потребу концесії Хоштарії сам по собі не є причиною для відмови подати заявку на відвід ділянки для розробки надр, оскільки будь-яка американська група, бажаючи придбати її, готова заплатити яку завгодно суму, вже сплачену за таку важливу концесію» [67, 80]. Іншими словами, американці були готові заплатити стільки грошей, скільки потрібно для її придбання.

І зайвим доказом того, що слова американського дипломата були не пусті, стала заява перського прем'єр-міністра у меджлісі 19 листопада. У ній він наголосив, що шахський уряд не визнає концесію Хоштарії законною та вважає її недійсною, оскільки вона ніколи не була ратифікована парламентом. Про це британський посланник одразу телеграфував у Форін офіс. І поки у відомстві лорда Керзона міркували над одвічним питанням «Що робити?», через три дні з місії в Тегерані прийшла ще більш приголомшлива новина. 22 листопада Бріджмен телеграфував, що цього дня після нетривалих дебатів меджліс схвалив надання «Стандард ойл» нафтової

концесії у п'яти північних провінціях (Азербайджані, Гілянні, Астрабаді, Мазендерані та Хорасані) «терміном на 50 років і без права передачі її будь-якому уряду чи асоціації» [67, 80b].

Рішення уряду та меджлісу викликало обурення британської дипломатичної місії, голова якої направив ноту протесту перському міністру зовнішніх справ. У відповідній ноті міністр знов наголосив на недійсності концесії Хоштарії, отриманої ним усупереч прийнятим процедурам і не ухваленої меджлісом [67, 86b]. Виходячи з цього, уряд вважав себе єдиним повновладним розпорядником потенційними родовищами у Північній Персії і вільним від будь-яких зобов'язань перед Англо-перською нафтовою компанією та «Ноз Пьошн Оїлс Лімітед».

Пізніше під час особистої зустрічі, пояснюючи англійському посланнику ситуацію, міністр закордонних справ Персії Носрет од-Доуле нічого не придумав більш оригінального як вкотре наголосити на недійсності концесії Хоштарії. Проте, зайнявши таку офіційну позицію, Тегеран наштовхнувся на протидію з боку Москви, чий уповноважений дипломатичний представник Федір Аронович Ротштейн подав офіційний протест проти концесії. На думку народного комісаріату закордонних справ, висловлену Ротштейном, її надання суперечило існуючим російсько-перським домовленостям. Згідно з ними до моменту ратифікації двостороннього договору, що був укладений ще 26 лютого, всі царські концесії залишалися власністю радянського уряду і, відповідно, нікому не могли бути передані без його згоди. Більше того, надавши «Стандард ойл» фактично концесію Хоштарії, перський уряд порушив одну з головних умов підписаної угоди – зобов'язання не надавати третій державі колишні російські концесії, від яких після ратифікації договору мав відмовитися радянський уряд і на які відтоді не могли претендувати інші [67, 80b].

До невдоволених діями Персії країн долучилася Франція. Її посланник також висловив свій протест проти американської концесії, про яку не був

завчасно попереджений, хоча, як з'ясувалося, вже запропонував перському уряду гроші готівкою за надання французькій компанії експлуатаційних прав на ту саму північноперську нафту [67, 80b]. Отже, позицію Великої Британії в цьому лоскiтливому питанні опосередковано, виходячи з своїх інтересів, підтримали РРФСР і Франція, які таким чином невільно стали на бік британської дипломатії у боротьбі проти американської, але чого було більше від цього Форін офісу, користі або шкоди, поки що залишалося незрозумілим.

13 грудня середньосхідний департамент і міністерство у справах колоній на чолі з У. Черчиллем підготували та представили на розгляд кабінету доповідну записку «Іноземне підбурювання турків атакувати Ірак» [68, 302–302b]. Поділяючи в цілому побоювання верховного комісара Месопотамії П. Кокса щодо стрімкого розповсюдження реваншистських настроїв у турецькому суспільстві, голова Колоніал офісу, тим не менш, зауважив, що в цьому нема нічого дивовижного, і турки справді хочуть врешті-решт повернути собі Мосул [68, 302]. Для них, на його думку, це була не тільки можливість відновити свій престиж у мусульманському світі та отримати засіб для втримання у своїх руках Південного Курдистану, згодом здійснюючи звідти різного роду операції проти Багдаду, а й здобути цінну нафтоносну територію, яка мала принести їм з французьких чи американських джерел вкрай необхідні капітали [68, 302].

Розмірковуючи щодо французької допомоги турецькій армії зброєю та спорядженням, обіцянок і заяв з Ке д'Орсе надати Туреччині всю можливу дипломатичну підтримку у її боротьбі проти Греції та навіть дати їй усунути від влади короля Фейсала, міністр у справах колоній прийшов до висновку, що, з огляду на тісні франко-турецькі економічні відносини, Сераль пообіцяв Версалю, якщо поверне Ірак, надати Франції пріоритетні права на видобуток нафти та реалізацію концесії на так само актуальну як і до війни Багдадську залізницю [68, 302]. Проте, це була не єдина, за кмітливим висловлюванням

Черчилля, приманка, що приваблювала французів. Вони хотіли втримувати у своїх руках Сирію, яка, за його оцінкою, будучи на півстоліття попереду Іраку у розвитку освіти та цивілізації, мала менш успішний уряд, але втримувати, не витрачаючи на це багато коштів. «Якщо турки повернуться до Іраку, то французька адміністрація стане відносно ліберальною та проарабські налаштованою, принаймні зовні, що, у свою чергу, дозволить їм позбутися Фейсала, чого пристрасно бажають після його коронації у Дамаску», – зазначив він [68, 302].

Проте, на думку міністра у справах колоній, Франція та її компанії були не єдиними зацікавленими у турецькій спробі відбити в англійців Ірак. «Є причина вірити, що «Стандард ойл» не тільки докладает зусиль здобути частку іракської нафти за допомогою дозволених засобів, але й підбурює турків атакувати Ірак у надії отримати від них частку нафти, яку компанія не в змозі здобути настільки довго, – наголосив Черчилль, – наскільки уряд Його Величності залишатиметься контролювати нафтову область і продовжуватиме підтримувати претензії Турецької нафтової компанії щодо збереження за нею довоєнних прав на концесію вілайєтах Багдад і Мосул» [68, 302]. Більше того, він вважав, що «Стандард ойл» упродовж заворушень в Іраку у 1920 році надавала підтримку, можливо, за його припущенням, навіть грошову підтримку, екстремістам, сподіваючись привернути на свою сторону арабський уряд [68, 302–302b]. Та коли план не вдався американці повернулися до турків, розраховуючи, якщо вони повернуть собі Ірак, то проголосять обіцянку великого візира від 28 червня 1914 року, яка була основою для вимог Турецької нафтової компанії, недійсною [68, 302b].

«Невідомо, наскільки добре уряд Сполучених Штатів обізнаний про стосунки «Стандард ойл» з Ангорою, але їх відношення до мандатів під літерою «А» взагалі, північноперських нафтових концесій, залізничного підприємства у Персії і так далі, змушують вірити, що Білий дім не шкодуватиме про повернення турків до Іраку, якщо це відкриє доступ США

до іракських нафтових родовищ», – припустив У. Черчилль, який хоча і не володів точною та достовірною інформацією, але вважав, що, з огляду на аналіз поточної ситуації у міжнародних відносинах на Середньому Сході, американці діятимуть саме так і не інакше [68, 302b]. Підсумовуючи доповідну записку, міністр у справах колоній підкреслив: «Якби там не було ніякого економічного зиску, то турки з задоволенням залишили б Ірак у спокої, але не слід дивуватися, що маючи перед собою приз у мільйони франків або доларів, вони зробили б серйозну спробу повернути собі Північний Ірак, забравши його в уряді Його Величності, та арабського уряду, який вірить, буцімто турки такої спроби не зроблять» [68, 302b].

Отже, у середньосхідному департаменті та міністерстві у справах колоній володіли інформацією про подвійну гру американців і французів в Іраку та Туреччині, але прямих доказів грошової підтримки ними сил, налаштованих проти панування Великої Британії у межиріччі Тигру та Євфрату, не мали. Хоча прихильне до ставлення до США та Франції, принаймні, у порівнянні з відношенням до Великої Британії, явно вказувало на те, що за моральною підтримкою була і матеріальна, переконливим аргументом на користь чого слугували поставки турецькій армії французької зброї та спорядження, яке можна було використати проти британців так само, як перед цим проти греків. І чи можна було від цього якимось чином застрахуватися, якщо, на переконання Колоніал офісу, залишення Великою Британією Іраку було в інтересах не стільки ворожої Туреччини, скільки союзних Франції та США.

Більше того, наведений у цій доповідній записці аналіз дій офіційних Парижу та Вашингтону на Середньому Сході, переконливо свідчить, що в Лондоні настало чітке розуміння того, що як для них самих, тобто англійців, так і для американців, і французів Месопотамія та Персія представляють єдину геополітичну арену боротьби за нафту. Нарешті на Уайтхолл-Гарденс,

2 вперше зв'язали воєдино не власну політику щодо Багдаду та Тегерану, а політику своїх суперників.

І що вже казати про США, для яких Велика Британія й справді, за визнанням У. Черчилля, залишалась головним і поки що неподоланим бар'єром на шляху «Стандард ойл» та інших американських компаній до омріяної персько-месопотамської нафти, якщо Франція, уклавши з Великою Британією у квітні 1920 угоду, отримала, образно кажучи, вхідний білет у колишні володіння Османської імперії та талон на нафту, продовжувала «копати» під свого партнера по фактично антиамериканському «нафтовому» блоку. Окрім цього з'ясувалося – навіть не дивлячись на те, що на Ке д'Орсе, зняли, чи так, принаймні, здавалося Уайтхоллу, всі претензії на безпосереднє оволодіння джерелами перської нафти, за що у якості компенсації отримала від Англо-перської нафтової компанії гарантовані 25% її нафтовидобутку (фактично за собівартістю), за спиною союзника Франція також продовжила лінію своєї нафтової дипломатії, спрямовану на отримання концесії у Персії [151, 89].

Виходячи з цього, англійському уряду не можна було виключати вірогідності утворення, нехай і ситуативного, але через це не менш небезпечного, антибританського американо-франко-турецького тріо, якому згодом, по великому рахунку, нічого не заважало перерости у «нафтовий» альянс США і Франції. І те, що до країн, невдоволених діями Сполучених Штатів у Персії, долучилася Франція, запросто могло бути нічим іншим як вимушеною черговою грою Ке д'Орсе на публіку. На набережній Сени, так само як і на набережній Темзи, добре усвідомлювали, що на відміну від примарної месопотамської нафти, промислові запаси якої, не будемо забувати, ще потрібно було знайти, перська нафта вже була реальністю, і втрачати гарантовану її чверть дуже не хотілось.

Що стосується РРФСР, то хоча її уповноважений представник і заявив протест проти американської концесії на північноперську нафту, британській

місії від цього легше аж ніяк не стало, оскільки Москва зайняла ще більш жорстку позицію проти можливої участі Лондону у цій концесії [67, 91].

Не залишився осторонь від обговорення нагальних проблем англійської «нафтової» політики і міністр з нафтових справ Філіп Ллойд-Грейм, який 6 січня 1922 року підготував і представив на розгляд уряду меморандум «Пропоноване злиття «Роял датч-Шелл», «Бірма ойл» і Англо-перської нафтової компанії», зазначивши, що об'єднання цих компаній в інтересах англійського уряду та у вивченні цього документу більше за інші відомства зацікавлені казначейство, Форін оффіс, адміралтейство, Індія оффіс, Колоніал оффіс і міністерство торгівлі [137, 158]. Пояснюючи зміст ідеї, щоправда, обговорюваної, за визнанням самого Ллойд-Грейма, ще з 1916 року, він наголосив, що «завжди вважалося дуже бажаним поставити «Роял датч-Шелл» під ефективний британський контроль» [137, 159–160]. Проте, для цього, за його задумом, спочатку треба було продати весь урядовий, тобто контрольний, пакет акцій Англо-перської нафтової компанії «Бірма ойл», яка після цього могла сміливо йти на злиття з компанією Г. Детертінга, утворивши таким чином великий концерн, але зберігши при цьому свою ідентичність [137, 160–162]. Однак яким чином планувалося цього досягти, міністр з нафтових справ не пояснив.

Розуміючи, що його пропозиція вивести Англо-перську нафтову компанію з безпосереднього контролю уряду викличе багато невдоволення у адміралтейства, яке отримувало від компанії вже 40% потрібної для військово-морського флоту нафти, він підкреслив, що законтраковані поставки стратегічної сировини будуть не тільки збережені, а у майбутньому навіть збільшені, оскільки утворене об'єднання нафтових компаній матиме більше ресурсу і потужностей, які у час війни будуть надані у розпорядження держави [137, 160–162].

Окрім цього, на думку Ллойд-Грейма, вже у поточному році уряд мав зіткнутися з проблемою продажу на внутрішньому ринку продукції Англо-

перської нафтової компанії, оскільки діючий контракт з «Роял датч-Шелл», чії дочірні компанії виступали у ролі дистриб'юторів перських нафтопродуктів, добігав кінця. І продовжувати угоду без додаткових поступок компанія Г. Детердінга вочевидь не збиралася, а урядовим установам займатися такою новою діяльністю, на його переконання, було просто неможливо ні з моральної, ні з матеріальної сторони суто комерційної справи [137, 164].

«Вчинений ефект на зовнішні справи від утворення могутньої британської нафтової корпорації був би не менш важливим за отриманого вдома результату. Злиття компаній було б сприйнято у Сполучених Штатах як доказ рішучості збудованої британської організації, яка мала достатньо сили, щоб боротися та перемагати «Стандард ойл», – зазначив Ф. Ллойд-Греєм, чудово розуміючи, що ця американська компанія була тим єдиним спільним конкурентом для ворогуючих «Роял датч-Шелл» і Англо-перської нафтової компанії, перед обличчям небезпеки якого (спричиненої заокеанським трестом їхнім інтересам на Середньому Сході) непримиренні противники могли об'єднатися [137, 167].

Разом з тим він, відійшовши від гучної патетики, зауважив, що антитрестове законодавство, прийняте у США, пішло на користь американській нафтовій монополії Джона Рокфеллера, і на основі «Стандард ойл» було утворено декілька компаній (у тому числі діюча у Північній Персії «Стандард ойл оф Нью-Джерсі»), багатших і могутніших ніж коли-небудь, які, за його словами, «здобули у багатьох країнах великий вплив, шкідливий британським інтересам, і проти подальшого розповсюдження якого не було ефективної зброї» [137, 167].

З огляду на це міністр з нафтових справ Великої Британії наголосив: «Проголошення злиття неодмінно викличе хвилю гнівної критики у Сполучених Штатах, результатом чого може бути серйозний конфлікт, але якщо показати, що в обговорюваних планах є місце для «Стандард ойл» і її

інтереси та побажання прийняти участь у нафтовій справі у Північній Персії та Месопотамії будуть враховані, то роздратування за океаном швидко пройде» [137, 167]. Прекрасно усвідомлюючи, що пропозиція врахувати інтереси «Стандард ойл» багатьма у британських правлячих колах, і в першу чергу керівництвом Англо-перської нафтової компанії в особі Е. Слейда, буде сприйнята як небагато-немало державна зрада, Ллойд-Грейм спробував запевнити опонентів у зворотному.

«Це скоріше в минулому можна було припустити, що як тільки «Роял датч-Шелл» увійде в британський синдикат, Англо-перська нафтова компанія залишиться в ізоляції, змагаючись одночасно з англо-голландською групою та «Стандард ойл». Я не думаю, що в результаті цього, в чому я впевнений, – вдруге підкреслив свою думку міністр з нафтових справ, – англо-перська компанія зблизилася з американською» [137, 171–172]. Тобто, суперничаючи з ними обома, вона не могла зійтися з жодною та, по великому рахунку, була приречена на виснажливу, оплачувану за державний кошт, боротьбу за збереження у свої руках величезних запасів персько-месопотамської нафти, але не маючи покупців на неї, звісно, окрім британської армії та флоту. «Стандард ойл» потрібна нафта, а Англо-перська нафтова компанія матиме нафту в достатку та потребуватиме покупців», – зауважив з приводу цього відповідальний за британську «нафтову» політику [137, 171–172].

«Упорядкування та узгодження взаємних інтересів зі «Стандард ойл», на мою думку, розумно та неминуче і буде, я думаю, – знов навмисно вдруге зробив наголос Ллойд-Грейм на необхідності співробітництва американської та англійської нафтових груп, – дуже хорошою політикою» [137, 172]. За його стійким переконанням, така асоціація не тільки автоматично знижала вірогідність опинитися у лещатах між «Роял датч-Шелл» і Стандард ойл», а й, навпаки, страхувала британський нафтовий ринок від потрясінь [137, 172]. Спираючись на такі дві могутні компанії, можна було бути впевненим, що навіть у випадку згорання діяльності однієї компанії інша займе її нішу, не

залишивши покупців без потрібних їм нафтопродуктів і забезпечивши таким чином стабільність в економіці Великої Британії, чия залежність від імпортової нафти, головним чином виробленої тими самими двома компаніями, все ще залишалась дуже відчутною та очевидною, перевищуючи психологічний бар'єр у 50% [137, 172–173].

Приймати чиюсь одну сторону, чи то американську або британську, не збиралась і Персія. Призначений 22 січня новим прем'єр-міністром Мушир од-Доуле у своєму зверненні до меджлісу зазначив, що «продовжить курс дружньої зовнішньої політики по відношенню до всіх держав і особливо щодо сусідніх, захищаючи національні інтереси та незалежність» [67, 104]. Призначений міністром зовнішніх справ Хакім-уль-Мульк мав розвивати співробітництво з усіма країнами, у тому числі США та Францією, але надаючи пріоритет відносинам з Британською імперією, якщо остання, певна річ, поважатиме суверенітет Перської імперії, рахуватиметься з її інтересами, тобто гра на англо-франко-американо-російських протиріччях продовжувалася. І це чудово розуміли у британській місії у Тегерані, голова якої, звітуючи у Форін офіс про перські справи, зазначив, що «треба підтримати намір регента Реза-хану, який має майбутнє, знайти порозуміння з нами» [67, 104b].

У Вашингтоні вочевидь також усе більше схилялись до думки, що у Північній Персії, принаймні поки що, йдучи із Лондоном зустрічними курсами та ризикуючи врешті-решт зіткнутись, краще шукати точки дотику для гнучкої співпраці, ніж жорсткої конфронтації. Як повідомив 10 лютого 1922 року у Форін офіс британський посланник Лорейн, у приватній бесіді з ним американський повірений у справах Інгерт повідомив, що, відповідно до отриманої телеграми з Вашингтону, він уповноважений завірити його у прихильному ставленні уряду США до ідеї англо-американської кооперації відносно концесій і займу [67, 109]. Через тиждень голова Форін офісу телеграфував у британську місію про вдало розпочатий процес вирішення

всіх непорозумінь між Англо-перською компанією і «Стандард ойл» в цілому та зокрема про надавання ними спільної позики у 1 мільйон доларів перському уряду [67, 109b].

Отже, в кінці 1921 – на початку 1922 років Велика Британія на Середньому Сході зіткнулась з тими фактами, що Франція була союзна лише формально, Сполучені Штати, заявивши про свої претензії на північноперську нафту, від слів перейшли до справи, а Туреччина та Радянська Росія навіть не приховували своєї ворожості.

Зважаючи на таке розставлення сил, Уайтхолл, судячи з аналізу логіки його подальших дій, прийняв єдине правильне рішення – ніж ставати одному проти трьох, а то й чотирьох противників одразу, краще домовитися зі США і разом боротися проти інших двох суперників – Франції та особливо Росії, загроза від якої британським інтересам у Північній Персії, за повідомленнями нового англійського посланника в Тегерані Персі Лорейна, була більш очевидна та реальна [67, 112–113]. Такої самої точки зору дотримувались і в Білому домі, добре розуміючи, що реалізувати північноперську концесію у неспокійному регіоні, оточеному ворожими британськими та радянськими силами, тобто фактично у повній воєнно-політичній блокаді, буде далеко непросто та дуже дорого, якщо взагалі можливо.

Також пошуку компромісу сприяла позиція перського уряду. Як телеграфував 28 лютого 1922 року П. Лорейн, у приватній бесіді з ним перський прем'єр-міністр Мушир од-Доуле, заздалегідь підготовлений його радником полковником англо-індійської армії Греєм, який, до речі, займав цю посаду і при попередньому прем'єрі, та міністр юстиції Сердар Муаззам наголосили, що вітають англо-американську кооперацію та вбачають у цьому засіб протидії Росії [67, 112b]. Невдовзі, не в останню чергу завдяки їм, між дипломатичними представниками обох великих держав, що вже мали декілька неофіційних зустрічей (на яких вони хоча і висловили готовність

піти на взаємні поступки, але кожний залишився при своєму), нарешті відбувся конструктивний діалог.

Лід зрушився 4 березня. Того дня під час чергової зустрічі американського та британського дипломатів посланник США В. Інгерт заявив, що «опозиція британській участі у концесії зникає, і що справжньою причиною непорозумінь була стаття угоди, за якою «Стандард ойл» залишала за собою право відмовитись від цілої концесії», тобто не запитуючи Англо-перську нафтову компанію. За його словами, «він був уповноважений Вашингтоном пояснити, що ця стаття передбачена виключно на випадок, якщо «Стандард ойл» знайде концесію непідходящою пропозицією, про що також вже повідомлено прем'єр-міністру» [67, 113]. Американський дипломат також висловив думку, що концесія може бути надана на правах рівної участі обох сторін, і тоді вочевидь спірна стаття буде вийнята із договору, а якщо її залишити, то концесія номінально належатиме тільки «Стандард ойл». Його британський колега П. Лорейн «був схильний оцінювати почуті слова як доказ існування більш сповненого надії положення справ» [67, 113].

Отже, вперше за останні декілька місяців з'явилося бодай найменше сподівання для обох держав і їх компаній знайти вихід із суперечливої ситуації двостороннього пату, коли у боротьбі за концесію Хоштарії жоден із суперників не стільки не хотів наступати або відступати першим, вичікуючи на помилку один одного, скільки просто не був у змозі.

Між тим, шукаючи компроміс з американцями у вирішенні проблеми експлуатації північноперських нафтових родовищ, в англійському уряді продовжували міркувати над питанням злиття «Роял датч-Шелл», «Бірма ойл» і Англо-перської нафтової компанії в один концерн. Для більш детального та всебічного вивчення цього питання 6 березня 1922 року прем'єр-міністр своїм наказом утворив спеціальний комітет на чолі зі Стенлі Болдуїном, до якого увійшли представники Форін офісу, Індія офісу,

Колоніал офісу, адміралтейства, казначейства, військового міністерства та, звичайно, нафтового департаменту [48, 410].

Та поки члени новоствореного комітету входили у курс справи, 13 березня міністр у справах колоній У. Черчилль підготував і представив на розгляд уряду меморандум «Іракська нафта», в якому виклав своє бачення того, якою має бути нафтова політика Великої Британії, правда, коректно обійшовши тему «Роял датч-Шелл» [78, 163–166]. Торкаючись у той час «гострого» та жваво обговорюваного факту втручання у США у сферу життєво важливих інтересів Британської імперії, голова Колоніал офісу зазначив, що отриманий досвід співробітництва між Англо-перською нафтовою компанією і «Стандард ойл» було б корисно використати і в Іраку [78, 166]. На його думку, переговори мали проходити неофіційно, на рівні директорів компаній, і для англійської «нафтової дипломатії» головним було добитися визнання американською стороною домінуючого положення Англо-перської нафтової компанії у Турецькій нафтовій компанії та заручитися письмовим завірченням того, що вона залишиться переважно британським концерном [78, 166].

Лише уклавши завчасну угоду такого змісту, Велика Британія, заручившись згодою Франції, могла офіційно обмінятися відповідними нотами зі США. Окрім цього, за задумом Черчилля, аби укріпити міжнародне визнання британського мандату на Ірак і прав Англо-перської нафтової компанії, потрібно було також надати зовсім невелику частину іракської нафти Італії, але не допустивши її до участі у Турецькій нафтовій компанії [78, 166–167]. «У теперішнього кабінету міністрів запитали лише згоди на участь американських нафтових компаній у розробці родовищ іракської нафти шляхом визнання їх підпорядкованого положення у Турецькій нафтовій компанії», – закінчуючи меморандум, підкреслив голова Колоніал офісу, маючи на увазі, що якщо представники британських і американських нафтових компаній домовляться, то політикам залишиться тільки потиснути

руки на знак дружби та партнерства у розвитку нафтової справи в Іраку [78, 167].

Отже, міністр у справах колоній вже також долучився до когорти прихильників співробітництва зі США, вважаючи, що краще віддати їм (авжеж, не безкоштовно), нехай навіть 25% Турецької нафтової компанії та зберегти за собою Ірак, ніж залишивши собі 50% тієї самої компанії, втратити країну, для експлуатації покладів стратегічної сировини якої ця компанія й була колись створена.

Таким чином, як показав аналіз джерел, концесія Хоштарії від самого її початку таїла в собі коріння протиріч, спочатку внутрішніх російських, потім англо-російських, а з 1921 року англо-американських, загострених радянським і французьким втручанням. Юридична казуїстика з правовим статусом як північноперських нафтових родовищ, так і претендентів на їх розробку, спричинена ще діями самого А. Хоштарії та політикою царського уряду у 1916–1917 роках, невдовзі ще більш заплутана діями більшовицького та перського урядів і ним самим, призвела до ситуації, коли у 1921 році США, Велика Британія та РРФСР вважали його концесію своєю власністю, на яку, як з'ясувалося, поклала око ще й Франція та мала види навіть Німеччина.

Взимку 1921–1922 років найбільш гостра боротьба розгорнулась між Вашингтоном і Лондоном, чії нафтові компанії «Стандард ойл» і Англо-перська нафтова компанія, підтримані відповідно американською та англійською дипломатіями, обвинуватили одна одну у загарбанні чужої концесії на північноперську нафту. Однак всупереч очікуванням інших учасників міжнародної боротьби за «спадщину» Хоштарії, у керівництві обох компаній, тісно пов'язаних з правлячими колами своїх держав і під їх впливом, аби не доставляти радощів конкурентам та зважаючи на постійно зростаючу взаємозалежність вирішили спробувати розійтися миром, а не війною.

7 березня між П. Лорейном і перським прем'єр-міністром Мушир од-Доуле відбулася чергова зустріч, яка, наскільки можна зрозуміти з аналізу логіки подальших подій, мала далекосяжні наслідки. Під час неї прем'єр перший зачепив тему концесії «Стандард ойл» на північноперську нафту, до участі в реалізації якої не була допущена Англо-перська нафтова компанія. Однак британський дипломат, явно уникаючи подальшої розмови, м'яко оминаючи гості кути, багатозначно заявив, що «якщо перський уряд забажає уникнути незручностей, то він не бачить можливості допомогти в цьому» [67, 117]. Тобто, яким би не було рішення Тегерану, це буде самостійний крок перського уряду, а не англійського, і тиснути ніхто ні на кого не збирається, принаймні так мав зрозуміти Мушир од-Доуле слова Лорейна, хоча насправді справа обстоювала зовсім інакше.

Важко сказати, що хотів почути голова перського кабінету міністрів, заводячи розмову по такому лоскитливому для англійського посланника питанню, чи то нові аргументи на користь правоти Форін офісу або іще щось. У будь-якому разі слова Лорейна, як і завжди, мали носити якщо не відвертий антиамериканський характер, то, принаймні, віддзеркалювати незгоду з офіційною позицією перського уряду по цій проблемі, але нічого такого Мушир од-Доуле не почув, чим, безумовно, був здивований. І в цій нейтральній лінії поведінки англійського посланника, так нехарактерній ні йому, ні його попередникам останніх років, і справді було щось підозріле, так би мовити, лякаючи заспокійливе.

У дійсності ця зустріч по своїй суті стала першим своєрідним випробуванням на міцність для розпочатого англо-американського діалогу. Після неї Лорейн телеграфував у Форін офіс, що «діяв у повній згоді зі своїм американським колегою» [67, 117]. Наступного дня британський посол у Вашингтоні Окленд Гіддіс доповів у Лондон, що отримав від Державного департаменту Сполучених Штатів телеграму, у якій їхній посланник підтверджує слова Лорейна про їх «гармонійну співпрацю» [67, 117].

«Державний департамент цілком погодився з думкою представників обох держав, що кращі результати можна отримати за допомогою вичікувальної політики, якщо перський уряд провалить ратифікацію концесій», – телеграфував посол [67, 117].

Тим часом, поки в Персії розгорталась боротьба навколо північноперської нафти, яку Англо-перська компанія не дивлячись ні на що продовжувала вважати своєю по праву, іракський уряд, вивчивши досвід перських колег у прибутковій справі перепродажу вже проданого, також підняв питання про правомірність роботи компанії у «переданих територіях», що, нагадаємо, відійшли Іраку, точніше Османській імперії від Персії, ще до війни. На лист верховного комісару Іраку щодо визнання арабським урядом у цих територіях «особливої позиції» Англо-перської нафтової компанії на основі концесії Дарсі, зачитаний 13 травня на засіданні іракського кабінету міністрів, міністр торгівлі Джафар Чалабі Абу Тімман відповів категоричною незгодою [62, 146b].

Оскільки османський уряд не укладав ніякої угоди з англо-перською компанією, за якою іракською територією міг бути прокладений нафтопровід для транспортування перської нафти та нафтопродуктів, то, на переконання іракського міністра, підприємство або мало юридично зафіксувати це положення, підписавши відповідний договір, або експортувати свою продукцію через Перську затоку [62, 146b]. Більше того, він вважав, що якщо трубопровід пролягатиме по іракській території, то має використовуватися виключно для транспортування нафти, видобутої на переданих територіях, але не у Персії. А так як Висока Порта не декларувала своє визнання протоколів про досягнення з Англо-перською компанією відповідних домовленостей, то, на думку Джафара Чалабі Абу Тіммана, іракський уряд мав повне право внести в них зміни на свій розсуд [62, 146b]. «Тоді як угода передбачала сплату Англо-перською нафтовою компанією 16% від загального прибутку османському уряду, та зважаючи, що загальновідомо,

що компанія сплачує перському уряду не тільки 16%, а ще 10% отримують лідери бахрїарських племен, то, таким чином, іракський уряд міг би повноправно вимагати з компанії сплачувати за оренду землі під розробку надр 26%», – заявив міністр торгівлі Іраку, м'яко кажучи, здивувавши британську цивільну адміністрацію, середньосхідний департамент, міністерство у справах колоній і керівництво самої Англо-перської нафтової компанії [62, 146b].

Проте, не дивлячись на категоричність поставлених іракцями умов, їх вимоги та особливо заяви у значній ступені суперечили одна одній, що досвідченим у таких справах англійцям грало тільки на руку. Так, зокрема, Джафар Чалабі Абу Тімман, не визнаючи юридичної сили досягнутих домовленостей між османським урядом і Англо-перською нафтовою компанією, тим не менш, вважає правоздатним іракський уряд внести на свій розсуд зміни у, принаймні, на думку міністра торгівлі, чи то недійсні або навіть неіснуючі домовленості, підтверджуючи таким чином факт їх існування та дії і спростовуючи свої власні слова. Врешті-решт така політико-правова казуїстика та плутанина змусила іракський уряд в кінці червня – липня прийняти рішення: «позиція Англо-перської нафтової компанії у «переданих територіях» має бути оформлена спеціальною концесією від іракського уряду» [62, 149b].

Тобто арабська влада Іраку визнала «особливу позицію» англо-перської компанії у районах поблизу ірако-перського кордону, визнавши таким чином факт існування концесії, але підтверджуючи власну позицію влади як такої перед англійською цивільною адміністрацією та намагаючись щось додатково заробити, висловила настійливе бажання оформити концесію Дарсі вже за своїми законами. І це, в принципі, не суперечило курсу англійської політики, спрямованого на становлення самостійної іракської держави, але за якомога менший рахунок імперії. Англо-перська компанія була не проти подвійного визнання ні своєї концесії в Іраку, ні тим більше

концесії Турецької нафтової компанії, також не будемо забувати наданої, точніше обіцяної, ще турецьким урядом. Проблема була лише в ціні питання.

Між тим, поки в Багдаді та Тегерані намагалися визначитися зі статусом концесії Дарсі у переданих Іраку територіях і придбаною Англо-перською нафтовою компанією концесією Хоштрарії на північноперську нафту відповідно, у Лондоні вирішувалась доля не тільки самої компанії, а й британської «нафтової» політики взагалі.

12 червня очолюваний С. Болдуїном комітет підготував і 23 червня представив на розгляд уряду звіт із результатами дослідження питання про доцільність об'єднання «Роял датч-Шелл», «Бірма ойл», Англо-перської нафтової компанії в єдиний концерн [48, 409–417]. Торкаючись на початку звіту передісторії досліджуваної проблеми, члени комітету зазначили, що пропозиції поставити під контроль англійського уряду групу компаній «Роял датч-Шелл» у минулі роки вже два рази надходили до кабінету міністрів [48, 410].

Перший раз у 1916 році, коли міністерство торгівлі, вивчивши ситуацію з поставками нафти до Британської імперії, прийшло до висновку, що «необхідно забезпечити контроль над іноземними джерелами постачань» (тобто компаніями), об'єднавши «Роял датч-Шелл» і «Бірма ойл» в Імперську нафтову компанію, яка мала «знаходитися під постійним і переважним британським контролем» [48, 411]. І хоча ця пропозиція була ухвалена спеціально створеним для її вивчення комітетом кабінету міністрів, через спротив адміралтейства та, як йшлося у звіті, «інших причин (головна з яких полягала у небажанні самої компанії Г. Детердінга ставати контрольованою англійським урядом, на той час у значній ступені залежним від неї, а не навпаки. – *Д.Л.*) переговори остаточно зазнали невдачі» [48, 411].

Вдруге означену проблему підняв у 1918 році імперський комітет з «нафтової» політики на чолі з лордом Херкорттом, який запропонував встановити урядовий контроль над «Роял датч-Шелл», надавши компанії

більшу частку участі у розробці нафтових родовищ у Месопотамії шляхом збільшення її пакету акцій у Турецькій нафтовій компанії [48, 411]. Проте навіть не дивлячись на те, що 8 травня 1919 року відповідна завчасна угода була укладена, «унаслідок труднощів із вирішення проблеми про оподаткування і через затримку з врегулюванням питання про майбутнє Месопотамії справа далі не пішла» [48, 411].

У третій раз оновлений проект втілення старої ідеї був представлений керуючим директором «Бірма ойл» Робертом Уотсоном і, звісно, перед цим ухвалений президентом цієї компанії Джоном Каргіллом. За їх планом, аби хоч якоюсь мірою врівноважити очевидну перевагу «Роял датч-Шелл», яка з 1917 року значно збільшила свій капітал, до об'єднання також мала долучитися і Англо-перська нафтова компанія, чиїм контрольним пакетом акцій володів англійський уряд [48, 411]. Погодитись на пропозицію «Бірма ойл» для Уайтхоллу означало стати перед важким вибором – продати свій пакет акцій компанії Дж. Каргілла і втратити прямий контроль за персько-месопотамською нафтою та поставками стратегічної сировини для армії та флоту, отримавши натомість одну-єдину компанію-постачальника замість декількох, або не продати, залишивши за собою цей контроль, але бути при цьому безпосередньо втягнутим у великий міжнародний нафтовий трест, від причетності до діяльності якого у випадку виникнення бодай найменших ускладнень ситуації з нафтою в світі буде вже практично неможливо відмовитися.

Аби краще вникнути у зміст проблеми, що розглядалася, та зрозуміти позиції сторін, очолюваний Болдуїном комітет заслухав думки наступних зацікавлених осіб: лорда – президента таємної ради графа Бальфура, президента Англо-перської нафтової компанії Ч. Грінуея і членів ради її директорів від уряду лорда Інчіпа та Н. Пейка, генерального директора Королівської голландської нафтової компанії Г. Детердінга, президента «Бірма ойл» Дж. Каргілла та її керуючого директора Р. Уотсона, президента

«Шелл Тренспорт енд Трейдінг Компані» та керуючого директора Англосаксонської нафтової компанії У. Кохена [48, 412]. Цей перелік прізвищ і посад, з одного боку, яскраво демонструє величезну важливість означеного питання, а з іншого – чітко вказує на значущість Англо-перської нафтової компанії для майбутнього не тільки Британської імперії, а й міжнародного нафтового бізнесу, прийнятні у Східній півкулі, ниті якого, з огляду на той самий перелік прізвищ і посад осіб, вислуханих на Уайтхолл-Гарденс, 2 тягнулися з Уайтхоллу та до Уайтхоллу.

Питання про об'єднання «Роял датч-Шелл», «Бірма ойл» і Англо-перської нафтової компанії було розглянуто комітетом якомога всебічно: які переваги отримають компанії та як це врешті-решт вплине на споживача, чи буде ефективним британський контроль над утвореним трестом і як його виникнення відіб'ється на інших виробниках нафти та нафтопродуктів у Британській імперії, особливо в Індії, і, головне, які дипломатичні наслідки матиме такий крок [48, 413]. Як зазначалося у звіті, «з комерційної точки зору очевидні переваги для компаній полягають у зниженні власних капітальних вкладень і вартості виробництва» [48, 413].

Так, зокрема, «Роял датч-Шелл» забезпечувала себе великими запасами дешевої нафти, зі збутом постійно зростаючих поставок якої з легкістю впоралася б її існуюча дистриб'юторська мережа і якою також могла скористатися Англо-перська нафтова компанія, уникнувши у такий спосіб коштовної розбудови власної мережі. Що стосується «Бірма ойл», то будучи залежною, по великому рахунку, від однієї нафтоносною територією у Бірмі та одного ринку збуту в Індії, компанія була вкрай зацікавлена як власник акцій англо-перської компанії затвердитися у Персії, але уникнути при цьому великих витрат на формування мережі для видобутої там нафти [48, 413].

Вивчаючи інший аспект питання, а саме, яким чином об'єднання інтересів відіб'ється на гаманці споживача, члени комітету підкреслили, що теоретично конкуренція між нафтовими компаніями мала призвести до

зниження ціни, але на практиці спостерігався зворотний процес і ніхто не міг дати гарантії, що поява фактично приватної компанії-монополії не призведе до його ще більшого поглиблення [48, 413]. У зв'язку з цим комітет багато уваги приділив дослідженню можливих наслідків від виводу Англо-перської нафтової компанії з-під прямого контролю держави, які матиме головний покупець нафти у Великій Британії за державні кошти – адміралтейство [48, 414–415].

Відмітивши, що завдяки безпосередньому урядовому контролю за англо-перською компанією військово-морське відомство мало гарантованого постачальника стратегічної сировини з чи не найбільших у світі родовищ нафти, члени комітету висловили свою згоду з побоюваннями адміралтейства про незацікавленість майбутнього тресту у довгих контрактах і низькій ціні [48, 415]. Що стосується відповіді на ще одне досліджуване питання про вплив, який міг вчинити утворений нафтовий гігант на інші невеликі нафтові компанії у Британській імперії, головним чином в Індії, то відповідь високої лондонської комісії також була однозначна та лаконічна: «Ефект від об'єднання на нафтові компанії у Британській імперії, особливо в Індії, був би негативний» [48, 416]. Отже, з економічної та воєнно-стратегічної точок зору наслідки від об'єднання Англо-перської нафтової компанії, «Бірма ойл» і «Роял датч-Шелл» були, скоріше, негативними, ніж позитивними.

«Ми звертаємо увагу на те, що уряд Його Величності, зважаючи на політичні причини, має виявити якнайбільшу обачність у справі здобуття пакету акцій у нафтовій компанії, оскільки загальновідомо про непорозуміння зі Сполученими Штатами Америки, джерелом яких є акції в руках уряду», – закликали кабінет міністрів до обережності у прийнятті без перебільшення доленосного рішення члени урядового комітету, щоправда, доволі туманно написавши про ясну річ [48, 416]. Володіючи контрольним пакетом акцій Англо-перської нафтової компанії, маючої концесію на майже всю нафту у Персії та частково у Месопотамії, Уайтхолл автоматично

володів контрольним пакетом акцій Турецької нафтової компанії, яка мала концесію на майже всю нафту у Месопотамії, і таким чином, образно кажучи, був, по великому рахунку, практично одноосібним володарем без малого усієї персько-месопотамської нафти, а це, зрозуміло, ні в кого у Білому домі не викликало ні радісних посмішок, ні приступів ентузіазму.

«Через цю причину ми дотримуємось думки, якщо продовжувати процес об'єднання, то уряду Його Величності буде необхідно відмовитись від своєї частки в Англо-перській нафтовій компанії», – наголошувалось у звіті [48, 416]. Посилаючись на думку лорда-президента таємної ради графа Бальфура, висловлену ним на комітетських слуханнях, комісія прийшла до висновку, що будь-яка ідея про безпосередню присутність Уайтхоллу у компанії буде сприйнята в американському суспільстві як намір встановити монополію на нафтові поставки в світі [48, 416]. «Та навіть якщо уряд Його Величності, аби продовжити далі процес об'єднання трьох компаній, продав би наявний державний пакет акцій Англо-перської нафтової компанії, то все одно був би бездоказово обвинувачений в установі організації на противагу «Стандард ойл» та втягнутий озлобленою пропагандою у серйозні дипломатичні труднощі», – підкреслили у комітеті [48, 416].

Іншими словами, відмовиться англійський уряд від прямої участі у створенні та діяльності нового міжнародного «нафтового» концерну, продавши свій пакет акцій у англо-перській компанії чи ні, сам факт появи організації, навіть під примарним британським контролем, здатної ускладнити життя «нафтовій» імперії Рокфеллера, все одно буде сприйнятий за океаном як виклик і загроза американським національним інтересам, у сферу яких, не будемо забувати, вже на той час повністю входив весь Близький та Середній Схід і про що, виходячи з аналізу доповідей міністрів і «людей на місцях», прекрасно знали в Уайтхоллі. Тобто з політичних причин утворення Англо-перською нафтовою компанією, «Бірма ойл» і «Роял датч-

Шелл» єдиного концерну Великій Британії, у будь-якому випадку, було не вигідно.

«Після уважного вивчення отриманих нами аргументів ми рекомендуємо уряду Його Величності відмовити у дозволі Англо-перській нафтовій компанії увійти у запропоноване об'єднання», – дійшли висновку члени комітету, зауваживши, що не бачать причини, через яку кабінет міністрів мав би поділитися своєю часткою у цьому підприємстві, «завдавши шкоди інтересам адміралтейства» [48, 417]. У свою чергу член ради директорів компанії від уряду завірив комісію у тому, що «англо-перська компанія в змозі успішно проводити поточну політику й найближчим часом принести уряду Його Величності непогані дивіденди» [48, 417]. «Таким чином, ми рекомендуємо кабінету міністрів залишити контрольний пакет акцій Англо-перської нафтової компанії у своїх руках», – було підсумовано в звіті, підписаному С. Болдуїном і всіма членами очолюваного ним спеціального комітету [48, 417].

Отже, вислухавши впродовж весни 1922 року всі зацікавлені сторони та ретельно вивчивши наведені ними аргументи, зважаючи на міжнародну ситуацію в цілому та особливості англо-американських відносин зокрема, урядова комісія рекомендувала не тільки не продавати державної частки в Англо-перській нафтовій компанії, як того хотіла «Бірма ойл», а взагалі відмовитись від будь-якої підтримки ідеї об'єднання цих двох компаній з «Роял датч-Шелл».

Однак не треба думати, що в Уайтхоллі злякалися зайвий раз посваритися з Білим домом, зовсім ні. Членами комітету й уряду керували зовсім інші міркування, більш глибокі за задумом і далекосяжні за наслідками у випадку їх успішного втілення в життя. Не будемо забувати, що, маючи контрольний пакет акцій Англо-перської нафтової компанії, англійський кабінет міністрів володів практично всіма відкритими і невідкритими родовищами персько-месопотамської нафти, нехай поки що

важкодоступними та доволі поверхнево розробленими, але найбільшими в світі.

І всі учасники міжнародної боротьби за нафту у Персії та Месопотамії прекрасно розуміли, що доки так буде, доти напрям світовій нафтовій політиці, принаймні у Східній півкулі, задаватимуть не з берлінської Вільгельмштрассе, французької Ке д'Орсе, римської Консульти та навіть не на Капітолійському пагорбі, а в англійському Уайтхоллі. І важко уявити, за яких обставин і через які причини члени британського уряду, будучи, як кажуть, при здоровому розумі та добрій пам'яті, могли, продавши акції Англо-перської нафтової компанії, відмовитись від такої переваги та посправжньому командної позиції.

Прийнятого урядом Д. Ллойд Джорджа рішення не сприяти формуванню великої міжнародної нафтової компанії за участі «Роял датч-Шелл» вирішив і новий мешканець особняка на Даунінг-Стріт, 10 Ендрю Бонар Лоу, чий уряд 23 жовтня 1922 року після перемоги консервативної партії на виборах у парламент офіційно прийшов до влади, зайнявши просторі кабінети Уайтхоллу. Проте, не дивлячись на зміни на владному Олімпі Британської імперії, зовнішня політика в цілому та нафтова політика зокрема не зазнали якихось серйозних корегувань, тим більше що лорд Керзон хоча і не зайняв прем'єрського крісла, але зберіг за собою посаду голови Форін офісу. Тому прийнятий попередниками прагматичний курс на оптимізацію політики у Месопотамії та Персії був продовжений членами нового кабінету міністрів.

Так, зокрема, наступник У. Черчилля на посаді голови Колоніал офісу герцог Девонширський 11 листопада представив на розгляд уряду меморандум «Мосульське питання», підготовлений за день до того підпорядкованим йому середньосхідним департаментом, у якому можна прекрасно прослідкувати спадкоємність із курсом, започаткованим його попередником [115, 29–30]. На початку ухваленого герцогом меморандуму

було зазначено, що з огляду на зростаючі претензії турків на Мосул все ще залишається незрозумілим, чи належав безпосередньо Туреччині до війни весь вілайєт Мосул або лише місто Мосул, якщо взагалі таке коли-небудь було. Виходячи з цього, середньосхідний департамент, проаналізувавши історію питання, географію регіону, етнічний склад населення та його політичні, економічні, мовні і релігійні уподобання, прийшов до висновку: «Якщо місто Мосул відійде Туреччині, то слідом відійде весь вілайєт, і ми матимемо турецькі гарнізони поблизу столиці Іраку» [115, 29]. Аби краще були зрозумілі подальші наслідки такого розвитку подій, у меморандумі наведена по-воєнному лаконічна, але ясна як білий день, думка штабу англійських військово-повітряних сил, відповідальних у той час за безпеку у Месопотамії: «Якщо передати Мосул туркам, буде неможливо втримати Багдад», а не втримавши Ірак, не будемо забувати застереження П. Кокса, Велика Британія могла дуже швидко втратити Персію [115, 29].

Як зазначалося далі у меморандумі, наскільки Мосул мав величезне воєнно-політичне та геостратегічне значення, настільки ще неоціненними залишалися його економічні ресурси, й відокремлення цієї провінції було серйозною економічною втратою для іракської держави, на розбудову якої, як це не буде парадоксально, заради зміцнення власної імперії взяв курс Уайтхолл. «Вілайєт має одні з найбільших родючих земель, на яких зростає практично вся пшениця держави, а його нафтоносні райони вкрай важливі для загального розвитку в Іраку «нафтової справи», від якої залежатиме майбутнє благополуччя країни», – було зазначено у документі [115, 29b].

І така турбота чиновників Колоніал офісу за ввірений їм Ірак і «нафтову справу» прекрасно зрозуміла, адже багатьма критикована на словах і підтримувана на справі «індіанізація» цієї підмандатної держави передбачала побудову в країні такої економіки, яка була в змозі вдовольнити не тільки потреби місцевого населення, знизивши соціальну напруженість і, відповідно, налаштувавши людей на сторону англійців, а й на яку можна

було перекласти утримання британських гарнізонів, адміністрації, вивільнивши таким чином додаткові ресурси на потреби імперії та при цьому повертаючи вкладені у неї величезні державні та приватні кошти.

Проаналізувавши зміст мосульського питання, зокрема доводи турецької сторони, у середньосхідному департаменті рекомендували Уайтхоллу дотримуватися наступної: «У будь-якому разі наполягати на тому, що Мосул належить не Великій Британії, а іракській державі, і що ми не уповноважені компенсувати Туреччині, надаючи їй не надане нам» [115, 29b]. Тобто Великій Британії, аби не поставити саму себе у невигідну позицію, потрібно було у жодному разі не ототожнювати Ірак із своїм володінням, наполягаючи на його державному суверенітеті, але водночас, виступаючи своєрідним ментором цієї країни, уповноваженим міжнародною спільнотою відстоювати перед всім світом права та самостійний вибір іракського народу, захищати недоторканність кордонів підмандатної арабської держави.

Проте, щоб не загострювати й без того напружені відносини з Туреччиною, за спиною якої, не будемо забувати, У. Черчилль розгледів тіні США та Франції, середньосхідний департамент, аби Велика Британія захопила ініціативу, рекомендував зробити чотири кроки назустріч супернику.

Першою і головною пропозицією передбачалося запропонувати туркам прийняти участь у розвитку нафтової справи в Іраку. Другим і третім кроком було визначення правових відносин між громадянами обох країн і визнання королем Фейсалом духовного сюзеренітету халіфа. Останнім, четвертим кроком, мав стати обмін між Багдадом і Константинополем, при посередництві Лондону, дипломатичними представниками [115, 30].

Та навіть якщо, як зазначалося у меморандумі штабу військово-повітряних сил від 16 листопада, підготовленому для висвітлення воєнних аспектів мосульського питання, розглянутого в меморандумі герцога

Девонширського, з різних причин «доведеться евакуювати війська не тільки з Мосулу, а й з Багдаду, то їх потрібно буде зосередити у Басрі, аби вони могли надавати усю потрібну підтримку у справі захисту нафтових родовищ Англо-перської нафтової компанії в Арабістані» [115, 30]. Іншими словами, новий уряд, як і старий, у формуванні «нафтової» політики в Іраку також виходив у першу чергу з інтересів англо-перської компанії, яка, як і Уайтхолл, теж завжди була зацікавлена у безпеці, високих прибутках і низьких витратах.

В принципі прибічники такої тактики мали рацію та неодмінно мали дочекатися свого, але за однієї умови: якби Англо-перська нафтова компанія та «Стандард ойл» в обличчі утвореної ними на рівних правах Персько-американської нафтової корпорації були єдиними претендентами на північноперську нафту. В протилежному випадку, вони самі, власними руками, могли штовхнути перський уряд в обійми своїх конкурентів, яким для успіху й докладати зусиль було не треба. Такий сценарій комусь може здатися надто надуманим і навіть певною мірою фантастичним. І це справді було б так, якби цього не трапилось у дійсності.

Поки Англо-перська нафтова компанія та «Стандард ойл» зайняли вичікувальну позицію, будучи повністю впевненими у своїй беззаперчній перемозі, на початку червня 1922 року із пропозицією такої самої позики у 10 мільйонів доларів в обмін на нафтову концесію у Північній Персії виступила інша могутня американська компанія – «Сінклейр ойл» [67, 140]. Як зазначив голова нового перського кабінету міністрів Кавам ес-Салтане, який також залишив за собою портфель міністра зовнішніх справ, він докладе всіх зусиль, щоб зробити північноперську нафтову концесію здійсненою» [67, 159b].

28 червня П. Лорейн телеграфував у Лондон, що названа компанія представила на розгляд перському прем'єрові свої міркування щодо майбутнього співробітництва у «нафтовій» сфері [67, 143b]. За інформацією англійського посланника, компанія у своїх пропозиціях зробила наголос на

тому, що займатися розробкою та експлуатацією північноперської нафти мають виключно американці та перси, тобто без участі англійців. Такий підхід «Сінклейр ойл» до справи Лорейн розцінив як «порушення принципу «відкритих дверей», дотриманням якого всіма так сильно опікується уряд Сполучених Штатів» [67, 143b].

Однак у Вашингтоні було своє розуміння принципу «відкритих дверей» і власне бачення ситуації, що склалася. На закиди Форін офісу щодо порушення «Сінклейр ойл» правил гри державний департамент відповів, що уважно слідкує за діями обох американських компаній і «в подальшому буде продовжувати дотримуватися прийнятої лінії поведінки, спрямованої на безсторонність і неупередженість, надаючи особливе значення виключній зацікавленості британців у південній концесії» [67, 147].

Іншими словами, у Вашингтоні дали зрозуміти своїм лондонським колегам, що, не ставлячи під сумнів концесію Дарсі, жодним чином не втручатимуться у нафтові справи «Стандард ойл» і «Сінклейр ойл» чи будь-якої іншої американської компанії, яка діятиме у Північній Персії, надаючи усім їм за принципом «відкритих дверей» рівні можливості. Дивним чином приблизно таку саму позицію зайняли і в Тегерані. Атабек-азам та садр-азам одночасно Кавам-ес-Салтане, виконуючи свою обіцянку, але не бажаючи вставати між двома заокеанськими нафтовими гігантами, 13 вересня подав до меджлісу офіційний запит, щоправда, більше схожий на прохання, вирішити питання: кому з американських компаній, чи то «Стандард ойл» або «Сінклейр ойл», слід надати колишню північноперську концесію [67, 164b].

Перський парламент, чудово розуміючи бажання голови ради міністрів уникнути відповідальності та залишитися для всіх хорошим, відмовився від розгляду даного питання, зазначивши, що це справа уряду, і яке рішення він прийме, те меджліс і ухвалить [67, 164b]. У свою чергу, Кавам ес-Салтане, не довго думаючи, 23 вересня представив у парламент свіжі умови концесії, у яких він, не додавши особливо нічого нового, з'єднав воєдино і без того

схожі, якщо не однакові, пропозиції обох компаній, даючи таким чином усім зрозуміти, що уряд прихильно ставиться до всіх і питання поки що залишає відкритим. Проте, щоб вирішити, врешті-решт, цю проблему, але розділивши відповідальність з меджлісом, атабек-азам запросив у парламенту собі відповідних повноважень, після чого усе знов повернулося на круги своя [67, 169b]. Звісно, що за таких обставин жодна з компаній не могла бути впевнена ні в чому й особливо в тому, що навіть надана перським урядом за гроші концесія після приходу до влади чергового нового кабінету міністрів не буде безкоштовно повернута державі та з часом передана супернику, який запропонує за неї більші гроші та кращі умови.

В результаті, після року зусиль, «Сінклейр ойл», маючи вільні руки та вміло використавши чергову антибританську компанію у Тегерані, 14 червня 1923 року завчасно отримала від меджлісу концесію на північноперську нафту, договір на яку між компанією та перським урядом був підписаний 20 грудня [398, 579]. Проте, вигравши боротьбу у «Стандард ойл» і Англо-перської нафтової компанії, «Сінклейр ойл» так і довелося скористатися плодами своєї перемоги. Пообіцяти величезну суму грошей перському уряду виявилось легше, ніж їх надати. Керівництво компанії зіткнулося із неподоланими труднощами у пошуку необхідних для надання позики коштів, що не могло не відбитися на їх справах у Персії.

Наслідки фінансових труднощів були ускладнені погіршенням відносин з російськими представниками, чий вплив у неспокійній Північній Персії залишався доволі відчутним. І все б нічого, якби не гучний скандал про хабарі «Сінклейр ойл», який вибухнув у січні 1924 року навколо справи про незаконну експлуатацію компанією у штаті Вайомінг родовищ, зарезервованих для потреб воєнно-морського флоту і врешті-решт призвів до її руйнації. І хоча «Сінклейр ойл» вдалося уникнути відповідальності, компанія була більше не спроможна виконувати взяті на себе зобов'язання, у тому числі в Персії [398, 581].

Відтак, на думку Р. Фер'є, саме ці обставини, а не вбивство американського консула у Тегерані майора Роберта Імбрі, яке трапилось 18 липня того самого року, змусили відмовитися «Сінклейр ойл» від уже отриманої концесії на північноперську нафту [398, 581]. Інший погляд на означені події має М. Аббасов. Він вважає, що саме вбивство дипломата, вчинене навіть не без участі агентів Англо-перської нафтової компанії у час, коли «Сінклейр ойл» тільки-но домовилася з перським урядом щодо обіцяної позики, та спричинене цією подією різке погіршення американо-перських відносин на тлі збільшення тиску англійців, змусило компанію в кінці жовтня 1924 року відмовитися від реалізації своєї нафтової концесії [357].

Своєрідним епілогом до цієї історії стало повідомлення у лондонській газеті «Таймс» від 28 жовтня того самого року, що «через вбивство у Тегерані віце-консула майора Імбрі відносини між США і Персією загострилися впритул до розриву» [20, 43]. Отже, про реалізацію концесії на північноперську нафту жодною з американських компаній, чи то «Сінклейр ойл» або «Стандард ойл», вже не могло бути і мови. Однією єдиною компанією, яка могла реально претендувати на неї, залишилась Англо-перська нафтова компанія, навколо майбутнього якої в англійському уряді між тим знов, вже в четвертий раз, розгорнулась палка дискусія, спричинена черговою пропозицією «Бірма ойл» про утворення нафтового союзу з «Роял датч-Шелл».

З приводу цього 10 січня 1924 року перший лорд адміралтейства Леопольд Емері підготував і представив на розгляд уряду меморандум «Погляди адміралтейства на пропозицію продати урядовий пакет Англо-перської нафтової компанії» [51, 125–134]. У документі він, знов повторюючи аргументи своїх попередників на цій посаді та наголошуючи на їх правоті, зазначив, що якщо уряд втратить безпосередній контроль над компанією і вона підпаде під прямий вплив «Роял датч-Шелл» і «Бірма ойл», то «така група разом із «Стандард ойл» без перебільшення буде

контролювати практично весь світовий ринок нафтових поставок, в результаті чого, без сумніву, ціни на нафтопродукти зростатимуть постійно та невпинно» і, як наслідок, адміралтейство купуватиме стратегічну сировину з тих самих родовищ, але вже за набагато більшою ціною, якщо, авжеж, не укласти додатково спеціальну угоду [51, 130].

Не залишилось осторонь обговорення неоднозначного питання і казначейство, голова якого Філіп Сноуден 26 січня представив на розгляд кабінету міністрів свій меморандум «Англо-перська нафтова компанія», у якому особливо зазначив, що за результатами її роботи у 1922–1923 роках вона, володіючи акціями повністю або частково у двох десятках асоційованих з нею компаній, видобувши 2 мільйони 959 тисяч 28 тонн, маючи близько 240 суден загальною тоннажністю у півмільйона тон, стала третьою серед найбільших нафтових компаній у світі [52, 260].

Зважаючи на це та враховуючи практично неосяжні запаси персько-месопотамської нафти, значна частина яких вже належала Англо-перській нафтовій компанії до 1961 року, а рештою, через Турецьку нафтову компанію та «Ноз Пьошн Ойлс Лімітед», вона, з огляду на поразку американських компаній у Персії та хоч і повільного, але невпинного просування справи відновлення концесії турецької компанії в Іраку, у найближчому майбутньому неодмінно мала оволодіти, Ф. Сноуден від ім'я казначейства настійливо рекомендував отриману пропозицію від «Бірма ойл» «рішуче відхилити», навмисно підкресливши в меморандумі взяте в лапки словосполучення [52, 267–268]. Підсумовуючи своє звернення, він закликав уряд до того, що «таке рішення слід оголосити публічно настільки скоріше, наскільки можливо, поки невизначеність не завдала величезної шкоди інтересам англо-перської компанії» [52, 268].

Таким чином, Велика Британія, вчасно відступивши від своєї традиційної для перського напрямку наступальної зовнішньої політики, зуміла використати впроваджуваний американцями принцип «відкритих

дверей» проти них самих. Англо-перська нафтова компанія і Форін оффіс, взявши на озброєння чи не головний девіз державного департаменту про рівні можливості, встали на початку 1922 року на шлях не спротиву, а співпраці зі «Стандард ойл».

Використовуючи інший принцип зовнішньої політики Білого дому про невтручання у конкурентну боротьбу самих американських компаній, англо-перська компанія, блискуче ізолювавшись від суперництва, тим самим не тільки уникнула виснажливої боротьби спочатку зі «Стандард ойл» і згодом зі «Сінклейр ойл», а й ще сприяла їх зіткненню між собою. Зайнявши таким чином місце третього радіючого, Велика Британія в кінці 1924 року повернула, здавалося, назавжди втрачену надію на оволодіння дуже перспективними родовищами нафти у Північній Персії й, відповідно, встановлення повної нафтової монополії на Середньому Сході.

Що стосується США, то вміло використавши панівні у перському суспільстві антибританські настрої та сильне бажання багатьох представників правлячої верхівки в Тегерані налагодити тісні відносини з Вашингтоном, не в останню чергу в піку Лондону, вони змогли досить швидко отримати бажану концесію на північноперську нафту. Здавалося, що ключ від заповідного, багатого нафтою Середнього Сходу вже був у руках американської дипломатії, але, як кажуть не судилося. Зайнявши позицію невтручання у конкурентну боротьбу свої двох компаній, державний департамент прогледів, як Форін оффіс у тісній зв'язці, хоча й не позбавлений внутрішніх протиріч, з Англо-перською нафтовою компанією, вміло маневруючи не тільки опанували ситуацію, а й майстерно використали його хитрощі проти нього самого та обох американських компаній [281, 174–202; 278, 96–102; 297, 79–83].

* * *

1. Англо-перська нафтова компанія хоча й сильно ризикувала, придбавши концесію Хоштарії, але її ризик був цілком виправданий і добре прорахований. Компанія, ставши монопольною володаркою прав на розробку та видобуток усієї перської нафти, ще більше укріпила свій негласний статус провідника «нафтової» політики Великої Британії на Середньому Сході. Значущість і важливість покладених на підприємство функцій визначалися не тільки поняттям безпека імперії, а й чистий прибуток, рівень якого, до речі, невпинно зростав із року в рік. Як показує аналіз документів британського генерального штабу на захист інтересів Англо-перської нафтової компанії в Персії та Месопотамії, а, значить і інтересів Британської імперії, якщо стала б потреба, були б кинуті всі сили імперської воєнної машини, але бажанішим було не допустити виникнення такої небезпечної ситуації. Ні про яке відведення експедиційних сил із Персії і тим більше Месопотамії у найближчому майбутньому не могло бути й мови.

2. Водночас у британських правлячих колах на початку 1920-х років розгорнулася гостра дискусія з проблеми формування нової воєнно-політичної стратегії на Близькому та Середньому Сході. Утримання експедиційних сил в одній Месопотамії, не кажучи вже про Персію, обходилося дорожче, ніж утримання на Британських островах цілої сухопутної армії у чверть мільйона солдат і офіцерів, і це в той час, коли всі департаменти опікувались зменшенням витрат.

І в принципі уряд підтримував пропозиції міністрів щодо скорочення контингенту військ на Середньому Сході та укладення домовленостей з місцевими щодо забезпечення безпеки промислів в обмін на гроші. Та проблема полягала в тому, що у той час ні з ким і ні про що не можна було домовлятися, так як ні в арабському національно-визвольному русі, ні тим більше в курдському чи будь-якому іншому, поки що не було однієї єдиної військово-політичної сили здатної скорити інших. Це чудово розуміли «люди

на місцях», наголошуючи на безальтернативності, принаймні у найближчому майбутньому, британським експедиційним силам. Утримувати їх на Середньому Сході було дорого, але не втримувати коштувало б набагато дорожче.

Проте, знов-таки, це зовсім не означало, що англійські окупаційні сили перебуватимуть на зайнятих територіях одвічно. Було б грубою помилкою вважати присутність військ самоціллю британської політики. Їх метою було втримання Месопотамії до відновлення порядку та створення чи відновлення державних інститутів влади, лояльно налаштованих до Великої Британії. Контролюючи Багдад, Лондон тим самим займав стратегічно важливу позицію, яка дозволяла йому впливати на розвиток ситуації не тільки у всіх сусідніх областях і в першу чергу в Персії, а й навіть в Індії, до якої територіями Середнього Сходу, тобто сухопутним і новим, повітряним, шляхами, альтернативними морському, йшли стратегічні транспортні й інформаційні комунікації. Про надзвичайну важливість Середнього Сходу для Британської імперії красномовно говорить факт утворення Мідл Іст офісу.

3. На основі аналізу документів з Архіву зовнішньої політики Російської імперії вперше у світовій історіографії з'ясовано історичне підґрунтя англо-американської суперечки 1920–1924 років навколо російської концесії А. Хоштарії 1916 року на північноперську нафту. Для Англо-перської нафтової компанії придбання концесії Хоштарії мало стати останнім кроком до оволодіння абсолютно всіма родовищами персько-месопотамської нафти, натомість для «Стандард ойл» – останньою можливістю зробити хоча б перший крок.

Як показав аналіз документів з Національного архіву Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії та Архіву зовнішньої політики Російської Федерації британська дипломатія, майстерно зігравши на протиріччях між «Стандард ойл» і «Сінклер ойл» і використавши принципи

доктрини «відкритих дверей» проти самої американської дипломатії, спромоглася не тільки вберегти концесію на північноперську нафту, а й зіпсувати американо-перські відносини. У той самий час створюючи англо-французький нафтовий альянс у британських правлячих колах переслідували ще одну мету – змусити Білий дім сприймати Уайтхолл у нафтових справах як рівного партнера: ідею встановити разом із американцями світову монополію на нафту англійці ніколи не відкидали. З кожним роком у британських правлячих колах більшало не противників тісного економічного партнерства та військово-політичного союзу, а прибічників, і причому у тих сферах, де зовсім недавно це й уявити було неможливо.

РОЗДІЛ 6. ТУРЕЦЬКА НАФТОВА КОМПАНІЯ НА ШЛЯХУ ДО ІРАКСЬКОЇ НАФТИ (1924–1928)

6.1. Меморандум Л. Емері «Політика в Іраку» і англо-іракські відносини

8 лютого 1924 року міністр у справах колоній Л. Емері представив на розгляд уряду підготовлений середньосхідним департаментом меморандум «Політика в Іраку» [81, 532–534b]. У ньому стисло, але дуже змістовно була викладена історія не тільки зовнішньої та колоніальної політики Великої Британії в Месопотамії – Іраку в цілому, а й «нафтової» зокрема, причому з подробицями та деталями, властивими лише секретним документам, призначеним для «внутрішнього використання» в Уайтхоллі та до числа яких, судячи по грифу «секретно» на титульній сторінці, означений меморандум також відносився.

Як з'ясувалося, вторгнення британських експедиційних сил у Басру та їх подальше просування углиб Месопотамії було обумовлено не захистом місцевого населення від свавілля турків, як колись декларувалося і про що у меморандумі нема жодного слова, хоча це, певна річ, жодним чином не спростовує того факту, що вони дійсно захищали арабів, а «необхідністю зберегти сухопутні комунікації з Індією, не дати противнику перетворити Перську затоку у вороже озеро з базами підводних човнів і захистити перські нафтові родовища, щоправда, нічого не роблячи з мосульською нафтою [81, 532].

Проте невдовзі «нафтовий» аспект став головним у питанні визначення майбутнього Мосулу, який був ключем від Іраку, а той, у свою чергу, за словами Сноудена, завдяки географічному розташуванню поміж Туреччини, Аравії та Персії, обіймав ключову позицію у мусульманському світі [81, 534]. Оцінюючи в цілому ситуацію в країні, голова Колоніал офісу, посилаючись на думку верховного комісару Г. Доббса, назвав дуже сприятливою, але разом з тим застеріг від «зайвої ідеалізації арабів, чи то короля або селянина, кращі з яких виверткі та ненадійні» [81, 534*b*]. Тому, на його думку, було важко спрогнозувати розвиток ситуації в Іраку не то що на далеку перспективу, а й навіть на найближче майбутньому після виборів установчого зібрання [81, 534*b*].

Отже, починаючи з другої половини 1918 року, уряд Великої Британії і контрольована ним Англо-перська нафтова компанія стали активно впроваджувати зовнішню політику, спрямовану на оволодіння нафтовими родовищами у Месопотамії. Крок за кроком, то наступаючи, то відступаючи, вони, долаючи внутрішні протиріччя, хоча й доволі повільно, але невпинно йшли до втілення своєї мети й, здавалося, нарешті її досягли, як взимку 1924–1925 років, ніби за іронією долі, підтверджуючи таким чином найгірші побоювання Сноудена та Доббса, висловлені ними ще рік потому, англо-іракські переговори про відновлення довоєнної концесії зайшли у глухий кут.

У зв'язку з цим 23 лютого 1925 року міністр у справах колоній Л. Емері представив на розгляд кабінету міністрів меморандум «Ірак: Турецька нафтова компанія» [85, 87–91]. У преамбулі документу він наголосив, що «останні телеграми від верховного комісару Іраку сера Генрі Доббса вказують на кризу у переговорах щодо надання Турецькій нафтовій компанії нафтової концесії» [85, 87]. Зважаючи на значущість і об'ємність обговорюваної теми, її певним чином неоднозначне сприйняття багатьма посадовцями, Емері також обачливо зазначив, що «неможливо дати одну-

єдину відповідь з усіх питань суперечки, і цей меморандум – лише спроба підсумувати відправні точки диспуту першочергової важливості» [85, 87].

«Уряд Його Величності виходить з того факту, що ще 28 червня 1914 року турецький уряд пообіцяв Турецькій нафтовій компанії концесію на розробку усіх нафтових родовищ у вілайєтах Мосул і Багдад. Ця точка зору була висловлена у кореспонденції лорда Керзона із містером Девісом, представленій парламенту у 1921 році, й неодноразово повторювалась на мирних переговорах у Лозанні, знайшовши офіційне відображення у відповідному меморандумі Форін офісу», – писав міністр у справах колоній [85, 87]. Далі, звертаючись до історії питання, він нагадав, що згідно з названим меморандумом ця обіцянка має виконуватися не тільки самим турецьким урядом, а й будь-яким іншим, який замінить його в Іраку [85, 87]. Іншими словами, міністерство закордонних справ Великої Британії об'явило іракський уряд правонаступником турецького, принаймні, у тому, що стосується концесії Турецької нафтової компанії.

«Це перший фактор у проблемі, що розглядається. Інші заплутані чинники були привнесені укладанням нафтової угоди у Сан-Ремо 24 квітня 1920 року», – зазначив у своєму меморандумі Л. Емері [85, 87]. Згідно з названим договором, підписаним між Францією і Великою Британією, у випадку утворення приватної нафтової компанії для експлуатації месопотамської нафти 25% її акцій передавалися французькому уряду та ще 20% іракському. Пізніше, після важких перемовин із британським урядом, також чверть від загального пакету акцій здобула «Роял датч-Шелл». Окрім цього, в подальшому, зважаючи на те, що, як наголосив Емері, кращий шлях подолати опір США реалізації концесії Турецької нафтової компанії та мандату Великої Британії на Ірак полягав у тому, щоб поділитися з американцями акціями названого підприємства, ще 25% акцій були надані американській групі у числі семи нафтових компаній [85, 87].

У результаті такого перерозподілу акцій доля самої Англо-перської нафтової компанії з 75% зменшилась до 25%, тобто до рівня інших пайщиків, але при цьому англійцям вдалося добитися формального прийняття всіма учасниками Турецької нафтової компанії того положення, що «компанія знаходиться під постійним британським контролем».

Отже, здавалося, інтереси всіх учасників вдалося узгодити і вже можна було б працювати, якби не позиція іракського уряду, який вирішив скористатися гарантованою йому англо-французькою нафтовою угодою 1920 року можливістю отримати 20% акцій Турецької нафтової компанії, чим сплутав карти усім іншим гравцям і, в першу чергу, Великій Британії. На думку Л. Емері, саме «в цьому бажанні Іраку крилося джерело сучасної проблеми», яка містила в собі одразу декілька взаємовиключних «але» [85, 87].

По-перше, іракський уряд, маючи сильне бажання отримати свою частку у Турецькій нафтовій компанії, зовсім не мав потрібних для його реалізації коштів.

По-друге, англійський уряд, навпаки, маючи такі необхідні іракським колегам гроші, зовсім не мав бажання їм допомагати скористатися правом, закріпленим за ними самими англійцями.

По-третє, Турецька нафтова компанія, контрольована Лондоном, не могла приступити до геологорозвідувальних і експлуатаційних робіт без надання відповідної концесії Багдадом, а той, у свою чергу, не збирався цього робити, поки не здобуде свої 20% акцій названої компанії.

Проте в Уайтхоллі й чути не хотіли ні про які акції в руках іракського уряду. Керівництво компанії виступило з пропозицією сплачувати податок з розробки надр, якій мав дорівнювати 4 шилінгам з кожної видобутої тонни нафти та базуватися на золотому стандарті, що, на думку директорів, захищало зібрані гроші від знецінення, чи то англійського фунту або навіть американського долару впродовж усього 75-річного терміну дії концесії.

Окрім цього, компанія пообіцяла Іраку внутрішню ціну на нафту нижче на 30% «ціни Свенсі», названої за місцем розташування нафтопереробного заводу Англо-перської нафтової компанії у Свенсі [85, 87].

Однак іракський уряд не тільки не погодився на такі щедрі, принаймні, з точки зору англійців, пропозиції, а й поставив перед ними ще одну свою умову, охарактеризовану Л. Емері як повністю абсурдну – передати у його власність на строк концесії, тобто на три чверті століття, сирійські та палестинські території, по яких планувалося провести нафтопроводи до Середземного моря. Звісно, що від виконання такої вимоги англійський уряд відмовився категорично, але стиль дипломатичної боротьби змінив на більш гнучкий. Верховний комісар Іраку Г. Доббс разом із англійськими представниками компанії прийнявся переконувати іракський уряд у невиконаності його участі у Турецькій нафтовій компанії.

«Ми не думали, укладаючи договір у Сан-Ремо, що Ірак не матиме ніякої реальної переваги від володіння акціями. Іракському уряду здається, що Турецька нафтова компанія буде надзвичайно прибутковим підприємством, хоча насправді це далеко не так. Вона утворена великими нафтовими компаніями, які абсолютно незацікавлені у високому рівні прибутку з їх вкладень», – зазначив у меморандумі Л. Емері [85, 87–88]. «Вони будуть повністю задоволені, якщо отримуватимуть від компанії дешеву нафту. Французи, американці та голландці, представлені у компанії щонайменше 65% акційного капіталу, волітимуть мати невеликі прибутки, оскільки сплачуватимуть із них британський податок на прибуток. І тому іракський уряд, будучи єдиним пайщиком компанії, зацікавленим у високих прибутках, не матиме з цього ніякого зиску», – наголосив міністр у справах колоній [85, 88]. Однак, як і слід було очікувати, такі «переконливі» аргументи не справили потрібного враження на іракських урядовців

Іншими словами, обидві сторони опинилися в ситуації пату. Однак, якщо й так нічого не маючому – ні грошей, ні акцій, ні навіть власної нафти

– іракському уряду й втратити відповідно було також нічого, то для англійського на карту було поставлено, без перебільшення, все: мільйони фунтів стерлінгів, два десятка років зусиль і майбутнє Британської імперії на Середньому Сході, не кажучи вже про долю самої Англо-перської нафтової компанії.

Зважаючи на серйозність і лоскитливість ситуації, що склалася, 27 лютого 1925 року на зібранні урядового комітету з політики в Іраку були прийняті два важливих рішення, висвітлених у другому меморандумі Емері. «По-перше, проінформувати верховного комісара про недопустимість ведення переговорів у будь-якій, навіть завуальованій, ультимативній формі та тиску на короля Фейсала, здатного змусити його розпустити існуючий уряд і, як наслідок, призвести до зміни суті даної обіцянки надати концесію. По-друге, слід розпочати з представниками Турецької нафтової компанії переговори з метою їх переконати прийняти рішення, шляхом якого збільшити акційний капітал компанії на 20% і додаткові акції надати іракському уряду на визначених умовах» [86, 365].

Після цього наступного дня, 28 лютого, відбулася зустріч між міністром торгівлі Великої Британії Філіпом Ллойд-Греймом і керуючим директором Турецької нафтової компанії Едвардом Ніколсом, під час якої останній був проінформований, що «уряд Його Величності не готовий продавати відставку діючого іракського уряду чи поставити перед ним ультиматум» [86, 365].

В якості альтернативи неприйнятним крайнім заходам перед Ніколсом були представлені два варіанти вирішення проблеми. Перший полягав у тому, щоб надати іракському уряду, причому без урахування їх вартості, 20% повністю оплачених акцій Турецької нафтової компанії, випущених додатково, які, як і звичайні акції, даватимуть йому дивіденди, але не даватимуть права втручання у комерційну політику та загальне управління підприємством [86, 365].

Другим варіантом передбачалося дати недвозначно зрозуміти: «Уряд Його Величності із задоволенням зазначає, що надання концесії на запропонованих умовах якнайкраще відповідає інтересам Іраку та означає виключно запобігання від фінансового краху, від експансії іноземного капіталу та від руйнівного впливу багатьох дипломатичних труднощів, спричинених ворожими країнами» [85, 90]. В протилежному випадку, якщо в Багдаді питання з концесією не буде вирішено найближчим часом, то «уряд Його Величності втратить інтерес у майбутньому Іраку» і той залишиться з усіма проблемами сам на сам [85, 90].

Зваживши всі «за» і «проти» обох варіантів, в Турецькій нафтовій компанії листом від 4 березня повідомили, що обрали перший, зазначивши, що участь Іраку у компанії має бути оговорена в окремому договорі визначеними нею словами. Через три дні, 7 березня, після консультацій з міністерством торгівлі та міністерством закордонних справ, міністерство у справах колоній телеграфувало верховному комісару Іраку «чинити якомога сильніший тиск на іракський уряд, аби той прийняв пропозиції без подальшого зволікання» [86, 365]. Невдовзі, вочевидь після означеної телеграми та вжитих заходів, Г. Доббс повідомив, що рада іракського кабінету міністрів уповноважила міністра комунікацій і суспільних робіт підписати конвенцію про надання концесії, а міністр юстиції та міністр освіти, які були проти неї, подали у відставку. 14 березня конвенція була підписана [86, 365].

Трохи пізніше, менше ніж через два тижні, 26 березня голова Колоніал офісу вже на правах переможця прибув в Ірак. Як справжній хазяїн, він за перші два дні свого візиту, який тривав аж до 14 квітня, на літаку повністю облетів усю ввірену йому територію, про що із неприхованим задоволенням написав у своєму звіті, підготовленому 11 травня і представленому на розгляд уряду [84, 435–437b]. Ознайомившись із ситуацією на місці, зустрівшись із британськими та арабськими офіційними особами,

поспілкувавшись із верховним комісаром Г. Доббсом і королем Фейсалом, він прийшов до висновку, що в цілому англійська політика в Іраку, заснована на принципах, вироблених за участі У. Черчилля ще на Каїрській конференції, реалізується доволі успішно [84, 435]. Й одним з найяскравіших прикладів цього був той беззаперечний факт, що сума витрат на утримання британських експедиційних сил з 20 мільйонів 97 тисяч 684 фунтів стерлінгів у 1921–1922 роках скоротилася до 3 мільйонів 374 тисяч 700 фунтів стерлінгів за планових поточних видатків у 1925 році, тобто за 4 роки майже у 7 раз, про що палкий прибічник скорочення витрат Черчилль у свій час, будучи воєнним міністром, не наважувався навіть мріяти [84, 435b].

Не меншого оптимізму, ніж ситуація з обороною арабської країни, вселяв і зроблений справжній прорив у політичному розвитку Іраку, чий уряд у цілому, за цікавим порівняльним висловлюванням міністра у справах колоній, «по факту хоча і не дотягує до найвищого рівня справжньої британської колонії, але зараз працює врівноважено та з дуже високим коефіцієнтом корисної дії, прислухаючись і приймаючи думки людей Іраку» [36, 436–436b]. «Створення такого уряду є досягненням, яким ми можемо собі дозволити пишатися», – з гордістю підкреслив Емері [84, 436b].

Що стосується фінансової ситуації, то хоча вона все ще залишалася важкою, але не потребувала зовнішнього втручання, і надію на успіх вселяла саме нафта. «Майбутній розвиток Іраку повністю залежить від двох рідин: нафти та води. Якщо надії про реорганізацію великої групи Турецької нафтової компанії справдяться, то впродовж наступних 6–7 років Ірак отримуватиме декілька сотень тисяч фунтів стерлінгів у рік у вигляді сплати за оренду землі під розробку надр. Меншу суму, але вже у найближчі 2–3 роки арабська країна отримуватиме як непрямі доходи від розвідок з відкриття нафтових родовищ», – наголосив Л. Емері [84, 436b].

Та поки цього не сталося, благородною справою з загального розвитку Іраку, як дуже дотепно він відмітив, уже давно займалася Англо-перська

нафтова компанія, розробляючи нафтові поля у «переданих територіях» [84, 436b–437]. «Якщо нове відкрите нею та частково розроблене родовище, розташоване по обидві сторони іраксько-перського кордону поблизу Ханекіну, доведе свою важливість, як обіцяють наявні показники, то давно обговорюване будівництво трубопроводу до Середземномор'я відбудеться за 4–5 років, лінія якого зміститься на південь, а кінцевим пунктом стане Хайфа», – підкреслив міністр у справах колоній, вбачаючи в цьому також величезну користь для укріплення економіки та стимулювання загального розвитку іракської держави [84, 437].

Підводячи підсумок ситуації в Іраку, він, уже зважаючи на важливість Іраку для Британської імперії, а не навпаки, закликав Уайтхолл «природно включити Ірак, як ми включили Єгипет, як одну з територій, що хоча і не є конституційною частиною Британської імперії, але на яку розповсюджується наша неписана доктрина Монро, і що не може бути атакована без виклику бій цілої імперії» [84, 437].

Зважаючи на це та виходячи з того, що, за прогнозом міністерства у справах колоній, на Середньому Сході у недалекому майбутньому очікувалися величезні перетворення, Емері, не дивлячись на вірогідно ще більше зростання важливості Туреччини та Персії для Великої Британії, закінчуючи меморандум, останнім реченням наголосив: «У будь-якому випадку сильний та процвітаючий Ірак із власним здоровим національним життям, навіть щільно асоційований у добровільному союзі взаємного інтересу Британської імперії, матиме величезну економічну та політичну важливість і, можливо, навіть здатний повернути як моральні, так і матеріальні наші жертви у минулому» [84, 437].

Це повністю підтверджувалось висновками спеціальної комісії з вивчення ситуації в Іраку, призначеної ним ще 3 березня. Пропрацювавши більше місяця, 25 квітня комісія підготувала ґрунтовний і детальний звіт на 60 сторінках убористого тексту, чимала частина якого присвячена аналізу

ситуації з іракськими концесіями Англо-перської нафтової компанії та Турецької нафтової компанії [83, 751–781]. І хоча в самому меморандумі Емері про цю комісію та звіт немає жодного слова, результати порівняльного аналізу двох означених документів переконують у тому, що саме висновки призначеної ним комісії лягли в основу вище наведеного та проаналізованого звіту міністра у справах колоній про ситуацію в Іраку.

Таким чином, на думку голови Колоніал офісу Л. Емері, розвиток Іраку був в інтересах Британської імперії. Ретельно вивчивши промахи та здобутки британської політики у межиріччі Тигру та Євфрату, у середньосхідному департаменті міністерства у справах колоній прийшли до висновку, що Великій Британії був потрібен достатньо сильний, але контрольований і передбачуваний, з розвинутою економікою та культурою Ірак. Будучи здатним захищати й обслуговувати власні потреби самостійно, протистояти, і який можна було протиставити, зростаючому впливу Туреччини та Персії у регіоні Перської затоки, Ірак вже переставав бути тягарем для Британської імперії й, навпаки, перетворювався на ключовий центр сили стратегічної ланки Єгипет – Ірак – Індія.

І запорукою усього цього була саме іракська нафта, яку успішно видобувати було неможливо без розвиненої інфраструктури та достатньо кваліфікованих місцевих робітників і концесіями на яку володіли Турецька нафтова компанія та Англо-перська нафтова компанія, дуже зацікавлені у якомога більшому скороченні власних втрат і капітальних вкладень. Зважаючи на це, у британських правлячих колах поступово визріло рішення, за прийняття якого з часу конференції в Сан-Ремо з кожним роком виступало усе більше і більше політиків і підприємців, державних діячів і яке для себе вже прийняли багато экс-урядовців – допустити американські компанії до участі у реалізації концесії Турецької нафтової компанії, що було зафіксовано у меморандумі, підготовленому, щоправда, дещо з іншої проблеми [80, 538].

Тільки-но Л. Емері, Г. Доббсу та багатьом іншим відповідальним особам за зовнішню політику Великої Британії в Іраку вдалося подолати ще одну перешкоду на шляху Турецької нафтової компанії до месопотамської нафти, як невдовзі з'ясувалося, що свої претензії на участь у підприємстві висунула Туреччина, від чия назви й походить, власне, сама назва компанії, але яка за іронією долі та задумом англійців ніколи не володіла її жодною акцією.

За дивовижним збігом обставин питання про участь Туреччини у компанії роздивлялось 17 лютого 1926 року на засіданні урядового комітету з політики в Іраку, очолюваним міністром закордонних справ і у якому прийняли участь міністра у справах колоній Л. Емері, лорд-охоронець малої державної печатки маркіз Солсбері, міністр у справах колоній, військовий міністр та інші високі посадові особи [80, 537]. Щоправда, у цей раз, за проханням голови Форін офісу, засідання комітету провів лорд-охоронець печатки маркіз Солсбері, про що 1 березня ним був підготовлений відповідний звіт. Цікаво, що це засідання відбулося рівно через рік після представлення уряду вище проаналізованого меморандуму Емері «Ірак: Турецька нафтова компанія» від 26 лютого 1925 року, у якому було висвітлено таку саму проблему, але стосовно Іраку.

У звіті Солсбері зазначив, що «з питанням надання туркам можливості прийняти участь у реалізації нафтової концесії Турецької нафтової компанії існують великі труднощі» [80, 540]. Навівши у документі розподіл акцій по чотирьох групах, у тому числі американській, з якого можна зрозуміти, що іракський уряд так і не став пайщиком компанії, він наголосив: «Такий порядок був досягнутий тільки після дуже тривалих, важких переговорів, і було найбільш небажаним його порушувати» [80, 540]. Оскільки, на його думку, навряд американська група відмовиться від участі у Турецькій нафтовій компанії, а Англо-перська нафтова компанія неодмінно зажадає відповідних компенсацій за надану частину своєї акцій, то, з огляду на це,

альтернативою було б запропонувати туркам частку податку, що стягатиметься за розробку надр іракським урядом у розмірі 4 шилінгів за тонну [80, 540]. Іншими словами, в комітеті з політики в Іраку вирішили нізащо не допустити Туреччину до реалізації нафтової концесії та спробувати розраховатися з турецьким урядом іракськими грошима.

Що стосується вирішення вище згаданого мосульського питання, то з цією проблемою також було не все так просто. Якщо з Францією щодо «англійського» майбутнього Мосулу, обіцяного їй ще у 1916 році, вдалося домовитися досить швидко, то з Туреччиною, підтримуваною США, справа зайшла в глухий кут. Вона навідріз відмовлялася віддати свій найбільш цінний вілайет, нафта якого мала стати «живою водою» для зруйнованої війною й без того відсталого турецької економіки. Після багатьох безрезультатних міжурядових нарад і міжнародних конференцій Велика Британія добилася розгляду мосульського питання спеціальною комісією Ліги Націй, яка влітку 1925 року прийшла до неоднозначних і, певною мірою, несподіваних висновків.

З одного боку, Туреччина мала всі юридичні права на Мосул, хоча, фактично, він був частиною Іраку, без якої мандат для Великої Британії не мав ніякого економічного сенсу. З іншого боку, 2/3 населення Мосулу складали курди, і вони мали повне право претендувати не тільки на автономію, а й на незалежність, про що по-військовому чітко та зрозуміло, без зайвих слів, було наголошено у меморандумі імперського генерального штабу «Військовий аспект укладання миру з Туреччиною» [114, 191]. Такі висновки не влаштували ні англійську, ні, тим більше, турецьку сторону, яка к тому часу розгорнула широку репресивну кампанію з придушення вже непотрібного Анкарі курдського національно-визвольного руху, лояльного британській адміністрації в Багдаді.

Використовуючи скрутне фінансове становище Туреччини й «італійську загрозу» та вміло маніпулюючи діловими інтересами

прозахідного оточення М. Кемаля, Велика Британія, врешті-решт, зуміла схилити турецькі правлячі кола до компромісу. 5 червня 1926 року в Анкарі представники Туреччини, Великої Британії та Іраку, ігноруючи інтереси курдів, підписали угоду про розділ Мосулу по так званій брюссельській лінії, остаточну демаркацію якої у наступні три роки мала провести спільна комісія.

Отже, виникнувши й тривалий час тліючи у межах Османської імперії, з її падінням після Першої світової війни, курдське питання на порівняно короткий час дісталось у спадок Британській імперії, яка невдовзі спробувала вирішити його у рамках мосульського за старим римським принципом «розділяй і володарюй», залишивши осторонь інтереси самих курдів і виходячи з власних «нафтових» інтересів. Взнявши у повоєнний час курс на оволодіння месопотамською нафтою й вирішуючи мосульське питання, ігноруючи історичні реалії, британські правлячі кола волею і неволею сприяли становленню іракської держави й формуванню сучасного іраксько-турецького кордону, по обидва боки якого все ще продовжують тліти, то майже затухаючи, то розгораючись з новою силою, іскри застарілої курдської проблеми.

Таким чином, аналіз джерел переконливо свідчить, що зовнішня політика Великої Британії в Іраку у 1925–1926 роках полягала у тому, щоб добитися відновлення довоєнної концесії Турецької нафтової компанії, не допустивши участі у ній Іраку і Туреччини. Вміло комбінуючи дипломатичний тиск і політичний шантаж, Великій Британії не тільки вдалося здобути для контрольованої нею Турецької нафтової компанії концесії на іракську нафту, а й не дати долучитися до її втілення самому Іраку [281, 203–213; 296, 19–22].

6.2. Проект побудови залізниці та нафтопроводу Багдад – Хайфа і «Угода про червону межу»

Подальшому закріпленню досягнутого англійцями успіху сприяли дві події, які сталися у 1927 році.

По-перше, головою ради директорів Англо-перської нафтової компанії став Дж. Кедмен – ділова людина і науковець із світовим ім'ям, досвідчений у «нафтових справах» ділок – який, будучи представником поміркованої частини британських правлячих кіл, прихильно ставився до «Роял датч-Шелл» і, образно кажучи, вважав, що краще погане співробітництво зі «Стандард ойл» та іншими американськими компаніями, ніж хороша англо-американська «нафтова» війна.

По-друге, 14 жовтня того самого року із свердловини «Баба Гургур №1» глибиною у 1521 англійський фут забив фонтан нафти заввишки 50 футів. За перші 24 години із свердловини витекло 90 тисяч барелів нафти (13 тисяч тонн), а за наступні вісім днів – ще від 50 до 60 тисяч барелів (від 7000 до 8500 тонн) щодня. «Це була подія надзвичайної важливості, яка знаменувала початок епохи видобутку нафти в Іраку», – наголосив той самий Кедмен у своєму меморандумі «Доказ існування нафти в Іраку» від 28 березня 1928 року, представленому на розгляд уряду [60, 241; Див. дод. Д].

Проте, за словами голови Англо-перської нафтової компанії, «Ірак продовжував залишатися дуже примітивною країною з майже повністю відсутньою хоч якої-небудь системою комунікацій, що серйозно обмежить експлуатаційну діяльність Турецької нафтової компанії» [60, 241]. Іншими словами, після того, як омріяна іракська нафта врешті-решт була відкрита і з примарного об'єкта міжнародного суперництва руками буровиків перетворилось на реальний, перед британським урядом постало гостре

питання про її транспортування з місць видобутку. Єдиним виходом із складної ситуації мала стати побудова залізниць і нафтопроводів з Іраку до портів на узбережжі Східного Середземномор'я. На думку Дж. Кедмена і голови «Роял датч-Шелл» Г. Детердінга, найкращим напрямом з усіх можливих була лінія Багдад – Хайфа, але лише за умови одночасного проведення залізниці та трубопроводу, які разом переважають такі недоліки, як висока вартість будівництва, спричинена протяжністю маршруту [60, 235].

Про важливість цієї проблеми для цілої Британської імперії яскраво свідчить хоча б той факт, що 29 лютого 1928 року на засіданні кабінету міністрів прем'єр-міністр наголосив, що «з огляду на міжнародні обставини бажано глибше вивчити питання будівництва залізниці Багдад – Хайфа», а зайнятися проблемою він доручив урядовому комітету імперської оборони під своїм особистим головуванням. Невдовзі на нараді членів комітету, що відбулась вже 7 березня, заслухавши доповіді Дж. Кедмена і Р. Уолей Кохена від Англо-перської нафтової компанії та А. Стерна і Ф. Тіаркса від Турецької нафтової компанії про необхідність будівництва залізниці, для подальшого дослідження питання вирішили призначити у рамках урядового комітету імперської оборони підкомітет, до складу якого мали увійти представники казначейства, міністерства закордонних справ, міністерства у справах колоній, адміралтейства та міністерства торгівлі [60, 232].

За розпорядженням прем'єр-міністра до складу підкомітету увійшли: цивільний лорд адміралтейства граф Стенхоуп (голова), помічник заступника голови Колоніал офісу Дж. Шакбаргх, заступник контролера служби обслуговування казначейства Г. Апкотт, перший заступник голови Форін офісу Х. Сеймур, заступник начальника штаб військо-повітряних сил полковник Неволл, директор нафтового департаменту міністерства торгівлі Дж. Уїлліс. Окрім цього, було особливо наголошено, що перш ніж приймати будь-яке рішення про надання урядової підтримки проекту побудови

залізниці, треба визначитися з перспективним рівнем нафтовидобутку в Іраку.

Між тим, поки в Уайтхоллі визначалися з майбутнім напрямом розвитку нафтової справи на Середньому Сході та узгодженням власних інтересів із закордонними партнерами, з'явився ще один претендент на месопотамську нафту – Британська нафтова розвиваюча компанія. З початку квітня 1928 року від верховного комісару Іраку Г. Доббса голові Колоніал офісу Л. Емері почали надходити одна за одною дедалі більш тривожні телеграми. В них голова британської адміністрації висловлював серйозне побоювання щодо великого клопоту та шкоди, які може нанести інтересам, зокрема, Англо-перській нафтовій компанії та Турецькій нафтовій компанії і Великій Британії в цілому, неконтрольована англійським урядом «нова потужна компанія, яка називає сама себе Британська нафтова розвиваюча компанія» [77, 87–91b]. Зважаючи на серйозність і лоскитливість ситуації, означена проблема стала предметом уваги міністерства у справах колоній та особисто Емері, який з приводу цього 22 травня 1928 року підготував і представив на розгляд уряду спеціальний меморандум «Зіткнення нафтових інтересів в Іраку» [77, 86–86b].

У документі він наголосив, що хоча ще зовсім недавно особисто вважав проект побудови залізниці та нафтопроводу Багдад – Хайфа питанням другорядної важливості, поява Британської нафтової розвиваючої компанії змусила певним чином передивитися свій погляд і ось чому [77, 86]. Намагаючись з'ясувати, хто і що стоїть за названим підприємством і які цілі переслідує у Колоніал офісі, в чому відверто зізнався голова відомства, зіштовхнулися з доволі великими труднощами та зрозуміли, що «наміри групи, здається, навмисно вкриті таємницею» [77, 86]. Й окрім імен і прізвищ її учасників, як-то лорд Інверфорз, лорд Вестер-Вімісс та інші, принаймні судячи по змісту меморандуму Емері, нічого конкретного про компанію з'ясуватися не вдалось, хоча, за інформацією Доббса, в Багдаді вона

розгорнула доволі активну діяльність [77, 86b]. «Аби заручитися підтримкою іракського уряду, компанія вже висловила свою готовність, якщо їй буде надана нафтова концесія в Іраку, зайнятися зведенням залізниці від Багдаду до Хайфи без субсидії чи фінансової гарантії з боку іракського уряду», – було підкреслено у меморандумі міністра у справах колоній [77, 86b].

З огляду на це та зважаючи на усе ще триваючу у той час роботу підкомітету з вивчення питання будівництва залізниці та нафтопроводу з Іраку до узбережжя Середземного моря, міністр у справах колоній зазначив, що очолюване ним відомство триматиме у курсі справи всіх членів підкомітету та не робитиме ніяких кроків без попередньої консультації з міністерством закордонних справ і міністерством торгівлі, оскільки, як підкреслив Л. Емері, підсумовуючи свій меморандум, «може відбутися серйозний конфлікт між Турецькою нафтовою компанією та потужною конкурентною групою» [77, 86b].

Тому зовсім не випадково, коли після тримісячної напруженої роботи члени підкомітету у тісній співпраці з представниками Турецької нафтової компанії підготували доволі об'ємний та ґрунтовний звіт з досліджуваного ними питання «Тлумачення запропонованого проекту будівництва залізниці та/або трубопроводу Багдад – Хайфа», який представили на розгляд комітету в середині червня, чималу увагу в документі було приділено дослідженню діяльності Британського нафтової розвиваючої компанії [60, 231–240].

Всебічно та виважено проаналізувавши ситуацію та виходячи з того, що згідно з конвенцією, підписаною іракським урядом 14 березня 1925 року, Турецька нафтова компанія здобула ексклюзивні права на експлуатацію нафтових родовищ у вілайєтах Багдад і Мосул за виключення «переданих територій», чиї надра на 75 років, тобто аж до 2000 року, були віддані Англо-перській нафтовій компанії, а в єдиному поки що не охопленому жодною концесією вілайєті Басра запаси «чорного золота», як очікувалося, були замалі, члени підкомітету дійшли висновку, що в дійсності Британська

нафтова розвиваюча компанія претендувати ні на що не могла [60, 233–233b]. «Таким чином, зрозуміло, що поки Турецька нафтова компанія не відмовиться від свої прав, гарантованих їй конвенцією, немає методу за допомогою якого Британський нафтовий розвиваючий синдикат може здобути нафтову концесію окрім як пропонуючи провести аукціон», – було наголошено у звіті [60, 233b].

Проте, за оцінками урядових експертів, шансів на проведення торгів було не більше, ніж можливостей запропонувати більшу ціну, ніж Турецька нафтова компанія [60, 233b]. З огляду на це стає зрозумілим, чому лорд лорд Вестер-Вімісс, відвідавши Багдад і повернувшись до Лондону, пішов на зближення з суперником, сподіваючись укласти дружню угоду. Однак на думку голови ради директорів Англо-перської нафтової компанії Дж. Кедмена, висловлену ним членам підкомітету, не було ніякої перспективи того, щоб Турецька нафтова компанія погодилась увійти у будь-які відносини з означеним синдикатом [60, 233b]. Тим більше, що, на переконання досвідченого у нафтовому бізнесі Кедмена, не було жодного очевидного доказу фінансової спроможності Британської розвиваючої компанії прийняти участь у такій витратній і ризикованій справі як експлуатація нафтових родовищ, збут продукції, будівництво залізниць і трубопроводів [60, 234]. Тому, на його думку, діяльність синдикату була спрямована не на фінансовий розвиток «нафтової справи» в Іраку, а створення сприятливої ситуації для біржових спекуляцій, про що він заявив 5 червня на зустрічі з членами підкомітету у присутності представників американських компаній і з чим останні охоче погодились [60, 234]. Отже, голова ради директорів Англо-перської нафтової компанії вважав, що походження Британської нафтової розвиваючої компанії, як і її діяльність, мали виключно спекулятивний характер і ніякої довгострокової перспективи розвитку у неї не було.

Проте, слід додати, що поява цієї компанії в Іраку хоч і додала клопоту англійському уряду та Англо-перській нафтовій компанії, але також зіграла свою позитивну роль у розвитку британської «нафтової» політики. Яскравим доказом цього є зміст меморандуму міністра у справах колоній Л. Емері про «нафтову» боротьбу в Іраку, підготовленому та представленому 11 березня 1929 року [159, 313–313b]. Цінність цього документу полягає не тільки у відвертості висловлювань автора, а й в унікальній добірці листування між Форін офісом, Колоніал офісом і британською адміністрацією в Іраку про чергове загострення міжнародної «нафтової» боротьби [159, 313–318b]. Не вдаючись у подробиці передісторії проблеми, Емері зазначив, що «втручання Британської нафтової розвиваючої компанії у справу поділу іракської нафти підштовхнуло Турецьку нафтову компанію виступити з контрпропозиціями та змусило її учасників повернутися до питання про побудову залізниці», стратегічного, оборонного та комерційного значень якої для Британської імперії, на його думку, неможливо було переоцінити [159, 313].

Що стосується, власне, самого будівництва залізниці та/або трубопроводу з Іраку до узбережжя Середземного моря, то, за оцінками фахівців із підкомітету, вартість подвійного трубопроводу коливалася від 10 мільйонів фунтів стерлінгів до 12 мільйонів. Причому з них 2 мільйони мали бути витрачені на придбання потрібного моторного транспорту, необхідного для доставки на місце устаткування та оснащення, тоді як у разі проведення залізниці вздовж майбутньої лінії нафтопроводу можна було зекономити 20% коштів [60, 234]. Тобто відповідь на питання, будувати чи не будувати залізниці, була очевидна, а от із проблемою, у якому саме напрямі зводити її та, отже, нафтопровід, такої ясності не було. Підкомітет ретельним чином розглянув три варіанти: Кіркук – Олександретта, Кіркук – Тріполі або Бейрут, Багдад – Хайфа [60, 234b].

Проаналізувавши усі варіанти з різних точок зору, у підкомітеті дійшли висновку, що найбільш безпечним шляхом транспортування стратегічної

сировини буде дорога від Багдаду до Хайфи, оскільки трубопровід пролягатиме по території у британській сфері впливу, а гавань Хайфа у порівнянні з іншими містами робила її кращим портом на сирійському та палестинському узбережжі [60, 234b].

До того ж, зведення нафтоналивного терміналу у цьому місті означало, що всі суднохідні компанії перебуватимуть тим чи іншим чином під переважним британським впливом, а це давало Уайтхоллу ще одну, хоч і додаткову, але немаловажну та беззаперечну перевагу у порівнянні з позиціями інших суперників. Щоправда, вартість реалізації проекту Багдад – Хайфа була вищою за інші через довжину шляху. Проте це зовсім не засмучувало Дж. Кедмена та Г. Детердінга, які виступили на підтримку означеного проекту, зауваживши що переваги від зведення у цьому напрямку залізниці та трубопроводу паралельно один одному разом переважають порівняно з іншими високу вартість будівництва [60, 234b].

Отже, підтримка Англо-перської нафтової компанії та «Роял датч-Шелл» реалізації проекту Багдад – Хайфа була гарантована, а це, у свою чергу, означало, що чи не вперше за багаторічну історію відносин двох компаній старі суперники і партнери по Турецькій нафтовій компанії знайшли спільну мову.

Не залишився осторонь від обговорення даної проблеми і генеральний штаб, чії фахівці 16 травня підготували та представили на розгляд підкомітету спеціальну доповідь «Стратегічна важливість і оборона трубопроводу та залізниці Багдад – Хайфа». У цьому документі, матеріали якого також лягли в основу пізніше підготовленого членами підкомітету звіту, було зазначено, що зведення нафтоналивного терміналу у Хайфі дозволить британському флоту у випадку війни у Північній Атлантиці отримати джерело стратегічної сировини на 1 тисячу миль ближче за будь-яке інше [60, 237].

«Англо-перська нафтова компанія очікує, як ми розуміємо, на завершення зведення трубопроводу Багдад – Хайфа, аби прокласти трубопровід від своїх південно-перських до Багдаду. Це дозволить з'єднати перські та іракські поставки нафти, яка транспортуватиметься як до Хайфи, так і до Абадану, що може бути неоціненними перевагами флоту у війні», – наголошувалось у спеціальній доповіді генерального штабу, цитованій у звіті підкомітету [60, 237]. За задумом штабістів, повністю підтриманому комітетом імперської оборони, з'єднавши один кінець залізниці Багдад – Хайфа з Басрою, а інший з Каїром, воєдино можна було утворити лінію комунікацій зі Сходом, альтернативну або додаткову до Суецького каналу. «Це значно б зменшило час, потрібний для відправки підкріплень у живій силі та спорядженні від Середземномор'я для британських інтересів і в Іраку, і в Персії у випадку нашого вступу у війну на Середньому Сході чи, зокрема, з Росією, та помітно покращило б нашу організацію оборони на Близькому Сході», – підкреслили у генеральному штабі [60, 237].

Спираючись на інформацію генерального штабу, у звіті було наголошено, що «запропонований проект трубопроводу та залізниці від Багдаду до Хайфи має величезну стратегічну важливість у зв'язку з поставкою нафтового палива на бази воєнно-морському флоту вдома на Британських островах, у Середземномор'ї та на шляху на Далекий Схід, і його реалізація значно посилить нашу систему оборони на Близькому Сході покращенням транспортування людей та спорядження в Ірак для захисту наших інтересів у тих областях» [60, 239].

«З політичної сторони, побудова залізниці та трубопроводу через Ірак та британські мандатні території має посилити позицію Великої Британії на Середньому Сході та стане важливим фактором, із політичної й економічної точок зору не менше, ніж із стратегічної, у справі консолідації британського впливу у тих областях», – вважали у підкомітеті [60, 239]. Серед економічних переваг реалізації ризикованого проекту у звіті були названі дві

найважливіші, які, до речі, й сьогодні не втратили своєї актуальності: по-перше, Велика Британія мала стати значно менше залежною від імпорту нафти з країн, які знаходилися поза її впливом, що було безперечною перевагою як у час миру, так і війни, та, по-друге, отримати фактичний контроль над, як очікувалося, одними з найбагатших родовищ нафти у світі [60, 239].

Проте, окрім переваг від втілення в життя проекту, у підкомітеті також назвали два найбільш вірогідних принципових заперечення, які могли бути висунуті противниками реалізації амбітного плану. Перше заперечення полягало у тому, що Британська імперія буде вимушена взяти на себе зобов'язання захищати комунікації, які, щоправда, могли опинитися під загрозою лише у випадку війни з Францією. Хоча, треба зауважити, що перш ніж у разі англо-французької війни англійська нафта й справді могла опинитися під ударом французьких військ, французька нафта була б уже в англійських руках. Другим аргументом «проти» міг слугувати той беззаперечний факт, що проект залізниці та/або трубопроводу Багдад – Хайфа по своїй природі та характеру являвся виключно комерційним підприємством і його втілення в життя було неможливе без фінансової допомоги англійського уряду, пропозиція про надання якої неодмінно мала стати для опонентів об'єктом серйозної критики з політичної та фінансової засад [60, 239].

Навіть за найбільш скромними завчасними підрахунками, проведеними генералом Менцем, вартість будівництва лише залізниці мала скласти близько 8 мільйонів фунтів стерлінгів. Представники Турецької нафтової компанії, спираючись на дані власної калькуляції, назвали іншу, ще більшу суму. На їх думку для реалізації проекту залізниці Багдад – Хайфа потрібно було щонайменше 10 мільйонів фунтів стерлінгів, з яких 2 мільйона мав надати уряд Палестини і ще 4 – уряд Іраку, попередньо зайнявши ці гроші

під гарантії уряду Великої Британії та забезпечивши їх повернення, в першу чергу, майбутньою залізницею [60, 239].

«Беручи до уваги викладені міркування, ми думаємо, маючи обережність припустити, що ця залізниця не буде, по факту, побудована у найближчому майбутньому як незалежне комерційне ризиковане підприємство і що реалізація проекту можлива лише за умов допомоги вкладками від нафтових компаній або зацікавлених урядів, чи їх усіх разом узятих», – було наголошено у звіті, підписаному лордом Стенхоупом [60, 239]. Тобто, у підкомітеті, проаналізувавши ситуацію, дійшли висновку, що ні британському уряду, ні контрольованій ним Турецькій нафтовій компанії самотужки не потягнути розробку нафтових родовищ в Іраку. «Ми прийшли до висновку, що є лише один шлях подолати існуючий сумнів: прокласти трубопроводи по території, контрольованій Великою Британією, та провести необхідне узгодження з усіма зацікавленими сторонами для побудови залізниці Багдад – Хайфа у тісній співпраці з нафтовими компаніями», – підкреслили члени підкомітету у загальних висновках до підготовленого ними звіту [60, 239].

На їх думку, загальна сума участі британського, іракського та палестинського урядів у проекті не повинна була перевершити 3 мільйона фунтів стерлінгів, причому пропорційність того, хто і скільки мав надати, визначали між собою самі уряди. Одну третину від необхідної суми мали надати нафтові компанії за умови проведення ними трубопроводів уздовж залізниці, про що майбутня залізнична компанія та вони могли домовитися [60, 239]. Очевидно, суму, що залишилася, а це близька 3,5 – 4 мільйонів фунтів стерлінгів, мали надати уряди інших країн, скоріш за все США та Франції.

У тому, що Дж. Кедмен зміє переконати раду директорів Турецької нафтової компанії прийняти участь у фінансуванні реалізації проекту, в підкомітеті практично не сумнівалися. І не тільки тому, що він був її

президентом. Справа полягала в наступному: поодинці втілити в життя хоча б приблизно аналогічний проект жодна країна та компанія не могла, тоді як разом вони економили величезну суму капітальних вкладень [60, 237b]. З огляду на це члени спеціального підкомітету дійшли висновку, що в цілому перспективи Британської нафтової розвиваючої компанії дуже туманні [60, 240]. Отже, про реальність її претензій на нафтову концесію в Іраку, не кажучи вже про здатність самостійно реалізувати проект побудови залізниці та трубопроводу від Багдаду до Хайфи, не могло бути й мови.

Підсумовуючи свій звіт з «Глумачення запропонованого проекту будівництва залізниці та/або трубопроводу Багдад – Хайфа», комісія наголосила: «Існує лише один-єдиний шлях подолати сумнів воду успішності проекту – прокласти нафтопроводи по контрольованій Великою Британією території та зробити це, співпрацюючи у справі зведення залізниці Багдад – Хайфа з нафтовими компаніями» [60, 240]. «Залізниця не буде побудована у найближчому майбутньому як незалежне комерційне ризиковане підприємство і може бути зведена лише з фінансовою допомогою нафтових компаній чи зацікавлених урядів або усіх разом узятих. Можливо, що у найближчому майбутньому нафтові компанії наблизяться до британського уряду аби з'ясувати, яка саме допомога може бути надана зацікавленими урядами для реалізації проекту залізниці Багдад – Хайфа», – було зазначено членами підкомітету в кінці звіту [60, 240].

Отже, проаналізувавши поточну міжнародну ситуацію на Середньому Сході, економічні можливості держав і компаній та зіставивши їх з об'ємом роботи та фінансових ресурсів, необхідних для успішної побудови залізниці та трубопроводу Багдад – Хайфа, у підкомітеті прийшли до висновку, що Великій Британії та Англо-перській нафтовій компанії у той час і в тих умовах було більш вигідно допустити до реалізації потрібного їм проекту своїх суперників.

Невдовзі, виходячи із розуміння тієї простої істини, що жодній країні і жодній компанії ніяким чином не вдасться встановити одноосібний контроль над всіма потенційними родовищами нафти, її видобутком та збутом, а подальший опір призведе лише до збитків і послаблення з таким трудом завойованих позицій, англійці та їх конкуренти пішли на взаємні поступки.

Результатом компромісу стала так звана «Групова угода», більш відома як «Угода про червону межу», укладена 31 липня 1928 року, цементуючою основою якої, безумовно, був очевидний спільний інтерес провідних нафтових компаній і великих держав у реалізації амбітного плану побудови залізниці та трубопроводу Багдад – Хайфа.

Лейтмотивом проекту, як і самої угоди, стала домовленість про спільний поділ усієї нафти, відкритої та видобутої у межах колишньої Османської імперії та існуючої Туреччини, в рамках відновленої Турецької нафтової компанії, по 23,75% акцій якої належало Англо-перській нафтовій компанії, «Компані Франсез де Петроль», «Роял датч-Шелл», Розвиваючій близькосхідній компанії і ще 5% особисто К. Гюльбенкяну, відомому, до речі, як «Містер п'ять відсотків». Жодна інша компанія, незалежно від приналежності до тієї чи іншої держави, ніяким іншим чином, окрім як через угоду з Турецькою нафтовою компанією, не могла отримати доступ до нафти колишньої Османської імперії.

Тобто Велика Британія, Франція й особливо США, які на словах завжди активно виступали за дотримання всіма учасниками міжнародних відносин принципу «відкритих дверей» і рівних можливостей, насправді додержувалися зворотної лінії: палкі прибічники вільної торгівлі та інших ліберальних ідей самі між собою домовилися про обмеження конкуренції в нафтовій справі на Близькому та Середньому Сході.

Розділивши порівну тягар витрат і припинивши (якщо не повністю та не назавжди, то, принаймні, у значній мірі та досить надовго) франко-американські інтриги, Уайтхолл вбивав таким чином, образно кажучи, навіть

не двох, а одразу трьох зайців. Залучивши за допомогою Турецької нафтової компанії та означеного проекту Багдад – Хайфа велику частину світового нафтового бізнесу під англійський прапор, Велика Британія тим самим фактично поставила на службу своїм інтересам не лише французьку та голландську, а й американську нафтову групу. Створивши у такий спосіб видимість єдності міжнародного квартету, англійці показали не тільки арабам, а й усьому світу, що американці, не дивлячись на всі заяви державного департаменту про безкорисність зовнішньої політики Білого дому, в принципі, нічим особливо не відрізняються від ними затаврованих чи то британських або французьких колонізаторів і їхньої загарбницької політики.

Звісно, з такої відвертою перемогою Уайтхоллу ніяк не могли змиритися ні на Капітолійському пагорбі, ні на Ке д'Орсе, де хоч і розуміли, що за вхідний білет до Іраку треба платити, але не у такий спосіб і так дорого. В кінці 1928 – на початку 1929 років вони почали не тільки відвертий саботаж завчасної підготовки до реалізації проекту побудови залізниці та трубопроводу Багдад – Хайфа, а й виступили з альтернативним проектом. Спочатку Стюарт Морган, представник американської групи у Турецькій нафтовій компанії та директор Близькосхідної нафтової розвиваючої компанії, у традиційній моралізаторській манері державного департаменту США заявив своїм французьким колегам, що «іракський уряд, погоджуючись на реалізацію проекту Багдад – Хайфа, знаходився під тиском британського і прийняте рішення суперечить волі іракського народу» [159, 318].

У свою чергу французька сторона повідомила, що в Парижі вже прийнято рішення про побудову залізниці та трубопроводу Хомс – Пальміра – Тріполі й зведення в останньому місті великого порту з нафтовим терміналом, щоправда, не уточнивши, наскільки реалізація даного проекту на неіракській території відповідатиме інтересам іракського народу та чію

нафту збиралася прокачувати по цій трубі «Компані Франсез де Петроль», якщо власної, принаймні, поки що, не мала навіть жодної краплі [159, 318].

Реальність цього проекту викликала великий сумнів у верховного комісара Іраку Г. Доббса і не лише тому що, як він вважав, іракці хоч і далеко не в захваті від англійців, але не люблять французів набагато більше. За отриманою ним від британського консула інформацією, в Олександретті перебудова Тріполі, не враховуючи витрати на зведення залізниці та трубопроводу, мала обійтися Французькій імперії у небачені 100 мільйонів фунтів стерлінгів, тобто у 10 разів дорожче англійського проекту, але все одно, навіть не дивлячись на такі величезні вкладення, через несприятливі природні умови місцевості та гавані не гарантувала успіху [159, 318].

Тобто французький проект Хомс – Пальміра – Тріполі був, по великому рахунку, як і весь франко-американський спротив реалізації англійського проекту Багдад – Хайфа, справжньої альтернативи якому, принаймні, на той час, дійсно не існувало, черговим блефом, такою собі грою на нервах, спрямованою на отримання більших преференцій у справі поділу середньосхідної нафти. На переконання голови ради директорів Турецької нафтової компанії Дж. Кедмена, який, не будемо забувати, завжди був прагматиком і прихильником міжнародного співробітництва у нафтовому бізнесі, труднощі були спричинені міжнародним характером підприємства та могли бути вирішені в робочому порядку [159, 313–313b]. Однак, це вже інша історія.

Таким чином, було б грубою помилкою вважати «Угода про червону межу» безповоротним вирішенням нафтового аспекту Східного питання, остаточною перемогою Великої Британії у міжнародній боротьбі за нафту в районі Перської затоки. США та американський капітал не влаштувала відведена їм Великою Британією та англійським капіталом роль молодшого партнера. Тому, виходячи з аналізу змісту, обставин і умов, укладання у 1927–1928 роках названої угоди, головною передумовою підписання якої

став проект побудови залізниці Багдад – Хайфа, можна стверджувати, що вона була такою собі вимушеною перервою, тимчасовим перемир'ям, на яке з радістю пішли стомлені суперники, сподіваючись якнайшвидше відновити сили й, продовживши боротьбу, переломити ситуацію.

Здобуті результати дуже цікаво порівняти з думками П. Брендона, автора наведеної в історіографії та проаналізованої новітньої великої праці «Занепад і руйнація Британської імперії 1781–1997». «Країни Перської затоки звичайно розраховували на зброю та золото, але Кокс і його наступники (мова йде про Г. Доббса, який у травні 1923 року змінив П. Кокса на посту верховного комісара Месопотамії і пропрацював на цій посаді до червня 1929 року. – *Д.Л.*) з великими труднощами керували в Іраку, де їм самим довелось відійти на задній план», – наголосив він [243, 419]. «У британців залишилась суттєва влада, але формально довелось надати незалежність. Проте у 1920-ті роки метрополія все ще билася за свою позицію. Це робилось заради престижу (недовговічного товару) і нафти, великі родовища якої були на той час знайдені, – пише П. Брендон. – Британці хотіли не підпускати до нафти та тримати під страхом турок і більшовиків» [243, 418]. На його думку, «англійці також цінували Ірак і в якості етапного пункту чи проміжного аеродрому» [243, 419]. Така неоднозначна та суперечлива оцінка П. Бренденом британської політики в Іраку потребує певного роз'яснення та уточнення.

Справа полягає в тому, що переважна частина зброї, яка знаходилася як у руках солдат створюваних під керівництвом англійських інструкторів підрозділів «сил самозахисту», так і у руках повстанців, була британською. Так само, як і англійський фунт стерлінгів залишався для більшості іракців, незалежно від їх ставлення до англійців, єдиною надійною грошовою одиницею. І проти цього не були ні іракці, ні англійці. Погляди різнилися в іншому питанні: хто платитиме за розбудову іракської державності під англійським прапором – Лондон і Делі чи Багдад? Зрозуміло, що кожна

сторона намагалася отримати якомога більші результати за якомога менші витрати. І те, що англійці відійшли, як пише П. Брендон, на задній план, було свідченням їх бажання не стільки дати лідерам національно-визвольного руху «покерувати» та «погратися в незалежність», скільки знизити власні витрати, переклавши їх тягар переважним чином на плечі іракців.

Приблизно такої самої політики, можливо з невеликими поправками на місцеві особливості, Уайтхолл намагався дотримуватися в Персії, Кувейті, Маскаті, Бахрейнні. Англо-перській нафтовій компанії та контрольованій нею Турецькій нафтовій компанії для збільшення та здешевлення видобутку нафти з кожним роком потрібно було все більш розгалужена та розвинута інфраструктура, більш-менш кваліфіковані робітники з числа місцевих і безпека. Якби для здобуття всього цього гроші витрачали лише англійці, то про прибутки на найближчі півтора – два десятка років вони, як і пророкував У. Черчилль, могли міцно забути. І це в умовах, не будемо забувати, величезного бюджетного дефіциту Великої Британії, який завдяки зусиллям уряду і зменшувався, але більше на папері, ніж насправді. Країни Перської затоки були потрібні не для примарного престижу, як зазначає П. Брендон, ставлячи цей «недовговічний товар» на перше місце, а для прибутку. Адже навряд чи Британській імперії в кінці першої третини ХХ століття могло додати престижу зубожіння її фактичних володінь і збільшення власних витрат на його подолання приборкання голодних бунтів, національно-визвольних рухів і повстань людей, яким і так втрачати було нічого.

Це правда, що британці нікого не хотіли підпускати до персько-месопотамської нафти, але, уточнімо – підпускати безкоштовно чи у збиток собі. Якщо за гроші та за для власного прибутку, то чому ні. Так само правда, що Ірак розглядався Великою Британією не лише як нафтовидобувна площадка, а й також у якості, як пише П. Брендон, «етапний пункт чи проміжний аеродром» «імперії, над якою ніколи не заходить сонце». Однак, так само як і у випадку з нафтою, Уайтхоллу був потрібен безпечний,

надійний і головне – практично самообслуговуваний «аеродром», який би завжди, і в час війни, і час миру, міг слугувати надійною ланкою у стратегічному ланцюгу імперських комунікацій, простягнутих на тисячі і тисячі миль – від півострова Індостан до Британських островів, від Делі до Лондону.

Отже, Великій Британії був потрібен Ірак. І це визнає сам П. Брендон. Однак, у зв'язку з цим велике здивування викликає ще одне його твердження, що «Ллойд Джордж пропонував передати Ірак (і Палестину) Америці» [243, 418]. Те, що у резиденції англійського прем'єр-міністра на Даунінг-Стріт, 10, коли її господарем був Д. Ллойд Джордж, розглядалася можливість передати Палестину під відповідальність США – підтверджується. Про це переконливо свідчать наявні архівні документи [163, 20b]. Однак ті самі документи переконують також у тому, що англійський уряд не тільки не збирався передати Месопотамію, а й навпаки, всілякими засобами намагався вберегти її від іноземного втручання. Департамент політичної розвідки Форін офісу навіть пропонував проголосити «британську доктрину Монро» для території Аравії та Месопотамії [163, 19–20].

З огляду на важливість межиріччя Тигру та Євфрату для Британської імперії можна з упевненістю стверджувати, що віддавши Месопотамію Сполученим Штатам, англійці могли сміло не тільки назавжди забути про ідею побудови Середньосхідної імперії, а й, відкривши таким чином двері на Близький і Середній Схід і пустивши американців на поріг Персії, розпрощатися з Індійською імперією і, врешті-решт, втрати саму Імперію. Тому уявляється дуже і дуже маловірогідним, щоб прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд Джордж (чи будь-хто інший з голів англійського кабінету міністрів) власноруч зруйнував будівлю створюваної століттями Британської імперії, яку він вивів з вогню Першої світової війни [281, 214–225; 301, 22–27; 302, 106–111; 303, 386–389; 282, 80–86].

* * *

1. На підставі аналізу джерел з Національного архіву Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії з'ясовано, що у середині 1920-х років у середньосхідному департаменті міністерства у справах колоній, ретельно вивчивши промахи та здобутки британської політики у межиріччі Тигру та Євфрату, прийшли до висновку: Великій Британії потрібен достатньо сильний, але контрольований і передбачуваний, з розвинутою економікою та культурою Ірак. Будучи здатним захищати й обслуговувати власні потреби самостійно, протистояти, і який можна було протиставити, зростаючому впливу Туреччини та Персії у регіоні Перської затоки, Ірак вже переставав бути тягарем для Британської імперії й, навпаки, перетворювався на ключовий центр сили стратегічної ланки Єгипет – Ірак – Індія.

Вивчені документи свідчать, що запорукою такого перетворення мала стати саме іракська нафта, яку успішно видобувати було неможливо без розвиненої інфраструктури та достатньо кваліфікованих місцевих робітників і концесіями на яку володіли Турецька нафтова компанія та Англо-перська нафтова компанія, дуже зацікавлені у якомога більшому скороченні власних втрат і капітальних вкладень. Водночас Велика Британія доклала всіх зусиль, щоб ні Туреччина, від якої за іронією долі і походить назва Турецької нафтової компанії, ні Ірак, на чию нафту була концесія, так і не були долучені до прямої участі у цій компанії.

2. Аналіз змісту звіту спеціального підкомітету комітету імперської оборони «Тлумачення запропонованого проекту будівництва залізниці та/або трубопроводу Багдад – Хайфа», підготовленого навесні 1928 року і прийнятого англійським урядом влітку доводить, що саме цей документ став визначальною віхою «нафтової» політики Великої Британії в районі Перської затоки. Проаналізувавши поточну міжнародну ситуацію на Середньому

Сході, економічні можливості держав і компаній та зіставивши їх з об'ємом роботи та фінансових ресурсів, необхідних для успішної побудови залізниці та трубопроводу Багдад – Хайфа, у підкомітеті прийшли до висновку, що Великій Британії та Англо-перській нафтовій компанії у той час і в тих умовах було більш вигідно допустити до реалізації потрібного їм проекту своїх суперників.

Розділивши порівну тягар витрат і припинивши (якщо не повністю та не назавжди, то, принаймні, у значній мірі та досить надовго) франко-американські інтриги, Уайтхолл досяг таким чином одразу двох стратегічних цілей. По-перше, залучивши за допомогою Турецької нафтової компанії та означеного проекту Багдад – Хайфа велику частину світового нафтового бізнесу під англійський прапор, Велика Британія тим самим фактично поставила на службу своїм інтересам не лише французьку та голландську, а й американську нафтову групу. По-друге, створивши у такий спосіб видимість єдності міжнародного квартету, англійці показали не тільки арабам, а й усьому світу, що американці, не дивлячись на всі заяви державного департаменту про безкорисність зовнішньої політики США, в принципі, нічим особливо не відрізняються від затаврованих Білим домом британських і французьких колонізаторів і їхньої загарбницької політики.

Відтоді всі учасники міжнародної боротьби за нафту в районі Перської затоки довгі роки діяли в унісон з Англо-перською нафтовою компанією та рухалися у фарватері «нафтової» політики Великої Британії.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз відомої історіографії довів, що проблема боротьби Великої Британії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 роках є недостатньо дослідженою. Водночас всебічне вивчення документів з фондів Архіву зовнішньої політики Російської імперії, Архіву зовнішньої політики Російської Федерації та Національного архіву Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії дозволило ввести у науковий обіг багато архівних матеріалів, аналіз яких разом із переоцінкою вже відомих документів при опорі на здобутки попередників, дозволив провести об'єктивне дослідження актуальної проблеми.

2. Джерела з Архіву зовнішньої політики Російської імперії дозволяють стверджувати: міжнародна боротьба за нафту на Близькому та Середньому Сході розпочалася задовго до відкриття англійцями у 1908 році першого промислового родовища нафти в Персії. Концесія Дарсі 1901 року на перську нафту одразу стала каталізатором загострення протиріч, оскільки розглядалася учасниками боротьби виключно як перший крок Уайтхоллу до оволодіння нафтою месопотамською. Аналіз документів також переконує, що, не дивлячись на формальне існування кордону між Османською імперією і Перською імперією поняття «персько-месопотамська нафта» для великих держав практично завжди було нероздільним.

3. Вивчаючи витoki міжнародної боротьби було з'ясовано, що, не дивлячись на міцну підтримку з боку Форін офісу та адміралтейства, групі У. Дарсі одразу після успіху в Персії так і не вдалося здобути нафтову концесію в Месопотамії. Навчений гірким досвідом Мозаффар ед-Дін-шаху турецький султан Абдул-Хамід II виявився обачнішим – зіштовхуючи протягом 1901–1907 років інтереси англійців і німців, спостерігаючи за діями

Росії, він намагався якомога вище підняти ціну на нафту, існування якої достеменно нікому відомо не було.

4. Поява у Туреччині на початку 1908 року американської місії адмірала К. Честера ознаменувало безпосереднє втручання США у триваючу міжнародну боротьбу. Та ще більше загостривши існуючі міжнародні протиріччя, американці зіграли на руку англійцям, своїми діями зблизивши їх з німцями. Вдало скориставшись намаганнями К. Честера, за спиною якого стояв Дж. Рокфеллер, здобути для утвореної ним Турецько-американської розвиваючої компанії нафтову концесію у Месопотамії, британська фінансово-промислова група Е. Касселля об'єдналася проти заокеанського конкурента зі своїм суперником – німецькою групою А. Гвіннера і утворила Турецьку нафтову компанію, чим звела нанівець всі зусилля «Стандард ойл» перемогти Англо-перську нафтову компанію.

5. Документи з Архіву зовнішньої політики Російської імперії дозволяють стверджувати: англійська комісія з турецько-перського розмежування у своїх діях з демаркації кодону у 1912–1914 роках перш за все керувалась інтересами Англо-перської нафтової компанії і вже потім брала до уваги історію прикордонної місцевості, етнічний склад населення тощо. В результаті такого розмежування англійська компанія отримала частину месопотамської нафти, а майбутні Ірак, Іран і Туреччина кордон, дискусії навколо якого не вщухли і сьогодні.

6. Вперше в світовій історіографії обґрунтовано та введено у науковий обіг поняття справа лорда Мюррея оф Елайбенка, зміст якої полягав у навмисному громадсько-політичному цькуванні загонщика фракції лібералів у палаті громад лорд Мюррея. Проаналізувавши британські парламентські дебати та порівнявши почерпнуту інформацію з матеріалами газети «Таймс» і журналу «Петролеум рев'ю» за першу половину 1914 року та інших джерел вдалося довести: метою гучної кампанії було примусити (що й було зроблено) лорда встати на бік уряду в питанні придбання державою

контрольного пакету акцій Англо-перської нафтової компанії – конкурента його власної групи нафтових компаній «Мексикан ігл». Також вдалося спростувати розповсюджену в історіографії думку буцімто лорд Мюррей і адмірал Джелліко були натхненниками переводу англійського військово-морського флоту з вугілля на нафту наочно показавши, що справжніми авторами ідеї та втілювачами її в життя стали адмірал Фішер, співвласник «Роял датч-Шелл» М. Семьюел і перший лорд адміралтейства У. Черчилль.

7. Всебічний аналіз міжнародної ситуації незадовго та напередодні Першої світової війни свідчить – «нафтовий» фактор у 1913–1914 роках став найбільш впливовим чинником міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході, зв'язавши воєдино Східне питання і Велику гру. І хоча тогочасне англо-німецьке зближення, як і англо-російське, мало тимчасовий характер і невдовзі суперники поринули у Велику війну, Великій Британії, граючи на міжнародних протиріччях, не тільки вдалося зберегти концесію на переважну частину перської нафти, а й, добившись домінування Англо-перської нафтової компанії в Турецькій нафтовій компанії, стати головним претендентом на месопотамську. Впродовж війни протиріччя між Англо-перською нафтовою компанією і «Роял датч-Шелл» ще більш загострилися.

8. Ретельне вивчення документів з Національного архіву Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії показало: пануюча в історіографії думка про відсутність у Великої Британії «нафтової» політики у кінці Першої світової війни та тривалий час після неї є хибною. Необгрунтовано принижено значення меморандуму «Про ситуацію з нафтою у Британській імперії» від 29 липня 1918 року та роль його автора – віце-президента Англо-перської нафтової компанії адмірала Е. Слейда – у формуванні британської «нафтової» політики.

Аналіз джерел переконує: після тривалої та запеклої боротьби між противниками і прибічниками поглядів адмірала положення саме його меморандуму були прийняті за основу стратегії зовнішньої політики Великої

Британії, спрямованої на оволодіння не тільки всіма родовищами персько-месопотамської нафти, а й також іншими по всьому світу. Також доведено, що заслуга в тому, що положення цього меморандуму були прийняті англійським урядом за основу «нафтової» політики на Середньому Сході, належить не лише секретарю кабінету міністрів М. Хенкі, який, зі свого боку, безперечно, доклав для цього великих зусиль, а й керівництву Англо-перської нафтової компанії, адміралтейства та командуванню військово-повітряних сил Е. Слейда.

9. Позиція Уайтхоллу в питанні поділу «османської спадщини» була продиктована інтересами Англо-перської нафтової компанії. Судячи зі змісту ще нещодавно надсекретних архівних документів зусилля Форін офісу були спрямовані на втягнення США шляхом мандату у врегулювання конфліктів і придушення національно-визвольних рухів на всіх територіях колишньої Османської імперії за виключенням Месопотамії, доступ до якої американці могли отримати лише після наведення ладу в Західній Вірменії, Палестині, Лівані та самому Стамбулі. Задум Уайтхоллу полягав у тому, щоб таким чином не тільки зняти з Білого дому вміло одягнуту маску лібералізму та шляхетності, а й, знесиливши заокеанського суперника, не допустити його до Месопотамії, водночас навівши за допомогою нього лад навколо найважливішої нафтоносною території.

10. На підставі вивчення змісту, умов і обставин підписання трьох англо-французьких нафтових угод (Лонга – Беранже, Грінвуда – Беранже, Бертело – Кедмена), меморандумів щодо їх укладання, визначено: важливою складовою розвитку післявоєнної світової політики стало формування так званої «нафтової Антанти» на чолі з Великою Британією, метою якої було, об'єднавши зусилля, позбутися залежності від поставок стратегічної сировини зі США та не допустити американські компанії на Близький та Середній Схід. У той самий час створюючи англо-французький нафтовий альянс у британських правлячих колах переслідували ще одну

мету – змусити Білий дім сприймати Уайтхолл у нафтових справах як рівного партнера: ідею встановити разом із американцями світову монополію на нафту англійці ніколи не відкидали. Зміст меморандуму Дж. Керзона щодо угоди «Про британську допомогу для сприяння прогресу та добробуту Персії» та характер реакції на її підписання у Франції та США наочно показують, що ключем до панування Великої Британії, принаймні у Східній півкулі, були нафтові родовища у районі Перської затоки.

11. На основі аналізу документів з Архіву зовнішньої політики Російської імперії вперше у світовій історіографії з'ясовано історичне підґрунтя англо-американської суперечки 1920–1924 років навколо російської концесії А. Хоштарії 1916 року на північноперську нафту. Для Англо-перської нафтової компанії придбання концесії Хоштарії мало стати останнім кроком до оволодіння абсолютно всіма родовищами персько-месопотамської нафти, натомість для «Стандард ойл» – останньою можливістю зробити хоча б перший крок. Як показав аналіз документів з Національного архіву Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії та Архіву зовнішньої політики Російської Федерації британська дипломатія, майстерно зігравши на протиріччях між «Стандард ойл» і «Сінклер ойл» і використавши принципи доктрини «відкритих дверей» проти самої американської дипломатії, спромоглася не тільки вберегти концесію на північноперську нафту, а й зіпсувати американо-перські відносини.

12. Як показало дослідження колись надсекретного листування між Форін оффісом, Колоніал оффісом, Індія оффісом, військовим міністерством, британською дипломатичною місією в Тегерані, резиденцією верховного комісара Месопотамії в Багдаді, англійці, аби втримати родовища персько-месопотамської нафти під своїм контролем, не збиралися зупинятися ні перед чим, будь-то заміна одного перського шаха на іншого чи усунення від влади навіть цілої правлячої династії, відставка іракського уряду та переобрання

національних зборів і голосування до переможного кінця, визнання незалежності арабів, бахтіар, курдів, кашгаїв або, навпаки, жорстке приборкання їх виступів, спровокованих і підтриманих до цього ними самими. Такою самою подвійною, а то й потрібною, у 1920-х роках була політика Великої Британії по відношенню до своїх союзників. Зв'язуючи в тугий вузол франко-американські, арабсько-єврейські, грецько-турецькі, турецько-курдські та інші протиріччя, британці намагались зайняти в міжнародних відносинах місце «третього радіючого» та залишити за собою якомога більше потенційних родовищ стратегічної сировини на Близькому та Середньому Сході.

13. Спираючись на раніше не залучені до наукового обігу джерела вдалося дослідити процес формування зовнішньої та колоніальної політики Великої Британії в районі Перської затоки. Доведено, що проводячи під впливом «нафтового» фактору таку суперечливу та неоднозначну політику, в Лондоні усе частіше замислювались над ціною, яку в буквальному й переносному сенсі цього слова, доводилось платити за розбудову омріяної лордом Керзоном так званої Середньосхідної імперії, «єгиптизацію Персії» та «індіанізацію Месопотамії», придушення національно-визвольних рухів і, нарешті, облаштування як слід «нафтової справи» у районі Перської затоки. В умовах, коли зовнішній борг Великої Британії був величезний, безробіття високим і робітничі страйки в містах практично стали ще однією англійською традицією, втримувати в Месопотамії експедиційні сили, чисельністю у 15 разів менші за всю англійську армію мирного часу і втричі за неї дорожчі, було неприпустимою розкішшю.

14. На підставі аналізу особистого листування, спогадів і щоденників учасників подій, для будівників Імперії того часу можна стверджувати: шлях до усвідомлення тієї ясної як білий день істини, що проводячи таку витратну політику, Уайтхолл ризикував не тільки не звести нової Імперії, а й, виснаживши всі ресурси, завалити будівлю старої, був довгий. Він лежав не

через вивчення архівних документів. Джерела, доступні сучасним дослідникам, ними, пресловутими «колонізаторами», тоді ще тільки писались, і не лише у просторах, затишних міністерських кабінетах, а й у маленьких військових наметах, розбитих просто посеред безводної пустелі, в обложених повстанцями гарнізонах. Для кожного з них цей шлях проходив по життєвій стежинці, й, готуючи черговий звіт, меморандум, ноту, вони часом ризикували не лише кар'єрою, а й власним життям, замислювались над своєю подальшою долею.

Тому їх голоси, чи то на засіданні уряду, в парламенті або на перемовинах із лідерами повсталих племен, звучали не так гучно, як могли, і нові, свіжі думки, здатні багатьом «сліпим» відкрити очі на справжній стан речей в Імперії, залишалась непочутими, доставляючи тяжкі внутрішні терзання. З огляду на це не доводиться дивуватися, що заклики Е. Слейда, М. Хенкі оволодіти персько-месопотамською нафтою, призиви У. Лонга, Дж. Кедмена, Фр. Келлоуея разом із американцями та голландцями створити міжнародний «нафтовий» союз, пропозиції У. Черчилля докорінно змінити військову стратегію на Середньому Сході і Л. Емері передивитися політику «сили» в Іраку та Персії і таким чином вберегти Імперію від неминучого самознищення, доволі довго не знаходили відкритої підтримки навіть в однодумців.

15. Аналіз джерел доводить – розуміння того, що Великій Британії був потрібен достатньо сильний, але контрольований і передбачуваний, з розвинутою економікою та культурою Ірак, здатний захищати себе та обслуговувати власні потреби самостійно, протистояти, і який можна було протиставити зростаючому впливу Туреччини та Персії у регіоні Перської затоки, а не черговий тягар, настало не одразу. Поступово, дуже повільно та болісно визріло у британських правлячих колах рішення, за прийняття якого, з часу появи меморандуму Слейда, з кожним роком виступало усе більше і більше представників англійського істеблішменту – допустити американські,

французькі, голландські нафтові компанії до участі у реалізації багатостраждальної концесії Турецької нафтової компанії.

Переломним моментом стало прийняття англійським урядом влітку 1928 року «Тлумачення запропонованого проекту будівництва залізниці та/або трубопроводу Багдад – Хайфа», підготовленого спеціально створеним підкомітетом комітету імперської оборони. Нарешті, в уряді, керівництві Англо-перської нафтової компанії та Турецької нафтової компанії усвідомили, що про розробку нафтових родовищ у Месопотамії та Персії без міжнародної підтримки, чого хотів Е. Слейд, як і про реалізацію проекту побудови залізниці та нафтопроводу Багдад – Хайфа самотужки, не могло бути й мови.

16. Водночас, вивчені документи Архіву зовнішньої політики Російської Федерації дають підставити вважати, що для Уайтхоллу та всіх без виключення політичних сил, представлених у парламенті, продаж Англо-перської нафтової компанії одній з міжнародних монополій, як і поразка у боротьбі за персько-месопотамську нафту, означало пряму загрозу безпеці Британської імперії та навіть втрату незалежності самою Великою Британією. Порівнюючи здобуту інформацію зі змістом матеріалів із Національного архіву Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії можна стверджувати: не дивлячись на зміну урядів і мешканців резиденції прем'єр-міністра на Даунінг-Стріт, 10 впродовж 1918–19128 «нафтова» політика Уайтхоллу була незмінно спрямована на завоювання Англо-перською нафтовою компанією лідерства на світовому нафтовому ринку, шлях до якого мала відкрити реформована Турецька нафтова компанія.

17. Аналіз документів з фондів Архіву зовнішньої політики Російської імперії, Архіву зовнішньої політики Російської Федерації та Національного архіву Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландіїв переконує: в умовах нестабільної міжнародної обстановки в Європі й

складної політичної ситуації на Близькому та Середньому Сході, браку капіталу, Велика Британія сама пішла на зближення із своїми суперниками. І хоча підписана влітку 1928 року «Угода про червону межу» про поділ нафтоносних територій на теренах колишньої Османської імперії не стала фінальним акордом міжнародної «нафтової» боротьби, вона засвідчила, що, розділивши з союзниками порівну всі витрати та ризики, пов'язані з розбудовою «нафтової справи», Уайтхолл, тим не менш, примудрився зберегти за собою контроль за діяльністю Турецької нафтової компанії, втримати командні позиції у районі Перської затоки та збільшити прибутки Англо-перської нафтової компанії.

Завдяки представникам британських правлячих кіл, які не боялися висловити думки незгоди і набути імен крамольників, відстоюючи їх зіпсувати відносини з колегами та здатися «незручними» в очах керівництва, залишитися незрозумілими, визнавши власні помилки, діяли на свій страх і ризик, англійський прапор ще довго майорів на нафтових вишках у персько-месопотамській пустелі, додавши до багатокольорової картини її понад десятитисячолітньої історії біло-красно-синіх відтінків.

Таким чином, всупереч пануючій у світовій історіографії думці, на підставі аналізу джерел стверджуємо – боротьба Уайтхоллу за персько-месопотамську нафту, яка відчайдушно велась впродовж 1918–1928 років, закінчилась не поразкою, як протягом тривалого часу було прийнято вважати, а перемогою Великої Британії над суперниками, у тому числі навіть США.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

1. Багдадская железная дорога // Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации (далее – АВПРИ). Ф. 184 «Посольство в Лондоне», оп. 502, Т. 2 (1901–1920 гг.), д. 403 – 1901–1903 гг.
2. Багдадская железная дорога // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол» (1808–1920 гг.), оп. 490д (1903–1917 гг.), д. 4463. – 1908–1910 гг.
3. Багдадская железная дорога // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол» (1808–1920 гг.), оп. 490д (1903–1917 гг.), д. 4464. – 1907–1913 гг.
4. Багдадская железная дорога: переписка МИД России и Великобритании о строительстве железной дороги Багдад – Бассарах // АВПРИ. Ф. 184 «Посольство в Лондоне», оп. 502, Т.2 (1901–1920 гг.), д. 427. – 1911–1913 гг.
5. Ввоз в Турцию русского керосина // АВПРИ. Ф. 149 «Турецкий стол (старый)», оп. 502а (1818–1914 гг.), д. 2125. – 1884 г.
6. Дела персидские. Переписка с МИД России, Англии и другие документы о позиции России в Северной Персии, о турецко-персидском разграничении и орусском влиянии в Азербайджане // АВПРИ. Ф. 184 «Посольство в Лондоне», оп. 502, Т. 2 (1901–1920 гг.), д. 429. – 1914 г.
7. Депеши МИД Росии российскому послу в Лондоне А.К. Бенкендорфу о намерении англичан захватить провинцию Афганистана Бадахшан; о незаконном исполнении английским подданным Урквартом

- консульских обязанностей в г. Баку // АВПРИ. Ф. 184 «Посольство в Лондоне», оп. 502, Т.2 (1901–1920 гг.), д. 356. – 1904 г.
8. Депеши и телеграммы министра иностранных дел С.Д. Сазонова, памятная записка МИД России послу Великобритании в Петербурге о достижении некоторых соглашений в совместном строительстве Россией и Великобританией Трансперсидской железной дороги // АВПРИ. Ф. 184 «Посольство в Лондоне», оп. 502, Т.2 (1901–1920 гг.), д. 430. – 1914 г.
 9. [Донесения] об отношении общественного мнения Индии к строительству Багдадской железной дороги // АВПРИ. Ф. 184 «Посольство в Лондоне», оп. 502, Т. 2 (1901–1920 гг.), д. 1104. – 1901 г.
 10. Зензиновы братья, торговый дом: о содействии к арендованию ими керосиновых складов в Бассоре и Багдаде // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол», оп. 488 (1808–1917 гг.), д. 4083. – 1904–1906 г.
 11. Информационные бюллетени и сводки, апрель 1924 – март 1925 гг. // Архив внешней политики Российской Федерации Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации (далее – АВПРФ). Ф. 69 «Референтура по Англии [Великобритании]», оп. 13, п. 43, д. 43. – 1925 г.
 12. Керзон, лорд, вице-король Индии: о посещении им с английской эскадрой Маската и портов Персидского залива в 1903 году // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол», оп. 488 (1808–1917 гг.), д. 4037. – 1903–1905 гг.
 13. Концессии и общества в Персии по сведениям д.с.с. Сомова // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол» (1808–1920 гг.), оп. 490д (1903–1917 гг.), д. 4439. – 1916 г.

14. Концессия Хоштарии. Потёмкинская коса (эксплуатация нефти, озокериты, асфальт) // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол Б», оп. 489 (1879–1920 гг.), д. 486б. – 1916–1917 гг.
15. Краткое резюме результатов, достигнутых открытием российского консульства в Бушире, и о необходимости учреждения других русских штатных представительств в важнейших соседних с ним округах в связи с действиями англичан на Персидском заливе; заметки об истории турецко-персидского вопроса // АВПРИ. Ф. 210 «Консульство в Бендер-Бушире», оп. 623 (1901–1917 гг.), д. 156. – 1901–1915 гг.
16. Минеральные богатства Эрзерумского вилайета: донесения российского генерального консула в Эрзеруме // АВПРИ. Ф. 149 «Турецкий стол (новый)», оп. 502б (1851–1917 гг.), д. 3830. – 1913 г.
17. Нефтепровод в Персии (русские проекты) // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол», оп. 488 (1808–1917 гг.), д. 4167. – 1901–1902 гг.
18. Нобель, товарищество нефтяного производства: прошение об истребовании с персидского правительства возмещения убытков, понесённых товариществом; акционерное общество «Иран», устройство керосинового завода в Северной Персии; Хоштария, концессия на добычу нефти // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол Б», оп. 489 (1879–1920 гг.), д. 1392б. – 1915–1916 гг.
19. Нотович: о выдаче ему персидским правительством концессии для устройства в Северной Персии сети железных дорог, автомобильного движения, керосиновых заводов и прочее // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол», оп. 488 (1808–1917 гг.), д. 4433. – 1906–1909 гг.
20. Обзор английской прессы за 1924 г. // АВПРФ. Ф. 69 «Референтура по Англии [Великобритании]», оп. 12, п. 39, д. 114. – 1924 г.
21. Обзор английской прессы за 1924–1925 гг. // АВПРФ. Ф. 69 «Референтура по Англии [Великобритании]», оп. 13, п. 42, д. 42. – 1925 г.

22. О Маскате, Кувейте, Бахрейне // АВПРИ. Ф. 210 «Консульство в Бендер-Бушире», оп. 623 (1901–1918 гг.), д. 10. – 1902 г.
23. О прибытии в Тегеран министра-резидента США Сперри (Watson Sperry) // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол», оп. 488 (1808–1917 гг.), д. 4004. – 1905 г.
24. Открытие нефтяного источника близ Бейрута // АВПРИ. Ф. 149 «Турецкий стол (новый)», оп. 502б (1851–1917 гг.), д. 3830. – 1913 г.
25. Переписка о вывозе нефти и табаку // АВПРИ. Ф. 210 «Консульство в Бендер-Бушире», оп. 623 (1901–1917 гг.), д. 142. – 1910–1917 гг.
26. Переписка российского министерства торговли и промышленности с консульством в Басре о возможности расширения рынков сбыта русских товаров на Ближнем Востоке; краткий обзор торговли Басры с разными странами; торговый отчет о товарах, ввозимых в Басру из России // АВПРИ. Ф. 207/2 «Консульство в Басре», оп. 1 (1901–1914 гг.), д. 14. – 1911–1913 гг.
27. Переписка посла в Лондоне Е.Е. Стааля с министром иностранных дел России В.Н. Ламздорфом и копии донесений российского генерального консула в Бомбее Клемма директору Первого департамента министерства иностранных дел России Гартвигу об антианглийской политике нового эмира Афганистана Хабибуллы-хана, о намерениях Великобритании в Кувейте и другие вопросы // АВПРИ. Ф. 184 «Посольство в Лондоне», оп. 520, т. 2 (1901–1920 гг.), д. 1113. – 1901–1902 гг.
28. Переписка с министерством иностранных дел России и Великобритании, письма из Русско-Азиатского банка, от русского посла в Константинополе и других учреждений и должностных лиц, а также о сооружении транзитной железной дороги через Персию, о турецко-персидском разграничении // АВПРИ. Ф. 184 «Посольство в Лондоне», оп. 520, т. 2 (1901–1920 гг.), д. 415. – 1910–1912 гг.

29. Переписка с министерством иностранных дел России, письма министерства иностранных дел России, письма министерства иностранных дел Великобритании, письма из российского посольства в Константинополе и других учреждений и должностных лиц по вопросу о постройке трансперсидской железной дороги, о турецко-персидском пограничном споре // АВПРИ. Ф. 184 «Посольство в Лондоне», оп. 520, т. 2 (1901–1920 гг.), д. 424. – 1913 гг.
30. Переписка с министерством иностранных дел России и Великобритании с российским торговым агентом в Англии и другие документы о падении курса рубля в Персии, об английском кредите на нужды русских войск в Персии и на Кавказе и другие выплаты в связи с этим // АВПРИ. Ф. 184 «Посольство в Лондоне», оп. 520, т. 2 (1901–1920 гг.), д. 525. – 1917–1918 гг.
31. Пересмотр англо-русского соглашения 1907 года // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол Б», оп. 489 (1879–1920 гг.), д. 286б. – 1914 г.
32. Питрозиуцкий, банкир: распространение им акций нефтяного общества «The Ferghana Oil Fields Company Ltd» // АВПРИ. Ф. 147 «Среднеазиатский стол», оп. 475 (1828–1917 гг.), д. 3338. – [Б. г.].
33. По поводу предложения министра финансов понизить ввозную пошлину на ост-индский рис взамен понижения великобританским правительством на ввозимый в Индию русский керосин // АВПРИ. Ф. 147 «Среднеазиатский стол», оп. 475 (1828–1917 гг.), д. 1111. – 1895 г.
34. Признание нами специальных интересов Англии в Персидском заливе // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол», оп. 488 (1808–1917 гг.), д. 4087. – 1906 г
35. Проект передачи Россией и Англией округов Кербелы и Неджефа Персии по окончании войны с Турцией // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол Б», оп. 489 (1879–1920 гг.), д. 621б. – 1914–1916 гг.

36. Россия и Англия в Персии. Запись беседы министра иностранных дел России со статс-секретарём Великобритании Греем по персидским делам // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол Б», оп. 489 (1879–1920 гг.), д. 287б. – 1914–1917 гг.
37. Русско-германское соглашение по персидским делам // // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол», оп. 488 (1808–1917 гг.), д. 4167. – 1889–1895 г.
38. Русско-персидское лесопромышленное товарищество Хоштарии // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол Б», оп. 489 (1879–1920 гг.), д. 477б. – 1912–1916 гг.
39. Сведения об имеющихся в Персии керосиновых заводах // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол», оп. 488 (1808–1917 гг.), д. 4004. – 1905 г.
40. Телеграммы российских дипломатических представительств в российское посольство в Лондоне // АВПРИ. Ф. 184 «Посольство в Лондоне», оп. 520, т. 2 (1901–1920 гг.), д. 620. – 1917–1918 гг.
41. Турецкий закон о хранилищах керосина на территории Османской империи; переписка консула с местными властями о транзите русского керосина // АВПРИ. Ф. 207/2 «Консульство в Басре», оп. 1 (1901–1914 гг.), д. 15. – 1912 г.
42. Хаджи Салех Астрабаде, багдадский купец: о вступлении в торговые сношения с русскими керосиновыми заводами // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол», оп. 488 (1808–1917 гг.), д. 4427. – 1904 г.
43. Шустер, Морган, американский гражданин, финансовый советник персидского правительства // АВПРИ. Ф. 144 «Персидский стол Б», оп. 489 (1879–1920 гг.), д. 386б. – 1911 г.
44. Admiralty Views on Situation in Caspian Sea. Memo by Mr W. Long [Электронный ресурс] // The National Archives of United Kingdom (next – NAUK). Imperial War Cabinet memoranda: CAB (next – CAB) 24/96, the Cabinet Paper (next – CP) 438, File 18/E/279. – 12.01.20. – Р.

- 122–123. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-96.pdf>.
45. A General Review of the Situation in all Theatres of War, together with a Comparison of the Military resources of the Entente and of the Central Powers. Memorandum by the Chief of the Imperial General Staff // NAUK. CAB 24/2, G 85. – during the month.10.16. – P. 110–113. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-2.pdf>.
46. Alexandretta, Its importance as a Future Base. Remarks by Admiral Sir H. Jackson. Note by the Secretary // NAUK. CAB 24/1, G 15. – 18.03.15. – P. 241–244. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-1.pdf>.
47. Allied Petroleum Tank Position. Memo by Petroleum Executive [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/66, CP GT 5916, File 29/D/6. – 5.10.18. – P. 76–77. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-66.pdf>.
48. Amalgamation of the Royal Dutch, Shell, Burmah and Anglo-Persian Oil Companies. Committee on the proposed [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/137, CP 4050, File 29/0/3. – 23.06.22. – P. 409–424. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-137.pdf>.
49. Anglo-French agreement regarding oil supplies: Conclusions of a Meeting of the War Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W., on Wednesday, December 10, 1919, at 11.30 a.m. [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/18, CC 12 (19). – 10.12.19. – P. 159–160. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-18.pdf>

50. Anglo-French Conference on Turkish Settlement. Note by Lord Curzon covering report of 4 meetings between M. Berthelot and Lord Curzon at Foreign Office [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/95, СР 375, File 18/B/63. – 22.12.19. – Р. 336. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-95.pdf>.
51. Anglo-Persian Oil Company: Admiralty views on proposed sale of Government's Holding in the. Memo by Mr L.S. Amery (First Lord of Admiralty) [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/164, СР 20, File TS/T/3. – 10.01.24. – Р. 125–134. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-164.pdf>.
52. Anglo-Persian Oil Company. Memo prepared in Treasury: circulated by Mr Philip Snowden (Chancellor of Exchequer) [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/164, СР 32, File TS/T/3. – 26.01.24. – Р. 258–268. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-164.pdf>.
53. Appreciation of Mesopotamia-Persia situation. Note by Sir Percy Cox [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/110, СР 1715, File 18/J/63. – 24.07.20. – Р. 61–62b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-110.pdf>.
54. A preliminary scheme for the Military control of Mesopotamia by the Royal Air Force. Memo by the Air Staff with covering Minute by Chief of the Air Staff. (With Map) [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/106, СР 1320, File 18/0A/9. – 12.03. 20. – Р.69–72. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-106.pdf>.
55. Arabian Peninsula. Our policy in the, Memo by British Peace Delegation, Political Section [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/95, СР 391,

- File 18/Q/296. – 21.12.19. – P. 358–358b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-95.pdf>.
56. Arabia, Persian situation, Iraq (Mosul): Conclusions of a Meeting of the Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W., on Monday, September 29, 1924, at 11 a.m. [Електронний ресурс] // НАУК. CAB 23/48, CC 51 (24). – 29.09.24. – P. 497. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-48.pdf>.
57. Army Estimates 1920–21. Memo by Mr Churchill [Електронний ресурс] // НАУК. CAB 24/97, CP 586, File 6/G/1. – 7.02.20. – P. 603–608b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-97.pdf>.
58. Arrival of His Imperial Majesty the Shah of Persia: Conclusions of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S.W., on Friday, October 31st, 1919, at 12 noon [Електронний ресурс] // НАУК. CAB 23/37, Ministerial Conference 1. – 31.10.19. – P. 12. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-37.pdf>.
59. Baghdad, Advance to. Minute Secretary, Military Department, India Office // НАУК. CAB 24/1, G 28. – 16.10.15. – P. 193–194. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-1.pdf>.
60. Baghdad – Haifa Railway and Pipeline. Proposed: Report by Sub-Committee on the Construction of the Baghdad – Haifa Railway and/or Pipeline (Committee of Imperial Defence) [Електронний ресурс] // НАУК. CAB 24/202, CP 68. – 7.03.29. – P. 230–252b. – Режим доступу

- до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-202.pdf>.
61. Board of Trade. First monthly report of the work of by Sir A. Stanley [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/42, GT 3634, File 3/I/3. – 15.02.18. – Р. 108–111А. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-42.pdf>.
62. British Empire Report № 73–74, 5th July 1922 – 18th July 1922 [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/157. – 5–18.07. – Р. 145–151b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-157.pdf>.
63. Conditions of Armistice with Turkey. Memo by Mr Montegu [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/68, CP GT 6127, File 18/Q/31. – 24.10.18. – Р. 103–104. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-68.pdf>.
64. Consumption of Petrol. Memo Sir A. Stanley and correspondence Secretary of War Cabinet, Secretary of State for War and First Lord of Admiralty [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/6, GT 40, File 29/D/2. – 2.02.17. – Р. 163–167. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-6.pdf>.
65. Cost of Troops in South & East Persia. Copy of letter from Mr Montagu to Mr. Churchill (Ref: – CP 1200&1364) [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/107, CP 1401, File 20/H/6. – 1.06.20. – Р. 8. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-107.pdf>.
66. Dispatch from Civil Commissioner of Mesopotamia to the Secretary of State for India. Enclosing note entitled «Syria in 1919» by Miss G.L. Bell [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/96, CP 404, File 18/Q/274. –

- 15.11.19. – Р. 13–22. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-96.pdf>.
67. Foreign countries report № 57–79, 30th November 1921 – 4th October 1922 [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/155. –30.11.–24.09.19. – Р. 78–170b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-155.pdf>.
68. Foreign incitement of the Turks to attack Iraq. Circulated by Mr Churchill (Ref: – СР 3511) [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/131, СР 3566, File 18/J/101. –13.12.21. – Р. 302–302b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-131.pdf>.
69. Foreign policy: Consultation with Dominions on. Memo by Mr L.S. Amery (the Secretary of State for the Colonies) [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/172, СР 109, File CA/V/4. –23.02.25. – Р. 92–97. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-172.pdf>.
70. Future Administration of the Middle East. Memo by Lord Curzon (Ref: – СР 1402) [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/107, СР 1434, File 18/0A/9. – 8.06.20. – Р. 124–125b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-107.pdf>.
71. Future Government in the Middle East. Letter from Lord R. Cecil to M. Pichon covering draft memo [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/66, СР GT 5955, File 18/J/42. – 12.10.18. – Р. 186–188. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-66.pdf>.

72. Future Methods of Control in Mesopotamia. Memo by Mr Churchill (Ref: – CP 1320) [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/107, CP 1436, File 18/0A/9. – 7.06.20. – P. 127. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-107.pdf>.
73. Future of Constantinople. Memo by Lord Curzon [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/95, CP 391, File 18/Q/296. – 4.01.20. – P. 359–361. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-95.pdf>.
74. Future of Mesopotamia. Note by Mr Montagu covering letter from Mulla, to the Editor of «The Nation» [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/107, CP 1403, File 18/0A/9. – 2.06.20. – P. 11–11b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-107.pdf>.
75. General Resolutions of the Eastern Committee regarding the Territories of the Middle East. Memo by Foreign Office [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/72, CP GT 6510, File 18/Q/32. – 13.12.18. – P. 41–42. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-72.pdf>.
76. Investment of Foreign Capital in the British Empire. Memo by Mr Cecil [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/68, CP GT 6141, File 10/F/40. – 30.10.18. – P. 185–187. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-68.pdf>.
77. Iraq: Conflicting Oil Interests in. Memo by Mr L.S. Amery (the Secretary of State for the Dominion Affairs the Colonies), with enclosures [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/195, CP 164. – 22.05.28 – P.

- 86–91b. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-195.pdf>.
78. Iraq Oil. Circulated by the Secretary of State for the Colonies [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/134, CP 3832, File 29/0/1. – 13.03.22. – Р. 163–166. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-134.pdf>.
79. Iraq: Petroleum policy: Conclusions of a Meeting of the Cabinet held at 10, Downing Street, S.W., on Wednesday, 23rd November, 1927, at 11.30 a.m. [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/55, CC 57 (27). – 23.11.27. – Р. 391–394. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-55.pdf>.
80. Iraq Policy Committee: Report of [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/178, CP 89, File CA/0/9. – 1.03.26. – Р. 537–540. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-178.pdf>.
81. Iraq, Policy in: Protocol of 30.04.23 and agreement subsidiary to Treaty with King Feisal (10.10.22) (Annex). Memo by Mr J.H. Thomas (the Secretary of State for the Colonies) [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/166, CP 264, File CA/0/9. – 16.04.24. – Р. 532–554b. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-166.pdf>.
82. Iraq, problem of continued occupation of, or withdrawal from. Memo by the Air Staff on the military aspects [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/140, CP 4309, File 18/OJ/6. – 16.11.22. – Р. 75–75b. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-140.pdf>.

83. Iraq: Report of Financial Mission appointed by the Secretary of State for the Colonies to enquire into Financial Position and Prospects of Government in (1925) [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/173, CP 273, File CA/0/9. – May'25 – P. 751–781. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-173.pdf>.
84. Iraq, situation in. Memo by Mr L.S. Amery (the Secretary of State for the Colonies) [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/173, CP 235, File CA/0/9. – 11.05.25. – P. 435–437b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-173.pdf>.
85. Iraq: Turkish Petroleum Company. Memo by Mr L.S. Amery (the Secretary of State for the Colonies) [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/172, CP 108, File CA/0/11. – 23.02.25. – P. 87–91. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-172.pdf>.
86. Iraq: Turkish Petroleum Company. Memo by Mr L.S. Amery (the Secretary of State for the Colonies) [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/172, CP 171, File CA/0/11. – 18.03.25. – P. 365–365b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-172.pdf>.
87. Mandates: Conclusions of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S.W., on Monday, 18th October, 1920, at 4 p.m. [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/38, Ministerial Conference 54. – 18.10.20. – P. 28–30. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-38.pdf>.

88. Mesopotamia & Middle East. Question of future control. Memo by the Secretary of State for India [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/107, СР 1402, File 18/0A/9. – 1.06.20. – Р. 9–10. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-107.pdf>.
89. Mesopotamian Administration. Memo by Mr Montagu [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/109, СР 1680, File 18/0A/11. – 23.07.20. – Р. 397–398b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-109.pdf>.
90. Mesopotamian Administration. Observations by the General Officer Commanding-in-Chief Mesopotamian Expeditionary Force (Ref: – СР 1680) [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/117, СР 2308, File 18/0A/11. – 20.09.20. – Р. 33–35b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-117.pdf>.
91. Mesopotamia Administration. Telegram from Secretary of State to Viceroy [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/19, GT 1302, File 18/D/10. – 5.07.17. – Р. 35 – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-19.pdf>.
92. Mesopotamia Administration. Telegram from Viceroy [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/19, GT 1303, File 20/H/1. – 5.07.17. – Р. 36 – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-19.pdf>.
93. Mesopotamian Affairs. Note by Mr E.S. Montagu covering telegrams from the High Commissioner, Baghdad [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/115, СР 2136, File 18/J/63; 3/L/43. – 18.11.20. – Р. 147–147b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-115.pdf>.

94. Mesopotamia and Palestine: Conclusions of a Meeting of the Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W., on Tuesday, 22nd March, 1921, at 11.30 a.m. [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/24, CC 14 (21). – 22.03.21. – Р. 163–168. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-24.pdf>.
95. Mesopotamia and Persia: Conclusions of a Meeting of the Cabinet, held in Mr Bonar Law's Room, House of Commons, S.W., on Friday, June 18th, 1920, at 11 a.m. [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/37, Ministerial Conference 42. – 18.06.20. – Р. 304. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-37.pdf>.
96. Mesopotamia and Persia: Conclusions of a Meeting of the Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W., on Thursday, August 12, 1920, at 5 p.m. [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/22, CC 48 (20). – 12.08.20. – Р. 160–161. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-22.pdf>.
97. Mesopotamia: Conclusions of a Meeting, held at 10, Downing Street, S.W., on Monday, 13th December, 1920, at 12 noon [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/23, CC 69 (20). – 13.12.20. – Р. 214–215. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-23.pdf>.
98. Mesopotamia: Conclusions of a Meeting of the Cabinet, held in Mr Bonar Law's Room, House of Commons, S.W.1, on Monday,

- December 13, 1920, at 5.30 p.m. [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/23, CC 70 (20). – 13.12.20. – Р. 217–221. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-23.pdf>.
99. Mesopotamia (future administration, instructions to Sir Percy Cox): Conclusions of a Meeting of the Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W., on Tuesday, August 17, 1920, at 12 noon [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/22, CC 49 (20). – 17.08.20. – Р. 123–124. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-22.pdf>.
100. Mesopotamia: Minutes of a Meeting of the War Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W., on Friday, November 16, 1917, at 11.30 a.m. [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/4, WC 275. – 16.11.17. – Р. 179. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-4.pdf>.
101. Mesopotamia: Minutes of a Meeting of the War Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W., on Monday, July 2, 1917, at 11.30 a.m. [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/3, WC 173. – 2.07.17. – Р. 64. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-3.pdf>.
102. Mesopotamia: Minutes of a Meeting of the War Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W., on Thursday, July 5, 1917, at 11.30 a.m. [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/3, WC 176. – 5.07.17. – Р. 74.

- Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-3.pdf>.
103. Mesopotamia (Instructions to the High Commissioner),
Withdrawal of troops from Persia: Conclusions of a Meeting of
the Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W., on Wednesday,
September 15, 1920, at 12 noon [Електронний ресурс] // НАУК.
СAB 23/22, СС 51 (20). – 17.09.20. – Р. 128–131. – Режим доступу до
архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-22.pdf>.
104. Mesopotamian Expenditure. Memo by the Secretary of State for
War (With Map) [Електронний ресурс] // НАУК. СAB 24/106, СР
1320, File 18/0A/9. – 1.05.20. – Р. 65–67A. – Режим доступу до архів.
спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-106.pdf>.
105. Mesopotamian Oil: Agreement with the French: Conclusions of a
Meeting of the War Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W., on
Tuesday, August 19, 1919, at 3 p.m. [Електронний ресурс] // НАУК.
СAB 23/12, WC 619. – 20.08.19. – Р. 5. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-12.pdf>.
106. Mesopotamian Oil and the Turkish Petroleum Company. Note by Mr
Churchill [Електронний ресурс] // НАУК. СAB 24/127, СР 3271, File
29/0/1. – 29.08.21. – Р. 391–392. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-127.pdf>.

107. Mesopotamian Oilfields. Memo by F.G. Kellaway (Ref: – CP 903 & 1085) [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/104, CP 1118, File 29/D/16. – 22.04.20. – Р. 71–74. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-104.pdf>.
108. Mesopotamian Oil. Note by Sir M.P.A. Hankey covering correspondence with Mr Churchill // НАУК. САВ 24/125, CP 3077, File 29/0/1. – 27.06.21. – Р. 577–581. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-125.pdf>.
109. Mesopotamia. Paraphrase telegram from the High Commissioner to the Secretary of State for the Colonies [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/125, CP 3084, File 18/J/101. – 21.06.21. – Р. 605–606. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-125.pdf>.
110. Mesopotamia, Situation in. An appreciation by General Sir E. Barrow // НАУК. САВ 24/1, G 44. – 29.11.15. – Р. 237–238. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-1.pdf>.
111. Mesopotamia, Strategical Situation in. Report of Inter-Departmental Committee // НАУК. САВ 24/1, G 28. – 16.10.15. – Р. 173–183. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-1.pdf>.
112. Mesopotamia, Syria and Palestine. Note by Lord Curzon on behalf of the Eastern Committee [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/72, CP GT 6514, File 18/Q/32. – 18.12.18. – Р. 46. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-72.pdf>.

113. Middle Eastern Department. Proposed creation of, as branch of Colonial Office. Memo by Mr Montagu [Електронний ресурс] // NAUK. САВ 24/117, СР 2348, File 18/J/63. – 22.12.20. – Р. 199. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-117.pdf>.
114. Military aspect of Turkish Peace Settlement. Memo by General Staff [Електронний ресурс] // NAUK. САВ 24/95, СР 342, File 18/Q/296. – 24.12.19. – Р. 190–191. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-95.pdf>.
115. Mosul, question of. Note prepared in the Middle East Department, Colonial Office [Електронний ресурс] // NAUK. САВ 24/140, СР 4303, File 18/OJ/6. – 10.11.22. – Р. 29–30. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-140.pdf>.
116. Naval Policy. Copy of letter from General Secretary of Navy League, to the Prime Minister [Електронний ресурс] // NAUK. САВ 24/117, СР 2368, File 5/W/6. – 16.12.20. – Р. 343–345. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-117.pdf>.
117. North Persia, Mesopotamia: Conclusions of a Meeting, held at 10, Downing Street, S.W., on Tuesday, 4th January, 1921, at 5.30 p.m. [Електронний ресурс] // NAUK. САВ 23/24, СС 1 (21). – 3.11.20. – Р. 2–5. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-24.pdf>.
118. Oil Fuel Reserve for Navy in Home Waters. Memo by First Sea Lord [Електронний ресурс] // NAUK. САВ 24/72, СР GT 6594, File 5/Z/16. –

- 3.1.19. – P. 362–363. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-72.pdf>.
119. Oil situation in England: Minutes of a Meeting of the War Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W., on Tuesday, August 14, 1917, at 11.30 a.m. [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/3, WC 214. – 14.08.17. – P. 183. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-3.pdf>.
120. Oil situation in Mesopotamia, Oil in Persia: Conclusions of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S.W., on Friday, January 23rd, 1920, at 3.15 p.m. [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/37, Ministerial Conference 19. – 23.01.20. – P.130–131. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-37.pdf>.
121. Palestine and Mesopotamia. Mandates. Copies of paraphrase telegrams between the Secretary of State for the Colonies and High Commissioners for Palestine & Mesopotamia [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/125, CP 3040, File 38/K/1. – 1–4.06.21. – P. 261–263. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-125.pdf>.
122. Palestine and Mesopotamia. Minute by the Chief of the Imperial General Staff [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/106, CP 1320, File 18/0A/9. – 6.05.20. – P.69–72. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-106.pdf>.

123. Palestine and Mesopotamia, Future Military policy in. Copies of telegrams from General Smuts to the Chief of the Imperial General Staff [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/42, GT 3648, File 31/A/17. – 15.02.18. – Р. 182–186. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-42.pdf>.
124. Payment of Royalties on Oil Conclusions of a Meeting of the War Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W., on Wednesday, October 22, 1919, at 12.30 p.m. [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/12, WC 633. – 22.10.19. – Р. 39. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-12.pdf>.
125. Personalities of New Turkish Government. Memo by Political Intelligence Department, Foreign Office [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/68, CP GT 6129, File 18/OJ/1. – 24.10.18. – Р. 147–148. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-68.pdf>.
126. Petroleum products. Proposed Interdepartmental Committee to deal with work of various Departmental Committees [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/6, GT 51, File 25/H/5. – 23.02.17. – Р. 212–218. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-6.pdf>.
127. Persian situation. Telegram from Sir Percy Cox to the Secretary of State for India [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/119, CP 2560, File 20/H/3. – 29.01.21. – Р. 296–296b, 367–371. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-119.pdf>.

128. Petroleum Executive, Anglo-French agreement regarding oil supplies: Conclusions of a Conference, held at 10, Downing Street, S.W., on Wednesday, November 19, 1919, at 12 noon [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 23/18, СС 10 (18). – 19.11.19. – Р. 126. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-18.pdf>.
129. Petroleum. Memo by Mr Long [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/59. СР. GT 5275, File 29/D/6. – 31.07.18. – Р. 238–240. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-59.pdf>.
130. Petroleum situation in the British Empire. Memo by Admiral Slade with covering note by Sir R. Wemmys [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/59, СР GT 5267, File 29/D/6. – 30.07.18. – Р. 202–210. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-59.pdf>.
131. Petroleum situation in the British Empire. Memo to the War Cabinet by Sir E. Geddes [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/64, СР GT 5710, File 29/D/13. – 17.09.18. – Р. 22. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-64.pdf>.
132. Petroleum situation in the British Empire. Notes by the Chief of the Air Staff on Admiralty Memorandum № GT 5267 dated 30th July 1918 [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/60, СР GT 5376, File 29/D/6. – 2.08.18. – Р. – 249. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-60.pdf>.
133. Policy regarding garrisons of Egypt and Palestine, and Mesopotamia and Persia. Note by General Staff 5.05.20 covering

- note by Mr. Churchill [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/106, CP 1320, File 18/0A/9. – 20.05.20. – Р. 74–76b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-106.pdf>.
134. Possibility of reducing the Garrison of Mesopotamia. Note by General Staff [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/99, CP 707, File 6/G/1. – 20.02.20. – Р. 44. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-99.pdf>.
135. Political Situation in Southern Persia. Telegram № 6045 from political agent Bagdad [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/36, GT 3026, File 20/H/1. – 14.12.17. – Р. 109. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-36.pdf>.
136. Proposed amalgamation of the Royal Dutch, Shell, Burmah and Anglo-Persian Oil Company: Conclusions of a Meeting of the Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W., on Thursday, 20th July, 1922, at 11.30 a.m. [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 23/30, CC 40 (22). – 20.07.22. – Р. 321. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-30.pdf>.
137. Proposed amalgamation of the Royal Dutch, Shell, Burmah and Anglo-Persian Oil Companies. Memo by Sir P. Lloyd-Greame [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/132, CP 3637, File 29/0/3. – 6.01.22. – Р. 158–186. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-132.pdf>.
138. Reported Oil Fields of Mesopotamia and part of Persia. Notes by the Admiralty [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/60, CP GT 5313, File 29/D/6. – 2.08.18. – Р. 57–58. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-60.pdf>.

139. Report of the committee of prime ministers. Preliminary draft as basis for consideration. Part IV. Military policy to 1918. Turkey [Електронний ресурс] // NAUK. Imperial War Cabinet minutes: CAB 23/44a, Committee of Prime Ministers of Dominions, I.W.C. 32b. – 16.08.18. – Р. – 193. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-44a.pdf>.
140. Report on Middle East Conference held in Cairo and Jerusalem [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/122, CP 2560, File 19/L/33. – 12–30.03.21. – Р. 339–343b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-122.pdf>.
141. Resolutions of the Eastern Committee on Mesopotamia. Memo by Foreign Office [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/72, CP GT 6511, File 18/Q/32. – 13.12.18. – Р. 40–42. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-72.pdf>.
142. Resolutions of the Eastern Committee on Palestine. Memo by Foreign Office [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/72, CP GT 6509, File 18/Q/32. – 13.12.18. – Р. 39. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-72.pdf>.
143. Resolutions of the Eastern Committee on Syria. Memo by Foreign Office [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/72, CP GT 6508, File 18/Q/32. – 13.12.18. – Р. 38. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-72.pdf>.
144. Situation in the Anglo-Persian Oilfield. Copy of letter from Secretary, Admiralty to Secretary, War Office [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/22, GT 1678, File 29/D/7. – 11.08.17. – Р. 312. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-22.pdf>.

145. Situation in the Middle East. Memo by Mr Churchill [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/117, CP 2387, File 18/J/38. – 16.12.20. – P. 409–409b. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-117.pdf>.
146. Situation in Persia. Telegram № 5993 from Sir P. Cox [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/36, GT 3027, File 20/H/1. – 13.12.17. – P. 110. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-36.pdf>.
147. Situation in Persia. Telegram from Viceroy [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/36, GT 3046, File 20/H/1. – 17.12.17. – P. 155. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-36.pdf>.
148. South Persian Oilfields. Memo by Mr Long [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/117, CP 2377, File 29/D/25. – 24.12.20. – P. 384. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-117.pdf>.
149. The Anglo-French Petroleum Agreement & Mesopotamia. Memo by Mr Montagu enclosing telegram from Civil Commissioner, Baghdad [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/109, CP 1607, File 29/D/16. – 12.07.20. – P. 57–57b – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-109.pdf>.
150. The Anglo-French Petroleum Agreement and Mesopotamia. Memo by Mr W. Long (Ref: – CP 1524) [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/108, CP 1554, File 29/D/16. – 29.06.20. – P. 207 – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-108.pdf>.
151. The Anglo-French Petroleum Agreement and Mesopotamia. Memo by the Minister in charge of the Petroleum Department [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/108, CP 1524, File 29/D/16. – 21.06.20. – P. 85–89b –

- Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-108.pdf>.
152. The Arab Question. Evidence of Sir Mark Sykes given at a Meeting of the War Committee held on December 16, 1915 // NAUK. CAB 24/1, G 46. – 17.12.15. – P. 241–244. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-1.pdf>.
153. The Control of Operations in Mesopotamia. Note prepared by the Chief of the Imperial General Staff by direction of the War Committee // NAUK. CAB 24/2, G 52. – 31.01.16. – P. 19. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-2.pdf>.
154. The Disposal of German East Africa. Memo by Mr Long [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/72, CP GT 6516, File 18/Q/32. – 18.12.18. – P. 49. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-72.pdf>.
155. The evacuation of Batoum. Memo by Lord Curzon [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/97, CP 594, File 18/E/176. – 9.02.20. – P. 628–629. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-97.pdf>.
156. The Future Settlement of Eastern Turkey in Asia and Arabia. Notes by the Secretary, Political and Secret Department, and the Military Secretary, India Office; telegram from Viceroy to the Secretary of State for India (with map) // NAUK. CAB 24/1, G 16. – 14.03.15. – P. 48–57. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-1.pdf>.
157. The Iraq Treaty: Conclusions of a Meeting of the Cabinet, held in Mr Chamberlain's Room, House of Commons, S.W., on Wednesday, April 5th, 1922, at 4.15 p.m. [Електронний ресурс] //

- NAUK. CAB 23/30, CC 23 (22). – 5.03.22. – P. 163–168. – Режим
доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-30.pdf>.
158. The Middle East: Mesopotamia, Persia, Constantinople, Palestine,
Egypt: Conclusions of a Conference of Ministers held at 10,
Downing Street, S.W., on Thursday, 17th June, 1920, at 11.30 a.m.
[Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/37, Ministerial Conference 41.
– 17.06.20. – P. 296–300. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-37.pdf>.
159. The Oil Position in Iraq. Memo by Mr L.S. Amery (the Secretary of
State for the Dominion Affairs the Colonies) [Електронний ресурс]
// NAUK. CAB 24/202, CP 73. – 11.03.29. – P. 313–318b. – Режим
доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-202.pdf>.
160. The Oil Position in Iraq. Memo by Mr L.S. Amery (the Secretary of
State for the Dominion Affairs the Colonies) [Електронний ресурс]
// NAUK. CAB 24/202, CP 80. – 16.03.29. – P. 363–368b. – Режим
доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-202.pdf>.
161. The Persian situation: Conclusions of a Meeting of the Cabinet,
held at 10, Downing Street, S.W., on Wednesday, November 3,
1920, at 11.30 p.m. [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 23/23, CC
59 (20). – 3.11.20. – P. 5–6. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-23.pdf>.

162. The Presentation to Parliament of Papers in Regard to the Military Operations in Mesopotamia and the Dardanelles. Note prepared by the Chief of the Imperial General Staff. Note by the Secretary // NAUK. CAB 24/2, G 74. – 8–9.03.16. – P. 81–85. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-2.pdf>.
163. The Settlement of Turkey and the Arabian Peninsula. Memo by Political Intelligence Department, Foreign Office [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/72, CP GT 6506, File 18/Q/32. – 21.11.18. – P. 14–31. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-72.pdf>.
164. The Situation in Mesopotamia. Copy of telegram from War Office to General Officer Commanding-in-Chief, Mesopotamia [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/107, CP 1468, File 18/J/63. – 10.06.20. – P. 264. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-107.pdf>.
165. The Situation in Mesopotamia. Note prepared by the Chief of the Imperial general Staff by direction of the War Committee // NAUK. CAB 24/2, G 51. – 31.01.16. – P. 16–18. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-2.pdf>.
166. Turk-German Relations over the Caucasus. Memo by Political Intelligence Department, Foreign Office [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/66, CP GT 5908, File 18/OJ/1. – 4.10.18. – P. 35–40. – Режим доступу до архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-66.pdf>.
167. Turkish Peace Treaty. Correspondence between President Wilson and Supreme Council (Ref: – AJ 135 & 154) [Електронний ресурс] // NAUK. CAB 24/104, CP 1190, File 18/Q/296. – 26.03–04.20. – P. 423–433. –

- Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-104.pdf>.
168. Turkish Peace Treaty. Draft proposals for the financial conditions of, Мемо by British Peace Delegation, Political Section [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/95, СР 391, File 18/Q/296. – 29.12.19. – Р. 347–357b – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-95.pdf>.
169. Turkish Settlement. Correspondence between M. Berthelot and Lord Curzon [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/95, СР 391, File 18/Q/296. – 12.12.19. – Р. 331–346b. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-95.pdf>.
170. Weekly Intelligence Summary. № 42 by Admiralty [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/129, СР 3441, File 3/H/7. – 22.10.21. – Р. 274–279. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-129.pdf>.
171. Weekly Intelligence Summary. № 44 by Admiralty [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/129, СР 3472, File 3/H/7. – 5.11.21. – Р. 501–504. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-129.pdf>.
172. Western and General Report № 138, week ending 24th September 1919 (night) [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 24/150. – 17–24.09.19. – Р. 306–311b. – Режим доступу до архів. спр.:
<http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-150.pdf>.
173. Visit of President Poincaré and the Shah of Persia: Conclusions of a Meeting of the War Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W., on Wednesday, October 22, 1919, at 12.30 p.m. [Електронний ресурс] // НАУК. САВ 23/12, WC 633. – 22.10.19. – Р. 39. – Режим доступу до

архів. спр.: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-23-12.pdf>.

Офіційні видання документів

174. Англо-французская декларация от 8 ноября 1918 г., англо-иракский договор от 10 октября 1922 г., протокол от 30 апреля 1923 г. к англо-иракскому договору 1922 г., англо-иракский договор от 13 января 1926 г. // Ментешашвили А.М. Ирак в годы английского мандата / Ментешашвили А.М. – М.: Наука, 1969. – Приложение. – С. 249–253.
175. Внешняя политика СССР: 1921 - 1924 гг.: Сборник документов. Т. 2 / Сост.: Тисминец А.С.; Отв. ред.: Лозовский С.А.; Ред. и прим.: Штейн Б.Е. – М.: Госполитиздат, 1944. – 979 с.
176. История международных отношений и внешней политики СССР, 1917 – 1939 гг.: Сборник документов / [Под ред. проф. В.Г. Трухановского]. – М.: Госполитиздат, 1961. – Т. 1. – 720 с.
177. История международных отношений и внешней политики СССР (1917-1945 гг.): Сборник документов / [Под ред. проф. И.А. Кирилина]. – М.: Международные отношения, 1976. – 416 с
178. Международный нефтяной картель. – М.: Иностранная литература, 1954. – 470 с.
179. Международные отношения и внешняя политика СССР. Сборник документов: Сборник документов (1871 – 1957 гг.) / [Сост. Харламова Л.А.б отв. за вып.: Иванова Е.М.]. – М., 1957. – 430 с.
180. British parliamentary election results, 1918 – 1949 / [Edited by F. Craig]. – Glasgow: Political Reference Publications, 1969. – 742 p.
181. British Petroleum Limited and Century Oils Group Limited: A Report on the Proposed Merger (Cmnd. 6827). – L.: Her Majesty's Stationary Office, 1977. – 42 p.
182. Contemporary U.S. foreign policy: documents and commentary / [Edited by El. Plischke]. – N.Y.: Greenwood Press, 1991. – 843 p.

183. Directors of the Anglo-Persian Oil Company and the Shell Transport and Trading Company, 1911–1928, and Turkish Petroleum Company, 1912–1928 (Tables 1 and 2) // Kent M. Oil and Empire: British policy and Mesopotamian oil, 1900–1920 / Kent M. – L: The Macmillan Press LTD, 1976. – Appendix VII. – P. 189–201.
184. Documents on British Foreign Policy / [Edited by E. Woodward]. – Oxford: Oxford University Press, 1952. – (I series). Vol. IV. – 1294 p.
185. Mesopotamia Commission: Report of the Commission [Appointed by Act of Parliament to Enquire into the Operations of War in Mesopotamia, together with a Separate Report by Commander J. Wedgwood] [Cmnd. 8610]. – L.: His Majesty's Stationery Office, 1917. – 188 p.
186. Moberly F. Official History of the Great War. Campaign in Mesopotamia 1914–1918: in 4 vols / Moberly F. – L.: His Majesty's Stationary Office, 1923–1927.
187. Note on Government Mineral Oil Organization during the First World War // Kent M. Oil and Empire: British policy and Mesopotamian oil, 1900–1920 / Kent M. – L: The Macmillan Press LTD, 1976. – Appendix VI. – P. 185–188.
188. Oil Agreements, 1919–1920: The Long – Berenger, the Greenwood – Berenger and Berthelot – Cadman (San Remo) Agreement, Heads Agreement of the Royal Dutch/Shell – British Government Agreement (1919) // Kent M. Oil and Empire: British policy and Mesopotamian oil, 1900–1920 / Kent M. – L: The Macmillan Press LTD, 1976. – Appendix IV. – P. 172–182.
189. Parliamentary Debates. House of Commons. – L: His Majesty's Stationary Office, 1913–1932. – Series 5. – Vol. 55–270.
190. Parliamentary Debates. House of Lords. – L.: His Majesty's Stationary Office, 1909–1929. – Series 5. – Vol. 1–74.

191. The International Petroleum Cartel: Staff Report to [i.e. of] the Federal Trade Commission Submitted to the Subcommittee on Monopoly of the Select Committee on Small Business/ [Prepared by United States Senate]. – Wash.: U.S. Government Printing Office, 1952. – 378 p.
192. The Mineral Industry of the British Empire and Foreign: Statistical Summaries 1913–1925 / [Prepared by Imperial Mineral Resources Bureau]. – L.: His Majesty's Stationary Office, 1921, 1924–1926.
193. The «Transferred Territories» // Kent M. Oil and Empire: British policy and Mesopotamian oil, 1900–1920 / Kent M. – L: The Macmillan Press LTD, 1976. – Appendix V. – P. 183–184.

Мемуари. Щоденники. Автобіографії. Твори

194. Доббс Г. Мосульская нефть и вопрос о нефтепроводе / Г. Доббс; пер. с англ. М.С. Жуковской // Нефтяное хозяйство. – 1930. – № 11. – С. 635—637.
195. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах: в 2 т. / Ллойд Джордж Д. – М.: Иностранная литература, 1957.
196. Черчилль У. Мировой кризис: автобиография, речи / Черчилль У. – М.: Эксмо, 2003. – 768 с.
197. Шморгонер Д.И. Персия, СССР и Англия (Опыт сравнительного исследования внешней торговли Персии за 1913/14, 1923/24 и 1924/25 г.г. по отчётам персидских таможен) / [Предисловие А.Е. Ходорова]. – М.: 31-я Тип. М.С.Н.Х., 1926. – 112 с.
198. Эмери Л. Моя политическая жизнь / Эмери Л. – М.: «Иностранная литература», 1960. – 682 с.
199. Amery L. My Political Life: in 3 volms / Amery L. – L.: Hutchinson & Co, 1953.
200. Asquith H. Memories and Reflections: in 3 volms / Asquith H. – L.: Cassel Press, 1928.

201. Cadman J. Great Britain and Petroleum / J. Cadman // American Petroleum Institute Bulletin. – 1921. – №20 (21st Dec). – P.45–52.
202. Cadman J. The World's Unexpected Resources / J. Cadman // The Petroleum Times. – 1922. – VIII (30th Dec). – P.953–954.
203. Churchill W. The World Crisis: in 6 volms / Churchill W. – L.: Oxford University Press, 1925–1929.
204. Dobbs H. Mosul Oil and the Pipeline / H. Dobbs // Nineteenth Century And After. – 1930. – Vol. 58. – P. 281–291.
205. Lloyd George D. The Truth About the Peace Treaties: in 2 vols. – L.: Victor Gollancz Ltd, 1938.
206. Lawrence T. Seven Pillars of Wisdom / Lawrence T. – [Private edition]. – 1926. – 257 p.
207. Mead Ed. The Turkish Petroleum Company: A Study in Oleaginous Diplomacy / Ed. Mead // Political Science Quarterly. – 1924. – № 39. – P. 265–279.
208. Melby Er. Oil and the International System: The Case of France, 1918–1969 / Melby Er. – N.Y.: Arno Press, 1981. – 374 p.
209. Millspaugh A. Americans in Persia / Millspaugh A. – Wash.: Brookings Institution, 1946. – 293 p.
210. Millspaugh A. The American Task in Persia / Millspaugh A. – N. Y.: The Century Company, 1925. – 322 p.
211. Mohr A. The Oil War [with a preface by Hartley Withers] / Mohr A. – L.: Martin Hopkinson & Co. Ltd, 1926. – 234 p.
212. Poincare R. The Origins of the War / Poincare R. – L.: Cassell and Company, Ltd, 1922. – 276 p.
213. The Letters of Gertrude Bell: in 2 vols / [Selected and edited D.B.E. Lady Bell]. – L.: Ernest Benn Ltd, 1927.
214. Toynbee A. Survey of international affairs 1920 –1923 / Toynbee A. – L.: Oxford University Press, 1925. – 526 p.

215. Wilson A. Mesopotamia 1917–1920: a Clash of Loyalties / Wilson A. – L.: Humphrey Milford, 1930. – 376 p.
216. Wilson A. Persia / Wilson A. – L.: Ernest Benn, 1932. – 416 p.
217. Wilson A. S. W. Persia: Letters and Diary of a Young Political Officer 1907–1914 / Wilson A. – London: Readers Union Ltd, 1942. – 305 p.
218. Wilson A. The Persian Gulf. An historical sketch from earliest times to the beginning of the twentieth century / Wilson A. – Oxford: Clarendon Press, 1928. – 166 p.

Преса, періодичні видання

219. Нефтяное дело. – 1909–1917.
220. Нефтяное хозяйство. – 1920–1930.
221. The American Petroleum Institute Bulletin. – 1921–1922.
222. The Morning Post. – L., 1922–1925.
223. The Manchester Guardian. – 1922–1926.
224. The Petroleum Review. – L., 1914–1921.
225. The Petroleum Times. – 1922–1924.
226. The Times weekly edition of the year. – 1914–1928.

ЛІТЕРАТУРА

227. Агаев С.Л. Иран в прошлом и настоящем (пути и формы революционного процесса) / Агаев С.Л. – М.: Наука, 1981. – 271 с.
228. Александров Б.В. Колониальные владения империалистических государств / Александров Б.В. – М.: Политиздат, 1932. – 223 с.
229. Алиев С.М. Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в. / Алиев С.М. – М.: Наука, 1985. – 302 с.
230. Алиев С.М. Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в.: автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра ист. наук: 07. 00. 03 «Всеобщая история» / С.М. Алиев. – М., 1986. – 35 с.

231. Ананьич Б.В. Россия и концессия д'Арси / Б.В. Ананьич // Исторические записки. – 1960. – Т. 66. – С. 278–290.
232. Арабаджян А.З. Иран: власть, реформы, революции (XIX–XX вв.) / Арабаджян А.З. – М.: Наука, 1991. – 125 с.
233. Арнот П. Внешняя политика английского империализма / Арнот П.; пер. с англ. И. Арсеньева. – М.: Главред, 1938. – 88 с.
234. Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Арриги Дж.; пер. с англ. А. Смирнова и Н. Эдельмана. – М.: Издат. дом «Территория будущего», 2006. – 472 с.
235. Архипов В. Я. Востоковедные центры Австралии / В. Я. Архипов // Нарды Азии и Африки. – 1972. – № 3. – С. 246 – 249.
236. Ахтямова Ю. Апологеты империализма под маской науки (о подготовке «советологов-среднеазиаведов» в США) / Ю. Ахтямова // Общественные науки в Узбекистане. – 1972. – № 4. – С. 35 – 37.
237. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Бжезинский З.; пер. с англ. О.Ю. Уральской. – М.: Междунар. отношения, 2000. – 256 с.
238. Блок А. Апология истории, или Ремесло историка / Блок А.; пер. с фр. Е.М. Лысенко, прим. и ст. А.Я. Гуревича. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
239. Богдановский С.Д. Нефтяной империализм / Богдановский С.Д. – М. – Л.: Агитпроп, 1926. – 92 с.
240. Бондаревский Г.Л. Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива (конец XIX – начало XX в.) / Бондаревский Г.Л. – М.: Наука, 1968. – 542 с.
241. Бондаревский Г.Л. Багдадская железная дорога и проникновение германского капитала на Ближний Восток (1888–1903) / Бондаревский Г.Л. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1955. – 314 с.

242. Бондаревская Л.Г. Англо-иранское соглашение 1919 года / Л.Г. Бондаревская // Проблемы британской истории. – М.: Наука, 1982. – С. 81–94.
243. Брендон П. Упадок и разрушение Британской империи 1781–1997 / Брендон П. – М.: АСТ, 2010. – 957 с.
244. Брике С. Английский империализм в борьбе за персидско-месопотамскую нефть / Брике С.; пер. с англ. Д. Ипатьева. – М.: Главполитиздат, 1930. – 97 с.
245. Брукс М. Нефть и внешняя политика / Брукс М.; пер. с англ. И. Арсеньева. – М.: Иностранная литература, 1949. – 176 с.
246. Бурьян М.С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании в 20-х гг. XX века / Бурьян М.С. – Луганск: БОЯН Ри МП, 1994. – 168 с.
247. Бурьян М.С. Кризис колониальной политики Великобритании в Египте и Судане в первой трети XX в.: автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра ист. наук: 07. 00. 03 «Всеобщая история» / М.С. Бурьян. – М., 1996. – 30 с.
248. Бурьян М.С. Кризис колониальной политики Великобритании в Египте и Судане в первой трети XX в.: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.03 / Бурьян Михаил Степанович. – М., 1996. – 365 с.
249. Валиахметова Г.Н. Борьба великих держав и нефтяных компаний за иракскую нефть (1912–1928 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Валиахметова Гульнара Ниловна. – Екатеринбург, 1999. – 212 с.
250. Валлерстайн И. Миров-системный анализ [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.nsu.ru/filf/rpha/papers/geoecon/waller.htm>.
251. Вербовський В.В. Західна Вірменія в зовнішній політиці Великої Британії, 1914–1923 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07. 00. 02. «Всесвітня історія» / В.В. Вербовський. – Луганськ, 2006. – 20 с.

252. Віднянський С.В. Пошуки оптимальної парадигми зовнішньої політики України / С.В. Віднянський // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин: Збірник наукових праць пам'яті доктора історичних наук, професора Пархомчука Станіслава Максимовича / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 85–92.
253. Виноградов К.Б. Лорд Керзон: рекорды тщеславия / К.Б. Виноградов // Монархи, министры, дипломаты XIX – начала XX века: Сб. статей / Под ред. К.Б. Виноградова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2002. – С. 258–290.
254. Володарский М.И. Англо-иранская нефтяная компания – оплот британского империализма в Иране (1901–1951): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07. 00. 03 «Всеобщая история» / М.И. Володарский. – М., 1962. – 22 с.
255. Володарский М.И. Проблемы современного Ирана в западной буржуазной литературе / М.И. Володарский // Народы Азии и Африки. – 1966. – № 3. – С. 154–159.
256. Гарцев И.А. Исполнительная власть США и деятельность американских религиозных миссий на Ближнем Востоке (конец XIX – начало XX в.) / И.А. Гарцев // Внешняя политика США в последней трети XIX в. – Л., 1991. – С. 92 – 105.
257. Георгиев А.В. Англо-американская буржуазная историография Восточного вопроса / А.В. Георгиев // Вопросы истории. – 1968. – №3. – С. 172–181.
258. Глобалізація і сучасний міжнародний процес / за заг. ред. проф. Б. Гуменюка і проф. С. Шергіна. – К.: Університет «Україна», 2009. – 508 с.
259. Годс М.Р. Иран в XX веке (политическая история) / Годс М.Р.; пер. с англ. – М.: Наука, 1994. – 353 с.

260. Головченко В.І. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець ХІХ – друга третина ХХ ст.): навч. посіб. / В.І. Головченко, В.А. Рубель. – К.: Либідь, 2010. – 520 с.
261. Гофман К. Нефтяная политика и англо-саксонский империализм / Гофман К.; пер. с нем. А.Е. Гольберга и Л.М. Изральсона. – Л.: Главполитиздат, 1930. – 193 с.
262. Делези Ф. Нефть / Делези Ф.; пер. с фр. И. Маркельс и Х. Рыт. – М.: Военный вестник, 1923. – 139 с.
263. Дэвенпорт Е. Нефтяные тресты и англо-американские отношения / Е. Дэвенпорт, С. Кук; пер. с англ. А.Ф. Сперанского, под ред. и с предисл. Е.А. Адамова. – М.: Военный вестник, 1924. – 185 с.
264. Еганян Г.М. Иранская историография о колониальной политике империалистических держав в Иране / Еганян Г.М. – Ереван, 1980. – 217 с.
265. Ергин Д. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть [Электронный ресурс] / Ергин Д. – Режим доступа до книги: <http://www.ek-lit.agava.ru/oilsod.htm>.
266. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце ХІХ века / Ерусалимский А.С. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 608 с.
267. Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке (ХІХ– начало ХХ в.). Анализ внешнеполитических концепций / Жигалина О.И. – М.: Наука, 1990. – 166 с.
268. Иванов М.С. Очерк истории Ирана / Иванов М.С. – М.: Наука, 1952. – 465 с.
269. Изучение новой и новейшей истории Турции в университетах США / О.Б. Барсукова, Н.Б. Шувалова // Народы Азии и Африки. – 1977. – № 4. – С. 202 – 212.

270. Калмыкова М.В. Политика Великобритании в борьбе великих держав за нефтяные источники Ближнего и Среднего Востока в период с 1901 по 1920-е годы: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Калмыкова Марина Владимировна. – Владимир, 2006. – 174 с.
271. Кертман П.Е. Джозеф Чемберлен и сыновья / Кертман П.Е. – М.: Мысль, 1990. – 541 с.
272. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? К дипломатии для XXI века / Киссинджер Г.; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Ладомир, 2002. – 352 с.
273. Колобов О. А. Коллекция документов национальных архивов США по истории стран Ближнего Востока в новое и новейшее время / О. А. Колобов // Народы Азии и Африки. – 1981. – № 5. – С. 143 – 147.
274. Констан Б. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.inliberty.ru/library/classic/510/>.
275. Коппель О.А. Перська затока: проблеми безпеки в 80–90-ті роки / Коппель О.А. – К.: Школяр, 1998. – 200 с.
276. Лан В. Англия и Америка – главный узел международных противоречий империализма / Лан В. – М. – Л., 1934. – 62 с.
277. Ласкавий Д.В. Англо-американська боротьба за нафту Середнього Сходу після Першої світової війни й утворення Ліги Націй / Д.В. Ласкавий // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-ої міжнар. наук. конф. (Харків, 23 квітня 2010 р.) / М-во освіти і науки, Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х.: Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – С. 344–346.
278. Ласкавий Д.В. Англо-американська боротьба за нафту у Північній Персії: концесія Хоштарія, 1920–1922 рр. / Д.В. Ласкавий // Наука. Релігія. Суспільство: Науковий журнал. – Донецьк: Інститут проблем штучного інтелекту МОН України і НАН України, 2010. – №

3. – С. 96–102.
279. Ласкавий Д.В. Англо-російське суперництво в Персії: зміна мотивів і неперервність боротьби (середина XVI ст. – початок XX ст.) / Д.В. Ласкавий // Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки: Матеріали Міжнар. наук.-прак. конф. (Луганськ, 24–25 квітня 2008 р.) [у 2-х ч.] / М-во освіти і науки, Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ: Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2008. – Ч. 1. С. 59–61.
280. Ласкавий Д.В. Англо-російське суперництво в Персії: нафтовий фактор, 1901–1917: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ласкавий Дмитро Васильович. – К., 2007. – 185 с.
- 280а. Ласкавий Д.В. Англо-французький поділ східної нафти і Галичина / Д.В. Ласкавий // XVI Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ, 11 жовтня 2012 р.). – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ, 2012. – С. 87–89.
281. Ласкавий Д.В. Боротьба Великобританії за персько-месопотамську нафту, 1918–1928: Монографія / Ласкавий Д.В. – Луганськ: ПЦ «Максим», 2010. – 256 с.
282. Ласкавий Д.В. Боротьба Великобританії за персько-месопотамську нафту, 1918–1928: підсумок / Д.В. Ласкавий // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Збірник наукових праць. – Луганськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2010. – Серія «Історичні науки». – № 23 (210). – С. 80–86.
283. Ласкавий Д.В. Боротьба у правлячих колах Британської імперії по питанню політики щодо Месопотамії і протистояння між АПНК і «Шелл» у 1914–1918 років / Д.В. Ласкавий // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Луганськ: Східноукраїнський національний

- університет імені Володимира Даля, 2010. – Вип. 25. – С. 117–128.
284. Ласкавий Д.В. Боротьба у правлячих колах Британської імперії по питанню політики щодо Месопотамії і протистояння між АПНК і «Шелл» у 1914–1918 роках / Д.В. Ласкавий // Наукова молодь: досягнення та перспективи: Тези доповідей VI міжнар. наук.-практ. конференції (Луганськ, 16–17 березня 2010 р.) / М-во освіти і науки, Луг. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ: СПД Резніков В.С., 2010. – С. 84–86.
285. Ласкавий Д.В. Витоки міжнародної боротьби за перську нафту: концесія Дарсі і англо-російське суперництво (1901–1902 рр.) / Д.В. Ласкавий, М.С. Бурьян // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: Дипломатична академія України при МЗС України, 2008. – Вип. 14. – С. 165–175.
286. Ласкавий Д.В. Вплив «нафтового» фактору на формування сучасної території Іраку: мосульське питання, 1918–1926 рр. / Д.В. Ласкавий // XIV сходознавчі читання А. Кримського: Тези доповідей Міжнар. наук. конф. (Київ, 13–15 травня 2010 р.) / Нац. акад. наук України, Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського. – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України. – С.161–163.
287. Ласкавий Д.В. Дипломатія великих держав і питання Багдадського миру: «нафтовий» фактор, 1914 р. / Д.В. Ласкавий // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Луганськ: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2009. – Вип. 24. – С. 139–146.
288. Ласкавий Д.В. Документи з фондів АЗПРІ, АЗПРФ та ДАРФ як джерела з історії міжнародної боротьби за нафту в Персії та Месопотамії в першій чверті ХХ століття / Д.В. Ласкавий // Сходознавство. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського, 2010. – № 49–50. – С. 81–93.

289. Ласкавий Д.В. Історіографія міжнародної боротьби за нафту у Персії та Месопотамії у 1918–1928 рр. / Д.В. Ласкавий // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Збірник наукових праць. – Луганськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2010. – Серія «Історичні науки». – № 19 (206). – С. 274–283.
- 289а. Ласкавий Д.В. Концептуальний аспект формування нафтової політики Великої Британії у першій третині ХХ століття / Д.В. Ласкавий // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 65-ї міжнародної наукової конференції (М. Харків, 20 квітня 2012 р.). – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – С. 222–223.
290. Ласкавий Д.В. Меморандум лорда Керзона щодо угоди «Про британську допомогу для сприяння прогресу та добробуту Персії» / Д.В. Ласкавий // Університет: Науковий історико-філософський журнал. – К.: Київський славістичний університет, 2010. – № 4. – С. 18–24.
291. Ласкавий Д.В. Міжнародна боротьба за нафту Месопотамії й англо-німецьке зближення: місія Честера й Е. Кассель / Д.В. Ласкавий // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля: Науковий журнал. – Луганськ: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2009. – № 8 (138). Ч. 1. – С. 149–160.
292. Ласкавий Д.В. Міжнародна боротьба за нафту на Близькому та Середньому Сході: турецько-перське розмежування й Англо-перська нафтова компанія (1912–1914) / Д.В. Ласкавий // Сходознавство. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського, 2009. – № 48. – С. 97–108.
293. Ласкавий Д.В. Міжнародна боротьба за нафту в Персії та Месопотамії в першій третині ХХ століття / Д.В. Ласкавий // Одиссос.

- актуальні проблеми історії, археології та етнології: Стат. та матеріали Міжнар. наук. конф. «Одеські читання» (Одеса, 28–29 січня 2010 р.) / М-во освіти і науки, Одеськ. нац. ун-т імені І.І. Мечникова. – Одеса: ТОВ «Удача», 2010. – С. 255–256.
294. Ласкавий Д.В. Міжнародна боротьба за нафту на Близькому та Середньому Сході: турецько-перське розмежування і Англо-перська нафтова компанія (1912–1913) / Д.В. Ласкавий // XIII сходознавчі читання А. Кримського: Тези доповідей Міжнар. наук. конф. (Київ, 22–23 жовтня 2009 р.) / Нац. акад. наук України, Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського. – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України. – С.176–177.
295. Ласкавий Д.В. Нафта як фактор зовнішньої політики Росії та інших великих держав на Середньому Сході (1910–1911) / Д.В. Ласкавий // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Луганськ: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2009. – Вип. 23. – Ч. 1. – С. 125–132.
296. Ласкавий Д.В. «Нафтова» політика Великобританії в Іраку у 1925–1926 роках і Турецька нафтова компанія / Д.В. Ласкавий // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2010. – № 4 (72). – С. 19–22.
297. Ласкавий Д.В. «Нафтова» політика Великобританії в Персії і позиція США (1922–1924) / Д.В. Ласкавий // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Луганськ: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2010. – Вип. 27. – Ч. 2. – С. 79–83.
298. Ласкавий Д.В. «Нафтовий» фактор у світовій політиці і дипломатії: «справа лорда Мюррея оф Елайбенка» / Д.В. Ласкавий // Науковий

- вісник Дипломатичної академії України. – К.: Дипломатична академія України при МЗС України, 2009. – № 15. – С. 410–417.
- 298a. Ласкавий Д.В. Перська затока: «британське озеро» та/або «американське озеро» / Д.В. Ласкавий // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Збірник наукових праць. – Луганськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2012. – № 6 (241). – 68–74.
299. Ласкавий Д.В. Початок міжнародної боротьби за нафту у Персії та Месопотамії і концесія Дарсі / Д.В. Ласкавий // Сумська старовина: Всеукраїнський науковий історичний журнал. – Суми: Сумський державний університет та Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2009. – № XXVIII–XXIX. – С. 114–126.
300. Ласкавий Д.В. Стратегія зовнішньої політики Великобританії у 1918–1928 рр.: англо-франко-американський «нафтовий» трикутник / Д.В. Ласкавий // Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки: Матеріали Третьої міжнар. наук. конф. (Луганськ, 21 квітня 2010 р.) / М-во освіти і науки, Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ: Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2008. – С. 52–54.
301. Ласкавий Д.В. Турецька нафтова компанія на шляху до іракської нафти: проект залізниці Багдад – Хайфа (1928) / Д.В. Ласкавий // Університет: Науковий історико-філософський журнал. – К.: Київський славістичний університет, 2010. – № 5. – С. 22–27.
302. Ласкавий Д.В. «Угода про червону межу» і вирішення Східного питання (1927–1928) / Д.В. Ласкавий // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Луганськ: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2010. – Вип. 26. – С. 106–111.
Ласкавий Д.В.

303. Ласкавий Д.В. «Угода про червону межу» і вирішення Східного питання / Д.В. Ласкавий // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: Стат. та матеріали Міжнар. наук.-прак. конф., присвяченої пам'яті професора Г.Л. Бондаревського [під ред. М.С. Бурьяна] (Луганськ, 7–8 квітня 2010 р.). / М-во освіти і науки, Луг. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка., Ін-т сходознавства РАН. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна власність», 2010. – Ч. I. – С. 386–389.
304. Ласкавий Д.В. Формування англо-французького «нафтового» альянсу: угода Лонга – Беранже (1919 р.) / Д.В. Ласкавий // Вісник Черкаського університету: Науковий журнал. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2010. – Серія «Історичні науки». – Вип. 182. – С. 125–130.
305. Ласкавий Д.В. Формування «нафтової» політики Великобританії: меморандум Е. Слейда, 1918 р. / Д.В. Ласкавий // Сумська старовина: Всеукраїнський науковий історичний журнал. – Суми: Сумський державний університет та Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2010. – № XXX. – С. 47–59.
306. Ласкавий Д.В. Угода Бертело – Кедмена і персько-месопотамська нафта (1920) / Д.В. Ласкавий // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2010. – Вип. 13. – С. 86–92.
307. Ласкавий Д.В. Угода Грінвуда – Беранже 1919 р. і «нафтовий» союз Великобританії та Франції / Д.В. Ласкавий // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2010. – Вип. 19. – С. 213–216.

308. Ласкавий Д.В. Британські джерела з історії боротьби Великобританії за персько-месопотамську нафту у 1918–1928 рр. / Д.В. Ласкавий // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Луганськ: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля., – 2010. – Вип. 28. – С. 90–95.
309. Лазарев М.С. Курдистан и курдская проблема (90-е годы XIX века – 1917 г.) / Лазарев М.С. – М.: Наука, 1964. – 400 с.
310. Лазарев М.С. Курдистан и курдский вопрос (1923–1945) / Лазарев М.С. – М.: Восточная литература, 2005. – 310 с.
311. Лоран Э. Нефть: ложь, тайны, махинации / Лоран Э.; пер. с фр. Т. Ждановой. – М.: СТОЛИЦА-ПРИНТ, 2007. – 432 с.
312. Маннанов Б.С. Буржуазная фальсификация истории международных отношений на Среднем Востоке / Б.С. Маннанов // Общественные науки Узбекистана. – 1980. – № 3. – С. 84 – 92.
313. Ментешашвили А.М. Ирак в годы английского мандатата / Ментешашвили А.М. – М.: Наука, 1969. – 288 с.
314. Міжнародні системи і глобальний розвиток: підручник / Кер. авт. колективу О.А. Коппель; за ред. Л.В. Губерського, В.А. Манжолі. – Київ: Вид.-поліграф. Центр «Київський університет», 2008. – 606 с.
315. Мирошников Л.И. Английская экспансия в Иране (1914–1920) / Мирошников Л.И. – М.: Издательство восточной литературы, 1961. – 228 с.
316. Мирошников Л.И. В Средневосточном центре Гарвардского университета / Л.И. Мирошников // Народы Азии и Африки. – 1963. – № 4. – С. 239 – 242.
317. Мирский Г.И. Ирак в смутное время / Мирский Г.И. – М.: Издательство восточной литературы, 1961. – 186 с.

318. Мурадян А. А. Американские авторы о политике США в Азии, Африке и Океании / А.А. Мурадян // Новая и новейшая история. – 1968. – № 3. – С. 113 – 125.
319. Мурадян А.А. Вопросы внешней политики и международных отношений в освещении «Journal of Asian studies», Lancaster (Обзор журнала за 1957 – 1965 гг.) / А.А. Мурадян // Народы Азии и Африки. – 1966. – № 5. – С. 161 – 172.
320. Мусорина М.Л. Формирование иракского общества в период британского мандата Лиги Наций (1920–1932 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / М.Л. Мусорина. – Казань, 2010. – 28 с.
321. О’Коннор Х. Империя нефти / О’Коннор Х. – М.: Иностранная литература, 1958. – 490 с.
322. О политической деятельности монополий в развивающихся странах (критика буржуазной историографии на материалах истории Ирана) / П.В. Милоградов, М.И. Володарский // Колониализм: история и современность / [Ответ. ред. К.М. Попов]. – М.: Наука, 1968. – С. 33 – 55.
323. Парфёнов И.Д. Колониальная экспансия Великобритании в последней трети XIX века (движущие силы, формы и методы) / Парфёнов И.Д. – М.: Наука, 1991. – 190 с.
324. Перкинс Дж. Исповедь экономического убийцы / Перкинс Дж.; пер. с англ. М.А. Богомоловой; предисл. проф. Л.Л. Фитуни. – М.: Pretext, 2005. – 319 с.
325. Про А. Двенадцать уроков по истории / Про А.; пер. с фр. Ю.В. Ткаченко. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. – 336 с.
326. Ротштейн Ф.А. Международные отношения в конце XIX века / Ротштейн Ф.А. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 708 с.

327. Роуз Н. Черчилль. Бурная жизнь / Роуз Н.; пер. с англ. Е.Ф.Левиной. – М.: АСТ, 2003. – 443 с.
328. Салыгин В.И. современные международные отношения в Каспийском регионе / В.И. Салыгин, А.В. Сафарян. – М.: «МГИМО – Университет», 2005. – 344 с.
329. Словарь иностранных слов [Спец. науч. ред. А.Г. Спиркин]. – 7-е изд., перераб. – М.: Русский язык, 1979. – 624 с.
330. Соболев Е.В. Англо-американское соперничество за нефть в арабских эмиратах Персидского залива: 1923–1938 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Соболев Евгений Валерьевич. – Екатеринбург, 2007. – 186 с.
331. Судейкин А.Г. Колониальная политика лейбористской партии Англии между двумя мировыми войнами / Судейкин А.Г. – М.: Наука, 1976. – 268 с.
332. Тарле Е.В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XX века) / Тарле Е.В. – М.: Наука, 1965. – 427 с.
333. Тейлор А. Борьба за господство в Европе, 1848–1918 / Тейлор А.; пер. с англ. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 644 с.
334. Тойнби А. Постигание истории / Тойнби А.; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
335. Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль: Политическая биография / Трухановский В.Г. – М.: Международные отношения, 1968. – 477 с.
336. Туполев Б.М. Германский империализм в борьбе за «место под солнцем»: Германская экспансия на Ближнем Востоке, в Восточной Африке и в районе Индийского океана в конце XIX – начале XX вв. / Туполев Б.М. – М.: Наука, 1991. – 292 с.
337. Туполев Б.М. Экспансия германского империализма в Юго-Восточной Европе в конце XIX – начале XX вв. / Туполев Б.М. – М.: Наука, 1970. – 334 с.

338. Тьюгендхет К. Нефть. Самый большой бизнес / К. Тьюгендхет, А. Гамильтон; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1978. – 485 с.
339. Фишер Л. Империализм нефти / Фишер Л.; пер. с англ. С. Вольского. – М.–Л.: Главполитиздат, 1927. – 176 с.
340. Фостер Дж. Откровенный империализм – «бремя белого человека» ... / Фостер Дж.; пер. с англ. В.Л. Артемова. – М.: Поколение, 2007. – 320 с.
341. Фурсенко А.А. Династия Рокфеллеров / Фурсенко А.А. – Л.: Наука, 1970. – 488 с.
342. Фурсенко А.А. Нефтяные войны (конец XIX – начало XX в.) / Фурсенко А.А. – Л.: Наука, 1985. – 207 с.
343. Фурсенко А.А. Нефтяные тресты и мировая политика, 1880-е годы – 1918 г. / Фурсенко А.А. – М.–Л.: Наука, 1965. – 496 с.
344. Халфин Н.А. Лорд Керзон – идеолог и политик британского империализма / Н.А. Халфин // Новая и новейшая история. – 1983. – № 1. – С. 120–140.
345. Хальгартен Г. Империализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до Первой мировой войны / Хальгартен Г.; пер. с нем. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 695 с.
346. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Хантингтон С. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
347. Цогоев В.Г. Западная буржуазная историография британской политики в Иране в 1918–1919 гг. / В.Г. Цогоев // Историография Ирана нового и новейшего времени: Сб. науч. тр. – М.: Наука, 1989. – С. 187–198.
348. Цогоев В.Г. Формирование внешнеполитического курса Великобритании в отношении Ирана (1918–1921 гг.) / В.Г. Цогоев //

- Вестник Ленинградского государственного университета. 1983. – №8.
– Вып. 2. – С. 97–99.
349. Цогоев В.Г. Формирование иранской политики Великобритании в годы Первой мировой войны (конец 1916–1918 гг.) / В.Г. Цогоев // Первая мировая война: политика, идеология, историография. – Куйбышев: Литиздат, 1990. – С. 72–87.
350. Черняк Е.Б. Искажение буржуазной историографией истории англо-американских отношений XIX – начала XX века / Е.Б. Черняк // Вопросы истории. – 1957. – № 8. – С. 153 – 165.
351. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: в 2 т. / Шпенглер О. – М.: Мысль, 1993–1998.
352. Штейнберг Е.Л. История британской агрессии на Среднем Востоке (от Французской буржуазной революции до Второй мировой войны) / Штейнберг Е.Л. – М.: Главполитиздат, 1951. – 212 с.
353. Шульце Э. Борьба за персидско-месопотамскую нефть / Шульце Э.; пер. с нем. Н.М. Качкаева. – М.: Красная новь, 1924. – 96 с.
354. Эволюция экономических связей США с Ираном / А.З. Арабаджян, Д.С. Рождественская // Ближний и Средний Восток: Сб. науч. тр. – М.: Наука, 1983. – С. 3 – 23.
355. Эндгаль У. Столетие войны: Англо-американская нефтяная геополитика и Новый Мировой Порядок / Эндгаль У. – СПб.: Геликон Плюс, 2008. – 400 с.
356. л-Эспаньоль де ля Трамери П. Мировая борьба за нефть / л-Эспаньоль де ля Трамери П.; пер. с фр. Л. Тумерна, под ред и с предисл. П. Китайгородского. – М.: Военный вестник, 1925. – 210 с.
357. Abbasov M. The Anglo-American oil controversy in Iran 1919–1924 [Электронный ресурс] / M. Abbasov // Journal of Azerbaijani Studies. – 1998. – № 4, vol. 1. – Режим доступа до журн.: <http://www.khazar.org/jas/text/politics.html>.

358. Abrahamian E. *Iran between two revolutions* / Abrahamian E. – N.Y.: Modern liabrary, 1982. – 574 p.
359. Aldington R. *Lawrence of Arabia* / Aldington R. – L.: Penguin books, 1969. – 504 p.
360. Allawi A. *The Crisis of Islamic Civilization* / Allawi A. – New Haven: Yale University Press, 2009. – 304 p.
361. Anderson J. *East of Suez. A study of Britain's greatest trading enterprise* / Anderson J. – L.: Hodder and Stoughton Ltd, 1969. – 288 p.
362. Baker R. *Oil, blood and sand* / Baker R. – N. Y. – L.: D. Appleton-Century Co., 1942. – 300 p.
363. Bamberg J. *British Petroleum and Global Oil, 1950-1975: The Challenge of Nationalism* / Bamberg J. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 586 p.
364. Banani A. *The modernization of Iran, 1921 – 1941.* – Stanford: Stanford University Press, 1961. – 197 p.
365. Barker A. *The First Iraq War, 1914-1918: Britain's Mesopotamian Campaign* / Barker A. – N. Y.: Enigma Books, 2009. – 500 p.
366. Baster A. *The International Banks* / Baster A. – L.: P.S.King, 1935.–269 p.
367. Beaton K. *Enterprise in oil. The History of Shell industry* / Beaton K. – N. Y.: Appleton Century Crofts, 1957. – 815 p.
368. Bharier J. *Economic development in Iran 1900–1970* / Bharier J. – L.: Oxford University Press, 1971. – 332 p.
369. Bill J. *The Eagle and Lion. The Tragedy of American-Iranian Relations* / Bill J. – New Haven – L.: Yale University Press, 1988. – 520 p.
370. Binder L. *Iran: Political Development in a Changing Society.* – Los Angeles: University of California Press, 1962. – 362 p.
371. Black E. *Banking on Baghdad: Inside Iraq's 7,000-year History of War, Profit, and Conflict* / Black E. – New Jersey: John Wiley & Sons, Inc. – 471 p.

372. Blood and Oil: inside the Shah's Iran / M. Farman-farmain, R. Farman-farmain. – N.Y.: Modern liabrary, 1993. – 514 p.
373. Brodie B. American Security and Foreign Oil / B. Brodie // Foreign Policy Reports. – 1948. – № 23. – P. 297–312.
374. Bullard R. Britain and the Middle East from Earliest Times to 1963 / Bullard R. – L.: Hutchinson University Library, 1964. – 200 p.
375. Bussiere E. La France et les affaires pétrolières au lendemain de la Première Guerre Mondiale: la politique des groupes financiers à travers celle de la banque de l'Union Parisienne [Электронный ресурс] / E. Bussiere // Histoire, économie & société. – 1982. – Vol. 1, № 1–2. – P. 313–328. – Режим доступа: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/hes_0752-5702_1982_num_1_2_1294.
376. Businessmen and politics. Studies of business activity in British politics 1900–1945 / [Edited by J. Turner]. – L.: Heinemann, 1984. – 200 p.
377. Carr E. International Relations between the Two World Wars, 1919-39 / Carr E. – L.: Palgrave Macmillan, 1947. – 310 p.
378. Cetinsaya G. Essential friends and natural enemies: The historic roots of Turkish-Iranian relations / G. Cetinsaya // Middle East Review of International Affairs. – 2003. – Vol. 7, № 3. – <http://meria.idc.ac.il/journal/2003/issue3/jv7n3a8.html>.
379. Chisholm A. The First Kuwait Oil Concession Agreement: A Record of the Negotiations 1911–1934 / Chisholm A. – L.: Frank Cass, 1975.– 254 p.
380. Cohen St. British Policy in Mesopotamia, 1903–1914 / Cohen St. – Ithaca: Ithaca Press, 2008. – 265 p.
381. Conrad Ph. Histoire et géopolitique du pétrole dans le golfe arabo-persique [Электронный ресурс] / Ph. Conrad. – Le Monde de Clio. – 2002. – Режим доступа до журн.:

- http://www.clio.fr/BIBLIOTHEQUE/histoire_et_geopolitique_du_petrole_dans_le_golfe_arabo-persique.asp.
382. Cossa R. Iran: Soviet Interests, US concerns / Cossa R. – Wash.: The Institute for National Strategic Studies, 1990. – 110 p.
383. Darwin J. Britain, Egypt and the Middle East Imperial policy in the aftermath of war, 1918–1922 / Darwin J. – L. – N. Y.: St. Martin's Press, 1981. – 333 p.
384. Darwin J. The Empire Project: The Rise and Fall of British World-System 1830–1970 / Darwin J. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 800 p.
385. Davis R. Britain's Middle Eastern Policy, 1900-1931: Dual Attractions of Empire and Europe [Электронный ресурс] / R. Davis // Histoire@Politique. – 2010. – № 11. – P. 7. – Режим доступа до журн.: <http://www.cairn.info/revue-histoire-politique-2010-2-page-7.htm>.
386. DeGolyer E. Some aspects of Oil in the Middle East / E. DeGolyer // The Near East and the Great Powers: [Edited by M. Gragson]. – Cambridge: Cambridge University Press, 1951. – P. 119–132.
387. Delaisi F. Oil. Its influence on politics: Trans. from French by L. Leise / Delaisi F. – L.: Clarendon Press, 1922. – 94 p.
388. Denny L. We Fight for Oil, 1928: The History and politics of oil / Denny L. – Westport: Hyperion Press, 1976. – [Reprint].
389. DeNovo J. American Interests and Policies in the Middle East 1900–1939 / DeNovo J. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1963. – 447 p.
390. Donaldson J. International Economic Relations: A Treatise on World Economy and World Politics / Donaldson J. – N.Y.: Longmans, Green and Co., 1928. – 676 p.
391. Dutt R. World Politics, 1918–1936 / Dutt R. – London: Victor Gollancz Ltd, 1936. – 382 p.

392. Elwell-Sutton L. *Persian Oil: A Study in Power Politics* / Elwell-Sutton L. – L.: Hyperion Press, 1976. – 343 p.
393. Engler R. *The Politics of Oil. A study of private power and democratic directions* / Engler R. – Chicago: University of Chicago Press, 1961. – 565 p.
394. Ewalt D. *The Fight for Oil: Britain in Persia, 1919* [Электронный ресурс] / D. Ewalt // *History Today*. – 1981. – Vol. 31, Is. 9. – Режим доступа до журн.: <http://www.historytoday.com/donald-ewalt/fight-oil-britain-persia-1919>.
395. Fain W. *American Ascendance and British Retreat in the Persian Gulf Region* / Fain W. – N. Y.: Palgrave Macmillan, 2008. – 283 p.
396. Farnie D. *East and West of Suez. The Suez Canal in History 1854–1956* / Farnie D. – Oxford: Clarendon Press, 1969. – 800 p.
397. Faure E. *La Politique Française du Pétrole* / Faure E. – Paris: Nouvelle Revue Critique, 1938. – 270 p.
398. Ferrier R. *The History of British Petroleum Company* / Ferrier R. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982. – Vol. 1. – 801 p.
399. Fisher J. *Curzon and British Imperialism in the Middle East, 1916–19* / Fisher J. – L.: Franc Cass Publishers, 1999. – 342 p.
400. Fischer L. *Oil Imperialism: The International Struggle for Petroleum* / Fischer L. – N. Y.: International Publishers, 1926. – 256 p.
401. Fitzgerald E. *Business diplomacy, Walter Teagle, Jersey Standard and the Anglo-French Pipeline Conflict in the Middle East, 1930-1931* [Электронный ресурс] / Fitzgerald E. // *Business History Review*. – 1993. – № 66. – P. 207–245. – Режим доступа до журн.: <http://www.jstor.org/pss/3116725>.
402. Fitzgerald E. *France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes – Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915–1918* [Электронный ресурс] / Fitzgerald E. // *The Journal of Modern History*. – 1994. – № 66.

- P. 697–725. – Режим доступа до журн.:
<http://www.jstor.org/pss/2125155>.
403. Fox R. The Colonial Policy of British Imperialism / Fox R. – N. Y.:
McMillian Press, 1933. – 122 p.
404. Gareth Jones G. The British government and the oil companies
1912–1924: the search for an oil policy / G. Gareth Jones // The Historical
Journal. – 1977. – Vol. 20, № 3. – P. 647–672.
405. Garthwaite G. The Bakhtiyari khans, the Government of Iran, and the
British, 1846–1915 / G. Garthwaite // International Journal of Middle East
Studies. – 1972. – Vol. 3, № 1. – P. 24–44.
406. Gaston-Breton Tr. Calouste Gulbenkian, monsieur «Cinq Pour Cent»
[Электронный ресурс] / Tr. Gaston-Breton. – Les Echos. – 2006. №.
19716. – P. 11. – Режим доступа до журн.:
[http://acturca.wordpress.com/2006/08/06/8-calouste-gulbenkian-monsieur-
«-cinq-pour-cent-»/](http://acturca.wordpress.com/2006/08/06/8-calouste-gulbenkian-monsieur-«-cinq-pour-cent-»/).
407. Gause G. Oil Monarchies: Domestic and Security Challenges in the Arab
Gulf States / Gause G. – N. Y.: Council on Foreign Relations Press, 1994.
– 237 p.
408. Gerretson Fr. History of the Royal Dutch: in 4 vols / Gerretson Fr. –
Leiden: Brill Archive, 1958.
409. Ghani C. Iran and the Rise of Reza Shah. From Qajar Collapse to Pahlavi
Power / Ghani C. – L. – N.Y.: I.B. Tauris Publishers & Co Ltd Victoria
House, 2000. – 435 p.
410. Ghods M. Iran in the Twentieth century: A political history / Ghods M. –
L.; Adamantine, 1989. – 312 p.
411. Gibb G. History of Standard Oil Company (New Jersey): The resurgent
years, 1911-1927 / G. Gibb, E. Knowlton. – N.Y.: Harper & Brothers,
1956. – 754 p.

412. Giraud A. Géopolitique du pétrole et du gaz / A. Giraud, X. de la Tour. – P. : Editions Technip, 1987. – 418 p.
413. Gordon M. Conflict and consensus in Labour's foreign policy, 1914–1965 / Gordon M. – Stanford; Stanford University press, 1969. – 333 p.
414. Hamilton Ch. Americans and Oil in the Middle East / Hamilton Ch. – Michigan: Gulf Publishing Co., 1962. – 307 p.
415. Hartshorn J. Oil Companies and Governments: An Account of the International Oil Industry in Its Political Environment / Hartshorn J. – L.: Faber and Faber, 1962. – 365 p.
416. Heiss M. Empire and Nationhood: The United States, Great Britain and Iranian Oil 1950–1954 / M. Heiss. – N. Y.: Columbia University Press, 1997. – 328 p.
417. Hendrix P. Sir Henri Deterding and Royal Dutch-Shell: Changing Control of World Oil 1900-1940 / Hendrix P. – Bristol: Bristol Academic Press. – 278 p.
418. Hogan M. Informal Entente: Public Policy and Private Management in Anglo-American Petroleum Affairs, 1918–1924 / M. Hogan // Business History Review. – 1974. – № 48. – P.187–205.
419. Hourani A. Minorities in the Arab World. – L.: Oxford University Press,, 1947. – 195 p.
420. Howard R. Britain, Persia and Petroleum [Электронный ресурс] / R. Howard // History Today. – 2008. – Vol. 58, Is.: 5. – Режим доступа до журн.: <http://www.historytoday.com/roger-howard/britain-persia-and-petroleum>.
421. Hurewitz J. The Middle East and North Africa in world politics: A Documentary record: in 2 vols / Hurewitz J. – New Haven: Yale University Press, 1975.

422. Jack M. The Purchase of the British Government's Shares in the British Petroleum Company 1912–1914 / M. Jack // Past and Present. – 1968. – № 39. – P. 139–168.
423. Jawad H. The Social Structure of Iraq / Jawad H. – Jerusalem: New Publishers, 1945. – 171 p.
424. al-Jamali M. The New Iraq [Электронный ресурс] / Jamali M. – Режим доступа: <http://biography.yourdictionary.com/muhammad-f-x0101-dil-al-jam-x0101-l-x012-b>.
425. International Relations and Politics: New and Recent Books 2010/2011 [Электронный ресурс] / I.B. Tauris Publishers. – Режим доступа: http://www.ibtauris.com/~media/Files/Subject%20Catalogues/Politics_2010-2011.ashx.
426. Kent M. Oil and Empire: British policy and Mesopotamian oil, 1900–1920 / Kent M. – L: Macmillan Press Ltd, 1976. – 273 p.
427. Khadduri M. Independent Iraq. A study in politics 1932–1958. – L.: Oxford University Press. – 265 p.
428. Lenczowski G. Oil and the State in the Middle East / Lenczowski G. – Ithaca: Cornell University Press, 1960. – 379 p.
429. Lenczowski G. The Middle East in world affairs / Lenczowski G. – Ithaca: Cornell University Press, 1980. – 863 p.
430. de Lestrage C. Géopolitique du Pétrole: Un nouveau marché, De nouveaux risques, Des nouveaux mondes / C. de Lestrage, Ch.-Al. Paillard, P. Zelenko. – P.: Editions Technip, 1987. – 418 p.
431. Lewis B. The Middle East and the West / Lewis B. – N.Y.: Harper and Row, 1964. – 164 p.
432. Liel Al. Turkey in the Middle East: Oil, Islam, and politics / Liel Al. – N.Y.: Lynne Rienner Pub., 2001. – 252 p.
433. Longhurst H. Adventure in Oil. The Story of British petroleum / Longhurst H. – L.: Sidgwick, 1959. – 285 p.

434. Longrigg S. Oil in the Middle East. Its discovery and development / Longrigg S. – L.: Oxford University Press, 1961. – 413 p.
435. Louis Roger Wh. Ends of British Imperialism. The Scramble for Empire, Suez and Decolonization (on 50th anniversary of the Suez crisis) / Roger Louis Wh. – L.: I.B. Tauris & Co Ltd, 2006. – 1060 p.
436. Macris J. The Politics and Security of the Gulf: Anglo-American Hegemony and the Shaping of a Region / Macris J. – N.Y.: Taylor & Francis, 2010. – 322 p.
437. al-Marayati A. A Diplomatic History of Modern Iraq. – N.Y.: Speller, 1961. – 287 p.
438. Marriott J. The Eastern Question: A Historical Study in European Diplomacy / Marriott J. – Oxford: Oxford University Press, 1940. – 602 p.
439. McIntosh M. Global Companies in the Twentieth Century: Selected Archival Histories: in 9 vols: BP, Rio Tinto, Royal Dutch/Shell, BBC, Cable & Wireless, Marks & Spencer, BHP, Barclays Bank Levi Strauss & Co / M. McIntosh, R. Thomas. – L.: Routledge Press, 2001. – [V. 4. BP Amoco (460 p.); V. 8. Royal Dutch/Shell. (476 p.)].
440. Mead E. Turkey, The Great Powers, and The Bagdad Railway A Study in Imperialism / Mead E. – N. Y.: Macmillan Co., 1924. – 214 p.
441. Mee Ch. The End of Order: Versailles 1919. – L.: Secker & Warburg, 1981. – 301 p.
442. Mejcher H. Imperial Quest for Oil: Iraq, 1910–1928 / Mejcher H. – L.: Ithaca Press, 1976. – 211 p.
443. Monroe El. Britain's moment in the Middle East, 1914–1956 / Monroe El. – L.: The Johns Hopkins Press, 1963. – 254 p.
444. Murat D. L'Intervention de l'Etat dans le secteur petrolier en France / Murat D. – Paris: Editions Technip, – 1999. – 310 p.

445. Nash G. United States Oil Policy 1890-1964: Business and Government in Twentieth Century America / Nash G. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1968. – 286 p.
446. Nayberg R. La politique française du pétrole à l'issue de la première guerre mondiale: perspectives et solutions [Электронный ресурс] / R. Nayberg // Guerres mondiales et conflits contemporains/ – 2006. – № 224. – P. 111–133. – Режим доступа до журн.: http://www.cairn.info/article.php?ID_ARTICLE=GMCC_224_0111
447. Olson Wm. Anglo-Iranian relations during World War I / Olson Wm. – L.: Frank Cass Publishers, 1984. – 305 p.
448. Owen R. History of Middle East economies in the twentieth / Owen R. – Cambridge: Harvard University Press, 1999. – 309 p.
449. Oxford Dictionary of National Biography: In 60 vols. – Oxford: Oxford University Press, 2004.
450. Pelletière S. America's Oil Wars / Pelletière S. – N. Y.: Praeger, 2004. – 208 p.
451. Pelletière S. Iraq and the International Oil System: Why America went to War in the Gulf / Pelletière S. – N.Y., Maisonneuve Press, 2004. – 250 p.
452. Roberts G. The Most Powerful Man in the World: The Life of Sir Henri Deterding (The History and Politics of Oil) / Roberts G. – N.Y.–L.: Hyperion Pr. – 448 p.
453. Roskill S. Churchill and the Admirals / Roskill S. – L.: Collins, 1977. – 352 p.
454. Rothwell V. Mesopotamia in British war aims, 1914–1918 / V. Rothwell // The Historical Journal. – 1970. – Vol. XIII, № 2. – P. 273–294.
455. Rubin M. Stumbling through the «Open Door»: The U.S. in Persia and the Standard – Sinclair Oil Dispute, 1920–1925 [Электронный ресурс] / M. Rubin // Iranian Studies. – 1995. – № 3–4. – Режим доступа до журн.: <http://www.jstor.org/pss/4310943>.

456. Russian Industry and British Business 1910–1930: Oil and Armaments / G. Jones, Cl. Trebillock // *The Journal of European History*. – 1982. – Vol. 11, № 1. – P. 61–103.
457. Sabahi H. British policy in Persia, 1918–1925 / Sabahi H. – L.: Frank Cass, 1990. – 296 p.
458. Sampson A. The Seven Sisters: The Great Oil Companies and the World They Made / Sampson A. – N. Y.: The Viking Press, 1975. – 414 p.
459. Schneider S. Die Deutsche Baghdâd-Bahn / Schneider S. – Berlin: L. Weiss. – 1900. – 146 p.
460. Shaw St. History of the Ottoman Empire and modern Turkey / Shaw St. – Cmd.–N.Y.: Cambridge University Press, 1977. – Vol. 2: Reform, revolution, and Republic: The Rise of modern Turkey, 1808–1975.–518 p.
461. Shimko K. The Iraq Wars and America's Military Revolution / Shimko K. – Cmd. – N. Y.: Cambridge University Press, 2010. – 249 p.
462. Shwadran B. The Middle East, Oil and Great Powers / Shwadran B. – N. Y.: Praeger, 1959. – 162 p.
463. Silverfarb D. Britain's informal Empire in the Middle East: A Case Study of Iraq, 1929–1941 [Foreword by M. Khadduri] / Silverfarb D. – N.Y. – Oxford: Oxford University Press, 1986. – 200 p.
464. Skrine C. World War in Iran / Skrine C. – L.: Constable & Co. Ltd, 1962. – 267 p.
465. Stillwell St. Anglo-Turkish relations in the interwar era / Stillwell St. – Lewinstown, N.Y.: The Edwin Mellen Press, 2003. – 326 p.
466. Stivers W. Supremacy and oil: Iraq, Turkey and the Anglo-American world order, 1918–1930 / Stivers W. – Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1982. – 207 p.
467. Stocking G. Middle East Oil: A Study in Political and Economic Controversy / Stocking G. – Nashville: Vanderbilt University Press, 1970. – 485 p.

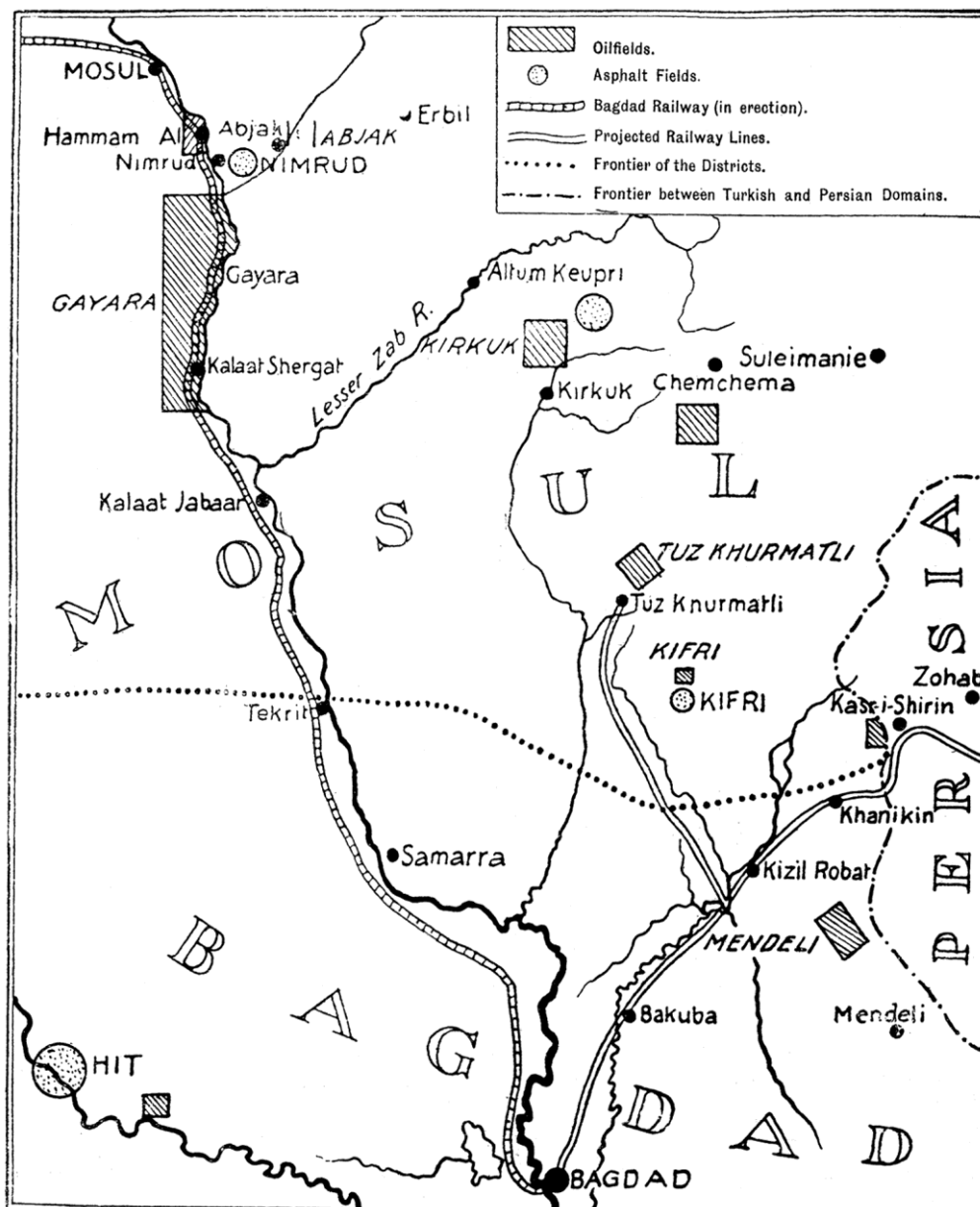
468. Styan D. France and Iraq: Oil, Arms and French Policy-Making in the Middle East / Styan D. – L. – N.Y.: I. B. Tauris, 2006. – 272 p.
469. Tauber El. The Arab Movements in World War I / Tauber El. – L.: Frank Cass, 1993. – 322 p.
470. The Great Powers in the Middle East, 1919-1939 [Edited by Dann Ur.] – N.Y.–L.: Holmes & Meier, 1988. – 434 p.
471. Tour X. Le pétrole: Au-delà du mythe / X. de la Tour. – Paris.: Editions Technip, 2004. – 169 p.
472. Turner J. British Politics and the Great War: Coalition and Conflict, 1915-1918 / Turner J. – New Haven: Yale University Press, 1992. – 511 p.
473. Twentieth-century Iran / [Edited by H. Amirsadehi, assistant by R. Ferrier, introduction by D. Wright]. – L.: Frank Cass Publishers, 1977. – 299 p.
474. Wallach J. Desert queen: the extraordinary life of Gertrude Bell – adventurer, spy, advisor of kings, ally of Lawrence of Arabia / Wallach J.– N.Y.: Bantam Doubleday Dell Publishing Croup, Inc. – 415 p.
475. Wilson J. Lawrence of Arabia: The Authorized Biography of T.E. Lawrence / Wilson J. – L.: William Heinemann. – 1188 p.
476. Venn F. The Anglo-American Oil War: International Politics and the Struggle for Foreign Petroleum, 1912–1945 [Электронный ресурс] / Venn F. – [Not Yet Published] L. – N.Y.: I.B. Tauris, 2012. – 320 p. – Режим доступа: <http://www.ibtauris.com/Books/Economics>
- 476a. Venn F. The Anglo-American Oil War: International Politics and the Struggle for Foreign Petroleum, 1912–1945 [Электронный ресурс] / Venn F. – [Not Yet Published] L. – N.Y.: I.B. Tauris, 2013. – 288 p. Режим доступа: <http://www.amazon.com/The-Anglo-American-Oil-War-International/dp/1845114582>
477. Venn F. Oil Diplomacy in the Twentieth Century / Venn F. – N.Y.: St. Martin's Press, 1986. – 240 p.

478. Yapp M. *Strategies of British India: Britain, Iran and Afghanistan 1798–1850* / Yapp M. – Oxford: Clarendon Press, 1980. – 682 p.
479. Zaki S. *Britain and Mesopotamia (Iraq to 1914): A study in Britain foreign affairs.* – Bagdad, 1966. – 302 p.
480. Zaki S. *Mesopotamia (Iraq) 1600–1914: A study in Britain foreign affairs.* – Bagdad: Al-Ma'aref Press, 1957. – 317 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Карта чудово ілюструє справжнє підґрунтя створення Турецької нафтової компанії і укладання Багдадського миру: нерозривний взаємозв'язок між питанням побудови Багдадської залізниці і проблемою експлуатації Англо-перською нафтовою компанією родовищ стратегічної сировини у Месопотамії.

Копія карти зі статті «Нафтові поклади Месопотамії: «друге Баку» у процесі здійснення», опублікованої у щотижневому журналі «The Petroleum Review» 23 травня 1914 року (№ 618. — P. 577–578).

Додаток Б

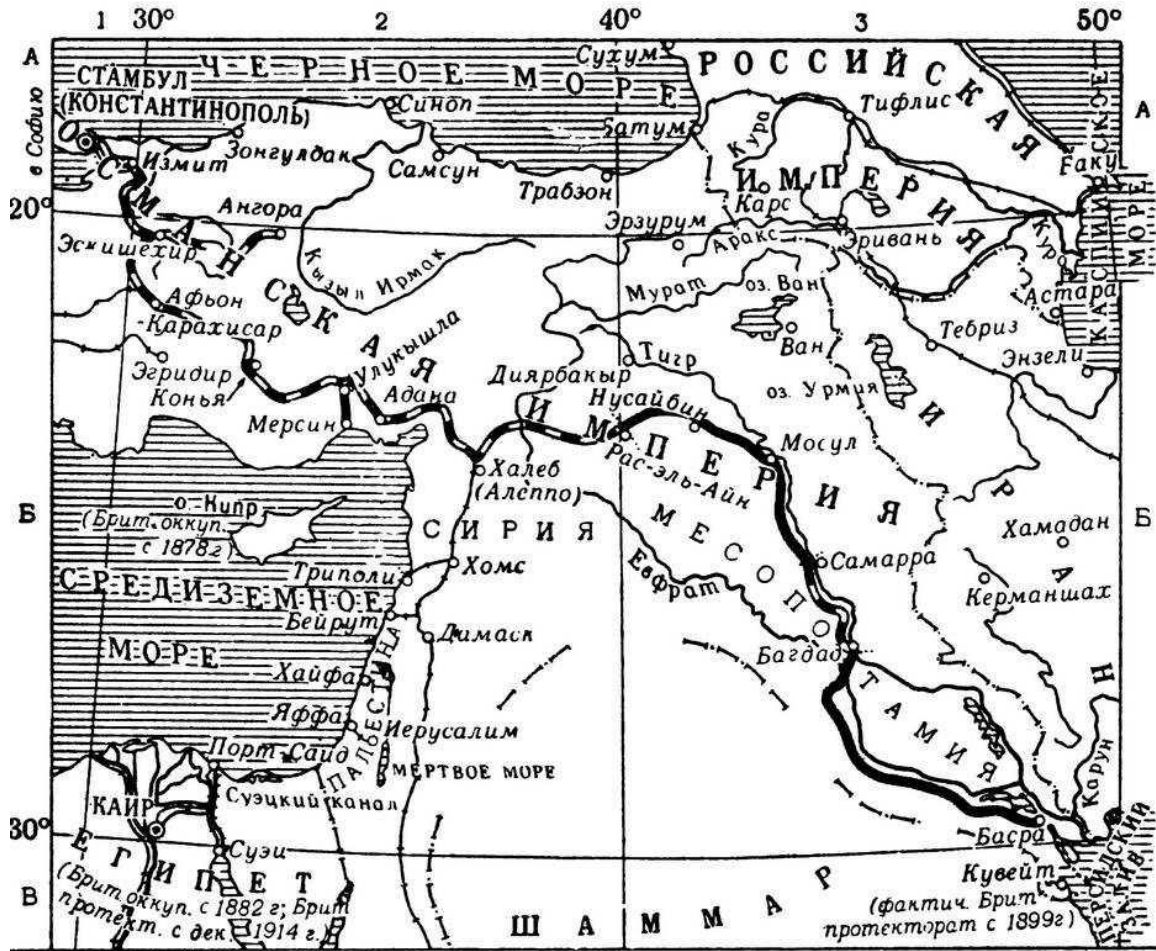
На карті, підготовленій за результатами роботи комісії віце-адмірала Е. Слейда, чітко видно: Англо-перська нафтова компанія, охоплюючи своєю концесією більшу частину Перської імперії, володіючи найбільшими в світі природними запасами нафти та займаючи ключове положення між Турецькою, Російською та Індійською імперіями – була приречена на одержавлення та перетворення на провідника зовнішньої та колоніальної політики Уайтхоллу на Близькому та Середньому Сході.

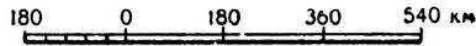
*Копія карти зі статті
«Британський уряд і його поставки нафтового палива:
угода з Англо-перською нафтовою компанією»,
опублікованої у щотижневому журналі «The Petroleum Review»
30 травня 1914 року (№ 619. – Р. 601–602)
і з оригіналом якої також можна ознайомитись
в Архіві зовнішньої політики Російської імперії [22, 247].*

Додаток В

Карта наглядно демонстрирует, что за проектом Багдадская железная дорога должна была обеспечить им владельцам доступ до нефтеносных территорий Туреччины, Персии та Месопотамии.

БАГДАДСКАЯ ЖЕЛЕЗНАЯ ДОРОГА

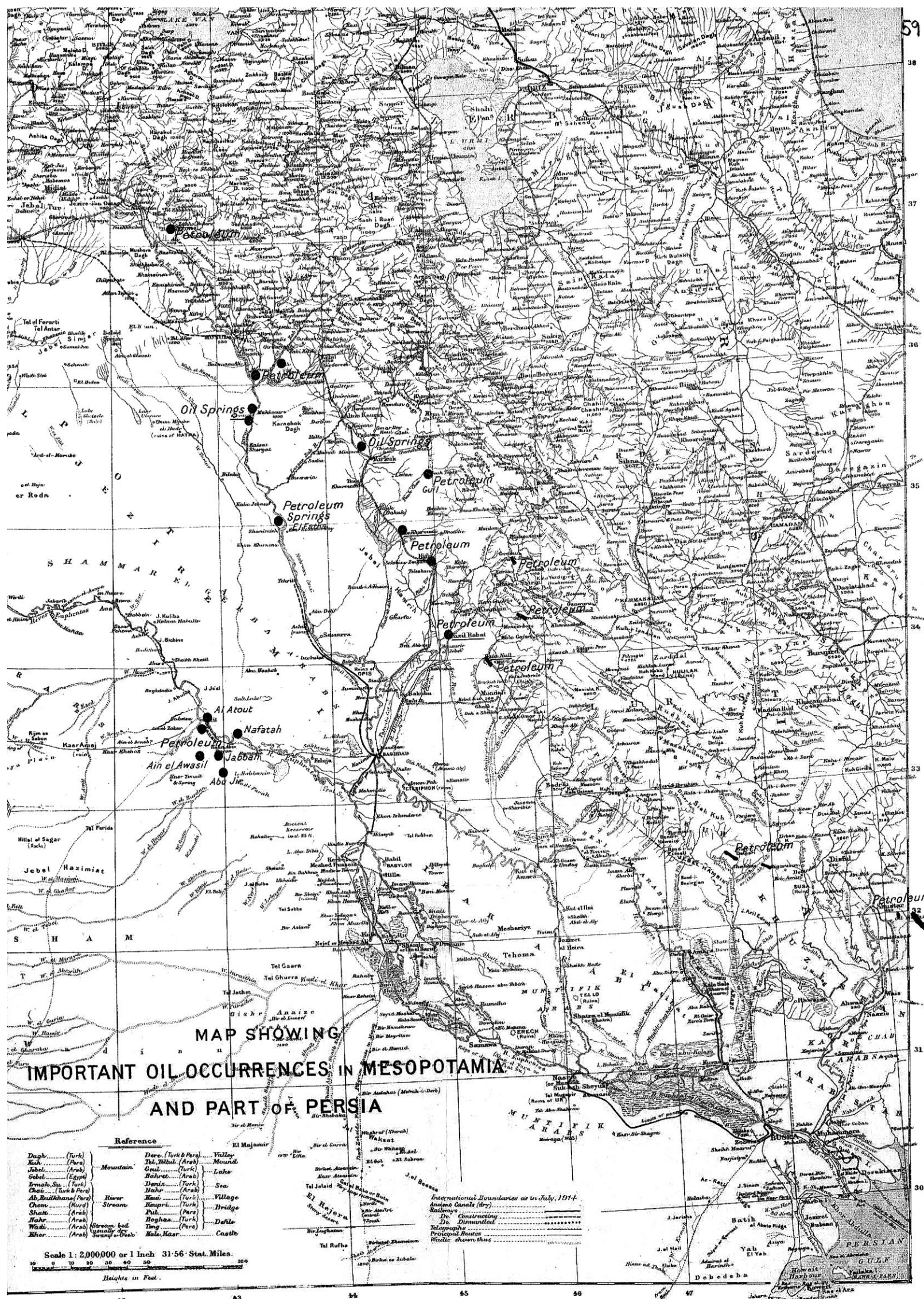

- Участки, построенные к 1914г.
- Участки, построенные после 1914г.
- +—** Прочие железные дороги
- - -** Границы государств к 1914г.

Карта Багдадської залізниці
 [http://dic.academic.ru/pictures/sie/bagdadskaya_zhd.jpg]

Додаток Г

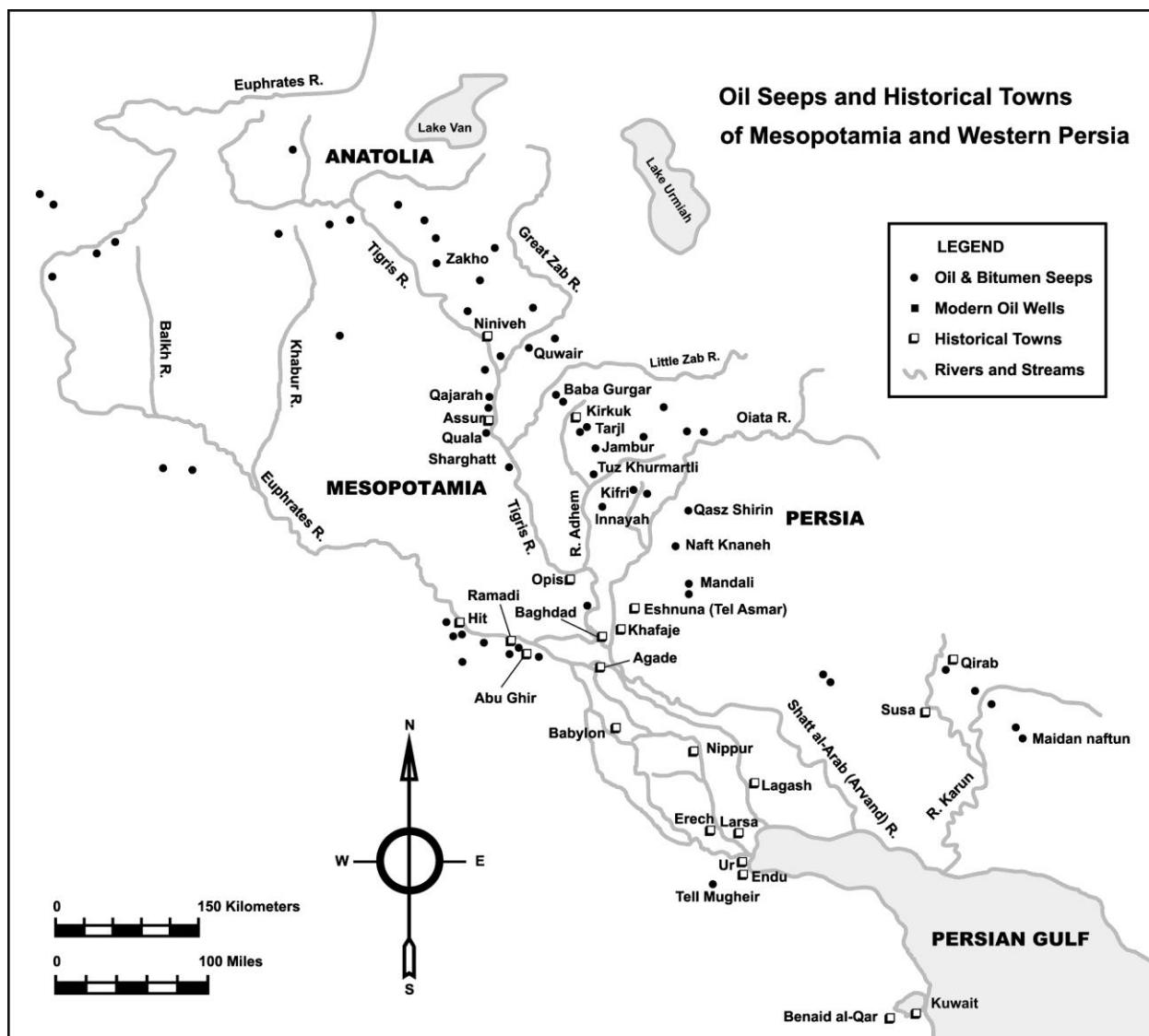
Зміст карти, підготовленої в британському адміралтействі для підтримки меморандуму віце-президента Англо-перської нафтової компанії Е. Слейда «Про ситуацію з нафтою в Британській імперії», переконує: поняття «персько-месопотамська нафта» було ключовим у визначенні стратегії та тактики політики Уайтхоллу в Персії і Месопотамії в кінці Першої світової війни.

Копія карти, доданої до меморандуму адміралтейства «Про доповіданні нафтові родовища Месопотамії та частини Персії» [65, 57–58].

Додаток Д

З цієї карти зрозуміло: насправді для «нафтової» політики Великобританії на величезних теренах Близького та Середнього Сходу не існувало меж і кордонів, націй і народів, а поняття «держава» та «країна» були досить умовними.

*Карта родовищ персько-месопотамської нафти, відкритих у 1920-х роках
[Illustration by Rasoul Sorkhabi // <http://www.geoexpro.com/history/babylontoiraq/>].*